

KNJIŽEVNA
REPUBLIKA
ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

KLOPKA ZA USPOMENE

Velimir Visković: Rat za *Enciklopediju* (III.), 3

Mani Gotovac: Brecht, Handke i Ciulli u Splitu, 36

IVO ANDRIĆ (priredili Jasna Bašić i Velimir Visković)

Tonko Maroević: Odziv samotnika na sudbu kolektiva, 49

Zdravko Zima: Ivo Andrić ili putnik s lažnim pasošem, 54

Predrag Matvejević: Andrićeva »Narančasta sveska«, 65

Ivo Runtić: Kmet, seljak, tiranin, 69

Ljubica Josić: Andrićev pripovjedni stil kao kušnja jednoga od kriterija lingvostilističke metode, 74

Marko Grčić: Bosna u Andrićevu doktoratu, 79

Lidija Vukčević: Andrićev doktorat u svjetlu interkulturalnosti, 83

Ivo Banac: Politički aspekti Andrićeva djelovanja, 99

Dalibor Šimpraga: Sjećanja Andrićevih prijatelja: stvaranje jednog mita, 104

Vinko Brešić: Časopis kao katarza, 107

Nikica Mihaljević: Čiji je Andrić, a čiji smo mi!?, 114

Nada Gašić: Hodnik ispred sobe, 129

Ante Bašić: O *homo balcanicusu* u Andrićevim esejističkim i kritičkim tekstovima, 136

Zvonko Kovač: Bosanski nobelovac i dvojica antipoda, 145

GODIŠTE XI

Zagreb, srpanj–rujan 2013. Broj 7–9

NOVE PJESME I PROZA

Tonko Maroević: Redak mulja, redak pjene, 159

Miroslav Mićanović: Dječak u gostionici, 170

Tea Bakran: Pjesme, 186

Dorta Jagić: Makedonska magla, 189

Suzana Matić: Anatomija izgubljenog, 191

MICHEL FOUCAULT

Michel Foucault: Ma što muškarci rade zajedno?, 214

Richard Rorty: Moralni identitet i osobna autonomija: slučaj Foucault, 218

Žarko Paić: Parrésia vs. phronesis: Foucault i političko danas, 225

Michel Foucault: Omnes et singulatim, 259

Michel Foucault: Politička tehnologija individua, 270

Michel Foucault: Seksualnost i moć, 282

KRITIKA

Davor Nikolić: Rječnik figura za 21. stoljeće
(*Krešimir Bagić: Rječnik stilskih figura*), 292

Eni Buljubašić: Figuriranje diskurza i kulture: novi putovi stilistike
(*Krešimir Bagić: Rječnik stilskih figura*), 295

Lada Badurina: Gramatička značenja
(*Ivo Pranjković: Gramatička značenja*), 298

Nikica Mihaljević: Sinopsis za, eventualno, roman
(*Kristijan Vujičić: Ponavljanje*), 301

Dubravka Bogutovac: Gora budućnost: metodika nastave
(*Nenad Veličković: Školokrečina. Nacionalizam u bošnjačkim, hrvatskim i srpskim čitankama*), 303

Nikica Mihaljević: Uvijek starost pita: što je radila mladost?
(*Douwe Draaisma: Tvornica nostalgije*), 310

Neven Vulić: Majstorski zaokružena obiteljska priča
(*Sofi Oksanen: Čišćenje*), 311

Neven Vulić: Dobra, ali i prehvaljena knjiga
(*Jennifer Egan: Vrijeme je opak igrač*), 314

Velimir Visković

Rat za *Enciklopediju* (III.)

Kravar ne zna što je barok?!

3

Znao sam da je tempo koji nam je zadala uprava kuće nemoguće izdržati, pogotovo u atmosferi nesnošljivosti, kad nam neprekidno postavljaju nove prepreke, kad šefovi naš rad permanentno podcjenjuju i obezvređuju, a sam projekt otvoreno nazivaju štetočinskim i protivnim interesu Zavoda.

Da nisam u tim trenucima uza se imao suradnike koji me bezrezervno podržavaju, vjerojatno bih se psihički slomio.

A svi smo u redakciji znali koliko je važno pokazati da nas se ne može slomiti. Vesna, Jasna i ja ostajali smo u Zavodu svakodnevno do kasnih poslijepodnevni, pa i večernjih sati. Pitanje plaćanja prekovremenog rada nitko nije postavljao; uostalom, znali smo da je bilo kakav oblik nagrade za trud nezamisliv; i ovako su nas u svakoj prigodi prozivali kao »neradnike«.

Za obveze koje su nam postavljene vremena je ionako bilo malo, premalo! Dogovorili smo se stoga da radimo i subotom. Zapravo smo se počeli radovati tim susretima! Osjećaj zajedništva! Bili bismo sami u potpuno praznom Zavodu, satima redigirali i pisali članke, a povremeno se u pauzama okupljali, veselo pričajući, šaleći se. Reklo bi se, atmosfera dačkog izleta. Rade im o glavi, a oni se vesele!

Svaki smo radni dan započinjali kavom u Vesninoj sobi, iako je takva okupljanja Bogišić strogo zabranio. Držali smo, iz inata, otvorena vrata sobe u kojoj smo se sastajali ništa ne tajeći, bez straha. Oni koji su nekim poslom zalazili u naš dio hodnika nerijetko su komentirali:

— U cijelom Zavodu jedino iz vaših soba dopire smijeh!

To je bila naša spontana reakcija otpora na permanentni pritisak. Nismo se ni o čemu izrijeком dogovarali, a svi smo osjećali isto: ne smijemo pokazati da se bojimo, moramo fanatično vjerovati u važnost našega cilja i vrijednost

svojega rada. Da budem posve iskren, prezreo bih samog sebe kad bih ijednog trenutka dopustio da se počnem plašiti.

Nisam imao doista nikakav problem s činjenicom da je netko mlađi od mene postao šef. Politika je tako odlučila; uostalom, i svi prethodni direktori i ravnatelji došli su milošću politike. No, nisam sebi mogao dopustiti da me impresionira netko u čiji profesionalni i etički kredibilitet nisam vjerovao.

A nisam se htio ni »lukavo« pretvarati ne bih li sebi, pa i suradnicima, olakšao život. Bogišić je osjećao da ne strepimo pred njim. On, koji je ostale uposlenike neprekidno držao u panici nenajavljeno im provaljujući u urede, ne bi li ih iznenadio u nekoj flagrantnoj radnji, naš je hodnik počeo izbjegavati; znao je da ga tu ne dočekuju sa strahom.

S druge strane, svjesni smo da nas ravnatelj drže u šaci nemogućim rokovima. Osobno sam znao da ih je nemoguće ostvariti. Ali dat ćemo sve od sebe, radit ćemo do krajnjih mogućnosti! Ako ništa drugo, time ćemo dobiti nešto na vremenu. A dotad se možda nešto i promijeni.

4

Mislim da su to znale i moje najbliže suradnice, pa i Zoran, iako sam bio svjestan da je njemu ta atmosfera permanentnog pritiska i nesnošljivosti padala sve teže. Znao sam da ga veseli sam rad na enciklopediji, ali postala mu je neizdrživa atmosfera kakvoj nikad u životu nije bio izvrnut.

Osobito ga je pogodilo kad je dobio u ruke Ladanovu analizu članaka pripremljenih za enciklopediju. U njoj je kao drastičan primjer inadegvatnog pristupa bio naveden Zoranov članak o baroku u hrvatskoj književnosti. Za one koji nisu upućeni: Kravar je posve sigurno naš ponajbolji stručnjak za barok, o tomu je objavio tri knjige; od toga jednu i na njemačkom jeziku. Za našu enciklopediju napisao je sjajan članak dugačak dvadeset autorskih kartica (600 redaka); članak je bio toliko dobar da sam kao model nudio i ostalim autorima koji su obrađivali stilske epohe u našoj enciklopediji. Ladan se, međutim, obrušio upravo na Zorana (vjerojatno ga je nervirala činjenica što je Kravar bio neupitno lojalan redakciji, pa i meni osobno). A kao idealan model obrade baroka Ladan je preporučio članak iz *Hrvatskoga općeg leksikona*.

Bio sam uz Zorana kad su mu došle u ruke Ladanove primjedbe; ukočio se. Njemu, čije su znanje svi poštivali, njemu koji je neupitni autoritet za barok, netko je uputio kritičke primjedbe; ma ne uputio primjedbe, obezvrijedio njegovo sveukupno znanje. Odmah mi je bilo jasno da se Ladanu ni nije dalo čitati Kravarov tekst, a tekst u *HOL*-u posve sigurno nije pročitao jer ako je pri zdravoj pameti, ne bi ga mogao preporučiti za uvrštavanje u enciklopediju koja se bavi hrvatskom književnošću.

Zoran je pažljivo pročitao tekst u *HOL*-u jednom. Pa još jednom. I onda prošaptao u nevjerici:

— Ali, Velimire, ne znam kako može reći da je ovaj članak u leksikonu bolji kad tu uopće ništa ne piše o književnosti?!

Uzeo sam leksikon i pročitao; uostalom članak je bio kratak, samo šezdesetak redaka. Govori vrlo općenito o pojmu baroka u svjetskoj umjetnosti, prije svega u arhitekturi, likovnoj i glazbenoj umjetnosti. O književnosti je tu bila tek jedna rečenica u kojoj se usput spominju i neki hrvatski barokni pisci.

— Pa, kako nam on može predložiti da, umjesto mogega, uzmemo taj članak?! Pa sve da moj članak i ne vrijedi, u ovome iz *HOL*-a nema ništa o književnosti!

Zoran je bio očajan; vidio sam da se osjeća beskrajno ponižen. Nitko dotad nije obezvrijedio njegov rad, a profesija je Zoranu bila sve u životu; nikad u životu nisam susreo čovjeka tako posvećenog svojem pozivu, tako odgovornog. On živi životom redovnika posvećenog književnosti, filozofiji, glazbi... On nema obitelj, u njegovu životu ne postoji ništa trivijalno. On je zanesenjak, svećenik umjetnosti; nije religiozan u klasičnom smislu riječi, ali umjetnost i teorijsko promišljanje umjetnosti u njegovu intimnom svijetu uzdignuti na razinu oltara.

Svaka Zoranova informacija, svaka analiza, svaki sud su pouzdani, točni, bezbroj puta provjereni. I sada netko nehajno obriše pod cjelokupnim njegovim radom, njegovim životom, jer u tom tekstu bila je sinteza svega onoga što je Zoran desetljećima istraživao i na čemu je stekao ime i neupitnu reputaciju u znanosti.

— Ma, dragi Zorane, shvati da to nije nikakva objektivna ocjena kvalitete tvojega rada. Vidiš koliko je Ladan bijesan, razjaren; ovu enciklopediju on doživljava kao crvenu krp; mi ugrožavamo njegov autoritet i on će nas smrviti. Baš Ladana briga za barok; ti si tu netko tko je skupa sa mnom na čelu te enciklopedije i on nam želi pokazati tko je apsolutni gospodar. Ako je on proglasio tvoj barok lošim, on je loš; to ti on drži božjom objavom! Neće nam dati enciklopediju, misli da sam ja previše digao nos; on će nas prisiliti da prihvatimo koncept leksikona, i to tako da javno priznamo kako smo nemoćni, kako ne znamo raditi. Ako mu pristupimo ponizno, puzeći, on će nam možda velikodušno dopustiti da sastavimo nekakav leksikonski galimatijas i to će onda biti stvarna slika naših mogućnosti i znanja. A to što će se ljudi tome smijati, utoliko bolje; kibla dreka izlit će po nama dvojici, a on će pritom uživati! Ne samo što nas želi onemogućiti, nego će nas i javno poniziti kao neznalice i nesposobnjakoviće. Moramo se tome najenergičnije suprotstaviti! Ovu enciklopediju moramo po svaku cijenu izvući do kraja kako smo zamislili!

Nagovijestio sam mu da ću vjerojatno pokrenuti javnu polemiku o enciklopediji i stanju u Zavodu.

— Mislim da otpor unutar kuće, preko zavodskih tijela, nema smisla jer ih kontroliraju Bogišić i Ladan. Ljudi se boje, a oni koji su u Ravnateljstvu štite svoje pozicije. Najbolje je da idemo u medije. Dobro poznajemo novinare, a oni i bez nas dosta znaju o tome kakva je situacija u Zavodu. A već sam raz-

govarao i s najvažnijim suradnicima enciklopedije, možemo očekivati njihovu podršku; ipak su to imena koja znače nešto u javnosti!

— Ti znaš da ja nisam navikao na polemike — rekao mi je Zoran. — Potpuno te podržavam, ni ja ne želim dići ruke od ovoga posla; već smo toliko toga uradili, ali ne mogu vjerovati da se Ladan i Bogišića ne može urazumiti; hajde da pokušamo, ako je ikako moguće, mirnim putem!

— Dragi moj Zorane, ti nisi svaki dan u Zavodu, ne moraš ići na sastanke s njima, dobivati njihove prijeteće poruke, prijetnje sankcijama... Vjeruj mi da mirnim putem ništa više ne možemo postići; ugasiće nam enciklopediju. I još ćemo se nagutati poniženja, vidjet ćeš.

Ipak, pokušao sam uslišati Zoranovu želju da pokušamo mirnim putem. Znao sam da se i Vesna Vincierutti jako pribojava javnog sukoba; ni ona ne vjeruje da ćemo njime išta postići. Dobro, kad je tako, idemo pokušati biti poslušni i ponizni, ispuniti svaku Vlahinu i Ladanovu zapovijed. Premda u njihovim zapovijedima ne vidim nikakvu suvislost, nikakav prostor koji se otvara za naša nastojanja; sad je već očito da oni od nas zahtijevaju da počinimo kolektivni suicid, da se samodokinemo.

Tih nekoliko mjeseci početkom 2007. uspijevali smo realizirati našu mjesečnu normu zahvaljujući doista iznimnim naporima cijele redakcije. Ja sam inzistirao da se na grafički prijelom predaju tekstovi u abecednom kontinuitetu kako bih mogao, u trenutku kad bude prelomljeno tisuću ili tisuću i dvjesto stranica, reći:

— Eto, imamo sada gotovu polovicu edicije; to je jedna i pol standardna enciklopedijska knjiga. Dajte bar da to objavimo u jednoj knjizi! Da nam ne zastari građa, a potom ćemo se koncentrirati na drugu polovicu!

To bi bilo logično kad bismo radili u kolegijalnom okruženju, kad bismo zajednički promišljali probleme i surađivali, kad bi nam doista bio zajednički cilj proizvesti što kvalitetniju enciklopediju i postići to u nekom razumnom roku.

Ali, ja sam očito postao neprijatelj kojega treba poraziti po svaku cijenu! Što mi sada koristi da ih uvjeravam kako nisam neprijatelj, ja nikoga ne izazivam, ne želim biti u toj ulozi koja mi je dodijeljena. Neprekidno sam se preispitivao: nisam li možda svojim nepažljivim i netaktičnim ponašanjem sam pridonio svojem statusu. Poklopi se, Velimire, ušima; šuti, ne izazivaj!

Ali, opet, nije me bog stvorio da šutim: u jednom sam trenutku Bogišića otvoreno pitao zašto Ladan i on našu enciklopediju tretiraju kao strano, neprijateljsko tijelo u Zavodu. Bit će ipak da mi genetski nije upisana poniznost.

— Vlaho, jednog će se dana ova enciklopedija, ipak, unatoč svemu, pojaviti! Razmisli, nije li bolje da na njezinoj promociji zahvalim obojici ravnatelja na podršci, ili pak da govorim o tome kako je enciklopedija izišla unatoč svim preprekama koje je zavodska uprava stavljala pred nas!

On se nadmoćno osmjehnuo. A nekoć bi ga takva moja izjava izbezumila; mahnito bi u strahu zvjerao oko sebe, ne usuđujući se izravno me pogledati u oči. Sad je djelovao savršeno bezbrižno. Bio je potpuno siguran da će, uz Ladanovu pomoć, zaustaviti enciklopediju. Neće je biti! I bio je posve siguran da ga Ladanov autoritet dovoljno štiti; ja sam protiv njega nemoćan!

Dobivao sam sve jasnije signale kako ravnatelj pripremaju konačan obračun. Na to me je upozorio, između ostalih, i profesor Stanko Lasić, koji je imao običaj, kad posjeti Zagreb, doći i do mene u Leksikografski zavod.

Stanka dugo poznajem, pisao sam o njemu i njegovim knjigama bezbroj puta; ne znam mogu li reći da smo prijatelji iako sam u proteklih tridesetak godina dobio na desetine njegovih pisama (na koja nisam baš regularno odgovarao; pojava e-maila potpuno me odviknula od pisanja klasične rukopisne korespondencije). Stanka poštujem, pa i divim mu se, čak i onda kad se ne slažem s njime. Mislim da i on mene voli; kad je u Zagrebu, rado navraća do mene u Zavod.

Međutim, kad je došao taj put, početkom 2007. godine, bio je jako uznemiren. Razgovarao je prethodno s Ladanom:

— Nije dobro, kolega Viskoviću; sprema Vam se pakao! Razmišljam što mogu učiniti za Vas! Može Vam se čak dogoditi da ostanete bez posla. Ne znam kako da Vam pomognem, ali imate moju punu podršku! Možda će biti potrebno negdje i javno to reći.

— Vjerujte mi, jako mi puno znači ta podrška, možda ću doista u jednom trenutku tražiti i da to javno pokažete. Znam da imam potporu i drugih suradnika, ali posebno mi je dragocjeno što su moje najbliže suradnice uz mene, uz mene je potpuno i Kravar, iako ne znam koliko je on spreman javno se eksponirati dođe li do sukoba. Ja se neću predati bez borbe! Znam da Bogišić i Ladan imaju u svojim rukama zavodske instance odlučivanja, oni su moji šefovi, ali ovo je stvar koja nadrašta uske zavodske interese. Spreman sam javno ući u rat da spasim projekt i dosadašnji trud koji smo svi uložili!

Unatoč svim tim upozorenjima, moje suradnice kao da ne vjeruju kako će sve krenuti u tom najgorem smjeru:

— Pa nemoguće da će nam naš Vlaho to prirediti?! Tà, na rukama smo ga nosile dok je radio s nama u redakciji! Sve će se smiriti, vidjet ćeš, Velimire.

No, uskoro će i one vidjeti na djelu prepredenu Bogišićevu strategiju kojom su nas je želio onemogućiti u naumu da predamo prvu polovicu enciklopedije na prelamanje; kolikogod se nekome moglo Vlahino ponašanje činiti nesuvislim, pa i mahnitim, on je imao vrlo izoštrjena čula da ustanovi odakle mu prijeti opasnost. Na vrijeme je shvatio da će teško zaustaviti tiskanje edicije ako uspijemo u kontinuitetu prelomiti više od tisuću stranica; možda će se ipak netko u Ravnateljstvu, uz Batušića koji je već pokazao sklonost oponiranjima, usuditi stati na našu stranu; razumno je bilo očekivati da će netko reći:

— Dajte, pustite ljude da objave to što su dosad napravili!

Unatoč njegovim očekivanjima da ćemo se slomiti pod teretom nametnutih normi, mi smo ipak uspijevali ispunjavati sve što smo se dogovorili. Nešto je stoga morao učiniti! Moram priznati da me fascinirala ta njegova domišljatost u postavljanju prepreka: kakva morbidna invencija?!

Jedno je jutro u tajništvo redakcije upao nenadano, sav usplahiren, voditelj Grafičkog odjela Vicko Matana i od pomoćnice glavnog urednika tražio, pozivajući se na nalog ravnatelja, da mu preda špalte slova D, E i F, koje su bile pripremljene za naše redakcijsko čitanje. Mene pritom ništa nije pitao, ni obavijestio!

Kad sam čuo da je Matana odnio špalte iz redakcije, izbezumio sam se:

— Zaboga, Vesna! Zar ti nije jasno da nas Vlaho želi onemogućiti da prelamamo u kontinuitetu! Razumiješ, ako nemamo kontinuitet, nećemo moći tražiti da se tiska prva knjiga, nećemo imati ta nesretna tri slova koja si danas predala Vicku!

Znam da nisam od Vesne mogao očekivati da se odupre nalogu; Vlaho je neprekidno proziva, maltretira, opteretio ju je teškim teretom osjećaja krivice. Beskrajno odgovorna, marljiva kao mrav; ako nešto krene po zlu, odmah preispituje što je ona skrivila. Vlaho je svakodnevno kinji, upravo perverzno muči, a ona ga čak preda mnom pokušava zaštititi; permanentno mi prešućuje kakve psine svakodnevno od njega doživljava. Samo radi mira u kući!

Ma kakav mir?!

Svjestan sam što Bogišić smjera, ali ne možeš se nikome ni požaliti! Imam osjećaj da unutar kuće ne mogu naći saveznike, preslab sam, nikome nije potreban gubitnik! Opća anksioznost caruje pustim hodnicima Zavoda; ljudi se doslovno ne usuđuju poviriti iz svojih soba: panično se boje da će na hodniku susresti ravnatelja! Pokazat će se kasnije da ipak nije tako; u Zavodu jest vladao strah, ali je i uskuhalo, Vlaho je svojim ponašanjem navukao previše bijesa!

No, sabrao sam se i zatražio od Bogišića da se špalte vrate na redakcijsku obradu. Dobio sam od njega samo hladnu telefonsku informaciju:

— Kontinuitet vam nije bitan jer se sasvim sigurno projekt neće tiskati u više svezaka! Radi dalje na špaltama slova G. To slovo obuhvaća jedan arak; tiskat ćemo ga kao »pilot«, ogledni arak.

Suho i tvrdo; naš nekadašnji redakcijski »Mali« potpuno se priviknuo na zapovjedni ton u komunikaciji sa mnom. No, to mi je najmanje važno. Pokušavam ne biti osjetljiv, zanemariti osobnu taštinu. Bitno je da o enciklopediji ne govori kao o mrtvom projektu; ipak je to nagovještaj tiskanja, približavanja finalnoj fazi enciklopedije. Znači, ipak radimo dalje po starome planu; to daje nekakvu nadu da ravnatelji ipak ne smjeraju definitivnoj likvidaciji projekta.

Zovu me potom na sastanak vezan za prijelom i grafički dizajn edicije. Nemam previše želja i sugestija:

— Volio bih da naša edicija preuzme tip prijeloma i font *Hrvatske enciklopedije*, da što manje eksperimentiramo s dimenzijama knjige, veličinom slova, širinom stupca, trebamo se držati zavodskih grafičkih standarda.

Šef likovno-grafičkog tima, moj dobar prijatelj, Goran Petercol je umjetnik sklon eksperimentu; on našu enciklopediju vidi prije svega kao izdanje koje se bavi umjetnošću; po njemu ona ne bi trebala biti tako dosadno standardna. Donosi prvu varijantu prijeloma, koja je načinjena po uzoru na *The Encyclopaedia of Ireland*. Raskošan slog, velikog fonta, s fotografijama velikih dimenzija. Goran kaže da se prijelom sviđa i Bogišiću i drugim članovima Ravnateljstva. Razgovaram u četiri oka s Goranom i ja mu, oduševljen prijelomom, kažem:

— Ni ja nemam ništa protiv, to je doista fantastično, ali s tim tipom prijeloma ova će naša enciklopedija imati preko tri tisuće stranica. Jesu li i oni svjesni da to tek neće stati u jednu knjigu!

Nisam to trebao ponavljati; izgleda da su i ravnatelji vrlo brzo uvidjeli zamku koju skriva izabrani prijelom. Goran od njih dobiva novi nalog: da razradi model po kojem bi naša enciklopedija bila prelomljena u manjoj, leksikonskoj formi, trostupačno, s minijaturnim fotografijama, a font je bio toliko smanjen (pet točaka) da je tekst bio posve nečitljiv!

Zapanjeno gledam tu novu varijantu prijeloma, ne mogu vjerovati svojim očima:

— Pa, Gorane, oni me zezaju; ovo se može čitati samo povećalom!

— Ništa ja tu ne mogu, moj Velimire, dobio sam takav nalog od Bogišića i Ladana!

— Neće to tako ići! Ovo je ruganje i našoj profesiji i golemom trudu koji su stotine ljudi uložile u ovaj projekt!

Da, duboko sam ojađen; nakon ushita koji sam doživio kad je Goran donio prvo rješenje, sad sam pao u očaj: ovo mogu shvatiti samo kao izravno poniženje! Kao sramotnu pljusku!

Nezadovoljstvo ne skrivam ni pred suradnicima. Sve ovo moramo učiniti javnim! Siguran sam da ćemo naići ćemo na podršku medija! Već dugo se po gradu prepričavaju Vlahini ekscesi, nedavno je i u »Pola ure kulture« objavljn opširan prilog o *mobbingu* u Leksikografskom zavodu. Informacije su očito dobivene od nekoga iz Zavoda. Pretpostavljam da ravnatelji sumnjaju na mene; znaju da sam dobar s urednicom emisije. Ali, ja s tim doista nisam imao veze! Uostalom, znao sam, ako ću ići u sukob, nema smisla taktika pojedinačnih, malih ugriza. Treba ruknuti svom silinom, preko svih medija. Jasno mi je da to mora imati takvu snagu da se neće smjeti oglušiti ni političke strukture koje odlučuju o Zavodu. Jer i Bogišić i Ladan jedino se političara boje. Iz vremena kad sam se družio s Ladanom sjećam se njegove omiljene uzrečice:

— Veži konja gdje ti aga kaže!

Kako je Vlaho lomio dvije Vesne

Razmišljam o pobuni, već nazirem obrise kako taj čin rebeliranja izvesti da ima što veći učinak, jer svjestan sam da drugog izlaza nema, ali Vesna, dobra moja Vesna, ipak me opet zaustavlja:

— Nemoj, Velimire, molim te! Urazumit će se naš Vlaho, on puno galami, ali naposljetku se smiri. Vidjet ćeš da će sve dobro ispasti!

Znam, siguran sam da iz njegove glave ništa dobro ne može ispasti, ali ipak popuštam Vesni; dirne me uvijek njezina kršćanska dobrota, njezina nevjerica da ljudi mogu biti zli, imati destruktivne želje i motive. Važno mi je da se ona i drugi članovi redakcije ne uplaše. Iako znam da se Jasna polako priklanja mojem rješenju, znam da oni nisu naviknuti na javne polemike, boje se sukobljavanja s ravnateljima o kojima im ovisi profesionalna budućnost; upozoravaju me kako je Ladan prethodno već otjerao iz Zavoda svoje najbliže suradnike Dragutina Raguža i Ivana Markešića; zašto bi sa mnom imao većih problema?!

10

Sredinom veljače 2007. godine održan je sastanak Ravnateljstva na kojem je Ladan imao dugo izlaganje o problemu *Hrvatske književne enciklopedije*. Do mene dolaze panični komentari nekih sudionika sjednice; Ladanovo je kazivanje bilo vrlo strastveno, bijesno. Od ljutnje Ladan nije ni primijetio da su neke njegove prosudbe protuslovne. Zapravo stručna argumentacija je bila posve nevažna; Viskoviću treba jasno pokazati tko je gazda u kući i koga se mora slušati!

Nikola Batušić mi dolazi u sobu, vidim da je zabrinut, namršten, ne govori puno:

— Loše, loše; on te stvarno ne voli, ti mu toliko smetaš da se posve uspejnio; to što je govorio bilo je mimo svake logike!

Od drugih sam čuo da se Batušić na sjednici izravno suprotstavio Ladanu, energično je branio enciklopediju od Ladanovih prigovora. Nisam to očekivao; očito sam podcijenio Nikičinu hrabrost. Znam da mu se nije bilo lako sukobiti: nije to u njegovoj prirodi, a i izlaže se opasnosti da iste metode obračuna budu primijenjene nad njegovim *Kazališnim leksikonom*, koji s rokovima zapravo ima još više problema od naše edicije.

Unatoč raspravi u kojoj su se pojavila i mišljenja različita od Ladanova, jednoglasno je donesen zaključak da enciklopedija mora biti gotova do kraja 2007. godine te da je »moguća sankcija za nepoštivanje roka — razrješenje glavnog urednika«.

Nakon trideset godina rada u Zavodu, na najkompliciranijim i najvažnijim projektima, sad mi prijetite smjenjivanjem i mogućim otkazom! Dasku mi sapuna čovjek kojega sam osobno doveo u Zavod, on je protiv mene nahuškao i mojega nekadašnjeg mentora. Pa, u tog mentora, Ladana, imao sam beskrajno

povjerenje i pristao da mi skрати prvotni planirani rok izradbe edicije, baš zato što sam mislio da je moj saveznik i da oko toga neće biti nikakvih problema!

Ovaj put je odlučeno da ću dobiti zapisnik sa sjednice Ravnateljstva; dotad, kad se raspravljalo o mojoj ediciji, nikad nisam dobio nikakav službeni izvještaj. A nekmoli da bi me se pozvalo kad se raspravlja o mojoj ediciji. Kao da su se plašili što bih ja mogao reći, kako bih mogao braniti svoj rad i rad svojih kolega. Ladanovo se izlaganje tjednima lektoriralo, dovodilo u red, potom je poslano na moju kućnu adresu, umjesto da mi bude dostavljeno na radni stol u Zavodu. Kako ja, pak, zbog zauzetosti, nisam otišao na poštu preuzeti pošiljku (nisam ni slutio da bi se moglo raditi o važnom zavodskom dokumentu), zapisnik sjednice sam dobio tek u travnju, s dva mjeseca zakašnjenja.

Ali odmah nakon sjednice znao sam — što od Nikice, što iz drugih izvora — koji su glavni Ladanovi zahtjevi. On je ultimativno tražio potpunu izmjenu koncepcije edicije: umjesto enciklopedičke prešlo bi se na leksikonsku formu s kraćim člancima; članci bi se preuzimali iz drugih zavodskih izdanja; odustali bismo od svih izvornih tekstova istraživačkoga karaktera. To podrazumijeva da bismo zapravo prebrisali sve što je dotad učinjeno i započeli ediciju posve ispočetka, na posve novim osnovama. I za sve to bismo dobili deset mjeseci, do kraja godine. Sav dosadašnji rad tri stotine autora i naše uže redakcije bio bi odbačen kao nepotreban. Potpuno bi bila poništena sama koncepcija enciklopedije, na koju sam toliko ponosan.

Ni velike kulture s jakom enciklopedičkom tradicijom nemaju takvu književnu enciklopediju! A oni mi ne daju da je dovršim. Obezvrijedit će toliki trud, uništiti tolike sjajne članke vrhunskih autora! Ne zanima ih ni što su za te članke plaćeni honorari; dapače, reći će da je Visković kriv za materijalne troškove! Njihov privatni rat protiv Viskovića važniji je od interesa Zavoda. Ma, od interesa cjelokupne hrvatske kulture! Zar doista sve mora završiti u smeću? Zar je moguće da je sve uzaludno?!

Za svaki slučaj, krene li rasplet u najgorem smjeru, odmah sam kopirao sve pristigle članke: ako bi stvarno došlo do storniranja projekta, nastaviti ću ga kod nekog drugog izdavača, makar zbog toga morao otići iz Zavoda; u smeće ga svakako neću baciti! Nitko se nema pravo poigravati s trudom tolikog broja ljudi!

Vlaho, pak, u isto vrijeme pojačava pritisak na Vesnu Vinchierutti, zamjera joj što se solidarizirala sa mnom; tek kasnije doznajem da joj je imperativno kazao kako mu se zbog nelojalnosti i neposluha »ne smije pojaviti pred očima«. Vesna je potom tjednima ulazila na sporedni ulaz zgrade i penjala se u redakciju sporednim stubištem kako ne bi slučajno susrela i rasrdila strašnog ravnatelja. Onoga istog ravnatelja kojega je pratila zubaru i držala za ruku da smiri njegov strah od zubarske bušilice!

I upravo u tom trenutku Bogišić smišlja još jedan korak kako da nas zaustavi u radu; ponovo zahtijeva da administrativna tajnica Vesna Bartaković

ode iz naše redakcije, našao joj je novi, »silno važan«, posao prijepisa dokumentacije.

— Pa zaboga, Vesna kod nas radi neusporedivo kompliciranije poslove. Uz poslove prijepisa, ona komunicira sa suradnicima, pomaže Vesni Vinchierutti u koordinaciji pratećih službi, obavlja i računovodstvene poslove. Nju zanima enciklopedija, ona sa zanimanjem čita svaki naš članak, ona je odani dio našeg tima!

E, upravo to smeta Bogišiću: svojedobno ju je poslao u našu redakciju jer je vjerovao kako je ona »remetilački faktor«, žena koju prati glas da ne podnosi autoritet i radi probleme. Problem je upravo to što je ona sjajno profunkcionirala u našoj redakciji, osjetila je da se njezin rad poštuje i savršeno se uklopila u tim. Vlaho je uporno odbijao dati rješenje o Vesninu trajnom premještanju u našu redakciju, iako ga je pomoćnica glavnog urednika bezbroj puta molila da to učini. I sad, u odsudnom trenutku, izmješta bitnog člana redakcije na potpuno sporedan i nekreativan posao! Naravno, čini to namjerno, jasno mu je da će njezino premještanje usporiti naš radni proces, a i moralno nas destabilizirati, posebno Vesnu Vinchierutti za koju zna kako se emocionalno vezuje za najbliže suradnike, osobito kad se uvjeri da su dobri ljudi i odgovorni profesionalci!

Ironično nam poručuje preko svojih pomoćnika:

— Pa što se uzbuđujete, dobit ćete drugu tajnicu!

Ali, izvana gledano, on ima formalno pokriće; zaboga valjda ravnatelj smije prebaciti daktilografkinju s jednog posla na drugi! Njegovo je da ocijeni gdje je potrebnija; uostalom, nama će on dodijeliti novu tajnicu. Dobro, ta tajnica će se nekoliko mjeseci uvoditi u novi posao, ali bože moj!

Vesna Bartaković pokušava skriti suze, grize usnice, trese se: opire se premještanju. Ja samo bijesno hodam uredom i ponavljam:

— Vesna, ti nigdje nećeš seliti! Neću to dopustiti! Pa neće nas taj đilkoš zajebavati!

Pomoćnica glavnog urednika je užasnuta, i ona u suzama; jasno je i njoj da je to upravo perversan potez kojim se kažnjava dobra radnica zbog lojalnosti redakciji i istodobno ometa rad u trenutku kad se od nas traži abnormalni napor!

Bogišić na naše odbijanje da prihvatimo njegovu odluku o premještanju tajnice mislija novu taktiku; preko pomoćnika ravnatelja Tomice Virovića nudi Vesni Bartaković veću plaću ako dragovoljno prihvati premještaj. Jasno mi je da nas sve želi poniziti, pokazati kako lojalnost ima svoju cijenu i da on svakoga može kupiti! Prvo su je mjesecima šikanirali, nisu joj davali rješenje o rasporedu u našu redakciju, slali joj svakodnevno u inspekciju zavodskog ekonoma (koji je to obavljao s neskrivenom nelagodom) da nadzire njezin učinak (kao da mi u redakciji nemamo uvid što ona radi, još jedna pljuska meni kao

glavnom uredniku, a i signal da je tajnica izvan mojih ingerencija). A sad je potkupljuju; pa za novac će svatko progutati i živu žabu ako treba!

Ja joj ništa o tome ne govorim, ali i sama Vesna Bartaković je svjesna da je kupuju; tih petsto–šesto kuna dodatka na njezinu neveliku plaću i te kako bi joj dobro došlo. Međutim, ponosna je, ne predaje se! Kasnije mi Vesna Vinchierutti priča kako su njih dvije zajedno otišle Tomici Viroviću na pregovore, ali Vinchierutti nije pripuštena u njegov ured, nema ona što tu raditi, to je izravni problem odnosa uprave i Bartakovičke! Znajući, pak, što se sprema, naša tajnica je potajno diktafonom snimala Tomičino nagovaranje da napusti redakciju *HKE*. Ne krivim Tomicu, on je ispunjavao Vlahine naloge; gutao je svoje žive žabe, ne vjerujem da je uživao u tome.

Ja i dalje inzistiram na ostanku Vesne Bartaković u našoj redakciji, još više kad sam saznao kako je pokušavaju podmititi i da je ona to odbila. Moram učiniti sve da tako odanoga čovjeka zadržim u redakciji, da ga zaštitim! Vesna Vinchierutti mi predlaže da nas dvoje refundiramo tajnici razliku između više plaće koja joj je ponuđena i one koje će imati ako ostane u našoj redakciji. To je dobro, pošteno, pristajem odmah! Međutim, tajnica gospodskom manirom odbija našu ponudu; ona je preponosna, naša ponuda ne dolazi u obzir, samo želi i dalje raditi s nama i sudjelovati u stvaranju edicije.

Prvi smo nalet uspjeli odbiti, tajnica je ostala s nama. Ali Vlaho ne odustaje. Za vrijeme jednoga sastanka naše redakcije 9. ožujka 2007., dok nismo bili u našim uredima, nenajavljeno stiže ekipa radnika koji počinju odnositi osobne stvari Vesne Bartaković. Na vijest da Vesnu sele, dotrčimo u Vesninu sobu. Tajnica sjedi za svojim stolom i promatra kako radnici pakiraju njezine osobne stvari u kartonske kutije. Bez glasa, suze u očima.

Moja pomoćnica Vesna Vinchierutti je izvan sebe. Plače, zažarena u licu...

Vidim da je shrvana, lice joj se grči, psihički je pukla! Mora hitno liječniku: stravično visok tlak; stresno stanje; doktor je šalje na bolovanje.

Na bolovanje će nakon tog događaja otići i tajnica Vesna Bartaković; već je neko vrijeme osjećala probleme s disanjem, umor... Pripisivali smo to problemima sa stresom, ali dijagnoza je bila mnogo teža: otkriven joj je rak pluća. Vesna Bartaković više se neće vratiti na posao.

Dok se liječila, često je navraćala u redakciju, optimistična, puna riječi ohrabrenja za nas.

Govorili smo kako je njezin stol čeka; ona je dio nas... Ali znali smo da je dijagnoza teška, ne daje joj nikakve izgleda.

I kasnije, kad je već bila posve iznemogla, iscrpljena kemoterapijama i zračenjima, posjećivali smo je u njezinu stanu u Ravnici. Nije imala snage, ali trudila se biti vedra, nasmijana, sve je htjela znati o enciklopediji, jer ona je dio našeg tima, ona nam pripada. Hrabra i ponosna mala tajnica napustila nas je 2009. u svojoj pedeset i trećoj godini.

Bilo bi pretjerano reći kako se njezina bolest pojavila kao posljedica maltretiranja i stresa; Vesna je bila dugogodišnja pušačica i umrla je od raka plu-

ća, ali svakodnevna uzbuđenja i ponižavanja sasvim joj sigurno nisu uljepšala zadnje godine života.

U istom trenutku ostao sam bez dvije bliske suradnice; a i Zoran je prorijedio svoje dolaske u Zavod, kao da je poniženje koje je doživio razvilo u njemu otpor prema Zavodu. Dobro, razgovarali smo telefonski, preko vikenda sam ja odlazio u njegovu vikendicu u Samoborskom gorju, ali Zoran je upadljivo izbjegavao sve teme vezane za enciklopediju. Za boga miloga, pa Zoran mi je nužan, pogotovo kad je posrijedi stara hrvatska književnost, pa poezija, teorija...

Neprocjenjivo je kad uza se imaš takvog suradnika, sjajnog znalca s kojim možeš o svemu raspravljati, rješavati probleme... Jesu li on svjesni da su mi otjerali tako dragocjenog suradnika, nenadoknadivog! Ili su baš to željeli postići?!

Od najbližih suradnika u Zavodu ostala mi je samo Jasna Bašić. Ona introvertirana, uvijek melankolična, tiha i vrijedna radnica, uvijek zamišljena, kao da je izvan vremena i prostora; ponekad mi se čini da svi naši problemi idu mimo nje. Ni naslutiti nisam mogao kakva se snaga skriva u njoj. I odlučnost, beskompromisnost!

Ujutro, na uobičajenom sastanku uže redakcije samo ona i ja, redakcija opustjela. Ja duboko ojađen, u grču, u meni sve kipti.

— Jasna, moram nešto učiniti; ovako ću ih pustiti da nesmetano unište ne samo projekt, nego i nas svakog pojedinačno. Osramotit će nas i svi ćemo se porazbolijevati!

Potvrđuje da i ona misli kako je krajnji čas da pokušam nešto! Iznenađen sam; mislio sam da je ona krhka, bojažljiva, a sad me zaprepastila potpunom odsutnošću straha, hrabrošću, odlučnošću.

Tih dana kad sam smišljao strategiju javnog istupa, bila mi je dragocjena kao sugovornik, pažljiv slušatelj, savjetodavac. Čovjek od najvećeg povjerenja.

Zoranova odluka

Javio sam se i Vesni Vinchierutti, više nema smisla čekati, predstoji nam obračun; ovaj put se i ona nije protivila. Potom i drugoj Vesni. I ostalima iz redakcije: Ani, Tomislavu, Katarini. Slažu se, svi su nakon onoga što se dogodilo dvjema Vesnama, nakon Zoranova poniženja, svjesni da nam ništa drugo ne preostaje.

Zoranu sam telefonski objasnio kako više nema smisla nikakvo strpljenje, redakcija nam se fizički urušila, jedini je spas javna akcija. Od njega ne očekujem da ulazi u javne sukobe, ali osobno bi mi njegova podrška puno značila.

— Najvjerojatnije ću organizirati konferenciju za tisak! Mislim da je to najefikasnije, tako će najviše medija biti uključeno. Želio bih da na njoj i ti govoriš.

— Velimire, ja nisam naviknut na tu vrstu polemika. To nije moj stil života, ja ne mogu izdržati taj pritisak. Dva-tri puta sam u životu napisao polemičke tekstove, ali oni su bili striktno znanstveno-problemski. Ali znaj da sam uz tebe!

Bilo mi je žao; znao sam da nam je Kravar duboko odan, nisam ni trenutka posumnjao u njegovu lojalnost. Međutim, bio sam svjestan da on nije naviknut na medijsku gužvu, galamu, teške riječi koje će se u ovoj polemici neminovno uzajamno razmijeniti! To doista nije njegov stil! Mogao sam zamisliti kakav bi psihički napor za njega bilo suočiti se s takvom situacijom, izložiti se opasnosti da protivnici njegovo ime razvlače po medijima.

Znao sam opet i koliko je za ovu stvar važno da Zoran javno pokaže kako svim srcem stoji uz redakciju i što misli o pritiscima koje doživljavamo svi mi, pa uostalom i on s nama. Kravar je čovjek vrhunskoga profesionalnog autoriteta, neupitne etičnosti; bio bi i svjedok s kredibilitetom. No, tako je osjetljiv, on svoju nervozu nikad ne pokazuje prema vani, ali kao njegov prijatelj znam koliko ga bolno uznemiruju i obične sitnice koje narušavaju taj njemu tako važan unutarnji mir. Stoga ne smijem inzistirati, izlagati ga pritisku. Poznajem ga. I poštujem! Ako ne može, ne može!

Dogovorili smo se da ću ga obavještavati o svojim sljedećim potezima, savjetovati se s njim, a on će sam procijeniti što će učiniti.

Nakon nekoliko dana nazvao me je:

— Mogu li ja napisati tekst, a da ga netko na konferenciji za tisak pročita?

Doista, već sljedeći dan poslao mi je tekst. Kratak, literarno upečatljiv:

Izjava u vezi s problemima *Književne enciklopedije*

Okolnost da sam dosadašnji radni vijek proživio u nekonfliktnoj sredini, tj. na Odsjeku za komparatistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu lišila me je borbenosti kakvu kadšto uočavam u svojim kolega o kojima znam da su pri potrazi za radnim mjestom bili drukčije sreće. Stoga me duboko uznemiruju nesuglasice koje se u Leksikografskom zavodu već više godina javljaju oko *Hrvatske književne enciklopedije*, projekta radi kojega sam postao izvanjskim suradnikom Zavoda, uspostavivši usku suradnju s urednikom enciklopedije Velimirom Viskovićem i s njegovom redakcijom, kojoj još pripadaju gospođe Vesna Vincierutti, Jasna Bašić, Ana Diklić, Vesna Bartaković i kolega Tomislav Šakić. Kad sam započeo suradnju s tim kolegicama i kolegama, vjerovao sam da prijateljsko ozračje koje je među nama vladalo od početka nije ograničeno na radne sobe gdje su se odvijali naši sastanci, nego da je svojstveno cijeloj ustanovi. Nažalost, moj početni optimizam uskoro su opovrgnule napetosti do kojih došlo u odnosu između naše redakcije i uprave Zavoda.

Naravno, jasno mi je i prihvatljivo da su oko stručnih pitanja i znanstvenih projekata moguća neslaganja i sporovi. Međutim, u ovom se slučaju sukob mišljenja nije odvijao kao prava stručna polemika, u kojoj stranke ne-jednakih pogleda sjednu za stol, iznesu svoje argumente te se nastoje dogo-

voriti. Radilo se, zapravo, o jednostranim očitovanjima i potezima uprave kojima se osporavao nacrt enciklopedije, njezin izvorno planirani opseg, pa i njezin smisao. Pritom je nelagodu izazivala i okolnost što je uprava favorizirala manje-više posredan oblik komunikacije s redakcijom: najprije preko tajnice projekta, gospođe Vinchierutti, a poslije i preko komisije sastavljene upravo u tu svrhu.

Intervencije i prigovori uprave izazivali su u redakciji loše raspoloženje i svojim sadržajem, jer su dovodili u pitanje bitne attribute izvornoga projekta i otežavali njegovu izvedbu. Kad smo posao započinjali, naš se projekt vodio pod naslovom *Enciklopedija hrvatske književnosti*, a očekivalo se da će dovršeno djelo zapremiti tri sveska enciklopedijskoga formata. Vjerovalo se također da će to, s obzirom na opseg abecedarija, veličinu članaka i izbor suradnika, biti ambiciozan strukovni projekt. Isprva mi se činilo da oko nacrta postoji konsenzus svih zavodskih instancija koje o njemu odlučuju, uključujući i upravu. Ali, ako je tada i postojao, uprava ga je ubrzo opozvala i nametnula revizije izvornih zamisli. Ponajprije, projekt je, bez našega udjela, preimenovan u *Hrvatsku književnu enciklopediju*, što nije ekvivalentno prvobitnom naslovu, a stvara i nedoumice u vezi s namjenom djela. Slijedio je zahtjev da se enciklopedija objavi u jednom svesku, i to u leksikonskom formatu, što je u očitu neskladu s odobrenim brojem redaka (220.000). Probni prijelom prvih članaka zorno pokazuje koliko se tom odlukom devalorizira trud uloženi u pisanje i redakturu članaka: članci su tiskani fontom koji se čita s naporom, bibliografije se ne mogu čitati bez povećala, a ilustracije su veličine poštanskih maraka. Daljnji potezi uprave nametnuli su redakciji jedva održiv tempo izvedbe i složen način rada (istodobno obavljanje redaktorskih i korektorskih poslova), a posebno je teško pala prekomanda gospođe Vesne Bartaković, koja se bavila upisivanjem redigiranih članaka, na dužnost izvan redakcije.

Stizali su nam i drugi slični zahtjevi i prigovori, većinom indirektni. Dapače, s vremenom su se počeli zgušnjavati i intenzivirati, pa mi se njihova eskalacija na kraju učinila posve iracionalnom te mi zaslićila na prepreke kakve u bajkama antagonisti postavljaju protagonistima: hajde da od Carigrada do Mletaka sva kaldrma bude od zlata; pa, kad je zahtjev ispunjen, hajde da uz tu kaldrmu rastu od zlata jabuke itd. Naravno, ti su zahtjevi u kolegica i kolega izazivali nedoumicu i tjeskobu, pa sam u ambijentu koji je u početku odisao elanom i vedrinom doživio depresivna raspoloženja svih okupljenih, vidio suze i stisnute pesti. Ukratko, bio sam svjedok osjećajima i izljevima kakvima život u profesiji nikada ne bi smio davati povoda.

Sve bi još ipak bilo koliko-toliko u redu, ili barem u skladu s našim institucionalnim folklorom, kad bi stvari stajale tako da se problemi o kojima sam govorio mogu riješiti određenim korekcijama odnosa između redakcije i uprave. Pomalo, međutim, izlazi na vidjelo da su nesuglasice oko naše enciklopedije dio širega konfliktnog stanja u Zavodu. To stanje upravo postaje javnom temom, čime se smanjuje mogućnost da se konflikti rješavaju dogovorno. Kako svjedočim ovom izjavom, o sukobu između uprave LZ i redakcije *Hrvatske književne enciklopedije* obaviješten sam iz prve ruke i u njemu sam nedvosmisleno svrstan. Onaj veći sukob, njegove fronte i stajališta nje-

govih antagonista poznajem zasada površno, u mjeri manjoj od one koja bi mi dopuštala da se o njemu izjašnjujem u javnosti. To, dakako, ne znači da sam prema njemu ravnodušan.

To je to! Dakako rečeno na skrupulozan, profesorski Zoranov način. Emocionalnost duboko potisnuta, ali znam kako postoji. Znam koliko ga je napora stajalo da se tako eksplicitno svrsta u sukob koji predstoji. Utoliko sam više uzbuđen i sretan što je našao snage da napiše taj tekst. Jasni komentiram tek pristigli tekst:

— Baš je tom poredbom s bajkom dobro izrazio naše osjećaje: nek' vam kaldrma bude sva od zlata, a kad im mimo svih očekivanja, sagradiš takvu kaldrmu, nek' uz nju rastu od zlata jabuke!

Idemo u rat!

Odlučio sam, kad je već sukob neizbježan, najbolje je da razglasim u Zavodu što pripremam. Rekao sam to nekolicini ljudi znajući da i oni teško podnose torturu. Računao sam da će još netko naći snage da mi se pridruži. Nadao sam se da će ljudi povedeni mojim primjerom uspjeti svladati strah.

I doista, nisam se prevario; štoviše, zapanjio sam se kad sam vidio koliko sam zanimanje, pa i simpatije izazvao. U samo nekoliko dana kroz moj ured je prodefilirala vojska nezadovoljnika. Neki su me i nazivali, ostavljali mi krišom podatke o astronomskim plaćama i honorarima dvojice ravnatelja. Međutim, kad bih ih zamolio da o tome javno posvjedoče, brzo bi ustuknuli. Boje se za posao. Misle da sam zapravo i ja ludo hrabar, neću se dobro provesti jer su »oni« dobro politički umreženi!

— Pa ne očekujete valjda da ja o tome govorim na temelju anonimnih dojava. Ako želite svjedočiti o tome, izvolite, dokumentirajte! I preuzmite dio odgovornosti!

Neki su, pak, željeli da se zauzmem i za rješavanje njihovih osobnih problema, nezadovoljni svojim statusom u Zavodu; neki bi se, pak, raspričali o svojim vizijama budućnosti Zavoda. Valjda, ako preuzmem vlast u Zavodu, da ih imam u vidu! Svašta, ja spašavam svoju голу kožu, a oni bi dijelili vlast!

Ali, dolazili su i ozbiljni ljudi, s vrhunskom reputacijom, da mi ispričaju svoje priče. Dirnuo me slučaj jednog akademika, uglednoga sveučilišnog profesora, dugogodišnjega našega glavnog urednika koji mi je pričao o svojim mnogobrojnim peripetijama s Bogišićem:

— Velimire, nisam želio odustati od enciklopedije koju sam uređivao, jer ipak je to moj autorski posao u koji sam uložio godine truda; nisam mogao jednostavno otići. Ali, tu Bogišićevu konstantnu presiju više nisam mogao izdržati! Od nerviranja sam dobio infarkt!

Vidim, taj čovjek, inače uvijek miran, staložen, i sad se grči dok mi se ispovijeda. Jako ga dobro razumijem; i sam sam sklon svoj čir na želudcu i probleme sa žuči pripisati pritiscima na poslu. Svjestan sam da bi bilo dobro

da uvaženi akademik, kao vjerodostojna figura javnog i znanstvenog života progovori na konferenciji za tisak koju pripremam. Moj prijedlog unosi nemir u njega, sliježe nemoćno ramenima, mora izbjegavati nerviranje:

— Velimire, samo sam Vam došao izraziti potporu. Molim Vas, nemojte odustati. Dovoljno je da govorite o svojem slučaju, govorit ćete u ime sviju nas koji smo prošli tu torturu.

Kako nisam bio član sindikalne organizacije, nisam bio informiran da su sindikalci već u više navrata slali dopise središnjici Sindikata znanosti i visokog obrazovanja i Ministarstvu znanosti. Djelatnicima je očito bilo prekipjelo i tražili su zaštitu. Sve sam to doznao kad su me posjetili kolegica i kolega iz sindikata, kolega na odlasku s predsjedničke dužnosti i kolegica koja je upravo trebala na nju nastupiti. Predsjednik sindikata Velimir Šipoš pokazao mi niz dopisa koje su uputili središnjici. Zavodska sindikalna organizacija već dulje vrijeme pokušava natjerati Vilima Ribića da intervenira u Zavodu. Pokazao mi je hrpu dopisa u kojima opisuje razne vrste *mobbinga* koji se provodi u našoj ustanovi. Donosim ovdje samo jedan od tih dopisa u kojem je detaljno opisano što sve već godinama proživljavaju radnici Zavoda. Tad sam se osvjedočio da je moje iskustvo podudarno u velikoj mjeri s iskustvom ostalih. Jedino što sam ja »krupna riba« s kojom Vlaho nije sam mogao izići na kraj pa je morao uključiti i Ladana. Dakle, donosim predstavku upućenu sindikalnoj središnjici, odnosno predsjedniku Vilimu Ribiću:

Sindikalna podružnica LZ
Zagreb, Frankopanska 26

Sindikat znanosti i visokoga obrazovanja

Na samome početku svojega mandata, 13. srpnja 2005., ovo se Sindikalno vijeće obratilo Glavnome ravnatelju, Ravnatelju i Ravnateljstvu zbog obavijesti o uvođenju posebnih stegovnih mjera u Grafičkome odjelu. Upozorili smo da se nadzor nad dijelom naših zaposlenika odvija na način koji vrijeđa ljudsko dostojanstvo i nije na razini digniteta naše ustanove, a naređen je osobi koja im nije nadređena. Iako, prema našim saznanjima, niti jedan od radnika toga odjela nije ni upozoren ni kažnjen zbog neizvršavanja ili povrede radnih obveza, ipak smo na sastanku s ravnateljem, voditeljem odjela i pravnikom, uoči sjednice Ravnateljstva, uvjeravani da se radi o »pojedincima s kojima se ne može izaći na kraj«, da će se problem riješiti promjenom metoda, te da će se s primjenom tih mjera prestati, zbog čega nismo inzistirali da se o njima raspravlja na sjednici Ravnateljstva u srpnju 2005. Budući da se provedba stegovnih mjera nastavila i poslije godišnjih odmora te su o njima djelatnici u rujnu usmeno ponovo obaviješteni, uz opravdanje istih nestašicom novca, te konstatacijom da su djelatnici Grafičkoga i Komercijalnoga odjela višak. Stegovne mjere, koje su se proširile i na Komercijalni odjel, niz su zabrana, kao npr. zabrana skretanja pogleda s računala, zabrana napuštanja pisaćeg stola i sl. te zabrana ulaska u zgradu u Frankopanskoj ul. 26 djelatnicima skladišta ili leksikografske knjižare, zabrana međusob-

nog komuniciranja u Komercijalnom odjelu, zabrana opravdanih privatnih izlazaka, uz prijetnje otkazom, a uz istovremeno odbijanje razgovora o organizaciji posla. Držeći da dio tih mjera vrijeđa ljudsko dostojanstvo, a dobar dio onemogućava normalan rad, ponovo smo se 14. rujna 2005. obratili Glavnome ravnatelju, Ravnatelju i Ravnateljstvu, te ih upozorili da te mjere nisu sukladne zakonu i da nisu u cilju bolje organizacije posla, te o tome obavijestili središnjicu. Iz Ureda ravnatelja na taj smo dopis primili odgovor da te mjere postoje radi što bolje organizacije rada, da su dane s ciljem što bolje i učinkovitije organizacije posla i obavljanja radnih zadataka, te radi normalnog provođenja radne discipline, iako se radi o odjelima i djelatnicima s kojima nikada nije bilo problema sa zakašnjavanjem ili neopravdanim izlascima, napuštanjem posla i sl.

Ujedno je u tome dopisu napomenuta mogućnost da se u budućnosti spomenuti odjeli grafike, komercijale i knjižare restrukturiraju u podružnice, no ove mjere koje su, po njima, i inače dio uobičajenog ponašanja na radnom mjestu, nemaju nikakve veze s tim planom.

Sindikata je, ponukan brojnim žalbama zaposlenika na loše ozračje, osobito u Komercijalnom i Grafičkom odjelu, nakon uvođenja posebnih stegovnih mjera, proveo anketu među svojim članstvom, pa smo nakon provedbe o rezultatima obavijestili Upravu i očekivali sastanak na kojem smo trebali zajednički sagledati problem i pokušati ga riješiti jer je anketa nedvojbeno pokazala da između Uprave i ostalih zaposlenika nema dobre komunikacije. Sindikat nije ovom anketom imao namjeru ikoga uvrijediti, nego se željelo upozoriti na neodrživost takvoga negativnog ozračja jer prestrašeni i nezadovoljni radnici ne mogu biti učinkoviti. Zabrana međusobne komunikacije, izlaska iz soba, kontrola čak i odlaska na WC, te prijetnje otkazom, praćenjem i kontroliranjem kretanja ponižavajuća je i uvredljiva ne samo za one na koje se odnosi ili za onoga tko mora vršiti kontrolu, već za svakoga zaposlenika, jer su takvi postupci ispod ljudskoga dostojanstva.

Sindikato je vijeće bilo posebno zaintrigirano činjenicom što se radilo o dva odjela kojima se duže vrijeme prijetilo otvaranjem podružnica i drži i dalje da se tim nepopularnim mjerama želio pripremiti teren za provođenje te ideje, a zastrašivanjem i šikaniranjem zaposlenika neke od njih prisiliti na odlazak, što se u Komercijalnome odjelu i dogodilo. Ne treba posebno govoriti da stres i negativno ozračje pogubno djeluju na zdravlje, te upozoravamo na činjenicu da se u pet godina u Zavodu teško razboljelo 26 zaposlenika, a troje je umrlo. Obveza i Uprave i Sindikalnoga vijeća je sprečavanje šikaniranja i diskriminacije pojedinaca ili skupine zaposlenika, te bi Uprava, uz iskazanu sućut zaposlenicima koji su se osjetili prozvanima našom anketom, trebala istu pokazati i poniženom i šikaniranom dijelu svojih zaposlenika. U Komercijalnom je odjelu jedna djelatnica doživjela infarkt i na dugotrajnom je bolovanju, a druga je, izložena sustavnom šikaniranju, dva puta završila u bolnici zbog visokoga tlaka i srčanih tegoba, a prije mjesec dana doživjela moždani udar. Sindikalno je vijeće upozoravalo i zamolilo da se vodi računa o njezinome zdravstvenome stanju, na što, osim humanosti obvezuje i zakon, no, zbog činjenice što kolegica vodi sudski spor protiv Zavoda (zbog izmijenjenoga ugovora o radu i nepriznate VŠS), ravnatelj je izja-

vio da je za njega ona zdrava osoba dok ne donese potvrdu o stupnju invaliditeta.

Uprava naše primjedbe na rad u navedenim odjelima drži miješanjem u poslovnu politiku, što nam nikako nije namjera, no ne možemo se oglušiti na činjenicu da nam se već nekoliko godina za pomoć obraćaju ljudi kojima je onemogućen normalan rad, od bivših zaposlenika leksikografske knjižare (voditelj D. Juričić, koji se obraćao Sindikatu i Ravnateljstvu, upozoravajući da je njegov rad sustavno onemogućavan, a njegovi prijedlozi za poboljšanje prodaje u leksikografskoj knjižari ignorirani) do akvizitera koji su se i Sindikalnome vijeću i Upravi obraćali i upozoravali na alarmantno stanje u Komercijalnom odjelu u kojem se ništa ne poduzima da bi se spriječio pad prodaje naših knjiga. Stvaranje loših međuljudskih odnosa unutar odjela, pa time i onemogućavanje posla, ima cilj djelatnike prikazati nesposobnima i lošima te ih se stalno prikazuje starima i nesposobnima, za pad se prodaje optužuju djelatnici komercijale, prije svega komercijalisti, zbog čega su nam se više puta obraćali za pomoć. Ne mogavši izdržati takav pritisak, kolegica D. Furjan pristala je proglasiti se tehnološkim viškom, i uz otpremninu napustiti Zavod i otići na Zavod za zapošljavanje, iako je do mirovine trebala raditi još godinu i pol. Ove godine, kada je doista došlo do drastičnoga pada prodaje naših knjiga, a broj ljudi prepolovljen, više se ne postavlja pitanje krivca i odgovornosti. Svjesni smo činjenice da bez vlastitih prihoda, a to je prije svega prodaja naših knjiga, Zavod ne može funkcionirati jer se iz proračuna financiraju samo naše plaće. Sindikalno vijeće stoga zahtijeva da se postavi pitanje odgovornosti za ovakvo stanje jer se stječe dojam da je cilj vođenja Komercijalnoga odjela, umjesto prodaje knjiga, smanjenje broja zaposlenika i, kao krajnji cilj, famozne podružnice za koje smo od Uprave bili uvjeravani da se od njih odustalo.

Dodatni strah i oprez izaziva ustupanje (dijela) leksikografske knjižare u koju je 2004. godine uloženo 1.133.754,21 kn, a u knjižari, kao umjetničkom uradku, naši zaposlenici nisu smjeli ništa dotaknuti ili premjestiti knjigu ili stolac. Na sjednici Ravnateljstva 10. srpnja 2006. zaključeno je da će se dio knjižare ustupiti VBZ-u ako se postigne dogovor koji odgovara Zavodu. O postizanju dogovora nije obaviješteno Sindikalno vijeće, koje su djelatnici Komercijalnoga odjela obavijestili o useljavanju, iako je na zaposleničkome skupu održanom 27. listopada 2006. ravnatelj na izravno pitanje o najmu knjižare izjavio da najma neće biti, jer nitko nije zainteresiran za taj prostor i da u njemu nitko ništa ne može prodati. Na pisani upit Sindikalnoga vijeća o Leksikografskoj knjižari od 13. studenoga 2006., na koji nismo dobili pismeni odgovor, na usmeni upit odgovor je opet bio da se miješamo u poslovnu politiku, prelazimo svoje ovlasti i uznemirujemo zaposlenike, te da se samo provode zaključci Ravnateljstva. Podsjećamo da je nakon preuređenja knjižare na mjesto voditelja u studenome 2004. doveden Davor Juričić, kojemu se nakon Izjave od 18. veljače 2005. o onemogućavanju njegova rada nestručnošću i zanemarivanjem njegovih inicijativa i prijedloga, o neobavješćavanju djelatnika Knjižare o novim izdanjima, cijenama, promocijama i sl., nedavanju naputaka ili bolje koncepcije, pokušalo prije roka otkazati Ugovor o radu na određeno vrijeme. Sindikalno se vijeće, naravno, usprotivilo

takvome postupku, te je kolega premješten na mjesto stručnoga suradnika, udaljen iz Knjižare, pa je sam našao novi posao i napustio Zavod. Slijedile su komercijalistice, jedine kvalificirane za komercijalni posao, koje se dugotrajno šikanira, omalovažava i stalno okrivljuje za navodnu lošu prodaju. Iako su svi djelatnici Komercijalnoga odjela sustavno onemogućavani u svojem radu, samo zahvaljujući njihovome trudu i požrtvornosti do ove su godine s uspjehom ostvarivali predviđeni promet. Nema plana rada, sve se radi stihijski, novi prijedlozi i akcije djelatnika onemogućuju se, a novih prijedloga nema. Prodaja se svela na telefonsku prodaju iz telefonskoga imenika, nema ciljane skupine kupaca već se oni traže nasumce, pa se događa da se uzastopce nazivaju isti kupci, a knjige se školama i nastavnicima nude baš u vrijeme zadnjega prosvjetnoga štrajka. Nema letaka, kataloga naših izdanja, ne zna se za eventualne popuste, povoljnije uvjete prodaje i sl. Po nekoliko se dana, uz ispriku »nema novaca« čeka na toner za fax i pisac. Sramotno je da djelatnici Komercijalnog odjela podatke o izlasku novih edicija saznaju iz tiska ili s internetskih stranica. Tome se može dodati i informatički program koji nije prilagođen potrebama odjela pa se ne mogu dobiti cjeloviti komercijalni izvještaji. Umjesto ispravljanja navedenoga, djelatnike se proglašava neupotrebljivima da bi ih se moglo okriviti za loše rezultate koji su pokazani unatrag nekoliko mjeseci, s ciljem dragovoljnoga odlaska (D. Furjan), ili akvizitera koji više nisu mogli pratiti nastale troškove. Umjesto dobrom organizacijom, koordinacijom, suradnjom, motivacijom, iskustvom i timskim radom, Komercijalni se odjel vodi zastrašivanjem, izolacijom i nepotrebnom kontrolom. Ovo se Sindikalno vijeće pita nije li sljedeći logični postupak ove Uprave, nakon ustupanja, za sada, dijela Leksikografske knjižare, ustupanje ljudi, najprije Komercijalnoga, a potom i Grafičkoga odjela jer ih se stalno prikazuje tehnološkim viškom. Kako završavaju takvi poslovi vidi se iz rezultata angažmana agencije za vođenje naših spremačica koja je navodno bila angažirana da bi se poboljšala usluga čišćenja. U slučaju dužega bolovanja naših spremačica trebali bi poslati potrebnu zamjenu iz servisa, a čišćenje je trebalo biti kvalitetnije nego prije. Jedini je rezultat ovoga angažmana, nakon odlaska naših dviju spremačica u mirovinu, smanjen broj spremačica. Najnoviji je ponovljeni slučaj šikaniranja gđe. Anđe Levak koju voditeljica (iz privatne agencije) prijavljuje Upravi zbog navodnog neizvršavanja poslova te pričanja, pušenja i sjedenja po nekim sobama, što su kolegice o čijim se sobama radi najodlučnije pismeno demantirale, a u pozadini je izjava voditeljice da od 1. siječnja 2007. dvije spremačice moraju otići iz Zavoda (jedna odlazi u mirovinu, a druga bi trebala biti A. Levak, koja nema uvjete za mirovinu). Uprava nije provjeravala navode iz prijave, nego od spremačice traži očitovanje o istoj, zbog čega se obratila za pomoć Radničkome vijeću. Uprava joj prijeti otkazom, ne dovodeći u pitanje istinitost navoda iz prijave, a kad se na sjednici Ravnateljstva sindikalna povjerenica izjasnila dovodeći u pitanje navedene iskaze, ravnatelj se obrušio grubim komentarima na kolegicu koja je pismenom izjavom stala u obranu spremačice. Sljedeći dan sindikalna je povjerenica pozvana na informativni razgovor kod osobe zadužene od ravnatelja za komunikaciju (budući da on više s radničkim vijećem ne želi komunicirati) te uz najgrublje prijetnje otkazom svim sprema-

čicama upozorena da nije trebala komentirati navedeni slučaj o kome radničko vijeće od uprave nije bilo obaviješteno.

U svim se segmentima u kojima se želi provesti restrukturiranje i ustupiti dio našega posla prema djelatnicima postupa na isti način: proglašava ih se nesposobnima, šikaniranjem želi dio ljudi prisiliti na odlazak, što dio i prihvaća, no na žalost, veliki dio teško podnosi pa su rezultat stresa bolesti, pa, slijedom toga, kraća ili dugotrajna bolovanja, što je nanošenje izravne financijske štete Zavodu. Uprava tvrdi da se ljudi ne žele prilagoditi novonastalim okolnostima, no Sindikalno vijeće drži da je ta tvrdnja netočna jer gotovo svi žele najkvalitetnije obavljati svoj dio posla, no loša organizacija i neki voditelji u tome ih sustavno onemogućavaju, otežavaju im posao i istovremeno za svoju nesposobnost i nekompetentnost okrivljuju druge. Spremačice, Komercijalni i Grafički odjel samo su dio sustava u kojem smo svi stalno izloženi sumnjičenju i provjeravanju kretanja i izlazaka, pa čak i onemogućeni u izvršavanju svojega dijela posla. Tu prije svega mislim na leksikografe koji do 12 h ne smiju službeno izlaziti iako dio ustanova u kojima leksikografi obavljaju važan dio leksikografskoga posla radi do 13 ili 14 sati. Iako se Sindikalno vijeće na prijedlog pravilnika za opravdane izlaske tijekom radnoga vremena iz rujna 2005. očitovalo odbijanjem uvođenja radne discipline temeljene na nepovjerenju i besmislenom provjeravanju (npr. odlazak na pogreb — poslovnog prijatelja, kolege — potrebno dokumentirati osmrtnicom, uz moguću provjeru?), Ured ravnatelja donosi 19. rujna 2006. Obavijest kojom se najavljuje provođenje stege, iako su se i Sindikalno vijeće i članovi Ravnateljstva usprotivili takvome provjeravanju i sumnjičenju. Uz uvođenje tih nepopularnih mjera, koje bi, valjda, trebale skrenuti pozornost s objavljenih poteškoća pri održavanju rashoda za režijske troškove, koje se povezuje s porastom troškova energije ali i s padom stavke vlastitih prihoda, čime se priznaje neizvršenje Financijskoga plana za 2006., Sindikalno vijeće ne može prijeći preko navedenih činjenica, i traži odgovornost za nastalu situaciju.

Uz ove odjele, šikaniranje se provodi i nad leksikografima, pa i osobama s invaliditetom (mr. sc. Dragica Vranjić-Golub — zbog parkirališnog mjesta za invalide obratila se potpredsjednici Vlade i ministru Primorcu, nakon čega se od 2004. provodi sustavno zlostavljanje, dr. sc. Tatjana Delibašić, mr. sc. Đuro Fabjanović i dr.).

Pregledom dokumentacije ustanovili smo da je vrijeđanje, ponižavanje, vikanje način ravnateljeva vođenja ove kuće. Već 2001. obratili su nam se zaposlenici s trećega kata (odjel kartografije), »zatečeni i ogorčeni nehumanim i krajnje neuljudenim ponašanjem Ravnatelja, popraćenih vikanjem i bacanjem...«, a upućenih kolegici koja je ubrzo nakon toga otišla u prijevremenu mirovinu. Svi smo mislili da se radi o trenutačnoj napetosti, no stvarnost nam je pokazala da se za svaku sitnicu na ljude više, prijeti im se otkazom, bez obzira na povod, a razmješta bez dogovora, strah i napetost zavodska su stvarnost.

Sada, kad je Sindikat ponovno upozorio na loše ozračje, lošu komunikaciju, strah i napetost, pa i veliki broj teško oboljelih osoba, Ravnatelj je

uvrijeđen, ali i dalje ne želi o tim problemima razgovarati i drži da oni niti ne postoje. Stoga smo prisiljeni zatražiti pomoć jer smo svjesni činjenice da je ovakav način upravljanja Zavodom neodrživ, jer se na poslovnom planu ne čini ništa da bismo isplivali iz nastalih poslovnih poteškoća. Iz navedenoga je razvidno da je cilj ovakvoga upravljanja riješiti se pod svaku cijenu dijela ljudi, da bi se doveli novi, podobni i poslušni ljudi kojima će se nesmetano manipulirati i provoditi poslovna politika koja neće imati veze ni s leksikografijom niti sa znanošću.

U Zagrebu, 27. prosinca 2006.

Sindikalna podružnica

LZ Miroslav Krleža

Pitam kolege iz sindikata kakve su reakcije sindikalne središnjice bile na te njihove dopise, je li Vilim Ribić nešto poduzeo. Odgovaraju da je Ribić obećao da će intervenirati, ali je zatražio da svi članovi sindikata koji se slažu sa sadržajem dopisa sindikalne podružnice dođu osobno u sindikalnu središnjicu, potpišu se i ostave osobne podatke.

Pa, za boga miloga, očito je da je središnjica željela blokirati akciju sindikalne podružnice i izbjeći intervenciju! Za Ribića se i inače priča da je dobar s Vlahom, Vlaho mu besplatno ustupa našu veliku dvoranu za održavanje skupština. I sad bi trebalo da naši uposlenici odu u središnjicu Ribiću kako bi se potpisali da su protiv Bogišića. A tko njima jamči da ti podaci neće doći do Bogišića; mogu samo zamisliti što bi tada potpisnici doživjeli. Time je, naravno, ta inicijativa blokirana.

Šipoš mi kaže da su tada pokušali ići preko medija, doprli su do Branke Kamenski, urednice »Pola ure kulture«, koja je na temelju njihovih informacija snimila kritički prilog o situaciji u Zavodu.

— Ljudi u Zavodu su duboko nezadovoljni, očajni, ali boje se za sudbinu, za posao. Ali, ako bi ih netko dovoljno odlučno poveo, pridružiti ćemo se!

— Ja u ovu javnu polemiku idem prije svega kako bih objasnio svoju mučku i pokušao spasiti svoju enciklopediju, ali ako se sindikalna organizacija želi pridružiti, nemam ništa protiv. Dapače, zajedno ćemo pokazati da sve ovo što se događa s *Hrvatskom književnom enciklopedijom* nije usamljen slučaj.

S vodećim zavodskim sindikalcima tih dana ću se dosta družiti, na njihovo inzistiranje. Obećali su mi da će zajedno sa mnom govoriti o situaciji u Zavodu i nužnosti vanjske intervencije kako bi se situacija smirila.

Dobio sam i mnoštvo drugih dopisa, pritužbi koje su pojedini leksikografi slali i ministru znanosti i sindikalnoj središnjici. Međutim, posebno me dirnulo jedno pismo koje sam našao na svojem stolu pisano nevješto. Ostavila mi ga je jedna od čistačica (na kojima je Bogišić posebno trenirao strogoću). Pismo je anonimno, u principu na takve dopise nisam obraćao pažnju, ali u ovom slučaju sam osjetio posebnu simpatiju:

24

SPREMAČICAMA JE DOSTOJANSTVO
 ZGASIO ^{DO MAKSIMUMA} ~~NAZIVA~~ N H, SINDLEROVA
 LISTA, NE RADNICE, OSOBE KOJE
 SAMO STVARAJU PROBLEME KOJIH
 SE TREBA RIJEŠITI, PROGASITI IH
 TEHNOLOŠKIM VIŠKOM, PREIMENOVATI
 ZA RADNA MJESTA I PRIMITI VANJSKI
 SERVIS, ~~JE~~ ^{SMANJENA} NAKH JE
 PLAĆA OD 300-500 KAKO KOJE
 OGRANIČAVA LJUDSKA PRAVA
 KOJIM PRIPADAJU ZAKONOM
 ZABRANJUJE ULAZAK U ZAVOD
~~KOD SINDIKATA KAKO SE~~

KOD PREDSEDNICE SINDIKATA
 UOVENKE UIDEK MOŽE SE PROVERITI
 I PRITUŽBE LJUDI, KOJI SU SE
 USUDILI POTRAŽITI ZAŠTITU

- /RIJEĐA, POSLOVE GAZI LJUDE KOJI
SU OD VELIKOG ZNAČAJA, ZA ZAVOD
~~JE~~ ~~JE~~ ~~JE~~ JER NJIHOVA DJELA
TO DOKAZUJU ŠTO SE ZA NJEGA
NEMOŽE REĆI

- PREMJESTA NA DRUGA RADNA
MJESTA, GUBI VRIJEME NA PREMJESTA
MA IZ SOBE U SOBU

- MNOSI POVRJEĐENI POTRAŽILI SU
ZAŠTITU NA SUDU, ŠTO SE MOŽE
PROVJERITI, DOK DRUGI UZMU
OTPREMNINU KOLIKU ON ODREDI I
ODLAZE, ISTOVREMENO DOVODI
LJUDE OD POVJERENJA?

- KOČI PROJEKTE, A OPTUŽUJE DRUGE

- OD TAKVIH LJUDI JE SASTAVLJENO
RAVNA TELJSTVO KOJE PROVODI
NJEGOVU VOLJU

FINANCIJSKO STANJE,
 NEMA NOVACA A S DRUGE
 STRANE SE KUPUJE NAJJEŠTA
 TERISI I T D. IDE SE AN
 IZLETE PO PAR DANA

MAHA SPREMAČICAMA GOVORI
 KAKO IMAMO PREVELIKE PLAĆE
 KOJE IZLAZE OD 1800-200 KRN.
 TO JE I NA PRAMA DO U ODNOSU
 NA SOSPOJINA RAVNATELJA
 SVE BI SE TO IZDRŽALO DANICE
 OVOLIKOG OHLAĐAŽANJA I
 PSIHICKOG MALTRJETIRANA.
 SVAKI DAN DOLAZIMO NA POSAO
 SA STRAHOM I NEIZVISNOSTI
 HOLIMO VAS ZA POMOC'

Bio sam dirnut tim pismom. Već sam ranije primijetio da je Bogišić posebno nemilosrdan prema malim ljudima; onima koji su i inače nemoćni, lišeni zaštite. Pa, zapravo se u sukobu sa mnom on sam nije puno izlagao, stalno je isturao Ladana u prvi plan; tek u zadnje vrijeme, kad mu se učinilo da sam potpuno nemoćan, osmijelio se i on!

Bilo mi je jasno da kolege u Zavodu očekuju od mene da budem javni tribun, da povedem ustanak. Nisam mogao ustuknuti, krenuo sam u rat da obranim svoj projekt, ali ako oni žele, bit ću i njihov glasnogovornik.

Strategija javnog nastupa

U tom trenutku sam već bio polemičar s velikim iskustvom, ali nikad nisam imao ovakav ulog. Dotad je polemika za mene bila stvar literarnog prestiža, bitke za neki estetski ili politički stav, za neku etičku vrijednost. Svoju eventualnu slabost u polemici, ili čak »poraz«, mogao sam osjetiti u gubitku prestiža, javnog ugleda, ali i to vrlo hipotetički (uvijek se pojave oni koji su uz tebe). Sad sam bio svjestan da mogu izgubiti ne samo enciklopediju, već mi je prijetila opasnost i da izgubim mjesto u Leksikografskom zavodu. A Leks je jedina firma u kojoj sam u svojem dugom radnom vijeku radio. Vjerujem da bih našao drugi posao, ali ja sam prije svega leksikograf!

Nakon dugog premišljanja odlučio sam da ću se pismom najprije obratiti predsjedniku Vlade RH Ivi Sanaderu. Za to su presudna bila dva razloga.

Ivo Sanader (odnosno Vlada RH) postavlja izravno, bez javnog natječaja, glavnog ravnatelja Zavoda. Prema tome, glavni ravnatelj je izravno odgovoran Vladi za svoje poslovno ponašanje i općenito za način kako vodi ustanovu. Stoga se i ja, poštujući red, najprije obraćam Vladi, utjelovljenoj u premijeru, kao poslodavcu.

S druge strane, znao sam da ću ako proširim vijest o pismu koje sam uputio premijeru izazvati pojačano zanimanje javnosti; to više neće biti obična književna, odnosno leksikografska čarka, nego se pretvara u državno pitanje.

Odmah moram reći, nisam očekivao kako će Sanader intervenirati, ukoriti ravnatelje, a još manje smijeniti glavnog ravnatelja. Bilo mi je jasno da je Tomislav Ladan ikona državotvorne desnice i nema nikakvog izgleda da se predsjednik HDZ-a svrsta na stranu prononsiranog ljevičara Viskovića, iako zapravo ovdje, bar po mojem razumijevanju, uopće nije bio posrijedi ideološki sukob. Ali javnost će vjerojatno u svemu nastojati prepoznati i ideološku pozadinu.

Ivu Sanadera sam poznao od ranije. Bili smo u korektnim odnosima, svojedobno smo na njegovo inzistiranje »prešli na ti«. No, nije sama ta činjenica bila znak neke posebne bliskosti, jer sam primijetio da je s većinom sugovornika on vrlo brzo prelazio na ti. Kad je postao premijer, čak mislim da ga

je zanimalo hoće li sugovornik imati hrabrosti da na premijerov »ti« uzvрати istom mjerom. To je već bila malo perversna igra dominacije.

No, nas dvojica smo prije njegova premijerskog mandata prošli neke situacije koje su mogle voditi stanovitom obliku prijateljskog kontakta. Sjećam se, recimo, na promociju svoje knjige *Krležološki fragmenti* 2001. godine pozvao sam i Sanadera, tada tek izabranog predsjednika HDZ-a. Sanader je bio u prilično nezgodnoj poziciji. HDZ je hametice potučen na izborima, kriza se još uvećala nakon secesije Mate Granića i osnivanja Demokratskog centra; stranka je dodatno oslabljena sukobom Sanadera i Pašalića i dramatičnim zbivanjima na HDZ-ovoj Izornoj skupštini. Nitko u tom trenutku nije doživljavao Sanadera kao političara koji će tako brzo konsolidirati stranku i već na sljedećim izborima doći na vlast.

Promocija knjige održavala se na platou pred Krležinom kućom na Gvozdu i ja sam želio da više govorimo o Krleži nego o knjizi jer nije bio predviđen nikakav drugi program kojim bi se obilježila stota obljetnica rođenja velikog pisca. Stoga sam na promociju pozvao i neke ugledne osobe iz političkog života. Želio sam da nakon desetljeća zanemarivanja Krleže, on ponovo bude simbolički vraćen u fokus kulturnoga pa i cjelokupnoga javnog života.

Sanader se ugodno iznenadio dobivši moj poziv i nazvao me:

— Kako to da si predsjednika HDZ-a pozvao na promociju svoje knjige? Ne bojiš se što će ti reći tvoji ljevičari?

— Baš me briga. Taj cijeli *happening* zapravo nisam zamislio kao promociju knjige, već primarno kao obilježavanje okrugle Krležine obljetnice. A ja mislim da Krleža pripada prije svega hrvatskom narodu, a ne ljevici ili desnici. A da ti budem iskren, tebe ni ne doživljavam kao nekog velikog desničara.

Nasmijao se, bio mu je drag moj komentar, ali nije došao na promociju. Naime, toga se dana u Saboru održavalo važno zasjedanje o upravo objavljenim haškim optužnicama protiv hrvatskih generala, tako da osim gradonačelnika u auditoriju na Gvozdu nije bilo drugih političara. Ali plato je bio ispunjen uglednim intelektualcima i umjetnicima, tako da nisam imao razloga za nezadovoljstvo.

Nakon tog događaja, kad god bismo se vidjeli, Sanader i ja razgovarali smo vrlo srdačno o prilikama u politici i u kulturi. Naravno, ti susreti su se prorijedili njegovim izborom na premijersku dužnost.

Uostalom, moram priznati, sa simpatijama sam gledao njegove prve korake na vlasti, izvlačenje HDZ-a iz sfere ustašofilnog nacionalizma i svrstavanje u red umjerenjačkih, konzervativnih evropskih stranki.

Dugo sam se premišljao kako da se Sanaderu obratim: s »Vi« ili »ti«. Je li nužno poštovati protokolarne uzuse obraćanja visokopozicioniranom političaru, ili da slijedim našu dotadašnju privatnu praksu komuniciranja? Odlučio sam se za srednje rješenje, obratit ću mu se s »Ti«, pokušavajući izmiriti protokolarne uzuse i privatni odnos.

Osim toga, kako sam znao da ću pismo najvjerojatnije i objaviti, želio sam tim toplijim tonom obraćanja izazvati veću pozornost medija. Ali i obojice ravnatelja. Poznao sam ih dobro, ne boje se oni nikoga (pisanje medija je nešto što će oni lako preživjeti), ali pred premijerom strepe (a sad se Visković prija-teljskim tonom nešto domundava s njim).

Naravno, kad danas čitam to pismo, svjestan sam da se ono pojavljuje u posve drugačijem kontekstu. Sanader više nije političar koji šarmira eurokrate, on više nije dominantna persona u hrvatskome političkom životu, koju je bar u početku s velikim simpatijama dočekaio i dobar dio ljevice. On je tek uz-nik nad čijom se glavom nadvijaju brojne optužnice za teške oblike korupcije. Od popularnoga, pa čak i obožavanog lidera, pretvorio se u najomraženiju jav-nu osobu. Cijeli tekst pisma upućenog njemu, osim uvodne i završne rečenice ja sam pročitao i na konferenciji za tisak 4. travnja 2007. Mogao bih stoga ne citirati doslovno svoje pismo premijeru kako bih izbjegao prigovore da se bu-dućem zatvoreniku obraćam s poštovanjem i prisnošću. Ali ne želim ništa kri-votvoriti boreći se za bolju prošlost. Da, svjesno sam se Sanaderu obratio for-mulama koje pokazuju bliskost i kolegijalno poštovanje:

Poštovani gospodine predsjedniče Vlade Republike Hrvatske, dragi Ivo,

Obraćam Ti se kao uposlenik Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža imajući na umu Tvoju dužnost Predsjednika Vlade koja izravno pod svojom ingerencijom ima Leksikografski zavod, štoviše izravno postavlja njegovu upravu. Budući da sam glavni urednik zavodske Hrvatske književne enciklopedije, želim Te izvijestiti i kao književnoznanstvenoga stručnjaka o proble-mima s kojima se suočavamo prof. dr. Zoran Kravar i ja kao voditelji toga projekta, a i ostale kolege iz nevelikoga redakcijskog tima (pomoćnica glav-nog urednika Vesna Radaković-Vinchierutti, redaktori Jasna Bašić, Ana Di-klíč, Tomislav Šakić i administrativna tajnica Vesna Bartaković).

Ta enciklopedija zamišljena je kao kapitalni projekt hrvatske znanosti o književnosti; obuhvaća biografije oko 3000 hrvatskih pisaca, oko 1000 stra-nih književnika koji su pisali o Hrvatskoj, utjecali na hrvatsku književnost ili su podrijetlom iz ovih krajeva; donosimo potom natuknice o svim važni-jim prevoditeljima na hrvatski i s hrvatskoga jezika, o svim važnijim kroati-stima u svijetu, o svim književnim časopisima važnima za hrvatsku književ-nost, o institucijama (DHK, MH, HNK i dr.), o žanrovima u hrvatskoj knji-ževnosti, o književnim razdobljima, smjerovima i književnim grupama, tipo-vima stihova karakterističnim za hrvatsku književnost i sl.

U realizaciji ovoga projekta naišli smo na jednodušno odobravanje stru-ke i upravo entuzijastičnu suradnju; nitko od vodećih kroatista nije surad-nju odbio, a nastojali smo da projekt bude otvoren prema svim političkim strujama i književnoznanstvenim orijentacijama tako da u enciklopediji su-rađuje oko 250 autora u rasponu od Nedjeljka Mihanovića i Dubravka Jel-čića do Predraga Matvejevića te od znanstvenih novaka do profesora emerit-tusa i akademika. Kvalitetom te suradnje iznimno smo zadovoljni. U ovom trenutku završene su četiri petine predviđene enciklopedičke građe, a impri-

mirana je i spremna za prelamanje u kontinuitetu cijela prva polovica projekta (oko 120 tisuća redaka; otprilike jedan i pol svezak standardnoga enciklopedičkog formata). Izradba projekta teče čak i brže od zavodskih normativa za ovakvu vrstu profesionalno zahtjevnih projekata.

Međutim, koliko god nemamo problema s vanjskom suradnjom, neprekidno se suočavamo s opstrukcijom glavnoga ravnatelja Tomislava Ladana i ravnatelja Vlahu Bogišića. Iako smo od njih očekivali kolegijalnu potporu, budući da dolaze iz naše struke, neprekidno se suočavamo s njihovim nastojanjima da unize znanstvenu razinu projekta, organizacijski onemogućue normalan rad i čak zaustave izradbu.

Iako je elaborat po kojem radimo enciklopediju odobrilo Znanstveno vijeće Leksikografskog zavoda (i ono jedino ima ingerencije da ga mijenja), otprilike godinu dana nakon početka rada suočio sam se sa zahtjevima glavnog ravnatelja da se »ne smije ići na ambiciozan projekt već treba napraviti priručnu ediciju, škarama režući članke iz postojećih zavodskih edicija«. Nastojao sam smireno objasniti glavnom ravnatelju da je takva promjena koncepcije u samom procesu rada nemoguća, jer je već načinjen abecedarij u skladu s odobrenim izvedbenim elaboratom i autori su već angažirani pa sve to ne može biti dezavuirano. Osim toga, većina članaka u našim edicijama je zastarjela (npr. Araličina biografija u HBL-u završava s godinom 1982. kad je on praktično još posve nepoznat pisac), koncepcije enciklopedija bitno su različite, a pojavljuje se i problem autorstva članaka. Valja imati na umu da čak polovica natuknica iz našeg abecedarija nije zastupljena ne samo u zavodskim, nego ni u drugim priručnicima. Upravo je to najvredniji, istraživački dio enciklopedije jer se prvi put pregledno obrađuju neki važni aspekti hrvatske književnosti (književni arhivi, povijest tiskarstva, knjižarstva, časopisa, pojedinih žanrova itd.). Nakon tih početnih neslaganja uslijedili su permanentni pritisci, prije svega zahtjevima da se ubrzaju rokovi (iako sam glavni ravnatelj radi na svojem projektu *Osmojezičnog rječnika* već gotovo tri desetljeća). U redakciji smo poduzeli sve kako bismo tim terminskim zahtjevima udovoljili, radeći prekovremeno i vikendima (došli smo do toga da je redaktorski učinak u našoj redakciji trostruko veći od redaktorske norme u drugim zavodskim edicijama). U godini 2006. uspjeli smo uz takve abnormalne napore ispoštovati iznimno zahtjevan plan izradbe edicije, preuzevši slične obveze i u tekućoj godini, nastojeći da projekt redakcijski privedemo kraju.

Međutim, umjesto da nam se u tome pomogne, glavni ravnatelj i ravnatelj traže od naših urednika da se paralelno angažiraju i na drugim enciklopedijskim projektima koji se rade u našoj kući. Naposljetku, u času kad smo posebno izvrgnuti terminskim pritiscima, administrativna tajnica koja upisuje gotove članke u tzv. informacijsku bazu i vodi sve ugovore s vanjskim suradnicima biva premještena u drugi odjel i na njezino mjesto treba biti dovedena nova tajnica kojoj će zasigurno trebati dulje vrijeme da se osposobi za taj posao.

Budući da enciklopedija ulazi u završnu fazu i prelamaju se arci prvih slova, ravnatelji zahtijevaju da im se šalje pripremljena građa; pozorno je čitaju, iako to ne čine ni kod jedne druge edicije. Osobno nemam ništa pro-

tiv takve njihove pojačane pozornosti; ponajprije jer sam uvjeren da se radi o izvrsnim tekstovima koje su u pravilu pisali vrhunski autori, a potom su prošli i najkvalitetniju redaktorsku obradbu; s druge strane, dovoljno sam dugo u ovom poslu da znam kako se, unatoč svim redakcijskim provjerama, uvijek može potkrasti i neka pogreška (nije uzalud nekad u Zavodu postojala institucija tzv. zločestog čitača). Međutim, primjedbe ravnatelja nisu uopće bile upućene redakciji, već su poslužile da bi se redakciju pokušalo diskvalificirati na sjednicama Ravnateljstva i ponovo pokrenuti postupak zastavljanja edicije (što se u dosadašnjoj praksi Zavoda nikada nije dogodilo). Primjedbe glavnog ravnatelja, kako smo obaviješteni pisane krajnje ostrašćeno i osobno, bile su od nekih članova Ravnateljstva osporene već na samoj sjednici. Međutim, indikativno je da one nikada nisu došle do redakcije enciklopedije. O enciklopediji se permanentno raspravlja, uključujući i komentiranje njezine književnoznanstvene razine, na tijelima u kojima sjede ljudi koji profesionalno nisu kvalificirani za tu vrstu rasprave, a pritom se ne pozivaju glavni urednik i zamjenik glavnog urednika koji bi mogli izravno odgovoriti na upućene primjedbe.

Budući da je enciklopedija već ušla u fazu prelamanja, pojavio se i problem kako je grafički prezentirati. Ona po odluci Znanstvenoga vijeća treba obuhvatiti građu od 220 tisuća enciklopedijskih redaka. Budući da u pravilu standardni enciklopedijski svezak obuhvaća 60–100 tisuća redaka, bilo bi logično da ta građa bude raspoređena u bar dva sveska (svaki bi imao nešto više od tisuću stranica). Glavni ravnatelj, bez ikakve konzultacije s glavnim urednikom i zamjenikom, međutim, donosi odluku da se čitav projekt ima tiskati u smanjenom formatu, najsitnijim mogućim tiskom (6 i 5 točaka) u jednoj knjizi pa makar ona imala i 2 tisuće stranica; pred suradnicom koju je pozvao da mi prenese njegovu odluku doslovno likuje: »To neće biti enciklopedija, već leksikon. Mali leksikon, leksikončić!«

Činjenica da se tako važne odluke donose bez znanja glavnog urednika postala je stalnom praksom. Glavni ravnatelj i ravnatelj permanentno ne žele primiti glavnog urednika i njegova zamjenika već dvije godine, o konceptualnim problemima razgovaraju isključivo s pomoćnicom glavnog urednika. Način komuniciranja ravnatelja s pomoćnicom glavnog urednika takav je da izaziva kod moje suradnice psihički stres zbog kojeg završava na bolovanju.

Što je uzrok tako destruktivnog ponašanja dvojice ravnatelja prema ovom kapitalnom enciklopedijskom projektu? Zašto su oni spremni raditi čak i protiv interesa Zavoda ne bi li onemogućili ovaj kapitalni projekt hrvatske znanosti o književnosti i leksikografije? Ne nalazim racionalni odgovor na to pitanje; osobno sam se uvijek trudio da moj odnos prema ravnateljima bude korektan, kolegijalan, profesionalan, zasnovan na obostranom uvažanju.

Na žalost, problem ove enciklopedije nije usamljen u zavodskoj praksi. Sindikalna organizacija naše ustanove već je pokrenula postupak pri središnjici Sindikata znanosti protiv Uprave Zavoda zbog mobbinga, profesionalnog nazadovanja i financijskog sloma kuće (kojoj su vlastiti prihodi od prodaje enciklopedija u posljednjih godinu dana opali na polovicu). Zbog ne-

zdrave atmosfere svakodnevnog terora čak 26 ljudi je oboljelo od bolesti koje imaju psihosomatske uzroke.

Stoga uz ovo svoje pismo prilažem promemoriју koje je naša sindikalna organizacija uputila Sindikatu znanosti.

Budući da je komunikacija s Upravom nemoguća, odlučio sam da se skupa s kolegom Kravarom i predstavnicima zavodskog sindikata obratim medijima, najprije u obliku tiskovne konferencije, a potom i drugim oblicima javnog istupanja.

Ipak, duboko uvažavajući Tebe osobno, ali i odgovornost Vlade koja izravno postavlja glavnog ravnatelja naše kuće (a izabran je bez javnog natječaja, u sedamdesetpetoj godini života, mimo svih propozicija Zakona o radu), prethodno bih Te molio za razgovor o problemima Leksikografskog zavoda i Hrvatske književne enciklopedije.

Znam da je Tvoja satnica pretrpana političkim i državničkim obvezama, ali molio bih Te da nađeš vremena za taj razgovor. Prije istupa u medijima, osobno osjećam potrebu da o tome porazgovaram ponajprije s Tobom kao prijateljem i kolegom čiji rad iznimno cijenim.

U Zagrebu, 20. ožujka 2007.

Velimir Visković

Glavni urednik *Hrvatske književne enciklopedije*

Već sam rekao da nisam od Sanadera očekivao previše. Možda me pozove na razgovor, možda samo telefonski nazove. Čak i ako pokaže blagonaklonost, upravu sigurno neće smijeniti. Ostat će sve po starome, iako će im vjerojatno Sanader poručiti da ne diraju enciklopediju. Ta varijanta po kojoj bi se sve obavilo u tišini nije dovoljna, situacija u Zavodu ne bi se bitno promijenila. Enciklopedija bi bila sačuvana, ali ponižavanja bi se i dalje nastavila.

Stoga sam bio skloniji drugom rješenju: odmah ću s pismom ići u javnost, neka se zna da je pismo poslano, neka se o njemu govori, neka se stvara tenzija, a za desetak dana ću održati konferenciju za tisak. Iako poznajem mnoštvo novinara, nikoga neću povlačiti za rukav. Neka se oni jave meni, mislim da je tema koju im mogu ponuditi dovoljno zanimljiva.

Istoga dana kad sam napisao pismo imao sam sastanak žirija književne nagrade *Jutarnjeg lista*. U žiriju je bio i Ivica Buljan, urednik kulturne rubrike i subotnjeg priloga *Magazin*. Namjerno pismo nisam pokazao najprije njemu već Andrei Zlatar, staroj kolegici i prijateljici, jer me doista zanimalo što misli o njemu. Pismo još nisam bio poslao pa se moglo nešto izmijeniti ili dodati. Andrea je pismo pročitala i kroz smijeh prokomentirala:

— Ne da ti Vlaho disati?! Prošla sam ja s njim istu muku kad smo baš zbog njega morali otići iz Matice hrvatske i osnovati *Zarez*.

Naravno i drugi su članovi žirija htjeli vidjeti što to Visković piše Sanaderu i pismo je počelo kružiti. Uglavnom su se složili da vrlo dojmljivo pokazuje što se događa u Leksu. Buljan tada još nije ništa rekao o tome kako bi se to

moglo plasirati kroz novine, pretpostavljao sam da se želi najprije konzultirati unutar EPH; stoga nisam bio posebno nasrtljiv. Znao sam da je tema novinarski zanimljiva, a za početak mi je najvažnije da u novinarskim krugovima pro-cirkulira informacija. Da se o pismu počne pričati po kuloarima, pa će se to već i pojaviti u novinama.

Već sljedeći dan javio mi se Ivica Đikić iz *Feral Tribunea*, njegovi su čuli za pismo; mogu li mu dati osnovne informacije, napisao bi tekst. Sastali smo se, razgovarali smo o situaciji u Zavodu, a pretpostavljam da sam mu i dao kopiju svojeg pisma Sanaderu i još neke pisane materijale. Dovoljno da napiše tekst koji se neće baviti samo pukim nagađanjima. A Ivica je za nekoliko dana u *Feralu* objavio sljedeći tekst:

FERAL OTKRIVA: GLAVNI UREDNIK »HRVATSKE KNJIŽEVNE ENCIKLOPEDIJE« VELIMIR VISKOVIĆ PISAO PREMIJERU IVI SANADERU O KLIPOVIMA KOJE POD NJEGOV PROJEKT PODMEĆU TOMISLAV LADAN I VLAHO BOGIŠIĆ, ŠEFOVI LEKSIKOGRAFSKOG ZAVODA »MIROSLAV KRLEŽA«

33

KAZNENI ZAVOD

Ivica ĐIKIĆ

28. ožujka, 2007.

Tomislavu Ladanu, sedamdesetpetogodišnjaku sa zavidnom leksikografskom karijerom, nimalo se ne sviđa ambicioznost, serioznost i dubina enciklopedije posvećene domaćoj literaturi koju priređuju Visković i profesor Zoran Kravar. Ladan-Bogišićevo opstruiranje i marljivo podmetanje klipova postalo je Viskoviću toliko nepodnošljivo da je odlučio izravno se obratiti Sanaderu, s tim da je Vlaho Bogišić označen kao centralni operativac sustavnog postavljanja birokratskih prepreka u realizaciji projekta

Velimir Visković, koji je — skupa s profesorom Zoranom Kravarom — glavni urednik »Hrvatske književne enciklopedije« što, evo, petu godinu nastaje u okviru Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža«, prošloga je tjedna uputio pismo premijeru Ivi Sanaderu, a u pismu je zaiskao hitan sastanak na temu vladarske samovolje koju u rečenom zavodu prakticiraju glavni ravnatelj Tomislav Ladan i ravnatelj Vlaho Bogišić. Viskoviću ova samovolja — koja proizlazi iz taštine, bahatosti i sklonosti prema policijskom tretiranju podređenih — vjerojatno ne bi predstavljala problem sama po sebi, odnosno ne bi predstavljala problem koji zahtijeva pisanje epistole predsjedniku Vlade, da se na udaru spomenutog tandema nije našao projekt »Hrvatske književne enciklopedije« koji bi, što se tiče redakcijskog posla, trebao biti dovršen do kraja ove godine.

Karijera i sujeta

Prema *Feralovim* saznanjima, Tomislavu Ladanu — sedamdesetpetogodišnjaku sa zavidnom leksikografskom karijerom i proporcionalno razvijenom su-

jetom — nimalo se ne sviđa ambicioznost, serioznost i dubina Kravar-Viskovićeve enciklopedije posvećene domaćoj literaturi i njezinoj povijesti (enciklopedije na čijoj izradi sudjeluje oko dvjesto i pedeset autora), pa čini sve kako bi umanjio opseg i reprezentativnost svezaka što bi trebali izići kao proizvod petogodišnjeg rada: čini sve kako bi se planirani enciklopedijski razmjeri sveli na razinu, Ladanu prihvatljivog i benignog, književnog leksikona u koji, pod uvjetom da bude čitljiv, nikako ne bi mogao stati materijal koji je dosad prikupljen i koji tek treba stići.

Ladan-Bogišićevo opstruiranje i marljivo podmetanje klipova postalo je Viskoviću toliko nepodnošljivo da je odlučio izravno se obratiti Sanaderu, s tim da je Vlaho Bogišić označen kao centralni operativac sustavnog postavljanja birokratskih prepreka u realizaciji projekta u koji su se Visković i Kravar upustili sa svojim timom. Ravnatelj Leksikografskog zavoda — koji je, jednako kao i nadređeni mu Ladan, na toj funkciji šest godina — u posljednje vrijeme poduzima sasvim nelogične poteze čiji je smisao moguće pronaći jedino u nakani da se maksimalno oteža dovršetak »Hrvatske književne enciklopedije«: kap koja je prelila čašu navodno je bilo Bogišićevo, ničim izazvano, prebacivanje važnih Visković-Kravarovih suradnika, koji su zaposleni u Leksikografskom zavodu, na druge poslove što su najjednom postali neodložni. Predsjednik Hrvatskog društva pisaca i leksikografski savjetnik u »Miroslavu Krležiću« ne želi javno govoriti o detaljima opstrukcije kojom se bavi čelni dvojac važne domaće kulturne i znanstvene ustanove, jer o svemu najprije želi porazgovarati s premijerom i čuti imaju li Banski dvori namjeru obuzdati samovolju Ladana i Bogišića, dvojca koji, pored svega ostalog, intenzivno radi i na financijskom upropaštavanju Leksikografskog zavoda.

Sanaderov miljenik

Budući da se Ladana tretira nedodirljivom leksikografskom institucijom i budući da se zna kako je lukavi Bogišić u protekle tri godine uložio značajne napore ne bi li stekao premijerove simpatije, realno je očekivati da će Sanader intervenirati da se uklone prepreke dovršetku »Hrvatske književne enciklopedije«, ali neće poduzimati radikalnije rezove u ustanovi kojom caruje privatna volja dvojice ljudi kojima je demonstriranje moći glavna radna preokupacija.

Takvo Sanaderovo rješenje bit će, međutim, ponešto otežano kad Vladi, po informacijama kojima raspolažemo, za koji dan stignu sindikalne pritužbe na ponašanje Vlaho Bogišića prema radnicima Leksikografskog zavoda: podaci do kojih smo došli kazuju da je ravnatelj zaveo parapolicijsku strahovladu u kojoj se manijakalno kontroliraju zaposlenički odlasci u zahod, inzistira se na predanom gledanju u kompjuterski ekran tokom radnog vremena, kontrolira se što djelatnici drže u ladicama svojih radnih stolova, sastavljaju se liste osoba kojima je zabranjen ulazak u prostorije Leksikografskog zavoda, ljudi se bez ikakva razloga neprestano sele iz sobe u sobu, a suludi i prijetnjama protkani Bogišićevi nalozi i zahtjevi postali su svakodnevna praksa u toj državnoj instituciji koja posljednjih godina bilježi ozbi-

ljan porast radničkih oboljenja što su proizvod stresa i ravnateljeva izživljavanja. »Dobili smo informacije o mobbingu i prijetnjama u Leksikografskom zavodu, idući tjedan sastat ćemo se s ravnateljem i onda ćemo vidjeti što ćemo dalje poduzimati«, potvrdio je Feralu Vilim Ribić, predsjednik Nezavisnog sindikata znanosti i visokog obrazovanja.

Đikićev će tekst pokrenuti lavinu, zbivanjima u Leksikografskom zavodu početak će baviti sve hrvatske novine i tjednici, a oglasit će se o njoj i radio i televizija. Slučaj će, naravno, i dalje pratiti i *Feral*.

Nastavak u sljedećem broju

Mani Gotovac

Brecht, Handke i Ciulli u Splitu

(iz knjige *Ma koji život, ma koji teatar*)

36

Roberto Ciulli, taj čudan svat, rođen je u Milanu 1934. godine. Veći dio djetinjstva proveo je zatvoren po katoličkim internatima. Bio je dječčić kada je u Portofinu ukrao barku na vesla kojom je otplovio prema Korzici. Čvrsto je namio stići do Amerike. Privela ga je mornarička policija i eksportirala za Milano. Ponekad ga čujem telefonom. Čini mi se da je i danas dječčić u barci na vesla. A već sljedeće sekunde stariji je od Sokrata.

Prvo kazališno iskustvo Roberta Ciullija bila je predstava u Milanu. Izvela se samo jedne večeri. Ciulli je bio producent, autor, redatelj i jedan od glumaca. Dramatizirao je nekoliko novela A. P. Čehova i Lorce ujedno. Studirao je filozofiju na sveučilištu u Milanu. Objavio eseje o Sartreu, Ionescu i Beckettu. Osnovao časopis za filozofiju, literaturu i teatar pod nazivom *Splav*. Doktorirao radom *Odnos između individuuma i države u mladenačkim spisima Hegela*. Pokrenuo u Milanu kazalište koje se zvalo — Globo. Avangardno kazalište prema djelima klasika.

Tada, u 29. godini života, dobiva srčani udar. U to vrijeme Ciulli je liječen tako što je morao ležati šest mjeseci u klinici, nepomično. Kada je ustao, nitko mu više u Italiji nije htio dati posla. Nitko nije imao povjerenja da će predstavu izdržati do kraja. Čim bi došao u Globo osjećao se kao da je već mrtav. Uskoro je zaključio da je gotovo, da mora otići. Bio je to njegov prvi rez s teatrom. Krenuo je na put po svijetu i nastavio pisati. Nakon što je proputovao cijelu Europu, stiže do Njemačke. Tamo započinje drugi život. Radi sve vrste najtežih fizičkih poslova. Nikada ranije nije imao sličnih iskustava. Ciulli potječe iz stare, ugledne, buržujске, bogate milanske obitelji. Nije znao što to znači fizički raditi. U tridesetoj se zapošljava prvi put kao radnik u jednoj nje-

mačkoj tvornici. Zatim radi kao vozač kamiona. Po noći, u slobodno vrijeme — piše i čita. Kada sam ga mnogo kasnije upoznala na festivalu u Amsterdamu, Ciulli se nije predstavio. Rekao je samo: spavanje je gubitak vremena. Sigurno je na mom licu vidio koliko volim spavati.

Tada, 1966., u Njemačkoj slučajno pronalazi posao u kazalištu. Kao pomoćnik električara. Razumijevao sam se, kaže, u električaru. Potom je dobivao posao garderobijera, pa rekvizitera, nastavlja noću pisati. Nikome se ne predstavlja, ne kaže kako se zove.

— Zvao sam se Nitko, ne po Odiseju, nego zato što mi je tako bilo dobro, a bio sam opet u teatru.

Bojao se da će izgubiti posao. Sa svojom obitelji nije više imao nikakve kontakte. Upoznao je teatarski posao iznutra, iz rupa, iz brojnih rupa teatra, upoznao je ono skrovito, sve ono što je redateljima inače nepoznato. Jednog dana, na pokušaju, već je dogurao do asistenta, iznenada u toku rada pristupio mu je intendant Deutsches Theatera i tome malom anonimcu rekao kako vidi da je on redatelj.

37

Ciulli opet radi kao redatelj. U Deutsches Theateru u Göttingenu. Režira Shakespearea, Lorcu, Molièrea. Uskoro se dječčić iz barke daje ponovno internirati. Ovaj put svojevolumeno i to na dva mjeseca u psihijatrijskoj klinici.

— Morao sam upoznati život pacijenata. Kako inače raditi?

Režira Kipphardtov *Strah u životu jednog umjetnika*.

Godine 1972. Roberto Ciulli osniva Direktorijum, prvu kolektivnu direkciju u kazalištima Njemačke i prvi put službeno odvaja operna kazališta od dramskih. Kao izvanredni profesor na Berlinskoj akademiji, režira sa studentima Horvathovu dramu *Ljubav ne završava nikada*. Tada nije ni slutio koliko će taj naslov biti koban u njegovu životu. Predstava je iste godine pozvana na internacionalne festivale Europe. Časopis »Theater Heute« donosi na naslovnoj stranici fotografiju iz predstave i posvećuje joj pola broja.

Radi kao umjetnički direktor i redatelj u Schauspielu u Kölnu. Postavlja u Düsseldorfu Euripidovu *Alkestidu*. Odbija u više navrata mjesto intendant. Osniva vlastito kazalište, Theater an der Ruhr u Mülheimu.

Godine 1981. Roberto Ciulli upoznaje u Beogradu Gordanu Kosanović. Ta mlada žena postaje ljubav njegova života i glumica njegova teatra. Shakespea-

re — *San ivanjske noći*, Sofoklo — *Elektra*, Čehov — *Galeb*, von Horvath — *Kazimir i Karolina*, neke su od njihovih predstave koje pozivaju svi ugledni festivali i kazališta Europe. Vidjela sam ih prvi put zajedno jedne jeseni u Beogradu, na Bitefu. Učinilo mi se kao da su jedno biće u dva tijela. Smijali smo se na svim jezicima svijeta. Govorili smo njemački, srpski, hrvatski i talijanski. Prvi put sam primijetila kako se veseli i talijanskome. Pozvali su me Gordana i Roberto na prvu sljedeću premijeru u Mülheimu.

Godine 1986. na pozornici Theatera an der Ruhr premijerno je izvedena Wedekindova *Lulu*. Predstava je odigrana samo jedanput. U naslovnoj ulozi pojavila se posljednji put Gordana Kosanović.

8. kolovoza umrla je Gordana Kosanović. Umirala je danima na njegovim rukama, u njihovoj sobi, u njegovu zagrljaju. 20. kolovoza nestale su iz Ciullijeva automobila sve njezine fotografije i sve njezine videokasete. Nikada to sebi nije uspio objasniti. Utemeljio je nagradu koja nosi Gordanino ime. Dodjeljuje se alternativno, najboljoj glumici/glumcu iz Njemačke, odnosno iz tadašnje Jugoslavije.

— Sagrađio sam grobnicu u njezinim brdima, u Jugoslaviji. Izvan bilo kakvog groblja. Tamo ti je mala i moj dom — rekao mi je kada sam ga, nakon godinu dana, prvi put posjetila u Mülheimu an der Ruhr. Pozvao me da vidim jednu od repriza *Kaspara*. Društvo kritičara i teatrologa njemačkoga govornog područja (Demokratska i Savezna Njemačka, Švicarska i Austrija) proglasili su Roberta Ciullija najboljim redateljem 1988. godine. Njegove su se predstave tada igrale u Burgtheateru u Berlinu, u Amsterdamu, Parizu, Belgiji, Grčkoj, Italiji, Poljskoj...

* * *

Napisala sam za novosadsku »Scenu« i talijanski »Sipario« tekst o Handkeovu i Ciullijevu *Kasparu*. Evo nekoliko ulomaka:

Kada bi me neki stranac upitao koju kazališnu predstavu mora vidjeti u Jugoslaviji kako bi upoznao zemlju u koju je došao, hladno bih mu odgovorila neka pođe u Mülheim i pogleda Kaspara Roberta Ciullija....

O ljudima koje njihov vlastiti jezik više ne razumije, Peter Handke napisao je 1968. Hausera Kaspara. Ta je drama proslavila i zagrebački Teatar &TD i Vladimira Gerića i Ivicu Vidovića. Handkeov zalutali putnik, koji ne govori ni jednim poznatim jezikom, u to je vrijeme pokazivao kako čovjek ne postoji u historiji bez jezika, odnosno kako što više vlada jezikom, to dublje upada u historiju, a to znači u beznadnost.

Kaspar Roberta Ciullija, nakon dvadeset godina i nakon rasula lijeve kulture, bavi se manipulacijom jezika i čovjekom koji je tuđinac u svome jeziku pa je prema tome iskorijenjen iz bilo kojeg zavičaja. Slavkin bi rekao: posljednji prizori Ciullijeve predstave govore o ljudima koje njihov vlastiti jezik više ne razumije.

Kada svi postajemo Kaspari

Prostor podsjeća na de Chirica. Posljednja postaja nekog grada, kazaljke na satu zaustavljene, tračnice prekinute, samo je jedno stablo još milostivo. Trojica moćnika nalik Magritteovoj gospodi izvlače iz limene kante za smeće na putu nešto živo, nešto jako živo. U danu što je na izmaku upada u svijet samovoljna, razbarušena, zagonetna djevojčica. Toliko starih mitova počinje tako da se pojavljuje odbačeno biće. Kaspar je jedan od rijetkih takvih mitova u XX. stoljeću. Ciullijev Kaspar je pri tome – žena. Sjajna Maria Naumann. Moćnici je prisiljavaju neka govori njihovim jezikom. A ona ima svoj, njima nerazumljiv. Oni je postepeno poopćavaju, primjeravaju stadu, banaliziraju. Neka se izgubi svaki trag o nekim drugačijim mogućnostima života što ih žena Kaspar može ponuditi. Mora postati bezbojna, mora biti fotografija. Čovjek moći ne uvažava poeziju. Poiesis prema grčkome znači – stvaranje. Čovjek moći ponaša se kao da je on jedini gospodar samo jednog jedinog jezika. U takvom svijetu, Ciulli to dobro zna, mora otići onaj koji nije uniformiran i koji predstavlja zagonetku. Za razliku od Handkeova teksta, na njegovoj pozornici Kaspar će biti ubijen. Upravo onako kako se to doista i zbilo u stvarnosti. Tijekom jednoga lucidnog i mračnog, bljeskovitog scenskog rituala, leš je položen na stol. Iz njega će se izvinuti preparirano biće, posve nalik lutki s kojom se Kaspar igrala. Lutka će govoriti jezikom moći.

39

To je prvi dio uprizorenja. Drugi dio događa se u nekim budućim vremenima. Na pozornici više ništa nema. Ni stabla, ni sata. Prazna scena i nešto što još jedva nalikuje ljudskom rodu. Svi su nesposobni za jezik. Svi su postali Kaspari. Svi su nijemi. U prvom dijelu predstave društvo ubija Kaspara i destruiira mit. U drugom dijelu, društvo je izmijenjeno Kasparom i destruiira sebe. Samo tamo gdje je svaki jezik, samo tamo jest i svijet, a to znači stalno promjenjivo mjesto odluke i djela, čina i odgovornosti, samovolje i volje, vike, rasula i zbrke, samo tamo gdje ima svijeta postoji i prostor za povijest. Jezik naime nije raspoloživo oružje kojim se ubija, nego je događaj koji raspolaže najvećom mogućnošću čovjekova bića. Mogućnošću poezije, glazbe, mita. Svijet bez mita nestaje u tišini jednakog. A Kaspar, pošto je mrtav, postaje spomenik, kako nas to lijepo povijest uči, postaje svetac na limenoj kanti, onaj od kojega svi očekuju spasonosnu riječ. Onu riječ. Ali Kaspar tu riječ više nema. Preostaje tek nijemost u vrijeme odbjeglih bogova i ideja, i još nedolazećih bogova i ideja. Kao i

Kleevog Andela pokreće ga još samo silno sažaljenje prema ruševinama što ih je povijest nagomilala pod njegovim nogama, prema svemu onome što je moglo biti a nije bilo. Iz njegovog pogleda odjekuje glazba čudnovato zastarjelog imena. Zove se: sućut. A i sam spomenik podsjeća na ostatke neke davne Pietà.

Iz pijeteta, iz odsustva te riječi, iz silne ljepote prizora, Ciullijevo kazalište došaptava: ako Kaspar, kao što predstava kaže, umire u užasu koji se zove svakidašnjica, onda se barem čuva u mišolovci te svakidašnjice – na pozornici, onda se barem u trenucima rađa u poeziji, u kazalištu što obnavlja mit. Ne priziva li time Ciullijev teatar neka davno zaboravljena osjećanja, ona po kojima znamo da smo još uvijek živi. Boli te, jer si živ. Nije li to pogled onoga za kojega bi Hölderlin rekao: Ima jedno oko više.

* * *

3. veljače 1984. umrla je moja kćerka Ana. Nije navršila šest godina.

40

Roberto Ciulli me nazivao, ostavljao poruke, slao redovito knjižice svoga kazališta. Nisam odgovarala. Godine 1988., u danima prisebnosti, uspjela sam otputovati u Mülheim an der Ruhr. Roberto me dočeka na aerodromu u Frankfurtu. Valjda je znao kako bih se ovaj put tamo izgubila. Nismo otišli gledati predstavu. Sjeli smo za jedan od onih stolova uz rijeku i razgovarali uglavnom informativno, najviše smo šutjeli. Pili smo, puno smo pili, noću, uz rijeku. Kada je počelo svitati iznebuha mi je rekao da će raditi u Splitu. Iznenadila sam se.

— Da — rekao je. — Radit ću *Operu za tri groša* kao kabare. Hoćeš li biti moj dramaturg i prevoditelj?

— Znaš da bih to najviše voljela na svijetu, ali ne mogu Roberto. Ništa ne znam o tom djelu, a Brecht me nikada nije privlačio. Bila bih ti loš dramaturg. Bilo bi drugačije da si se odlučio za Pirandella...

— Baš me zanima TO što te ne privlači, nešto što ne privlači ni sam Split. Baš to.

— Ne razumijem te. Ne poznajem taj teatar, možda ga i ne razumijem. Ne znam njemački. O kabareu ne znam baš ništa. Gledala sam samo film Boba Fossa s Lizom Minnelli.

— Očekuješ da ti sada nešto kažem o tome. Ali neću. Ni inače ne volim razgovarati o *Operi za tri groša*. Kada bismo o Brechtu razgovarali predugo, ustanovili bismo da je riječ o nemoćnom kazališnom piscu. Sa svojim ansamblom u Njemačkoj ja sam na ovom tekstu radio samo četiri tjedna. Da smo radili više glumačka bi umjetnost nadjačala tekst. I Brechta više ne bi bilo. Na tekstovima Kleista, Büchnera, Hölderlina ili Euripida može se raditi mjeseci-

ma, godinama, ad infinitum. Može cijeli život. Ali Brechtove su drame toliko zarobljene njegovom ideologijom da se one toga nikako ne mogu osloboditi.

— Znači nisam totalni kreten.

Nasmijao se i zaključio:

— Odlično. Pronađi hrvatski prijevod, neka ti prevedu tekstove mog dramaturga Helmuta Schafera i pročitaj sve što možeš o klaunovima, o Crvenom i o Bijelom klaunu, i o Pierrotu. Razmisli o glumačkoj podjeli i dođi opet u Mülheim.

Kada sam ponovno došla, donijela sam mu na poklon debelu i sjajnu monografiju Federica Fellinija. O klaunovima. Učinilo mi se da ga je to obradovalo. Listao je stranice, veselio se poput dječčića koji vozi barku na vesla.

Naši su se razgovori uvijek vrtjeli oko kazališta. Ciulli je toliko znao i toliko je zanimljivo pričao da sam ga slušala i učila od njega. Uspijevala sam, poslije četiri godine moje bolesti nakon gubitka Ane, uspijevala sam opet slušati. Štoviše, upijala sam svaku njegovu riječ.

41

Našli smo se u Splitu 2. srpnja 1989. godine, u intendantskom uredu Ivice Restovića. S nama je bio Petar Brečić. To mi je pružalo sigurnost. Sve ono što ne znam ili kažem glupo, znala sam, Petar će popraviti. Ciulli je rekao da mu je žao što radi ljeti ali drugačije nije mogao, to je jedino vrijeme kada njegov teatar ima dopust. Rekao je zatim da mu je žao što ne može raditi u ambijentalnom prostoru budući je riječ o Splitskom ljetu, ali za njega je kazališni prostor jedini prostor za kazališnu predstavu. U tom smislu poslao je scenografske skice.

Počeli smo raditi. Bila sam s Robertom Ciullijem 19 sati dnevno. Jedva sam imala vremena spavati onih preostalih pet sati. Izmjenjivali su se pokusi, razgovori s glumcima, Ciullijeve kritičke primjedbe, dramaturške promjene, ispravljanje prijevoda Marka Foteza, dugo opuštanje nakon završenih pokusa u društvu s Petrom, Ivicom, Fiamengom, s Vasarijem, s Veronikom Drolčevom, Ivom Rupnikom, Zdravkom Krstulović... Pili smo bijelo vino i whisky. Ponekad, kada bi kišilo, odveo bi me na večeru u riblji restoran u Veloj Varoši. Jednom mi je za vrijeme večere rekao kako ne smijem jesti riblje glave jer će freudisti zaključiti da podsvjesno želim kastrirati muški rod. A to je možda i točno, nasmijao se. Nije to bilo točno, ali bila je istina kako u to doba života nisam mogla sebe zamisliti u zagrljaju s nekim muškarcem. Nisam bila u ljubavničkom odnosu s muškim rodом. Kao žena ustvari nisam ni postojala otkada me kćerka napustila. Stoga je njegova primjedba bila točna. I nije bila slučajna. Onda smo se opet vratili u teatar.

* * *

Na prvim pokusima, za stolom, govorio je puno. Sva sam se zajapurila od prevođenja.

— Počinjemo radom na predstavi koja je za sve nas rizik. Radim s glumcima koji su mi strani, slavenski glumci posve su drugačiji od njemačkih. Pretpostavljam da vas, kao i mog dramaturga, posebno zanima ta pojava kabarea...

— Ništa nemojte, molim vas, glumiti ovdje za stolom. Ovdje ćemo odrediti središte naše predstave. Kada izađete na scenu, vi ćete sami, svojim improvizacijama stvarati predstavu. Ako nešto unaprijed riješite, onda ćete glumački biti blokirani, poništiti će se mogućnost vaše kreacije. Ja, naime, mislim da posebnost glumčeve kreativnosti nastaje samo na sceni, ili točnije samo — kada glumac glumi! To je taj misterij. Misterij koji se ne može odgonetnuti. Književnik može objašnjavati sve što je učio, što zna, ali kako je nastala upravo ta njegova rečenica, taj stih, to nitko ne može objasniti. Ako se na taj način analizira glumačka kreativnost, onda se može reći da je i glumac umjetnik, kao što se to kaže za slikara, kipara, pisca.

42

— Svaki čovjek na svijetu može improvizirati. Instinkt za improvizaciju prisutan je kod svakoga. Moramo prema tome razlikovati improvizaciju uopće, od umjetničke improvizacije. Glumačka improvizacija počinje u onom trenutku kada se više ništa ne može improvizirati. Kada je sve ispitano, kada je sve moguće, onda se tek počinje improvizirati. Ako stotinu slikara ima zadanu temu, na primjer — stablo, svi će oni manje-više naslikati nešto slično, ali Matisse će to stablo naslikati na drugačiji način. Svi će oni otprilike koristiti iste boje. Matisse će pronaći boju koja se još nije koristila. Umjetnička improvizacija daje mogućnost glumcu da otkrije ono što još ne postoji. Kada se svijetu baca nešto novo u lice, onda svijet u početku to ne želi primiti. Za druge umjetnike radi vrijeme. Za glumca ne. Zato za vas vrijedi ovo: kada najviše promašite — najviše ste se približili kreativnosti. Kada vas svijet odbija — pošli ste najdublje.

* * *

Kada smo već bili na sceni, razgovarali smo na brzinu u pauzi dok je on pušio svoju cigaru.

— Ne sviđa mi se ona Brunina ideja s podvezicom. Čemu je ona tamo? Zašto se s njom igra? — pitala sam.

Vratili smo se na pokus.

— Ja gledam već dva dana ovu vašu ideju s podvezicom, Bruna Bebić. Sada je Mani spomenula. Rekla je da joj smeta, a ja sam tek u tom trenutku ustanovio kako je to dobro. Naime, naš Mackie Nož može još uživati samo u fetišima. Ta ženska podvezica podsjeća na fetiš. Dobar je način na koji Vi Bru-

na, u ulozi bludnice, dajete njemu tu podvezicu i dobro je kako Genda kao Mackie Nož gleda u nju. Njegovo je seksualno uzbuđenje svedeno još samo na cipele, na gaćice, na podvezice... Ali ja je ne bih, nakon toga, bacio tek tako, kako je Vi bacite. Ja bih je svjesno dobacio Pierrotu. Vasari će posve sigurno s njom već nešto zgodno učiniti.

* * *

U pauzi, ispred foajea, kažem:

— Kada Crveni klaun pjeva prvu strofu pjesme *Od čega živi čovjek*, onda to zvuči sentimentalno.

— Reci im neka je klaun izgovori: *Od čega živi čovjek*. Neka ne pjeva, neka govori, onda će to biti točnije. I molim te reci da on mora naprosto osjećati glad. Iz gladi će doći agresija.

— Ali u njoj nema svijesti?

— Naravno, on je naprosto gladan. Ali uzroke svoje gladi nije ni promislio niti osvijestio. Kod njega nema politike, tek silan osjećaj gladi u želucu.

— Zatim ulazi cijeli ansambl. Na koljenima ili na rukama?

— Ne znam još. Ulaze kao stado ovaca. Idu prema gledalištu. Agresivno. Ovdje je važan način na koji gledaju publiku. U kazalištu se rijetko gleda gledatelja oči u oči. Ovaj put gledaju tako. To prevedi. Ne iznad glave, ne u pod, ne mimo...

— Razumjela sam, izravno, u oči. To je dobro.

— Ideja je ova: u društvu gdje je sve ekonomski uništeno, ne funkcioniraju moralni zakoni, društvo u kojem ekonomija ne funkcionira mora biti korumpirano.

43

Nakon pokusa, u noći ispred teatra pijemo, on priča:

— Mislim da ne postoji neko biće koje ima tragičniju sudbinu od čovjeka. Danas se čovjek tumači kao stroj. Dobro, ako ga interpretiramo kao stroj, kao misleću mašinu, onda je i taj stroj tragične sudbine. U njemu su sukobljena dva elementa koja se ne mogu pomiriti. S jedne strane taj emotivni element, ono iracionalno u nama, ono kaotično, a s druge strane racionalno koje pokušava nadvladati iracionalno, ukrotiti kaos. Konflikt je nerješiv. Zato je čovjek sam po sebi tragično biće prirode. Zato prema čovjeku kao vrsti osjećam upravo tu neku vrstu, kako ti kažeš, pijeteta. Možda iz toga proizlazi i ta ideja da je moj teatar — *pietas*. Ali za mene je to nešto posve normalno, ne mogu misliti drugačije, to je za mene naprosto tako. Dok se ti, dijete moje, s tim nikako ne možeš pomiriti.

— Nemoj o tome — stenjem. — Zar ne vidiš da se Genda boji izaći iz sebe, ne zna kuda će, prema kojem putu, to nije dobro, njemu moraš pomoći.

— Kada bih ja bio Genda, ja bih rekao publici da je u ovom trenutku samoubojstvo bolje rješenje nego život, to je bolje rješenje nego život u ovoj zemlji, nego život u ovom svijetu...

— To bi rekao ti, ali Genda to ne može, on to ne može doživjeti, on tako ne misli, ne osjeća...

Nasmijao se.

— Pa i ti i ja smo doživjeli gubitak. Osjećamo oboje kako bi samoubojstvo bilo dobro rješenje. Zajedno smo satima, danima. Nikada nismo jedan drugome ništa o tome rekli, nismo spomenuli. Kada sam te pozvao da radiš u Splitu, znao sam kako ti je. I ti si znala kako je meni. A oboje šutimo o tome. Govorimo o Brechtu, a o njemu se, kao što znaš, baš i nema puno što reći.

Gledala sam dugo u njegovo naborano čelo, to čelo dulje nego što je ostatak cijelog lica, gledala sam njegovu neurednu kovrčavu sijedu kosu, njegove tamne, duboke oči. U tim je očima bilo pijeteta. Sućut je strujila tu među nama. Ništa nisam mogla izgovoriti. Primila sam ga za ruku. Ciulli ima lijepu ruku, jednu od najljepših koje sam vidjela, kao da je sišla sa slika talijanskih majstora iz vremena Caravaggia. Počeli smo napokon pričati o odlascima, o njegovoj Gordani, o mojoj Ani. Za nas više nisu postojali dan noć.

— Dobro — govorio je — naš dom nije više u životu, naš dom je tu u teatru. Danas u Splitu, sutra u Mülheimu, prekosutra negdje drugdje. Moj posao je moja nacionalnost. Ajde, nemoj sada ženski cmizdriti, rekla si da ne postojiš kao žena, dođi, idemo, vodim te u teatar.

Tjedan dana prije premijere uredila sam kazališnu knjižicu i predala ovaj tekst:

PROMJENE U CIULLIJEVU KAZALIŠTU

Sve što redatelj Roberto Ciulli dobije u ruke, odmah mijenja. To mijenjanje uostalom i nije neka osobita novost. Ciulli pripada teatru avangarde. A njezino je geslo uvijek bilo – promjena. Avangarda je, međutim, mijenjala tako da je redovno i obavezno ostavljala prostor i za ideološke promjene.

Redatelji takvih iskustava, životnih i kazališnih, najprije pokazuju ono što je poznato, očito, svakodnevno, uobičajeno. Promjene počinju tek tada, tek odatle. Raspoložujući evidentiranim, kazališni redatelji kreću na svoje rovarjenje. Na traženje nepoznatog, neevidentiranog, skrovitog.

A kod Roberta Ciullija je obrnuto:

on najprije vidi nevidljivo. Kod njega nepoznato prethodi svemu poznatom. Svaka banalna očitost u njegovu prizoru dobiva dimenziju zagonetnog. Prije svega naime, prije svih putovanja i raskrsnica, kod njega iskršava — sfinga. Red stvari u teatru Roberta Ciullija posve je preokrenut. Tajna i nepoznato prethodi sustavu realnog, logičnog i poznatog. Tek na kraju, Ciulli pokaže podatak. Podatak u realnoj dimenziji. Treba li reći da taj podatak onda postaje čudovišan?

CLOWN

Nesreća kada se iskazuje bolom nije potpuna. Bol je objavljuje ali i umanjuje. Bol, naime, najavljuje da će nesreća iscuriti kada završi. U svakoj nesretnoj ili tragičnoj situaciji ima prilike za borbu i za otpor. A borba i otpor, to su olakšice, pa i onda kada nema baš puno izgleda za pobjedu. Prema tome ono što nam je teško, to kao da u sebi uvijek ima i neki popust. Paradoksalno zvuči, ali rekla bih: što se biće više napreže, to mu je u određenom smislu lakše.

45

Što međutim započinje kada se nesreća ispuni? Što preostaje čovjeku kada je već prošao kroz tragizam svoje situacije? Što se događa kada se nesreća dogodila i odbolovala? Čini mi se da su svi naši potezi tada bez otpora i bez jasnog cilja. Najviše su nalik nekoj Igri koja ništa neće i ne želi ispraviti. To će biti samo nova stvarnost jednog bića promašene stvarnosti. Ali takva Igra nije stihija nego strogi postupak, i to upravo zato što Igrač više nema ni što dobiti ni što izgubiti. Naime Igra koja ne može ništa dobiti mora stvoriti svoja pravila kako bi se sama uopće mogla još održavati u svijetu. Zato najveće preciznosti počinju tamo gdje se ono najgore već dogodilo.

Kada se više ništa ne može učiniti. Ciullijev refrein na pokusima glasi: budite precizni! Zato vice versa, gdje naiđemo na igru koja ne igra ni na kakav dobitak, nego samo na svoje pravilo — mogu zaključiti kako je u središtu Igrač koji je već sve izgubio. U samom srcu lakoće nalazi se jezgra najtežeg. To je ta nesnošljiva lakoća igre. I tako, kada nitko više ništa ne može učiniti, onda na pozornicu izlaze — clownovi.

Ciullijev interes za clowna — za tu ljudsku sporu što živi od smijeha koji mu je dosuđen — naprosto je opsesivan. Gotovo da i nema njegove predstave u kojoj barem neka osoba ne poprima nešto clownovsko. On je u svoj teatar doveo čak i patuljka — prirodnog clowna. Rekla bih odmah da Ciullija privlače clownovi mnogo dublje nego što su privlačili Brechta. I njegove prijatelje. Clown bi za Ciullija mogao biti nešto poput endemske vječne Greške što se ne

može ispraviti. On je jedan višak ili manjak koji se ne da ni razriješiti ni otkupiti. Dakako, cloown je kažnjeno biće: netom istupi, on eo ipso odmah pokazuje da je otpisan i da je njegova historija uvijek povijest kazne. Ali upravo pojavom toga kažnjenog, tog bića koje je samo za kaznu, on, clown, postaje i onaj koji kažnjava. Kako? Tako što na sceni živi unatoč svemu. Njegovu nemoć ne može svladati nikakva aktualna moć. On je čovjek obrana bića, bez svoga lica, i kao takav on ne može isijavati neko osobito značenje, pa ne može imati niti historiju. On je prema tome kritika svake historije, svega onoga što bilo kojem historijskom trenutku daje uzvišeni Razlog ili Zadatak.

Čudno je kako clown, ili baš Ciullijev clown, nije jače privukao Michela Foucaulta. A mogao je. Kao simbolički gubavac koji se noću iskrao iz društvenog leprozorija.

46

TUGA

Ciullijeve predstave imaju u sebi ugrađenu autorefleksiju. One uključuju komentar i ocjensku kontrolu kretanja. Nalik su na putnika koji ne zna kamo ide, ali zato uvijek javlja da se sve više gubi. Pierrot će na primjer, u Operi za tri groša biti lice preko kojeg predstava uspijeva gledati samu sebe. I u svakom trenutku, preko tog pogleda, ona izgleda kao sam negativitet. I u svakom trenutku nosi tu negativnost kao svoju narav i možda kao svoju jedinu orijentaciju. Jedina naime orijentacija izgubljenog jest njegova svijest da se gubi. I odatle izbija ona neopisiva, ubitačna tuga, koja se inače možda može pojaviti samo kada se potpuna uzaludnost pretvara u silnu, u jedinu energiju.

SIMBOL

Sve Ciullijeve predstave imaju veliku i izuzetno sređenu simboličnu razinu. Ali za Ciullija simbol nije nikada neka dobivena i sigurna vrijednost. Nešto što bi moglo biti jedinstveno i neprikosnoveno. Naprotiv, simbol u Ciullijevim prizorima govori o neskladu između samog sebe i onoga što simbolizira.

Što to znači?

Svakom simbolu, kao što znamo, uvijek prethodi neka stvarnost. On je odgovor na nju, on potiče iz nje. Ciullijevi simboli se vrlo snažno sjećaju onih životnih pojava od kojih su postali. Zato se oni nikada ne mogu učvrstiti, nikada ne mogu značiti samo jedno, niti imati isti smjer u asocijacijama. Uvijek im je naime blizu, preblizu ona nerješivost u životu koja ih je iznudila. Toliko im je blizu to životno, da se svakog trenutka čini kako bi se taj masiv zbilje mogao pojaviti u samim prizorima i poremetiti svaki simbolski red. Tako se na Ciullijevoj pozornici tamo gdje smo očekivali legendarnog heroja, na primjer Mackie

Noža, uspinje clown. Tako se na mjestu gangstera pojavljuju djeca, a na mjestu zavodnice travestiti. Ili u njegovoj predstavi Bakhe prorok Tiresija čisti uho u trenutku kada pokazuje svu svoju svetost.

Ukratko, simbol jest bitno iskušenje Ciullijeva teatra. Ali ovaj izuzetni majstor, možda danas među prvima u svijetu, zacijelo znade da svaki simbol, kao i svaka druga vrijednost, nikada nije postojan rezultat, da on nije nešto što može otkupiti, pokriti strah i nerješivost stvarnosti. Zato mu je uvijek iza svakog simbola odmah za petama sva glupost stvarnosti. Ciulli naime pokazuje da simbol simbolizira sebe i svoj promašaj u zbilji koja, kao što bi rekli suvremeni gnoseolozi, nije ni jednostavna, ni složena, Ona je naprosto enormna, nesaglediva. I kada je najsitnija, i kada je prosjačka.

PIJETET

Prizori Roberta Ciullija prizivaju u sjećanju jednu davno zaboravljenu riječ: pijetet. Ako ovu riječ ne shvatimo u smislu poštivanja mrtvih, nego je shvatimo kao privrženost — sućut prema životu — smrti, onda ćemo lakše krenuti na neobična putovanja Ciullijevim prizorima. Njegov odnos prema licima apsolutno nadilazi svaki izbor koji dolazi iz političkog angažmana ili iz ideoloških predrasuda. Jer svako lice koje izlazi na scenu odmah ulazi u najbitnija pitanja o sebi i tako se izlaže nedokučivoj dubini. Ovo ne znači da ne postoji antagonizam, da su na primjer Mackie Nož i gospodin Peachum na svim razinama izjednačene osobe. Oni naravno jesu suprotstavljeni i u Ciullijevu postupku, ali to suprotstavljanje iz jednog dubljeg pogleda ide u istom smjeru i podliježe istom zakonu, pa oni svaki posebno, a i zajedno, kao protivnici, ulaze u isti ispit, u istu neutaživost i nesreću života.

Otuda, kod Ciullija ni u jednoj njegovoj predstavi nema lica koje bi pratio redateljski prijekor ili redateljski animozitet. Ciulli razvija dramske putanje pune sućuti, one duboke simpatije koja se budi odmah kada netko istupi na pozornicu kao u onaj prostor gdje se postavljaju fundamentalna pitanja o samome sebi. Zato bi se, poput refrena, za vrijeme Ciullijevih prizora moglo ponavljati: smilujte se svakome koga dira ključno pitanje o njegovu životu.

U predstavama ovoga velikog čovjeka, neprijateljstva završavaju u daljinama, u tajnama, i tamo se potpuno gube. Ono »ljudsko«, baš kao i kod Nietzschea, postaje »suviše ljudsko«. To je ta njegova privrženost životu-smrti, ta njegova simpatija prema licu koje nema neograničene nego upravo posve ograničenu vrijednost, ali onu jedinu koju poznajemo. To je sućut za biće koje se pokazuje oslabljeno, nemodno i smrtno. Kao za lijeni Pierrotov osmijeh u Operi za tri groša.

Ostaje međutim pitanje: što se sve mora podnijeti, kroz što sve treba proći pa da bi se dospjelo do prostora oslobođenog za pijetet. Nije li on naime moguć tek pošto smo prošli i oslobodili se svih ideologija, metafizika, filozofija. Nije li on moguć nakon što smo stekli radikalno iskustvo smrtnosti?

Ciullijev genije taj svoj pijetet nosi možda iz prvotnih otisaka svoje talijanske kulture. Sjetimo se Michelangelovog Pobjednika. Nitko nije toliko tužan koliko on, a pobijedeni koji leži ispod njegovih nogu, naprosto je nepodnošljivo ravnodušan. Njihova drama prešla je u drugu dramu. E, upravo ovo prevođenje u drugu dramu, način je i doseg Ciullijeva teatra.

Post scriptum

Na kraju jedna rečenica W. H. Audena u spomenar Robertu Ciulliju:

»Što se patnje tiče, nikada nisu pogriješili stari majstori.«

Tonko Maroević

Odziv samotnika na sudbu kolektiva

Rubne točke stvaralačke amplitude Ive Andrića

I.

49

Započevši kao pjesnik, lirik, Ivo Andrić je ispisao svoj intimni dnevnik istančanoga duševnog poniranja, krajnje ekskluzivnog bavljenja »prvim i posljednjim stvarima«, upravo opsesivnog samopromatranja i tek usputnoga reagiranja na svijet i pojave oko sebe. Nije čudno što je bio toliko posvećen samome sebi, mučen egzistencijalnim dvojabama i složenim pitanjima vlastitoga (društvenog) pozicioniranja, razdiran bogotražnjem i preplašen kako neizvjesnošću epohe tako i krhkošću svoje tjelesnosti. Mnogi izvanjski uvjeti stimulirali su »sabiranje oko vlastite osi«: ponajprije sama »bačenost u svijet«, odnosno prerana izdvojenost iz rodne kuće i lutalačko školovanje, zatim teško i opasno bolovanje (sušica s prijetjećim ishodom) te, konačno i najvažnije, strahovanje zbog rizičnoga političkog angažmana i s time povezano tamnovanje.

U dugotrajnoj i višestranj izolaciji Ivo Andrić je sročio svoje prve stihove i pjesničke proze, uobličio svoje rane radove. Zbog njihova gotovo solipsističkog karaktera i, pogotovo, zbog eksplicitne metafizičke, dapače određeno religiozne, orijentacije mladenačkih i početničkih stranica autor je u zreлом razdoblju — a i u sasvim izmijenjenim političkim, pa i estetsko-etičkim uvjetima — zazirao od ponovnog objavljivanja svojih prvih knjiga »Ex ponto« i »Nemiri« i čitavoga nevelikoga korpusa poetske produkcije. A ipak je sasvim nemoguće razumjeti velikoga pisca bez uvida u njegove »inkunabule«, bez zavirivanja u kolijevku njegova svjetonazora i izraza — pa makar se Andrićevi početci i vršni trenutci po mnogočemu razlikovali, razdvajali ili čak međusobno suprotstavljali. Uostalom, ni paradoksalna polarizacija krajnosti u istom opusu ne mora nam biti neshvatljiva i neprihvatljiva, dapače može djelovati poticajno i obogatiti cjelinu dodatnim suznačenjima i kontrastnim sjenčenjima.

Najraniji znani nam Andričev objavljeni tekst, pjesma u prozi »U sumrak«, tiskana 1911. godine, završava rečenicom koja je pravi program neizlječive izdvojenosti, gotovo pledoaje nemogućnosti pripadanja: »Ali srce je moje tamno jezero, koga ništa ne diže i u kom se niko ne ogleda.« Još patetičnija i još izričitiji tonovi očajnog samovanja naći će se u »Lanjskoj pjesmi«, objavljenoj godinu dana iza prethodeće: »O nitko ne zna kako je / teško hoditi sam i bolestan / bez ikoga svoga, / u zlatno proljeće. // U srcu mome nema ljubavi...« Isključiva obuzetost vlastitom slutnjom brzoga kraja nazire se i u pjesmama iz »Hrvatske mlade lirike« (1914). Naslov »Prolaznost« i sam dovoljno govori, a tekst glasi: ... u noći, kad molitve gasnu, / tad strahom zelenih jezera / ispuni dušu mi strasnu // misô, — Tako se javlja ona, / zlokobna stara u noć kasnu / i kroz nju svaki tužno vidi: / smrt svoju bijelu i bezglasnu.« I pjesma »Jadni nemir« posvećena je meditaciji nad pogrebnom povorkom, uzaludnost napora i nastojanja, a zaokružena autorefleksivno: »Cijelo popodne sjenka na mom licu.«

50

Tamnovanje za vrijeme Prvoga svjetskoga rata također stimulira osjećanje iz osame, otuđenosti, osuđenosti na patnju, prijetnje umiranja, Pesimizam i fatalistička nemoć očituju se u pjesmi »Četrdesetpeti noć«: »...Ali koji padne na crno polje — Eh! — kao što naša krv je pala, / taj ne zna — veselnik — šta je život, on pozna samo grešnu radost / i crnu strepnju i jadni nemir; bez iscjeljenja je; / taj polijeće, posrće i uvijek pada i gazi i gaca, / a jede ga zemljino blato, a pije ga nejasan spomen na svijetlo božije krilo.« Ako se i obraća drugome, kao što u pjesmi »Psalam sumnje« priziva nekog amblematičnog Nezananoga, lirski je subjekt temeljitije vezan ili čak opsesivno opterećen težinom vlastite sudbine, vlastitoga bića, konkretno; strujanjem vlastitoga krvotoka, ritmom svoje krvi: »Tvoja je ruka na meni i tebe moli krv moja, koja kruži; / U polutama ćelije moje, / ali kruži! / U beznadnosti života ovog, / ali kruži! / U bolu i sramu dana mojih, / ali kruži! / U vapaju i kršenju prstâ i čilenju iz dana u dan, / ali kruži!«

Iznimno je zanimljiva pjesnička proza »Nož«, također ispisana za ratnih dana, tiskana početkom 1918. u *Hrvatskoj njivi*. Započinje slikom univerzalnoga mraka i zastrašujuće, prijetee nevidjelice: »Ne znam kad je pala noć i ne pomišljam da će ikad svršiti. Zaboravio sam da je ikad bio dan. Jedna i velika vječna noć na oči ljudi i čaške cvjetova, u paruške lišća, nad ogledala rijeka. Nebo i zemlju je spojila, more i kopno izjednačila...« Nakon tog prologa kozmičkih razmjera, nalik inverznoj ideji Postanja, slijedi primjena na konkretniji, uži prostor, prikaz zbivanja u jednome zamišljenom vrtu: »Nad vrtom je užas i noć. Događaju se strahovite stvari; mru pupovi, prosipa se sjeme u mahovinu i trune, biju se bitke za grumen zemlje. Nijemi događaji su nalik glasnoj kletvi... Kao da je i Bog zaboravio svoje stvorove i Njegov je zaborav naša tama...« Najveći dio teksta potom egzemplificira ponašanja i stradanja najraznovrsnijega cvijeća, pretežno bolnog truljenja i klonuća. Poimence su nabroje-

ni Suncokret, Žuta Lala, Ladolež, Crveni Karanfil, Rezedo, Krupne Ljubice, Tulipani i Crna Buba (svi s majuskulom kao odrednicom individualiteta), precizno diferencirani po svojem karakterističnom reagiranju na grozu i propast, s tek proplamsajima nade u obrat i spas. Središnji, dominantni pasus teksta zaključuje tvrdnja: »Tako izdiše vrt u noći«.

Ali svojevrsna *coda* teksta, završni pasus preuzima ulogu tumačenja, objašnjenja, »naravoučenija«, iz kojeg se vidi da je »Noć« zapravo alegorija ili parabola, da ne kažemo basna (jer nije riječ o životinjama već o biljkama). Noć predstavlja dramatičnu epohu svjetskog rata, teških kušnji i mračnih izazova, a reakcije raznih cvjetova nude mogućnosti uzvrata i odgovora na nedaće. Tekst završava: »Oduvijek je bivalo, da su iskušenja silazila na svijet i da je čovjek zlo činio, da je cvijeće venulo i da su nevini stradali, da su pjesnici govorili jezikom tajnovitim u polujasnim slikama, pa kad vam govorim o cvijeću, zašto me pitate za ljude?«

II.

51

Zakupljen samim sobom i vlastitim brojnim nedaćama, Andrić je u mladosti njegovao duboku introspekciju, i odabirao govor općenitih razmatranja radije nego li jezik uske empirije, a po potrebi — kako vidjesmo — bježao u simboličku i metaforiku. Ali upravo robijaško ga je iskustvo prisililo da upozna i tuđu patnju, da čak promijeni optiku gledanja. Planirana, a u cjelini neostvorena, knjiga »Crveni listovi« trebala je biti i himna solidarnosti, kako se razabire iz ulomka objavljenoga 1919. godine u *Književnom jugu*: »Svaki dan sretam vezane ljude uz prатnju bajoneta; vezane ljude, siromahe, prate oružani ljudi, siromasi.« Već u prvoj je rečenici iznenađujuća paralela zatvorenika i oružnika, vezanih ne samo zbiljskim lancima nego i zajedničkim siromaštvom. Malo tko je — u to vrijeme — bio tako osjetljiv i pronicljiv da ukaže na moguće jedinstvo veće zajednice, na bijedu i poniženje u koje su uronjeni ljudi koji na prvi pogled pripadaju raznim stranama. Nećemo kazati da je stoga postigao mjeru potpune objektivnosti, no smijemo zaključiti kako je nadmašio dotad prevladavajuću razinu ekskluzivne subjektivnosti.

Štoviše, u nastavku istoga poetsko-proznoga teksta odlučno i zaneseno tvrdi: »Ali ja nisam sam. Ja vjerujem da se na tisuće duša zaplače na pogled te vezane braće; i bezbrojni prolaznici i nesrećnici, koji moraju da prate svoje drugove i sami suci, ja vjerujem da proliju dvije suze nemoćna gnjeva kao i ja. I u svojoj nemoći i beznadnosti ja vjerujem još jedino u bratstvo suza, u to gorko more, koje puni i širi i koje će napokon spojiti rastavljene suhe obale i — prelići se, ogromno i svesilno... Tada će lakše biti u mojoj duši, jer će znati da nije u sirotovanju i poniženju zalud plakala«. Ako nagli optimizam vizije djeluje pomalo naivno i nestvarno, važan je znak iskoračenja iz zamki solipsizma. Ali melankolija ili ton samosažaljenja, zabrinutost i strepnja neće sasvim

nestati, makar će također biti u znaku crvene boje: »Poslije noćne kiše. Svanulo krvavo jutro... Poslije noćne muke, / O, zašto mi crvenim jutrima // Navještaš nemirne dane?« (pjesma »Jutro«, 1919).

Nemirni dani, sa strahom — ali i s čežnjom — zazivani crvenim jutrima i programatski naviještani najavljuvanom zbirkom »Crveni listovi«, potaknut će autora da sigurnost potraži u nekom stalnijem fizičkom i socijalnom prostoru, da nađe čvrstu točku u stabilnome činovničkom zaposlenju. Doista, Ivo Andrić će vrlo skoro dobiti više nego solidno zaposlenje u državnoj administraciji i od buntovnika na nacionalnom (pa, slutimo, i klasnom) planu postat će revni visoki službenik i više nego lojalan građanin. Zbit će mu se nešto vrlo nalik Jorgeu Luisu Borgesu, koji je također mladenački ispisivao pjesme nadahnute revolucijom i nazivao ih »Crvenim ritmovima«, da bi potom vrlo brzo reterirao u solidnost građanskog spokoja (kasnije, ipak, poremećenog Peronovom represijom).

52

Uz ovu indikativnu digresiju, vrlo važna promjena u Andrićevu raspoloženju, stanju, pa i pogledu na svijet jest i izlazak iz neizvjesnosti bolovanja. Nakon višegodišnjeg marazma uzrokovanog robovanjem, internacijom i hospitalizacijom došlo je do osobnog oslobođenja, do zacijeljenja, pa i potpunog ozdravljenja. I sam je mogao ustvrditi: »Ozdravili su me brački vazduh, sunce i smokve«. Od čovjeka mučena bolovima i strahovima, bijedom i neimaštinom postao je zdravi i samopouzdana zreli muž, u službi karijerist, a u stvaralaštvu autor svjestan da može iskoristiti bogate resurse nataloženih iskustava. S vrlo malo pretjerivanja kazao bih da je, preboljevši mladenačke bolesti i pregorjevši prevratničke iluzije, te pregrmivši teškoće i prepreke napredovanja, oslobodivši se panike naizgled zacrtane kratkovječnosti, Ivo Andrić postao pisac posthumne perspektive, lucidni motritelj i hladni zapisivač brojnih zapamćenih doživljaja i mnogih doznatih ili proučenih sudbina. U njemu je takorekuć preminuo lirik, a probudio se duboki epik.

Život u diplomaciji omogućio je Andriću mnoge povlastice dodatnoga drugoga formiranja i drugačijega početka. Svoje subjektivno iskustvo morao je sve više odmjeravati s objektivnim parametrima, pa je i pisanje morao sve više procijediti kroz filter, pa i masku, tuđega viđenja. Svoja je znanja bitno uvećao inozemnim vizurama, a možda još važnije, stekao je nužnu prostornu i vremensku distancu s koje se mogao nagnuti nad »bunar prošlosti«, osvrnuti se na protekla i davno protekljia (pa i prokletija!) zbivanja.

Prije nego li ostavimo po strani biografske implikacije dodajmo još samo da je potreba napredovanja dovela Andrića i do obaveze doktoriranja, a to znači i djelomičnog usvajanja znanstveno-povijesne metodologije. Iz toga je posljedično slijedilo obraćanje konzulskim izvješćima stranaca i samostanskim kronikama domaćih fratara franjevac, čime je proširen i konkretiziran uvid u bosanske davne dane. Kao nitko prije i poslije njega, Ivo Andrić je postao rap-sod svih etničkih i konfesionalnih komponenti tzv. tamnog vilajeta, ali — već

iz navođenja spomenutih izvora (izvješća i kronika) razvidno je kako mu je bio slabiji uvid u izvore otomanskoga podrijetla. Možda svjestan toga (a možda i ne), pisac je to kompenzativno nastojao nadoknaditi uvećanom nepristranošću, naglašenom potrebom raspodjeljivanja negativnih osobina (neizbježnoga zla u ljudima) na razne pripadnike nacionalnih skupina. Međutim, kako nasilje i represija pretežno dolaze od vlasti i nosilaca moći, a ti su u Bosni »osmanlijskog« razdoblja gotovo isključivo pripadali sloju Bošnjaka islamske vjeroispovijesti, ispada da su ti »lošije« prošli u Andrićevoj optici.

Drugo i mnogo veće poluvrijeme Andrićeva života i rada obilježeno je iznimno plodnom pripovjedačkom dionicom, manjim i većim remek-djelima psihološkog profiliranja i sociološkog situiranja naizgled običnih ili teško zamislivih epizoda stradanja. U krajnje nepovoljnim uvjetima Drugoga svjetskog rata (ali upravo u svojevrstnom »oku ciklone«) on svoj opus kruni trima romanima, ali svaki od njih je žanrovski specifičan i gotovo na rubu romanesknog modela. »Gospodica« je zapravo više oduža pripovijest, »Travnička kronika« je — kako joj i sam naslov kaže — više kronika nego li romansirani tekst, a »Na drini ćuprija« i sama je imala podnaslov »Višegradska kronika«, a inače je freska kronološki i spacijalno izdvojenih ulomaka, faseta.

Već iz navođenja vrstovnih odrednica zamjećujemo kako pisca privlače široki registri, panoramičnost i mozaičnost, polifonija i dijakronija, jednom riječju sustavno udaljavanje od točke lirskog subjekta u korist impasibilnog pripovjedača. Koliko god je Andriću upravo romaneskni triptih pronio glas svijetom, njegova je snaga ipak zamjetljivija u pojedinim česticama, zaokruženim medaljonima, portretnim skicama, ambijentalnim fragmentima nego li u narativnom vođenju simfonijski organiziranih cjelina.

To se međutim u ponajmanjoj mjeri odnosi na njegovo apsolutno remek-djelo, zreli apogej pripovjedne prakse, kasni i definitivni plod umijeća komponiranja. Riječ je, dakako, o »Prokleskoj avliji«, »kineskoj kutiji« ili »babuškama« epizodnog nizanja, kružnom toku istodobnih i onovremenih zbivanja, preklapanju klaustrofobičnih opservacija i zastrašujućih sjećanja. U tom je djelu Ivo Andrić, sažeto no slojevito, iskazao svu dubinu svoje kontemplacije ljudskih nevolja i meditacije prolaznosti, svoju povijesnu sagu zaokružio amblematičnim figurama i simbolima, ali i — značajno — svoju blistavu epsku dimenziju još jednom osjenčio ili bolno začađio moćnom lirskom patinom refleksivnosti.

Zdravko Zima

Ivo Andrić ili putnik s lažnim pasošem

54

Kao rijetko koji pripovjedač ili romanopisac, Ivo Andrić tvorac je homogenog i u sebi zaokruženog opusa. Unatoč tome, ili baš zbog toga, njegovo ime ponajprije budi asocijacije na »Prokletu avliju«, kao što Camusovo ime ponajprije zaziva sjećanje na »Stranca«. I u prvom i u drugom slučaju posrijedi su kratki romani koji se mogu tretirati kao odulje pripovijetke. Između Andrićevog i Camusovog prosedea nema pretjeranih sličnosti ali, ako ničim drugim, citirane romane bliskim čini opsesija povijesnim i pravosudnim mehanizmom koji ljudsko biće svodi na jedva zamjetnu svemirsku česticu. Najvažniji Andrićevi romani, koji su ga učinili slavnim daleko izvan balkanskih granica, nastali su za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Prije i poslije toga koncentrirao se na pripovijetke, a i »Prokleta avlija«, u prvoj verziji mnogo obimnija, svedena je na koncu na formu svojevrstne pripovijetke. Andrićeva djela mogu se tumačiti kao romani i kao pripovijetke, iako najviše duguju jednom od najstarijih književnih rodova — kronikama — posebno onima koje su pohranjene u bibliotekama bosanskih franjevačkih samostana u Kreševu i Fojnici. Milivoj Solar zaključio je na jednome mjestu da roman ima toliko uzora da se čini kao da ih i nema. Što vrijedi za druge, ne vrijedi i za Andrića; njegova ukotvljenost u kronike rezultat je uvjerenja da je vrijeme fikcija i da je pojedinac u konfliktu sa silama koje su konkretne i opipljive, ali koje se iz neke daleke i teško imenovane prošlosti sručuju na njega poput katastrofičnog plimnog vala.

Takozvanom kalendarskom vremenu suprotstavlja se romaneskno vrijeme; uzoran je u tome smislu primjer Jamesa Joycea, koji je radnju »Uliksa« limitirao na jedan dan, sugerirajući tako da su velike istine vječite i da je u vremenu supsumirana tajna ljudske slobode i njegove esencije. Andrić ne gaji iluziju o zlatnom dobu, a fra Petar, glavni lik »Proklete avlije« i mnogih novela (»Trup«, »Čaša«, »U vodenici«, »Šala u Samsarinom hanu«) ironizira tu ideju, tvrdeći kako je prošlost bila bolja, iako je najbolje ono što se nikada nije

dogodilo. U mnogim prilikama fra Petar se doima kao transmisija pišćevih ideja, pa se iz svega nameće zaključak da Andrić nije pribjegavao povijesnim temama da bi u njima tražio eventualnu utjehu, nego zato da bi svom pripovjedačkom umijeću dao čim vjerodostojniji okvir. I kad traži uporište u povijesti, čini to zato da bi pokazao kako je čovjekova sudbina svedena na nastojanje da vlastitim životom potvrdi razloge svoga egzistencijalnog izbora. Što se taj izbor plaća visokom, a vrlo često i najvišom cijenom, pitanje je koje se za pisca pretvara u dodatni motiv, pogotovo kad ispituje one mehanizme koji se definiraju kao opetovano vraćanje jednog te istog. Od kronike, put logično vodi prema pripovijedanju, prema izlaganju stanovitih događaja u njihovu vremenskom slijedu ili u posebno strukturiranoj autorskoj formi. Pisac se publici obraća pomoću naratora, a takva vrsta kroničarskog pripovijedanja najčešće je vezana za povijesne sadržaje. Da bi intenzivirao dojam autentičnosti, osim naratorom, pisac se pomaže i arhaičnim leksikom koji ga na neki način udaljava od stvarnosti. Zato se i moglo dogoditi da je Andrić u početnoj fazi, kad je objavio novelu »Put Alije Đerzeleza« (1920), u jednom dijelu javnosti bio shvaćen kao pasatist zagledan u »turske« teme. U sklopu svih pretpostavljivih okolnosti, takva vrsta (dis)kvalifikacije djelovala je anticipativno na odluku da novi dom nađe u Beogradu, u koji se preselio potkraj 1919. godine.

Izvore svoga narativnog umijeće Andrić je nalazio u različitim aspektima baštine: u franjevačkim kronikama i bosanskoj tradiciji pripovijedanja. Takva tradicija podrazumijeva sklonost čudesnom ili onom »što ne može biti«, kako je to objašnjavao Vuk. U »Prokletoj avliji« očaranost mogućnostima pripovijedanja manifestira se na različite načine. Uvođenjem nekoliko naratora, od fra Petra do Ćamil efendije, od Haima do Zaima koji, svaki iz svog rakursa, obrću konce jedne te iste priče. Ali i onda kad se uvjerio da se Ćamilovo svjedočenje o Džem sultanu iz fascinantne priče pretvorilo u opsesiju, identifikaciju, pa i Ćamilovu bolest, fra Petar se nije mogao otrgnuti od potrebe da uvijek iznova sluša svoga učenog i verbalno majstorski potkovanog sugovornika. Fratar je Ćamila slijedio s velikom pozornošću, a dijalektika retoričkog umijeća računa s blistavim govornikom, ali isto tako s pomnim slušačem. I kad nije vjerovao u ono što je čuo, fratar se ponašao koncilijantno, ne povlađujući, ali ni ne protivajući se svom sugovorniku. Usprkos tome, Ćamil ga je privlačio kao magnet. Ili Andrićevim riječima: »Ono što nije, što ne može i ne treba da bude bilo je jače od onog što jeste i što postoji, očigledno, stvarno i jedino moguće. A posle bi fra Petar opet prekorevao sebe što je i ovog puta popustio pred neodoljivim talasom ludila i što nije učinio veći napor da mladića vrati na put razuma. U tim trenucima osećao se kao sukrivac u tom ludilu i rešavao se da ono što je dosad propustio učini svakako već sutradan, u prvom podesnom trenutku.«

Povijest je uvijek u nekoj mjeri (pri)povijest, a u toj semantički signiranoj blizini, u manevarskom prostoru između prvog i drugog, pisac kreira svoju sliku, koristeći se poviješću kao materijalom u kojem su arhivsko sjećanje i

stvarnost, ono jučerašnje i današnje, neizostavni aspekti ljudske sudbine. Mogućnost fiksiranja pripovjednih labirinata, imanentnih bosanskom mentalitetu, sadržana je u pojmu eglenisanja. Jedan događaj oživljava u formi svakodnevnice komunikacije obojene idiomatskim frazama i lokalizmima, a do koje je mjere to oživljavanje vjerodostojno, ovisi o sposobnostima pripovjedača, o duhu i duhovitosti koje izvire iz njegovih riječi. Kad svjedoči o fra Petru, koji je bio opčinjen Ćamilovim majstorstvom tihog eglenisanja, Andrić na neki način svjedoči i o sebi. Svjedoči o svijetu koji ne bi postojao da nije udomljen u mašti, još od vremena kad ljudski rod nije poznao pismo, ali je poznao priču. Svjedoči o čovjeku, o njegovoj potrebi za drugim koja se prepoznaje u komunikaciji, a samim tim u potrebi za pripovijedanjem i/ili eglenisanjem. Mit je blizanc priče što se račva u svim mogućim smjerovima, oslobađajući prostor bezvremenosti koji postaje konstitutivan za buduću književnu kreaciju. Kad je Šeherzada svake večeri pripovijedala priču kralju Šahrijaru, nije to činila zbog pripovijedanja, nego zato da bi sestru spasila od ludila kralja koji se razočarao u brak, pa je svoje žene ubijao poslije prve zajedničke noći. Kad sedam djevojaka i tri mladića u »Dekameronu« svakog dana pripovijedaju po jednu novelu (u tom kontekstu novela je priča, ali i šala), čine to zato da bi skratili vrijeme i odagnali nelagodu nad činjenicom da je Firencu poharala kuga.

Tako ni Andrićevo pripovijedanje nije samo sebi svrhom; ono je inherentno ljudskom biću koje u pripovijedanju, u neprestanom ponavljanju, parafriziranju i konfabuliranju traži smisao svoje sudbine. Zato je moguće zaključiti da je pripovijedanje umjetnički, ali isto tako egzistencijalni čin. Koliko je to točno, otkriva pripovijest »Bife 'Titanik'«. Kad se Mento Papo susreo sa Stjepanom Kovićem, nije to bio običan susret nego susret žrtve i krvnika. Prvi je bio sarajevski Židov, drugi je upravo odjenuo ustašku uniformu, spreman da svaki zločin i svaku gadariju ogrne velom svoje ideologijske pravovjernosti. I što je jedan takav tip mogao tražiti od Židova? Mogao je tražiti zlato, a kad ga nije dobio, upucao ga je kao psa. Mento nije bio od osobite pameti, ali je itekako dobro znao što znači dolazak jednog gosta u ustaškoj odori. Zato je uporno govorio i govorio, zato je pričao i lagao, znajući da njegovo pripovijedanje, kakvo god bilo, znači život ili makar odgodu egzekucije. I kad mladi fratar u »Prokletoj avliji« misli na fra Petra i kad gleda njegov grob, sjeća se »kako je lepo umeo da priča«. Unutar samostanskih zidina, u tišini uvećanoj zimskim pejzažom i bjelinom snijega, popisivanje ostavštine jednog fratra, koji je bio vrstan urar, puškar i mehanik, djeluje neobično i neočekivano. Koristeći se postupkom retrospekcije, ili flashbaca, pisac se vraća daleko unatrag do najvažnije epizode fra Petrova života obilježene tamnovanjem u stambolskoj hapšeni, poznatoj pod nazivom Prokleta avlija.

Andrić je pripovjedač s duboko artikuliranom autorskom sviješću, kojem je jedna naizgled banalna priča poslužila kao plodno tlo na kojem će materijalizirati svoje opsesije. One se odnose na pojedinca i njegov položaj u povijesti,

na teško podnošljivu činjenicu smrtnosti i na umjetnost kao kakav-takav oblik utjehe. A kad je riječ o umjetnosti i umijeću, Andrić podjednako drži do majstorstva pripovijedanja, ali i do majstora kakav je fra Petar i čije su ruke, kao ruke o kojima je pisao Marinković, sposobne za različite kreacije. Krugovi koji se vezuju jedan za drugoga, tvoreći strukturu »Proklete avlije«, upućuju na neki način prema autorovoj isto takvoj, zapravo kružnoj viziji povijesti. Protagonisti i statisti romana, gotovo bez iznimke, opsjednuti su potrebom za pripovijedanjem kojom kompenziraju osjećaj osujećenosti u svijetu koji je obilježen nasiljem i nepravdom. Pojedinaac, pogotovo ako je stranac i kaur (kao fra Petar) ili ako nema osjećaj kolektivne pripadnosti (kao što ga nema Čamil efendija), teško može naći zaštitu u okolini, a još teže u zakonima. Osuđen na povijest, takav individuum osuđen je na žrtvu koja može biti veća ili manja, u razmjeru s dimenzijama pobune protiv postojećeg poretka, koji se proglašava božanskim, kraljevskim, slobodarskim i tako dalje, ovisno o prilici. Andrićev junak, i ne samo njegov, hrani se tlapnjom da je njegova moć rekonstruiranja povijesnih zadanosti veća nego što jest, a kad to i sam shvati, umjesto utjehe, priklanja se terapeutskoj snazi pripovijedanja. Ljudskom vremenu, ionako krhkom i prolaznom, pisac suprotstavlja indiferentnost prirodnog poretka, identificiranog u viziji snijega koji se »širi kao okean«, u represivnom simbolu carske moći, kakav je zatvor u Carigradu, u veličanstvenome monumentu više-gradske ćuprije i tako dalje.

Najčešći prigovor koji su kritičari iznosili na račun Andrića, odnosio se na tvrdnju da su njegove pripovijetke i romani uronjeni u prošlost. Naravno da je Andrić uronjen u prošlost, ali vrijeme s kojim barata pisac ne može se izjednačiti s recentnim vremenom ili otkucanjima velikog zidnog sata. Ibn Khaldun, potomak arapskih patricija iz Sevilje i tajnika sultana od Feza, temeljio je svoj filozofski sistem na učenju o kruženju. On je tragao za modelom mišljenja koji bi omogućio da se budućnost projicira pomoću pogleda u prošlost. Proučavao je povijest mnogih naroda, a poznata shema o cirkuliranju državnih oblika dovela ga je do teorije ciklusa, odnosno do spoznaje da su dispozicije svakog novog naraštaja manje-više slične, što u krajnjoj liniji dovodi do zaključka da nema bitne razlike između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Ibn Khaldun je na taj način demantirao fikcije o zlatnom vijeku, koje imaju i psihološke implikacije, sugerirajući zapravo da iluzije o boljoj prošlosti proizlaze iz slabljenja političkih institucija u određenom vremenu. Fatalističkim determinizmom Ibn Khaldunove filozofije i svođenjem ideje povijesti na svojevrzne krugove moguće je sanirati prigovor o »staromodnosti« i Andrićevoj zaljubljenosti u prošlost. Ako su društveni ciklusi identični prirodnim, što će reći da se vrte u krugu, onda su prošlost i sadašnjost svojevrсна fikcija: onda nije važno o kojem se vremenu piše nego kako se piše. Taj problem Andrić je osjećao na vlastitoj koži, pa je u inauguralnoj besjedi, prilikom primanja Nobelove nagrade (1961), među inim primijetio: »Kad je već reč o pripovedanju koje ima za predmet prošlost, treba napomenuti da ima shvatanja prema kojima bi

pisati o prošlosti trebalo da znači prenebregnuti sadašnjicu i donekle okrenuti leđa životu. Mislim da se pisci istorijskih pripovedaka i romana ne bi složili sa tim i da bi pre bili skloni da priznaju da sami stvarno i ne znaju kako ni kada se prebacuju iz onog što se zove sadašnjost u ono što smatramo prošlošću, da sa lakoćom, kao u snu, prelaze pragove stoleća. Najposle, zar se u prošlosti kao i u sadašnjosti ne suočavamo sa sličnim pojavama i istim problemima? Biti čovek, rođen bez svog znanja i bez svoje volje, bačen u okean postojanja. Morati plivati. Postojati. Nositi identitet. Izdržati atmosferski pritisak svega oko sebe, sve sudare, nepredvidljive i nepredviđene postupke svoje i tuđe, koji ponajčešće nisu po meri naših snaga. A povrh svega, treba još izdržati i svoju misao o svemu tome. Ukratko: biti čovek.«

I kao što se povijest ponavlja, pa je manje važno je li pripovjedač okrenut prošlosti ili sadašnjosti, tako Ćamil efendija ponavlja Džem sultanovu sudbinu. Nije presudno ni da li se to ponavljanje — identificiranje sa životom osuđenog pretendenta na prijestolje — događa samo u Ćamilovoj uobrazilji. I takvo, svedeno na fantaziju, bolesno buncanje ili priču kojom krati vrijeme u zatočeništvu, koštati će ga u konačnici glave. Ćamilovo stradalništvo nije rezultatna mehaničkog poistovjećivanja s Džem sultanovom sudbinom. Nevolja se krije u činjenici da je nakon smrti njihova oca, Mehmeda II. Osvajača, mladi Bajazitov sin Džem nakanio sjesti na očevo prijestolje. Možda je mladi brat imao više simpatizera na dvoru, ali Bajazit je prvi stigao u Stambol i vlast uzeo u svoje ruke. Džem se nije htio pomiriti s takvim stanjem stvari, pa je izbio otvoren sukob poslije kojeg je mladi brat pobjegao u Egipat. Onda je počelo njegovo višegodišnje potucanje po svim mogućim zemljama, u kojima je dočekivan otvorenih ruku; ali ne iz nekakve ženeroznosti ili želje da mu se pomogne, nego zato da taj isti Džem posluži kao skriveni adut u rješavanju diplomatskih sporova s Portom. Selio se tako od Egipta do Rodosa, od Rodosa do Vatikana, u Rimu je neko vrijeme proveo u tvrđavi Sant' Angelo (u kojoj je tavorio i Marko Antonije de Dominis), a kad se mladi francuski kralj Karlo VIII. uputio u osvajanje Napuljske kraljevine, poveo je sa sobom Džema koji je umro prije nego što su uspjeli doći do Napulja. Pukla je fama da je papa otrovao Džema, pohod Karla VIII. na Napulj završio je fijaskom, a oko mrtvog Džema natezanje je bilo mnogo dulje nego što se to priliči onima koji sebe nazivaju velikim vjernicima.

Koristeći se mrtvim tijelom, napuljski kralj sklopio je povoljan ugovor sa sultanom, pa je 1499. godine Džem napokon našao smirenje u turbetu u Brusi, gdje je pokopan sa svim počastima koje se pridaju turskim vladarima. Ćamil efendija zatočen je u Prokletu avliju jer je odveć čitao i jer se u svojoj glavi poistovjetio s Džemom. Zašto je to pogibeljno za svaku vlast? Zato što je prijestolje privilegij prvorodenca, a kako je u Ćamilovo vrijeme stanje bilo isto ili slično kao i kad su se oko vlasti borili Bajazit i Džem, Andrićev junak nije mogao drukčije završiti. A kad se pod terorom isljedničkih pitanja, u trenutku

slabosti ili tko zna čega, legitimirao kao Džem, ponosni Ćamil potpisao je svoju konačnu presudu. Citat: »Tako je to išlo i trajalo dugo. Negde u toku te noći izvan vremena koje sunce odmerava svojim izlascima i zalascima i izvan svih ljudskih odnosa (spac. Z. Z.), Ćamil je priznao otvoreno i gordo da je istovetan sa Džem sultanom to jest sa čovekom koji je, nesrećan kao niko, došao u tesnac bez izlaza, a koji nije hteo, nije mogao da se odreće sebe, da ne bude ono što je.« Sukob Ćamila i sultanovog činovnika nije ništa drugo nego sukob pojedinca i totalitarne vlasti, različit po modalitetima, ali tipičan za svako vrijeme u kojem se manjak slobode kompenzira iskorakom, odnosno odustajanjem od konvencionalnog ponašanja. Ako si je netko utuvio u glavu da je Džem (ergo, pretendent za prijestolje), onda je taj izravna opasnost za poredak. O nečem takvom ne treba ni misliti, a kamoli pisati i razglabati, objašnjava isljednik u trenutku kad Ćamil, nošen svojom opsesijom, svojom plemenitošću i konzekventnošću, kroči ususret svojoj unaprijed zacrtanoj propasti. I zašto Andrić »zanemaruje« suvremenost? Zato što Ćamilova sudbina nema veze s prošlošću, ni sa sadašnjošću, ili ima veze s jednim i drugim ionako fiktivnim vremenom. Ćamil je prototip neprilagođene individue koja se, nošena svojom pjesničkom egzaltacijom, buni protiv sistema ili, drugim riječima, protiv bogomdanog poretka, pa je kao takva osuđena na izolaciju ili na smrt.

Toga je svjestan i fra Petar koji nakon Ćamilovog nestanka pada u depresiju, jedva čekajući da izađe iz zatvora u kojem se našao samo zato što je kaur, a u kojem vlada trojstvo iracionalnosti, doušništva i besmisla. Antipod liku Ćamila je Latifaga, upravitelj Proklete avlije, poznatiji kao Karadoz. Za razliku od obrazovanog i skrupuloznog efendije, koji misli da ne može pobjeći od samoga sebe (»od sebe ne može ozdraviti«!), Karadoz je utjelovljenje vlasti u najgorem mogućem izdanju. Taj karikaturalni junak živio je nekoć i sam na rubu zakona, otac ga je nekoliko puta spašavao iz zatvora, onda je postao policajac, obavljajući svoje zadaće revno i s »neobjašnjivom mržnjom«, a kad je umro upravitelj Proklete avlije, sjeo je preko noći na njegovo mjesto. Uostalom, tko je mogao bolje komunicirati s lopovima i »secikesama« nego onaj tko im je i sam pripadao, tko jer mogao proniknuti u njihove skrivene misli ako ne onaj tko je godinama isto tako mislio i snivao? Otkrivanjem Karadozovih vanjskih osobina, autor na svoj način sugerira njegovu unutarnju devijantnost: »Rano pregojen, kosmat i tamne puti, on je rano i ostareo, bar naizgled. Ali je njegov izgled mogao da prevari čoveka. Sa svih svojih sto oka težine, on je, kad bi zatrebalo, bio živ i brz kao lasica, a njegovo teško i mlohavo telo razvijalo je u takvim trenucima bikovsku snagu. Iza pospanog i kao mrtvog lica i sklopljenih očiju krila se uvek budna pažnja i đavolski nemirna i dovrtljiva misao.« I dalje: »Levo oko bilo je redovno gotovo potpuno zatvoreno, ali se između sastavljenih trepavica osećao pažljiv i kao sečivo oštar pogled. A desno oko bilo je širom otvoreno, krupno. Ono je živelo samo za sebe i kretalo se kao neki reflektor; moglo je da izađe do neverovatne mere iz svoje duplje i da se isto tako brzo povuče u nju. Ono je napadalo, izazivalo, zbunjivalo žrtvu,

prikivalo je u mestu i prodiralo u najskrovitije kutove njenih misli, nada i planova. Od toga je celo lice, nakazno razroko, dobivalo čas strašan čas smešan izgled groteskne maske.«

Zatočenik Proklete avlije mogao je biti nevin poput ovčice, ali u susretu s takvom nevjerovatnom personom, koja je raspolagala neograničenim ovlastima (bliskim osjećaju sultanske, isto tako neograničene moći), ledila mu se krv u žilama. Ali i takav kakvim ga je bog dao, Karadžo nije jednoznačan. Andrić to sugerira pomoću fra Petra, koji se o njemu izjašnjava »sa pomešanim osećanjem ogorčenja, gnušanja i neke vrste nehomičnog divljenja«. Opčinjen osećanjem moći i tvrdokornom potrebom za kaznom, koja je imanentna fanatičnim reprezentantima profane i sakralne vlasti, upravitelj zloglasne hapsane pokazuje u krajnjoj liniji koliko je tanka granica između pravde i krivde, kanalizirajući smisao romana prema jednoj od temeljnih kršćanskih dogmi iz koje sledi da je čovjek po prirodi grešan. Ljudski stvor je grešan, tijelo je grešno, što će reći da je tijelo isto tako tamnica, prokleta avlija u kojoj plaća ceh za svoja isključuća. Kao što je čovjek na svom biološkom putu, između rođenja i smrti, lociran u tijelu, tako se Prokleta avlija pretvara u simulakrum za čistište u kojem se plaćaju vremenske kazne. Koliko god se Karadžo doimao karikaturnim, ne samo izgledom nego i ponašanjem, sledom njegovih razmišljanja povećava se dojam da je grešnost elementarno ljudsko stanje s kojim se svako vrijeme i svaka civilizacija nose na svoj način. Ako je čovjek takav, kakvi će tek onda biti oni koji su se našli u stambolskoj avliji? Grešan je »neizlečivi falsifikator« Zaim, grešan je Haim, zatvorenik koji pati od logoreje i koji je s nekim ili nečim vazda u sporu, grešan je Čamil, koji uobražava da je sultanov nasljednik, grešan je i dobrohotni fra Petar, ako ni zbog čega drugoga, onda zato što je kaur. Naposljetku, najgrešniji od svijeta je zapravo Karadžo, koji se ne bi našao u poziciji strogog i ciničnog upravitelja zatvora da nije bio u došluhu s kriminalom. Tu smo na tragu jedne vrste relativizma i orijentalnog fatalizma, kojim su duboko impregnirani Andrićevi protagonisti. Premda je najveći dio svog vijeka proveo u Bosni, kad je izišao iz carigradskog zatvora, u kojem se našao više zbog preventivnih razloga nego zbog neke šerijatskim pravom utvrđene krivice, fra Petar je o tom razdoblju »pričao više i lepše nego o svemu ostalom«.

Atmosfera »Proklete avlije« navješćuje se posredno, upućivanjem na vremenske prilike. U prologu pisac spominje snijeg koji je »zameo sve do kućnih vrata i svemu oduzeo stvarni oblik«, a u epiloškoj sekvenciji snijeg »se širi kao okean i sve pretvara u hladnu pustinju bez imena i znaka.« Nema sumnje, slikom posvemašnje bjeline ne aludira se na zimsku bajku nego na viziju opustošene povijesti lišene ljudske prisutnosti i njenih idiličnih manifestacija. Bjelina koja obilježava početak i svršetak jednoga dana, gotovo isto tako artikulira početak i svršetak Andrićeva romana. Ljudski život nije ništa drugo nego hip, međusobno trvenje, svedeno na zidove neke avlije; sve ostalo je bjelina,

prostor oniričkog beskraja koji se na horizontu, u daljini, pretvara u vječnost, u nigdinu i prazninu koja je drugo ime za smrt. Bijelo je svatovska, ali i funeralna boja, boja radosti i plača kojom se sugerira nekakvo prednatalno ili postkatastrofičko stanje. I ta naizgled nespojiva dvojnost, simulirana slutnjom nevinosti ili apokaliptične praznine, jedna je od bitnih osobina ove proze. U mreži ovlaš akcentiranih i implicitnih značenja, »Prokleta avlija« je najzagonetniji i najreprezentativniji Andrićev roman. Fizičko trajanje izjednačeno je s tamnicom vlastitog tijela, a onda doslovce evidentirano zatočeništvom u Prokletoj avliji. Ali nije zatvor samo stambolska avlija. U prološkom dijelu romana, u kojem dva samostanska druga inventariziraju ostavštinu netom preminulog fra Petra, spominje se prozor njegove »ćelije«. Tom ne slučajno odabranom imenicom, Andrić kao da suflira da je zatvorsko stanje neizostavni segment ljudske sudbine. Čovjek je zatvoren u svoje tijelo, u svoju prirodom definiranu ograničenost, a ako se nije zatvorio svojom voljom, kao što to čine fratri, mule, pisci i znanstveni istraživači, onda ga svojim hirom zatvara vlast (kao što su to iskusili fra Petar, Ćamil efendija i mnogi drugi). Shvaćanje tijela kao nečeg što je prolazno, a samim time i oprečno ljudskom duhu, svojstveno je bogumilima, ili bosanskim krstjanima, čije su učenje, ili herezu, slijedili bosanski vladari, kraljevi i banovi. Bosanski krstjani držali su da je Isus bio sam anđeo, dakle, da nije posjedovao tijelo, pa nije mogao biti mučen, razapet, što onda znači da nije mogao ni umrijeti na križu kako bi spasio ljudski rod. Tijelo nije moglo spasiti dušu jer se fizičko stradanje ne rezultira vječnim životom. Budući da su negirali kult križa te objašnjavali da se spasenje ostvaruje poricanjem materijalnog svijeta i povratkom duše u božanski entitet, kanonska crkva bogumile i srodne gnostičke sekte (doketizam, enkratizam) proglasila je herezom.

Pomniji istraživači dokazali su da bogumilstvo nije bio sporadični eksces nego da je, kao i druga dualistička vjerovanja, proizašlo iz potrebe da se čim više razjasne neke elementarne dvojbe. Što je prethodilo početku? Kakav je smisao ljudske sudbine? Zašto je ljudski vijek krcat patnjama, nepravdama i nesrećama? To su pitanja koja na različite načine i u različitim dijelovima svog romana fiksira Andrić. Dakako, ne fiksira ih kao suhoparni kroničar, ni kao apologet ovog ili onog svjetonazora, nego kao pisac tragičnog osjećaja života koji je svjestan da u borbi između dobra i zla odveć često prevladava ono drugo. Ne bi se iz toga moglo zaključiti da je dosljedni sljedbenik bogumilske tradicije, iako je dualizam kao transfigurativni odgovor na dileme njegovih junaka prepoznatljiv u mnogim dijelovima romana. Na primjer; iako je utjelovljenje negativca, Karađoz je po mnogočemu fascinantniji lik, za Ćamila se »i ne zna pravo je li lud ili pametan«, a dualizam kao pogled na stvarnost naočitiye se manifestira u središnjoj priči o dva brata blizanca, Bajazitu i Džemu, priči koja se perpetuira u stalnom konfliktu između islamske Turske i kršćanske Europe, ali i u diskretno podgrijavanoj svijesti da »postoje dva sveta, između kojih nema i ne može da bude ni pravog dodira ni mogućnosti sporazuma, dva

strašna sveta osuđena na večiti rat u hiljadu oblika.« Kad se pobunio protiv »Hrvatske književne laži«, Krleža je u istoimenom tekstu pledirao za jedan segment tradicije koji vodi od bogumila do Križanića i Kranjčevića. U bogumilskoj epizodi moguće je identificirati točku svojevrsne solidarnosti između dvojice autora (bliskih jer su se obojica služila perom, dalekih jer su ih dijelili svjetonazori i osobni temperamenti), koja se istopila kao snijeg na južini. Istopila se 1919. godine, iste godine kada je Krleža objavio »Hrvatsku književnu laž« i kada je Dragutin Prohaska, obarajući se na taj znameniti ali rijetko čitan programski tekst, komplimentirao Andriću, a na račun Krleže, hvaleći sposobnost prvoga da s nekoliko riječi formulira ono za što su drugome bile potrebne eksplozije i verbalne bujice. Krleža je povijest vidio kao »konstantu bijede, smrti i sladostrasti«, kao »hijenu koju prati divna muzika«, vidio ju je kao »bludnicu u svakom slučaju više nego učiteljicu« i kao »krdo bjesnih veprova« koji jure na svoju morbidnu gozbu. Možda je drukčije nije vidio ni Andrić, ali je krenuo drukčijim putem. Nikakvo čudo. Krleža je za svojih peštanskih dana čitao »Fleurs du mal«, hranio se Nietzscheom, Tolstojem, »Riječkim novim listom« i stihovima Vojislava Ilića, sluteći skori krah Habsburške Monarhije, dok se Andrić uzdao u svog profesora i dobročinitelja Tugomira Alaupovića, krijepeći inspiraciju istraživanjem lokalne povijesti i kronikama bosanskih franjevac.

Što ostaje nakon čitanja opsegom kratkog, ali sadržajem i značenjima fascinantnog Andrićeva romana? Ostaje okus duboko ucijepljene sjete, osjećaj da je čovjek u svojim autentičnim nastojanjima uvijek na neki način osuđen na poraz. Ostaje ono što je Andrićev baskijski i španjolski rođak nazvao *del sentimiento trágico de la vida*, bratimivši taj osjećaj s iluzijom da je piščev utjecaj na svijet koji ga okružuje veći nego što jest. Taj isti rođak, Miguel de Unamuno, pisao je da je Krist, poput kršćanstva, uvijek u agoniji. Budući da je u korijenu španjolskog glagola *dubitare* (sumnjati), kao i u korijenu imenice *duellum* (borba) broj dva, objašnjavao je kako živjeti ne znači ništa drugo nego sumnjati. A broj dva vraća nas bogumilskoj ideji dualizma, jednoj vrsti ambivalentnosti i dijalektičke infinitnosti koja natkriljuje Andrićev opus gotovo isto kao što snijeg natkriljuje samostanski okoliš netom upokojenog fratra. Od Unamuna put vodi prema još jednom znamenitom Španjolcu, Francisku de Goyi, koji se, osobito nakon Andrićeva vicekonzulskog službovanja u Madridu, pretvorio u jednu od njegovih umjetničkih opsesija. Godine 1929. objavio je esej o Goyi, a 1935. tiskao je i »Razgovor s Gojom«, važan zbog toga što u formi zamišljenog dijaloga podastire ideje koje će materijalizirati u svojim romanima i pripovijetkama. U razgovoru između dvojice namjernika, vođenom 1828. u Bordeauxu, u godini u kojoj je Goya umro u tom istom gradu, »stari gospodin u tamnozelenoj kabanici neobičnog kroja« nudi se kao piščev alter ego koji otkriva ono što je u temelju njegove estetike. Već na početku, konstatacijom da je »uvek na strani jednostavnosti, na strani slobodnog, dubokog života oskudnog sjajem i oblicima (spac. Z. Z.), gospodin u kabanici,

inače slavni aragonski slikar, vodi prema onome što će se kasnije pokazati kao kamen temeljac »Proklete avlije«. Njegov sugovornik je uglavnom šutio, pokazujući tek očima ili mimikom koliko ga privlače riječi neznanca kojeg je slušao prvi i zadnji put. U razgovoru koji je izgledao kao monolog, neznancu je skakao s teme na temu, a onda pripomenuo: »Vidite, umetnik to je 'sumnjivo lice', maskiran čovek u sumraku, putnik sa lažnim pasošem. Lice pod maskom je divno, njegov rang je mnogo viši nego što u pasošu piše, ali šta to mari? Ljudi ne vole tu neizvesnost ni tu zakukuljenost i zato ga zovu sumnjivim i dvoličnim. A sumnja, kad se jednom rodi, ne poznaje granica. Sve i kad bi umetnik mogao nekako da objavi svetu svoju pravu ličnost i svoje pozvanje, ko bi mu verovao da je to njegova posljednja reč? I kad bi pokazao svoj pravi pasoš, ko bi verovao da nema u džepu sakriven neki treći?«

Analizirajući potonje retke, objelodanjuje se koliko je intimna veza između umjetnosti i privida, ili čarolije i opsjene, između onoga što je manifestno i onoga za što su nužna sondiranja u najdubljim ili najskrivenijim zakucima ljudske mašte. Umjetnik je majstor, ali i pelivan, igrač na žici koji može zavešti bilo koga, kao što je Karadoz svojim verbalnim ekshibicionizmom u stanju dokazati da nema nevinih, što praktički znači da bi najveći dio ljudskog roda trebao čamiti u zatvoru. Čovječanstvo možda i jest u zatvoru, kako to u krajnjoj liniji sugerira »Prokleta avlija«, a jedina sretna okolnost je da ono te činjenice nije ni svjesno! Tko posjeduje tu svijest i tko se buni protiv postojećeg poretka, unaprijed je potpisao svoju osuđujuću presudu. Sudbine Džem sultana i njegova dvojnika, Čamil efendije, dovoljna su potvrda za to. U daljnjem slijedu monologa/dijaloga, starac u pitoresknoj kabanici otkriva koliko su važne legende, u kojima su sedimentirana stoljeća ljudskog iskustva, objašnjava da je vrijeme privid (ili »samo tapkanje u mestu«), zaključujući da je »ovaj svet carstvo materijalnih zakona i animalnog života, bez smisla i cilja«. Zato je svaka istinska umjetnost šatirana mračnim tonovima, zato je smrt jedina izvjesnost, koju će piščev sugovornik fiksirati tvrdnjom »da svaki korak vodi ka grobu.« Otud snijeg u prološkom i epiloškom dijelu »Proklete avlije«, kao i u Joyceovoj noveli »Mrtvi«, u kojoj zimski krajolik sa svojom tišinom asocira na stanje grobljanske tišine, potencirane nesrećom glavnog lika, a izazvane svijesću o ponoru koji se ispriječio između njega i njegove voljene žene. U Andrićevu slučaju taj snijeg može biti sinonim za raj, ili ahiret, kao što u Joycea može biti supstitut za *sid*, staroirsku viziju drugog svijeta koja je izvan vremena i izvan ljudski pojmljene nestalnosti. Ali kakav god bio taj svijet, sugeriran zimskom bjelinom, u Andrića i u Joycea sluti se kao suprotan, kao drugi od onoga koji je prvi i koji se nudi kao opipljiva zbilja. Na kraju, ostala je samo bjelina na grobnim humcima i povremeni glas fra Mije Josića koji diktira što treba upisati u ostavštinu fra Petra. Sa svojom prstenastom strukturom, s galerijom fanatika, fantastičara, eglendžija i mitomana, »Prokleta avlija« simulakrum je proklete povijesti u kojoj je čovjek, ako ne ide utabanim putem, osuđen na poraz. Gdje smo i što smo? Ta jednostavna i neizbježna pitanja Andrić uvi-

jek iznova provocira snagom svoje mudrosti i uznemirujuće ljepote napajane na najčišćim izvorima. Moralni relativizam inherentan je filozofiji Andrićevih junaka. Imamo li pravo osuđivati druge i zagovarati slobodu, bez sposobnosti da prihvatimo obveze prema vlastitoj slobodi? Je li s Nietzscheovom tvrdnjom o smrti Boga ukinut *raison d'être*? Jer ako je tako, onda nisu ugrožene samo transcendentalne vrijednosti nego je ugrožen i svemirski poredak u kojem svaka trava i svaka krava ima svoje zadano mjesto. Takve i slične dileme Andrić supsumira u rebusu svojih romansijskih rukavaca, dospijevajući do točke u kojoj ono što je staro, ili naizgled apsolvirano, svakim čitanjem djeluje kao novo.

Predrag Matvejić

Andrićeva »Narančasta sveska«

65

Ne pada mi na pamet da sudjelujem u polemikama oko porijekla i pripadnosti Ive Andrića i njegova djela. Nisam vjerovao da će do toga opet doći! Stanovite činjenice su dobro poznate, podaci odavno objavljeni. Pisac se rodio u hrvatskoj i katoličkoj obitelji u Bosni; bio je *mladobosanac* te završio u austrijskom zatvoru; službovao je u svijetu po jugoslavenskim ambasadama; pisao je ekavski; živio i umro u Beogradu kao srpsko-hrvatsko-bosanski pisac, dobio Nobelovu nagradu kao jugoslavenski i svjetski.

Sve je to poznato.

Čemu onda ponovo gubiti vrijeme i sporiti se oko toga — čiji je malo više, čiji manje. To mi se čini nepotrebnim, ponekad sramnim.

Ne kanim prepričavati ni komentirati sporove koji su u vezi s tim izbili u javnost na relaciji Beograd — Zagreb — Sarajevo.

Nedavno je umro u Beogradu jedan od najboljih poznavalaca Andrićeva djela, književnik Miroslav Karaulac. Napisao je knjigu »Rani Andrić«, u kojoj je na pošten i nepristran način zapisao sve što zaslužuje da se upamti. Pokojni Karaulac, s kojim sam proveo dio studija u Sarajevu i Parizu, tijesno je surađivao s Andrićevom zadužbinom, koja već više od trideset godina dobro obavlja svoj posao, na čelu s požrtvovnom Verom Stojić, Andrićevom suradnicom, odanom piscu i njegovu djelu. Karaulac je otkrio, između ostaloga, »Narančastu svesku« koja se danas nalazi u »Andrićevu ličnom fondu«, u Srpskoj akademiji. U njoj je autor »Proklete avlije« bilježio, kaže Karaulac, »misli domaćih i stranih autora, iz raznih krajeva i vremena, koji su se bavili idejom Jugoslavije i jugoslavenstva«. Bile su to radne bilješke, kakve su neophodne gotovo svakom piscu.

Umjesto polemike s onima koji polemiku ne zaslužuju, navedimo citate koje je izabrao i svojom rukom prepisao Ivo Andrić. Oni pokazuju tko je bio naš pisac i koji su mu stavovi bili bliski ili srodni.

Hvala Karaulcu koji je to otkrio i obznanio.

Slijedi nekoliko navoda iz »Narančaste sveske«, koje dugujem prijatelju Karaulcu:

»God. 1878. u *Srpskoj zori* Stjepan Mitrov Ljubiša piše: Teško onoj duši koja je posejala kukolj među Srbima i Hrvatima... jer je to omelo nagli razvitak jezika.«

To je citirala Isidora Sekulić u *Srpskom književnom glasniku* 1928. g.

»Ma koliko bili različiti hrvatski i srpski putovi i interesi, jedinstvo književnog jezika upućuje nas (unatoč nama) na zajedništvo kulture.«

A. G. Matoš; *Djela*, VIII, Zagreb, 1935–38.

»Stanovništvo Bosne čini granu slovenske, odnosno srpsko-hrvatske narodne porodice, ali ona ipak neće da prizna svoju zajedničku nacionalnu pripadnost, nego je potpuno podijeljena međusobnom netrpeljivošću i mržnjom na tri glavne konfesije: muslimansku, katoličku i pravoslavnu.«

Tako generalni konzul Dr Teodorović oko godine 1875. izveštava iz Sarajeva o stanju u BiH.

»Čim tko manje uči i zna, time je bjesniji Hrvat ili Srbin.«

Vatroslav Jagić, Franji Račkom, 1890.

»... naučio me iskustvu i promatranju života u velikim centrima slavenskog i germanskog svijeta da još više no što sam radio u mladosti, gledam glavnu pogodbu bolje budućnosti u ujedinjavanju onih južnih plemena, koji bi kraj nešto malo dobre volje i nešto malo uzajamne snošljivosti lako mogli stvoriti jednu duhovnu cjelinu. Danas ova ideja još ne nalazi na jugu dovoljno odziva, još se ne osjeća nje-
na velika potreba. I opet sam uvjeren da umrijeti neće, ne može i ne smije, ako nam je dosuđena neka bolja budućnost a da ne budemo tek materijal tuđih kombinacija i tuđe eksploatacije.

Vaše novo stvoreno društvo, ako pođe dobrim pravcem ne smeta niukoliko mojim idealima. Ne mislim ni ja da bi već sada trebalo da se Srbi i Hrvati ili Slovenci odreknu svoga lokalnog imena, patriotizma itd. Kad bi barem inteligentni prvaci htjeli da u svakom od ova tri imena vide nešto svojeg, nešto vrijedno jednake ljubavi i poštovanja! Dok sam ja živ držaću se toga uvjerenja ma i bio posve osamljen. Meni ova vjera zaslađuje stare dane života. Neki maljušni dusi zazornim okom gledaju napredak brata svoga, meni je to radost i uživanje.

Eto Vam moje 'vjeruju', kojega nikome ne namećem ali ga i ne zatajujem.«

Vatroslav Jagić Ivanu Trnskom povodom osnivanja
Društva hrvatskih književnika 1900.

»Najviše me boli što su nepovoljne prilike života tako daleko razmakle obje posestrime drugje, iste krvi i istog jezika, literaturu hrvatsku i srpsku. Ja sam privikao bio na oba krila letjeti, a sadašnja generacija podvikuje s jedne i s druge strane: to ne ide, jedno i drugo ne prima se, već samo jedno ili drugo. Ja ću do posljednjeg kucaja srca moga ostati kod onog *i*.«

Vatroslav Jagić

Još određenije piše:

»Ja ću do poslednjeg kucaja srca moga biti za slogu i bratstvo i jedinstvo Hrvata i Srba.«

Vatroslav Jagić prof. Đuri Šurminu, 1912.

»Ja sam rad jedinstvu čitavog juga«
Za sebe kaže da je 'udružujuće čudi'.

(RAD, JAZU, 1874., knj. XXIX, str. 170)

»Da mi na jugu po jednom zakonu uspišemo, veća nam je korist otud, nego da nam najsilnija vojska i najbolji vojvoda u pomoć stignu. Bez jedinstvenog jezika mi nikad ništa nećemo postići.«

Fran Kurelac, *Hrvatska klericima*, 1869.

»... a u Bosni i Hercegovini sve se konta i uvažava po vjerezakonu.«

P. Kočić: *Sudanija*

»Etnografski posmatrano imamo pred sobom jedan narod ali se ustvari radi o tri naroda; kada je reč o verskim nazorima, vaspitanju i obrazovanju tu su strogo podeljene verske zajednice.«

Dr Friedrich S. Krauss aus Separatdruck, aus dem Mittheilungen der anthrop. Gesellschaft, Wien, BO.XV. 1885

»Sve tri vere odelile su svoju pastvu strogim granicama. Između njih ima dodira kao među ljudima, ali su inače udaljeni jedni od drugih kao da žive u tuđim zemljama.«

Dr Ljubomir Popović, Srpski književni glasnik, *Život travničkih seljaka*, 1934, XLIII.

»Zar je moguće da Hrvati u Jugoslaviji i dalje misle samo hrvatski, Srbin srpski, Slovenac slovenački. Ne, jugoslovensko društvo, jugoslovenska državna zajednica težiće prirodno, prema svim zakonima socijalnog života, mislenog, osećajnog i aktivnog, svih delova jugoslovenskog naroda. Postepeno putem evolucije, u potpunoj slobodi i ravnopravnosti, svi delovi našeg naroda će se stopiti u jedno organsko telo sa istim potrebama i sa istim težnjama. Nema te sile koja bi mogla sprečiti taj proces... stapanja, ali ima prošlost, tradicija, predrasude koje bi ga mogle usporiti. Ko ga može ubrzati? Omladina. Omladina je kod svih naroda najoduševljenija težnja svakom napretku.«

Mihajlo Iveša, iz Premanture kraj Pule, 1919 (ubili su ga Nijemci).

»Valja osloboditi Jugoslovensku manifestaciju od šovinističkog pijanstva«, piše Skerlić u povodu kongresa jugoslovenskih književnika i publicista u Sofiji 1906.

(Jovan Skerlić: *Pisci i knjige*)

»... ako netko ima pravo da danas u Jugoslaviji bude Hrvat ili Srbin, onda ima pravo i da ne bude ni Hrvat ni Srbin, a da istovremeno ima sva prava.«

dr. Vladimir Bakarić, *Oslobođenje*, 29. V. 1966.

»Dok postoji država koja se zove Jugoslavija i dok sam njen državljanin, ja imam pravo da se nazivam Jugoslovenom.

U Bosni je jedan isti narod a tri vere. Katolici i pravoslavni sve se više otuđuju jedni od drugih.«

A. T. Giljferding

»Nije, po sto puta nije Jugoslavija samo zemlja, nego je Jugoslavija jedan ideal. Sjutra, kad državne granice obidu sve naše pokrajine, Jugoslavija neće biti ostvarena nego će je tek trebati ostvariti.«

Pero Slijepčević *Mlada Bosna (Pregled, Sarajevo, 1929)*

Ivo Runtić

Kmet, seljak, tiranin

Usporedba jedne Andrićeve pripovijetke s jednom pjesmom
Gottfrieda Augusta Bürgerera

Ovaj komparativni izlet u dva žanra i dvije književnosti ima čak i dvostruko opravdanje — najprije u poređenju samom, koje može biti sličnosno kao i razlikovno. Osim toga: ona pjesma je balada, jedini žanr književnosti koji je u sebi tročlan, dakle i lirski i epski i dramski, što je baš nekako s najviše prava i prvi ustvrdio J. W. Goethe. Nerijetki i poneku Andrićevu novelu drže baladičnim štivom, osobito glede ženskih sudbina u tkivu romana (posebno »Ću-prije«). Inače, *Priče o kmetu Simanu* iz 1949. sjećam se kao školske gimnazijske lektire, a nije mi poznato da je Bürgerova pjesma *Seljak svom presvijetlom tiraninu* iz 1775. godine bila dio primarne studijske lektire, iako se radi o naj-revolucionarnijoj pjesmi, unatoč susjedstvu jednog Schubarta ili Schillera. Spominjala se tek njegova pomalo avetinjska a razvučena *Lenora* iz 1773, gdje ona priziva palog dragana, pa je ovaj vodi sa sobom u svadbenu raku — stari motiv o poželjnom spokoju preminulih. Donosim onu prvospomenutu u vlastitom prijevodu:

69

SELJAK SVOM PRESVIJETLOM TIRANINU

Ma tko si, kneže, ti da drsko
mi raskoliš svu brazdu točkom,
da hatom ideš na moj život?

Ma tko si, kneže, ti da tvoj
ljubimac pas se nekažnjeno
mom tijelu kandžom, čeljustima grozi?

Ma tko si, da poklič tvoj lovni

ko divljač me bez sape tjera
kroz usjeve i šumom gustom? —

Sav usjev zgažen, ono što
mi ti i pas i hat sve tamanite,
al kruh je, kneže, samo moj.

Jer, kneže, drljačom i plugom
ti znojio se nisi u žetven dan,
stog trud je moj i moj je kruh!

Što kažeš! Da si visost Božja?
Bog milost dijeli, gdje ti pljačkaš!
Od Boga nisi, ti tiranin si!

70

Uz pripomenu da će ova uspoređivanja biti prvenstveno sadržajna (što je žanrovski jedino i opravdano), to jest da će se odnositi uglavnom na verbalnu radnju, iznosim odmah dojam da se u Bürgerovoj pjesmi radi o seljakovu fiktivnom odgovoru knezu–tiraninu, a faktički o monologu oko upotrebe sile kao prava jačega. Na nekoliko retoričkih pitanja upućenih neviđenom odvažnošću za ono doba, usto prožetih etičkom nadmoći potlačenog nad tlačiteljem, slijedi otprilike jednak broj odgovora s razlaganjem izrabljivačkog nonsensa kao prakse društvenih odnosa onog vremena. Stihovi sveukupno ne ostavljaju nikakve dvojbe oko toga treba li takvo stanje prerasti odmah u rušilačko kretanje k promjenama onog »strašnog principa« nepravde, odnosno prava zasnovanog na sili, protiv čega Siman ustaje na samom početku svoje pobune izgovarajući svoje »smele reči«, što ih pisac jasno apostrofira ponavljanjem na istoj stranici. Na tim mjestima on kao da opetuje stihove ove ovdje netom predložene pjesme: »stog trud je moj i moj je kruh«.

Ipak, u usporedbi s iskrom što u Andrića kao znak socijalne pobune frcne samo u početku, u Bürgera izbija plamen u jezicima, kolikogod taj bunt bio pjesmovno uređen i — kako bi se danas reklo — virtualan; svejedno, on se vremenski zbio bar petnaest godina ranije, a prostorno (po saksonske kneževine) i istočnije od Francuske kao mjesta onih pravih građanskih revolucionarnih gibanja započetih 1789. godine. Bürger je već bio sveučilišni nastavnik u Göttingenu, kad je studentska mladež u Njemačkoj za godišnjicu pada Bastilje unatoč zabranama stavljala kokarde na kape. A tek punih šezdeset godina kasnije od pojavljivanja Bürgerove pjesme genijalni je Georg Büchner, još sav na tragu one revolucije, objavio svoj iluzionistički pamflet *Mir kolibama, rat palačama* u »Hessenskom pokrajinskom glasniku«. Ovim parametrima želimo predočiti, koliko je avangardan tim spjevom kao manifestom protiv feudalnog ustroja Europe bio Bürger (ne manje nego kao rodonačelnik njemačkih i

europskih socijalnih i ljubavnih balada — primjerice one o *Lenori*). Vjerojatno se tu uistinu radi o najradikalnijoj pjesmi te vrste na njemačkom jeziku dotad. A jezično šire i ovdje tekstovno paralelno gledajući, nude se i druge usporedbe: dvojica »prosvijećenih apsolutista«, Friedrich II. pruski u Saskoj, i Josip II. austrijski u Habsburškoj Monarhiji (a inercijom nakon aneksije i u dotad turskoj Bosni) petrificirali su ovakva stanja, daleko prije nego što bi ih tobož reformirali kao zemljovlasničke odnose — onaj isti feud — i to baš u feudalnim krunskim zemljama! Zato oba kmeta u ovim uspoređenim tekstovima i žele plodove takvog feuda natrag. Naime o usjevima je u oba slučaja riječ. Bürgerov djed bio je i sam seljak–zakupnik, a feudalne odnose na selu imao je unuk prilike upoznati i kao svojevremeni upravnik imanja zemaljskih veleposjednika, mareći za takve interese manje nego li za kmetovske. Na višoj razini postupao je slično i Bürgerov literarni suvremenik i prisni povjerenik u pismovnoj prepisci J. W. Goethe u svojstvu ministra poljodjelstva kao jednom od svojih resora na dvoru kneza vajmarske državnice. On je rano spoznao i Bürgerovu nadarenost i branio ga od tuđih optužaba radi njegovih nepodopština, čak i nastranosti, i žalio ga poradi njegovih stalnih i sve gorih oskudica, u kojima je i skončao svoj život, potrošen u stalnim i uzaludnima materijalnim zbrinjavanjima, na samom kraju — i sa strane. Onako nesređenog u građanskom, obiteljskom, pa i radnom smislu, vidio ga je možda u ljudskom obličju kakvog zakašnjeloga verterovskog sindroma, recidivnu, čak i zajedničku pojavu negdašnje i očito neprežaljene pasije. Jer i dvije godine mlađi Goethe u isto je vrijeme kad i prijatelj mu bio onakav osjećajni prednjak »vihornog« i »nagonskog« života, sveg onoga što se u literarnoj struji vremena zvalo *Sturm und Drang*. Jedino što se onaj nešto stariji toj struji nije opro.

Jezik i pravna struka zajedničke su domene na objema autorskim stranama ovoga napetog luka od sto sedamdeset pet godina, koliko je vremena između pojavljivanja tih ovdje uspoređenih tekstova. Zato zaslužuju barem letimičan komparativni osvrt. Pod lakoću stila sa svrhom informacijske protočnosti da-du se na usporediv način podvesti Andrićev abruptni ulazak u priču s jedne strane, kao i lakonski pučki govor u Bürgerovom stihu s druge (pogotovo kad znamo kako su obojica brusila svoj izričaj), zatim monološka folija jednostrane prosudbe na objema situacijskim polovima, kao i još poneka stilsko–kompozicijska adekvatnost poezije i proze, primjerice disput kao obostrani govor ovdje umjesto diskurzivnog nastupa, kakav je na istu temu primjerice Krležin, u onoj pjesmi neizreciva naslova (»Kmet nezna zakaj tak baš mora biti«).

No važnijima mi se čine sadržajne razlike u rastu iskaza prema kraju. To se odnosi poglavito na poimanje pravde u odnosu na silu ili moć, što je intendirani domet kod obojice ovdje — i to protestnim konstruktom — povezivih autora. Tom konfliktnom relacijom u dodiru bavila se njemačka književnost malo-

ne konstantno, skoro bih rekao i prioritarno, u svojim spekulativnim sudarima idealističkog i realističkog duha. U potvrdu toga dovoljno je navesti imena poput Schillerovog, Kleistovog, ovdje već spomenutog Büchnerovog, Grillparzerovog, Hebbelovog, Kafkinog... Pa i u političkoj domeni interes za taj suodnos lako je detektirati — od prenesenog do doslovnog smisla — primjerice kod Bismarcka pa sve do A. Mocka, i to kao ponavljanje maksime kako je sila bez pravne regulative obična diktatura, dok je opet pravo bez upotrebe sile prava lakrdija.

Pogotovo se tim suodnosom u predočenim tekstovima zaključno želi pozabaviti i ovaj ogleđ. Najkraće rečeno, čini se da u Bürgera preteže shvaćanje dinamičkog društvenog zakona u stvarima promjene svijeta (ono što će se u Marxa stotinu godina kasnije zvati klasnom borbom), dok je u Andrića prisutnije shvaćanje nekakvog statičkog, skoro prirodnog zakona te promjene, nipošto povijesnog. Štovateljima njemačke književnosti takav — najkraće rečeno — prostorni tretman povijesti poznat je iz Goetheove i Stifterove proze. Jer vrijeme kao da tamo prebiva u mjesnim spremnicima od posebne predmetne stalnosti. I sami opisi prirode su u takvim slučajevima, čini se, više u epskoj nego u lirskoj funkciji, a i puki opažaj toga prvenstveno je psihološki, upisan u indeks aktantove svijesti više nego u vanjsko događanje. Jer sve subjektovo ionako je podložno vanjskoj verifikaciji svijeta kao objektnoj zbilji. Zato su i slike te zbilje važnije od svakog zbivanja s njome, kao što izgleda i da je sve ovozemaljsko vrijeme u kategoriji više prirodnih nego li društvenih promjena. Ne prizivajući ovdje neka druga, gušća i dulja Andrićeva pripovjedna štiva, može se ipak reći da se u svima njima više toga valja u oblacima, nego po drumovima, pa tako i u ovoj priči. I u ovog pisca — kao i kod prethodno navedenih — šira zajednica ne mijenja socijalne okolnosti, koje se u konkretnom vidu turskih zakona čine i vječnima. Pobjednička vanjska sila — preuzimajući državne poslove one pobijedene — ne uvodi u biti novi poredak, samo potvrđuje stari. A pogotovo pojedinac ni najmanje nije u stanju istjerivati pravdu na svoju ruku, čak i da u njoj drži zakon (kao Kleistov Michael Kohlhaas), koji se u povijesnom smislu najčešće zove sila ili moć. Simanovo najjače oružje u njegovom boju za pravdu tek su molbenice, opetovani podnesci u sudovanju, koje i autor naziva »nizbrdicom«. Za obitelj kao i za susjede »propali čovek« postaje tako povodom za izrugivanje: ponos je sasvim izgubio; tek mu je prkos ostao neskršen do kraja. S njegovom naravi pisac kao da odjednom ima problema, stilizirajući je sve više prema patološkom uzorku. Jer sama stvar kao da postaje od motivacijske neuvjerljivosti, kad lik koji na početku licitira s četiri stotine godina neposluha, ispadne na kraju i po vlastitom priznanju »propalica«. Autor u pitanjima Simanove sudbine kao da odvaguje njene izgleda u sudarima s vlašću te iskazivanju njenog prava zasnovanog na upotrebi prisile. Naime, tekstovna je činjenica da se nekadašnja »gorčina stotine hiljada ljudi« ne

zgušnjava toliko u kmetovu protestu, koliko se rasplinjava u alkoholnim parama njegova pukog nezadovoljstva. Valja doduše i podsjetiti, kako su oba lika u konfliktu — Siman i Ibraga — od samog ulaska u priču prikazana kao karakterno u najmanju ruku ambivalentne osobe od dvojbenih crta i boja. Ipak, od puno su jačih boja one vanjske socijalno-ekonomske okolnosti kao determinante njihovih neznatnih djelovanja. Andrić svojim tragičkim osjećanjem svijeta očito je pisac koji bilo kakvoj promjeni suprotstavlja naviku, pa — šire gledano — i u spletu fatalističkih zapreka uzaludnom ljudskom nastojanju.

Vlast u Bürgera — kako se skoro doslovno kaže na kraju njegove pjesme — nije od Boga, pa prema tome niti vječna. U svojoj odabranoj ulozi odvjetnika potlačenih, taj autor pisao je stihove za narod, lučeći taj izraz od naziva »puk«, najviše u smislu razlikovanja između pismenosti i nepismenosti. Deklarirajući se (i očekujući da kao takav bude prihvaćen) kao popularni pjesnik, zapostavio je pritom sociološko razlikovanje između onih ekonomski relativno oskudnih od onih apsolutno oskudnih, što je u ono vrijeme predstavljalo i kulturološku granicu njegove ciljne skupine. Tako ispada da je Bürger, želeći djelovati na potonje, pisao zapravo za one među svojim profesorskim i spisateljskim kolegama, koji su ga mogli shvatiti, ali ne i prihvatiti, nego su ga većinom prokazivali vlastima. Oni prvi pjesmu poput citirane ne bi mogli shvatiti niti kao biblijsku alegoriju o bogatima i siromašnima. A u njoj je zapravo — prema malo proširenom značenju — u moralnom pravu onaj tko se protiv despotije laća oružja, što Bürger više nego sugerira svom slušaocu (da budem precizniji). — No na svojstveno genijalni način pjesnik Bürger zabludio se i oko sebe, htijući se prema latinskom pridjevu »popularis« označiti *shvatljivim* umjesto *omiljenim* — što je na kraju i postao. Pa ako je Simanu poraz bio od početka namrijet, a Andrić postao »sa svijetom jedno« (kako hoće jedan naš poznati pjesnički naslov druge polovice prošlog stoljeća), onda je Bürger do naših dana zacijelo ostao sa sobom jedno.

Ljubica Josić

Andrićev pripovjedni stil kao kušnja jednoga od kriterija lingvostilističke metode

74 *Uvod*

Ako se lingvostilistička metoda primijeni na analizu književnoga teksta, tada se obično otvara nekoliko problemskih mjesta o kojima se u jezikoslovnoj i književnoteoretskoj literaturi dosta raspravljalo te su prevrednovani i neki koncepti o koje se oslanjao dio lingvostilističke metodologije. Dakako, područje je lingvostilistike mnogo složenije i šire no što se može predočiti s pomoću primjene njezine aparature na analizu književnoga teksta te ta disciplina daje vrijedne rezultate i dragocjena zapažanja o stilskim vrijednostima različitih tipova jezičnih realizacija. Međutim, kako se svaka jezikoslovna teorija primjenom na piščev jezik (odnosno najslobodniji funkcionalni stil ili prema recentnim zamjedbama, zaseban jezični kod) nužno suočava s poteškoćama, tako i lingvostilistička analiza književnoga teksta zrcali bremenitost susreta jezikoslovlja i znanosti o književnosti te joj se najviše »zamjerao« ekskluzivistički kriterij otklona primjena kojeg je dovela u opasnost da piščev stil bude opisan s pomoću kataloga stilema kao otklona od »norme«, a taj popis bude supstitutivno shvaćen kao izražajnost čitava teksta.

1. Isključivost kriterija otklona

Otklon je duboko integriran u različite stilističke pristupe (Ch. Bruneau stilistiku naziva znanošću o odstupanjima — *la science des ›Écarts‹*), no kad je riječ o lingvostilističkome pristupu primijenjenom na analizu književnoga teksta, tada se kriterij otklona problematizira jer postoji opasnost da se »norma« od koje »otklanjaju« stilistički napregnuta mjesta u piščevu jeziku traži u ne-

kakvoj izvanjskoj mjeri ili uzoru, najčešće tzv. svakodnevnome jeziku.¹ Ako se stil pojedinoga pisca odnosno djela promatra i analizira izdvajanjem stilema kao mjesta koja ostvaruju svoju izražajnost odstupanjem od uvedene »norme« (pa se tako i posebnost individualnoga stila mjeri prema umnažanju ili ponovljivosti svojevrsna jezičnoga uzora²) tada se također nameće pitanje je li lingvostilistička analiza utemeljena na tome kriteriju podesna za istraživanje svakoga piščeva stila ili samo onih stilskih potpisa koji vrve jezičnom stilizacijom visokoga stupnja te stoga pružaju plodno tlo za pobrojavanje jezičnih inovacija, piščevih nekrotizama i svih drugih jezičnih uporaba koje evidentno odudaraju od »norme«. Stoga je posve logično što K. Bagić u lingvostilističkoj usredotočenosti na izdvajanje stilema kao otklona uviđa nepodesnost tako ograničene metode jer ona istražuje isključivo jezične neobičnosti: »Ta metoda, naime, omogućuje opis izdvojenih detalja koji po principu metonimije jednako zanimljivima mogu prikazati i dobrog i lošeg pisca. Drugim riječima, ako se stilistička analiza pretvori u oblikovanje zbirke značajnih detalja, u pravljenje kataloga označenih pojedinosti koje se suprotstavljaju neoznačenom kontekstu, maniristički i ekscentrični će pisci uvijek bolje proći. Primjerice, Ladanov će *Bosanski grb* biti iznimno artističan roman, a Andrićevi će tekstovi djelovati posve bezlično. A znamo (ili barem osjećamo) da stvari ne stoje baš tako. Ako ta metoda možda vjerodostojno svjedoči o Ladanu, počinje vidljivo hramati kada pokušava prijeći ćupriju na Drini« (Bagić 2003: 65).³ Isključivost kriteri-

- 1 Norma koja se poistovjećuje sa svakodnevnim jezikom je neodgovarajuća zbog toga što je tzv. svakodnevni jezik, kako napominje Barthes (1971: 4), samo jedan od mogućih vidova jezične realizacije na koji se stilistika može referirati. Teorija stila kao otklona od takve norme teško može izbjeći subjektivni element tumačenja norme i svojevrsnu tautologiju, jer je, upozorava Todorov (1971: 31), svakodnevni jezik mjesto susreta »tisuću normā« i stoga sâm ne utjelovljuje jednu normu jer je »nenormiran«. Svjestan manjkavosti dovođenja u vezu dvaju tipova jezičnih realizacija u kontekstu uzoritosti ili mjere jednoga za drugoga, J. Derossi se u članku »U susret modernoj hrvatskoj stilistici« u *Umjetnosti riječi* 1972. godine zapitao: »Kako se može vjerovati da temeljni normativni sustav nekog jezika treba tražiti u svakodnevnu, komunikativnu jeziku uopće, u jeziku tobože objektivnom i lišenom najboljega mogućeg izbora?! U kojem to komunikativnom i objektivnom jeziku?«, te nadodao: »Htjeli to ili ne, književnici ne mogu biti protiv jezičnih normi i protiv gramatike s jednostavnog razloga što baš oni najviše pridonose stvaranju i sistematiziranju normi« (Derossi 1972: 198).
- 2 Kako napominje Barthes (1971: 4), uvođenjem se kriterija otklona stil svodi na iznimku koja otklanja od neke važeće jezične uporabe, a Genette (2002: 98) u toj važećoj uporabi vidi jezični uzor koji sâm po sebi dokida razlikovnost stilskoga potpisa.
- 3 Isto je upozorio Derossi: »Sustavna stilistika ne smije upasti u zamku da izraze koji se zbog bilo kojeg razloga mogu promatrati kao »odstupanja« od norme proglasi izražajnijima ili više stvaralačkima od onih izraza koji ne znače »odstupanje« od jezične norme. Ne može se načelno prihvatiti poimanje da bi devijacija od jezične norme — ma i u iznimnim slučajevima — mogla u stilskom smislu više vrijediti od poštivanja jezične norme. Ako bi stilistika počivala na takvom poimanju, onda i sustav jezičnih normi gubi svaki razlog postojanja. Ne može kao temelj stilskim proučavanjima biti prihvaćen bilo koji sustav jezičnih normi kojima bi se bilo koji izraz mogao pretpostaviti ili supostaviti. Pravo na opstojnost u bilo kojem »sti-

ja otklona o kojoj govori Bagić eksplicitno je zagovarao talijanski stilističar G. Devoto⁴ govoreći da se pišćev stil treba opisati kao sposobnost iznalaženja nove jezične forme, smatrajući da jezik književnoumjetničkoga djela u kojem nema otklona od norme, poput romana A. Manzoni, nije područje lingvostilističkoga istraživanja. U tom kontekstu, kako upozorava Bagić, ni Andrićev pripovjedni stil nije odgovarajući predložak za analizu ako se ona temelji na isključivosti kriterija otklona.

2. S. Fish o pokušaju određenja pišćeva stila kao otklona

U teoriji govornoga čina otklonom se pokušala razriješiti razlikovnost jezika književnoumjetničke komunikacije njegovom usporedbom s jezikom neknjiževne, svakodnevne komunikacije. Međutim, ta je usporedba dovela do formuliranja dviju koncepcija: književnosti kao »minus-poruke« i književnosti kao »plus poruke«. Fish (1983: 23) za primjer »plus-poruke« navodi Riffaterreovu stilističku koncepciju u kojoj se književna poruka razlikuje od neknjiževne svojim stilskim planom kojemu je uloga izazivanje, usmjeravanje čitateljeve pozornosti nepretkazivim elementima. U toj je koncepciji književnost shvaćena »uspješnijim prenosioцем poruka koje običan jezik prenosi« (Ibid.), iz čega proizlazi potcjenjivanje tekstova koji nemaju naglašenu stilsku dimenziju. Književnost postaje »minus-porukom« u Jakobsonovoj shemi poetske funkcije, u kojoj ta funkcija prebacuje princip ekvivalencije s osi selekcije na os kombinacije. Protežući princip sličnosti na načelo sistematičnosti, u prvome se planu ističu sintaktički paralelizmi ili simetrična ponovljivost, potiskujući semantičku dimenziju. Iz toga proizlazi da definicija »minus-poruke« »veliča odvajanje književnosti od normativnog centra običnog jezika« (Fish 1983: 22) što za teoretski izvod ima gledište prema kojem se književnim tekstom ne smatra onaj tekst koji ima naglašeniju komunikacijsku ulogu, koji referira o izvanjskome svijetu.

Stoga Fish odbacuje definiranje književnosti i kao »plus-poruke« i kao »minus-poruke« jer se njima ne opisuje ono što uistinu određuje književnoumjetnički tekst. Nadalje, diferencijalne značajke jezika književnoumjetničkoga djela nisu formalne, već su uglavljene određenim stavom proizašlim iz mogućnosti razumijevanja i konstitutivne naravi jezika: »Književnost je još i sad kategorija, ali jedna otvorena kategorija, koja se ne može odrediti na osnovu pretpostavki, niti zanemarivanjem propozicione istine, niti na osnovu statistički utvrđene dominacije tropa i jezičkih figura, već, jednostavno, to je kategorija koja se može odrediti na osnovu onoga šta mi vidimo u jeziku« (Fish

lu« mogu imati samo oni izrazi koji su normativni u odnošaju na strukturu jezika« (Derossi 1972: 200).

4 Usp. G. Devoto, *Studi di stilistica*. Firenze, 1950.

1983: 27). Kako napominje, ekvivalent odnosu definicija književnosti kao »plus–poruke« i »minus–poruke« pokušaj je određenja stila kao izbora i kao otklona. Shvaćanje stila kao izbora između alternativnih izraza ne utječe na sadržaj govora već mu daje impregnaciju osobnosti, a shvaćanje stila kao otklona podrazumijeva odvajanje iz sadržaja te oba shvaćanja istovremeno ovise o mjerilima tzv. običnoga jezika koliko ih i zaobilaze. Takva zamršena situacija, prema Fishu, ima dva moguća izlaza: potpuno napuštanje pokušaja definitivnoga određenja značajki književnosti i utvrđivanje granica stila ili utvrđivanje smisla takve potrage koja »nije put ka utvrđivanju teorije, već njen produkt; to nije pitanje, već odgovor« (Fish 1983: 28). Stoga teoriju stila kao odstupanja smatra neprihvatljivom jer »teorije devijacije uvek pojednostavljuju merilo i stoga pojednostavljuju i sve ostalo« (Fish 1983: 24).

3. »Neutralnosti nema«

Može se zapravo reći da je čitava teorija piščeva stila kao svojevrsnoga otklona nekonzistentna jer uvodi parametar mjere u neponovljivost, individualnost i subjektivnost govora: »u području govora (a svaki je tekst govor, kada se krećemo na desosirovskoj relaciji *langue ~ parole* — jer on je uvijek primjena jezika, čin izvršena izbora) **neutralnosti nema**⁵. Diskurs o neutralnosti, o odstupanjima, o obilježenosti i neobilježenosti običava paušalno podrazumijevati postojanje kakve čvrste polazišne veličine kao *mjere* u odnosu na koju se izvođe sve daljnje procjene. Mjera je to koja se najčešće uvodi nasilno, iz same potrebe za mjerom, kako bi se nešto moglo smatrati neutralnim, a nešto drugo pak obilježenim. Neutralnim se, ako se već mora i o tome govoriti, može shvatiti samo sam sustav po sebi — *langue*, u onoj dimenziji u kojoj ga poimamo kao potencijal, od uporabne sfere odvojenu apstrakciju, a ne kao ostvaraj« (Kovačević — Badurina 2001: 36).

77

4. Umjesto zaključka

Razvidno je da lingvostilistika utemeljena isključivo na kriteriju otklona, čak i ako se kritički ne propita podesnost kriterija kao takvoga, ne može pomoći boljem razumijevanju Andrićeva jezika i stila. Međutim, ekspresivnost u lingvostilistici nije shvaćena isključivo kao odstupanje već kao posezanje u stvaralačke mogućnosti jezika kao sustava i funkcionalno upotrebljivanje tih posezanja. O to oslonjena stilistička istraživanja dala su, i daju, vrlo korisne zamjedbe o Andrićevu stilu i pomažu nam bolje razumjeti bogatstvo stilogenosti uporabljenih jezičnih jedinica u njegovim djelima. Primjerice, Z. Malić pedese-

5 Isticanja autorica: M. K. — L. B.

tih je godina stilografskom metodom analizirao neka stilska obilježja Andrićeve pripovijetke *Priča o kmetu Simanu*.⁶ Među ostalim upozorio je na stilogenu uporabu hipokoristika, igre riječima u govornoj karakterizaciji naslovnoga lika, gradbu autorova stila istančanim osjećajem za leksik narodnoga govora, u kroničarskoj maniri čestu uporabu aorista i vrlo rijetku uporabu budućih vremena te zaključio kako je »Andrićev stilski princip jasnoća, određenost« (Malić 1955: 154). Zaključno se nedvojbeno može reći kako je upravo taj princip otklonio mogućnost posezanja za isključivim kriterijem otklona u analizi Andrićeva jezika i stila. S druge strane, stilistička je analiza odmaknuta od toga kriterija mogla u jezičnoj ekonomiji Andrićeva stila⁷ pronaći mehanizme stilizacije rukopisa koji su imanentne činjenice teksta te ih podrobnije ispitati dolazeći do važnih spoznaja o Andrićevu stilske majstorstvu.

Literatura

78

- Bagić, K. (2003) »Kako lingvist čita literaturu«, *Jutarnji list* 6(2032): 64–65., Zagreb, 10. siječnja.
- Barthes, R. (1971) »Style and Its Image«, *Literary Style: A Symposium*. Ed. S. Chatman. London — New York: Oxford University Press, str. 3–15.
- Derossi, J. (1972) »U susret modernoj hrvatskoj stilistici«, *Umjetnost riječi* 16(2–3): 187–202.
- Devoto, G. (1950) *Studi di stilistica*. Firenze: Felice le Monnier.
- Enkvist, N. E. (1976) »O mjestu stila u nekim teorijama jezikoslovlja« (preveo M. Suško). *Izraz* 20(10): 262–274.
- Fiš [Fish], S. (1983) »Koliko je običan jezik običan?« (prijevod D. Opačić-Kostić). *Književna kritika* 14(2): 18–28.
- Frangeš, I. (1959) »Lingvistička stilistika Giacoma Devota«, *Stilističke studije*. Zagreb: Naprijed. Str. 43–66.
- Genette, G. (2002) *Fikcija i dikcija* (prijevod G. Rukavina). Zagreb: Ceres.
- Kovačević, M., Badurina L. (2001) *Raslojavanje jezične stvarnosti*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Malić, Z. (1955) »Andrićev stil i jezik u *Priči o kmetu Simanu*«, *Jezik* 4(5): 148–154.
- Nemec, K. (1998) *Povijest hrvatskog romana: od 1900. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje.
- Peleš, G. (1966) *Poetika suvremenog jugoslavenskog romana (1945–1961)*. Zagreb: Naprijed.
- Pranjić, K. (1985) *Jezik i književno djelo: ogledi za lingvostilističku analizu književnih tekstova*. Treće, prošireno izdanje. Beograd: Nova prosveta.
- Pranjić, K. (1986) *Jezikom i stilom kroza književnost*. Zagreb: Školska knjiga.
- Todorov, T. (1971) »The Place of Style in the Structure of the Text«, *Literary Style: A Symposium*. Ed. S. Chatman. London — New York: Oxford University Press, str. 29–39.
- Živković, D. (1977) »Andrićev stil«, u: *Ivo Andrić u svjetlu kritike*. Prir. B. Milanović. Sarajevo: Svjetlost. Str. 327–334.
- Wales, K. (1990) *A Dictionary of stylistics*. New York: Longman.

6 Z. Malić: »Andrićev jezik i stil u *Priči o kmetu Simanu*«, *Jezik* 4(5): 148–154

7 Usp. Nemec 1998: 199.

Marko Grčić

Bosna u Andrićevu doktoratu

79

Zvonimir Berković, autor *Pisama iz Diletantije* (2004.), možda, nakon Krležinih *Deset krvavih godina*, jedne od najboljih hrvatskih knjiga političkih eseja koje nije napisao politolog ili povjesničar nego sineast i književnik, često je ponavljao da bi svaki naš intelektualac morao, bar jednom u životu, napisati osoban pregled nacionalne povijesti: prvo, zato da bi je razumio i, drugo, zato da bi se, samim time, odalečio od nje i vidio je tek kao detalj u golemome mozaiku silâ nad kojima nemamo nikakve vlasti. Berković, ovom knjigom, tek je djelomično namirio dug što ga je sâm sebi nametnuo. Možda bi se, uz razumljiva ograničenja, među takve pothvate mogao svrstati i, u našoj sredini — osim među profesionalcima — slabo poznati doktorat Ive Andrića *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft*. Taj je važni dokument prvi put objelodanjen u *Sveskama Zadružbine Ive Andrića* br. 1, u lipnju 1982., u Beogradu, u njemačkom izvorniku i, sučelice, u srpskome prijevodu poznatoga germanista Zorana Konstantinovića, kao *Duhovni razvoj života u Bosni pod uticajem turske vladavine*.

Andrić je, da bi mogao ući u diplomaciju, obranio doktorat 21. svibnja 1924. na Filozofskome fakultetu u Grazu. Ovdje nije posrijedi, kako bismo mogli pomisliti, doktorska radnja u današnjem smislu, nego vrlo kompleksan književno-povijesni esej, u kojem autor, na temelju već objavljenih uvida drugih povjesničara, hrvatskih, srpskih i stranih, stvara okvirnu sliku srednjovjekovne Bosne, sliku koju ćemo, kao pozadinsku strukturu, poslije nazirati u drugim njegovim djelima. U povodu Andrićeva doktorata moglo bi se, s obzirom na njegova polazišta, napisati više raznovrsnih studija, ali bi to zahtijevalo kompetencije kojih ja nemam, a ni prigoda ne dopušta, i kad bih ih i imao, da se u tu problematiku detaljnije upuštam. Ograničit ću se samo na to, u nadi da sasvim ne promašujem metu, da natuknem tek nekoliko ideja koje su pobudile moju pažnju. Tko pak osjeća potrebu da dozna štogod više o ovoj te-

mi s muslimanske strane, preporučujem da pročita omašnu, i prilično polemičnu, knjigu Muhsina Rizvića *Bosanski muslimani u Andrićevo svijetu*, koja je izašla u Sarajevu još 1995.

Zoran Konstantinović, u pogovoru prijevodu doktorata, tumačeći Andrićevu usredotočenost na Bosnu, piše: »Kada se danas postavlja pitanje o mestu disertacije u celikupnom pišćevom delu, treba znati da se ona svakako nalazi na prvom mestu zamašnog Andrićevog opusa. Na prvom mestu zato što ona omogućuje najobuhvatniji susret sa pišćevom svešću, sa Bosnom kao njegovom glavnom temom, sa svim arhetipovima iz kojih gradi svoje likove, sa svim motivima koji ga opsedaju, sa motivom permanentnog genocida koji u kriznim situacijama prima oblike bezdušnog fizičkog istrebljenja, sa motivom većitog pritiska i mōrē, stalno prisutnog straha, sa motivom konvertitstva uza sve njegove posledice, ali i sa motivom permanentne buntovnosti kao obeležjem svakog 'pravog Bošnjaka'. U disertaciji se može otkriti geneza svega što je Andrić kao književnik oblikovao i iskazao.« Vrlo se lako složiti s ovom tvrdnjom, usprkos tome što ni ona ne pokazuje na koji zajednički nazivnik Andrić svodi sudbinu svojega zavičaja. Bosna, naime, iz Andrićeva doktorata, samo je jedan — zbog veličine autorove, dakako, izvanredno važan — među više međusobno različitih intelektualnih konstrukata te zemlje, konstrukata kakve su, na problematici *orijentalizma* i Balkana, u svojim kapitalnim studijama, raščlanjivali Edward Said i Marija Todorova. Koliko mi je poznato, još se nitko u nas nije prihvatio zadaće da obradi, kad je o Bosni riječ, neke od najzanimljivijih takvih literarnih konceptualizacija kod Hrvata, Srba i Muslimana te među stranim autorima koji su se susretali s tom zemljom. Prisjetimo se ovlašno, tek radi orijentacije, *Smrti Samil-age Čengijića* Ivana Mažuranića, *Pogleda u Bosnu* Matije Mažuranića, *Kamenoga spavača* Maka Dizdara, *Derviša i smrti Meše Selimovića*, *Inšallah, Madona, inšallah* Miljenka Jergovića, *Noćnoga vijeća* Dževada Karahasana, da spomenemo samo neke važne autore, pa ćemo brzo uvidjeti da je taj geografski i politički areal, premda prostorno nevelik, obilježen nevjerojatnom povijesnom i društvenom dinamikom, gotovo uvijek, sve do najnovijih vremena, s istoga razloga, tj. zbog složenoga vjerskog i nacionalnog ustrojstva iznutra i izvana zbog konkurencije političkih sila koje su, s promjenjivom srećom, a često i s katastrofalnim posljedicama, nad njim uspostavljale, ili pokušavale uspostaviti, prevlast. Za razliku od svih drugih zemalja jugoistoka Europe, koje, grubo rečeno, obilježava svojevrsan mentalitetni monizam, Bosni se, zbog vjerske i nacionalne policentričnosti — jer se ni jedan od njenih centara nije zauvijek mogao izdići do premoćnoga položaja — kao zagonetnome osmijehu Mone Lise moglo prilaziti s najraznovrsnijih strana, a da se nikad posve ne dohvati njena unutarnja zagonetka. Uvijek mi se, kao ne-Bosancu, činilo da je biti Bosanac značilo biti u isto vrijeme ukorjenjenik u njoj i iskorjenjenik iz nje, već prema tome koja je konkurentska dominantna pretezala.

Andrić je, u doktoratu, ugrubo podijelio temu na četiri osnovna područja: na bosanske *krstjane* (bogumile), tursku invaziju i njezine dalekosežne posljedice, vjersku i kulturnu politiku bosanskih franjevaca te na uspostavu i djelovanje pravoslavlja. Ova se područja, ciklično, međusobno u doktoratu isprepleću, ali lako razabiremo temeljni, premda istančan i kompleksan, Andrićev pogled na svako od njih. Bosanski *krstjani* neizravno i turska invazija izravno začetnici su krize: »U neravnoj i ogorčenoj borbi protiv katoličanstva, bogumilstvo je počelo da između Bosne i zapadnog sveta podiže onaj stenoviti zid koji će islam potom još više proširiti i podići do takve moći da se i danas još, premda se odavno raspao, oseća njegovo delovanje kao mračna linija razdvajanja koju nije moguće preći bez napora i opasnosti. Otimajući se uporno podjarmljivanju sa Zapada, bogumilstvo je na kraju silom prilika zemlju odvelo pod jaram Istoka.« (Uzgred rečeno, Konstantinović izraz *Patarenertum* 'patarenstvo' dosljedno prevodi sa 'bogumilstvo'.) Bosanska crkva, istodobno srođena i s narodom i s vlastelom, povezni je činilac u državi, i tu bi službu i u budućnosti mogla obavljati da cijelo vrijeme, po nalogu papâ, nije bila izložena prijetnjama i otvorenoj agresiji mađarske Kaločke nadbiskupije. Sukob katoličanstva i bosanskoga *krstjanstva* dosegao je vrhunac upravo u času turske invazije, koja je imućnije pripadnike domaće vjere razmjerno lako i brzo prevela na islam. »Po geografskom položaju Bosna bi zapravo trebalo da povezuje zemlje Podunavlja sa Jadranskim morem, a to znači dve periferije srpsko-hrvatskog elementa i ujedno dve različite oblasti evropske kulture. Potpavši pod islam«, nastavlja Andrić, »Bosna ne samo da je bila lišena mogućnosti da ispuní ovaj zadatak, koji joj je po prirodi pripadao, i da učestvuje u kulturnom razvoju hrišćanske Evrope (kojoj pripada po svojim etnografskim i geografskim obeležjima), nego je, štaviše, zbog domaćeg islamiziranog elementa postala moćna prepreka hrišćanskom Zapadu. U tome neprirodnom položaju Bosna je ostala za sve vreme turske vladavine.« Posvemašnjoj kulturnoj, vjerskoj i društvenoj devastaciji tradicionalnoga bošnjaštva pod najezdom islama samo su dvije prepreke, koliko god slabašne, domaći franjevci i pravoslavlje. Franjevcima Andrić upisuje u zaslugu što su, unatoč represiji, uspijevali da Bosna ne izgubi svaki doticaj sa Zapadom. Srpsko pravoslavlje, premda nije stvorilo književnost koja bi se mogla mjeriti s franjevačkim dosezima, postiglo je, po Andriću, nešto bitnije: povezalo je svoj duhovni život za *najizrazitije rasne osobine i narodne običaje*, crpeći snage iz crkvenih knjiga i iz narodnih pjesama. Drugim riječima, franjevaštvo je razvijalo intelektualne, a pravoslavlje pučke komponente, dok je islam gušio i jedne i druge. Andrić je obranio kontroverzni doktorat, kao što smo naveli, 21. svibnja 1924., u Grazu, 16 godina nakon Aneksije Bosne 1908., 6 godina nakon svršetka Prvoga svjetskog rata 1918. i uspostave Kraljevine SHS: sve te povijesne traume bile su još svježije, a rane nezaliječene. Kad se ima na umu, ne samo jezična i književna, Andrićeva opsjednutost Vukom Stefanovićem Karadžićem i Petrom Petrovićem Njegošem, kao eksponentima tadašnjega modernog srpskog antiturskog i protuislamsko-

ga identiteta, koji je, nažalost, segnuo sve do strašnih riječi, uoči pokolja u Srebrenici, što ih je pred televizijom izgovorio general Ratko Mladić, postat će jasnije da njegov doktorat, osim što je osobna literarna rekapitulacija povijesti Bosne do odlaska turske vlasti, ima — u okrilju stvaranja novoga jugoslaven-skog identiteta, u kojem Muslimanima, kao nacionalnom entitetu, nema mje-sta — i programatsko značenje. Jedno je jedva naslutljivo: mislim da Graz, kao jedan od nekadašnjih važnih kulturnih središta Monarhije, u kojem brani doktorat, sugerira da je i okupacija Bosne 1878. — premda je sâm Andrić poli-tički mladobosanac — bila bolje rješenje od turske vladavine. Drugo je, kon-tekstualno, uočljivije: Kraljevina SHS, u sklopu srpskoga oslobodilačkog impe-rija, skinula je definitivno tursku ljagu s Bosne. Ivo Andrić, veliki pisac, dijete je svoga vremena i, kao i mi u svojem, dijelio je njegove nade i njegove za-blude. Bosna se i u Hrvatskoj i u Srbiji često smatrala svojevrsnom provinci-jom podesnom za tzv. *pripojenje* ili *prisajedinjenje* matičnoj naciji, provincijom na koju se istodobno gledalo s pohlepom i s prezirom, a upravo je ona, unatoč dosjetkama o Sulji i Muji, dala dva nobelovca, Vladimira Preloga i samoga Ivu Andrića, dok je vanjska politička i kulturna javnost upravo za nju, sve do naj-novijih vremena, pokazivala natprosječno zanimanje upravo zbog njezinih strukturnih obilježja u srcu kontinenta. Srbi i Hrvati, barem misleći da znaju tko su, često su, u razvoju svoje moderne nacionalne svijesti, željeli postati netko drugi, jedni se pofrancuzujući, a drugi ponjemčujući se ili potalijanču-jući. Bošnjaci se, naprotiv, nikada nisu, ne u religijskom nego u nacionalnom smislu, stidjeli sebe: ne znajući, sve donedavna, tko su u tom smislu, tragali su za sobom. Tko zna kako bi Andrić doživio, i kako bi je intelektualno uo-bličio, dramu Bosne i Hercegovine nakon dekonstrukcije Jugoslavije: bi li, po-litički, pozdravio ustoličenje Republike Srpske, pošto su katolički Hrvati izgu-bili bitku za svoju poziciju, kao jedini pravoslavni bastion protiv ponovne po-svemašnje islamizacije zemlje? Njegov doktorat, i u današnjem političkom ok-ruženju, može se čitati i kao prolog i kao epilog cijelom nizu tragedija što su pogađale tu zemlju, i mislim da bi ga trebalo objaviti i u Hrvatskoj.

Lidija Vukčević

Andrićev doktorat u svjetlu interkulturalnosti

83

Uvjeti i razlozi u kojima nastaje Andrićeva doktorska disertacija, osim intelektualne znatiželje za temu *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, bili su i oni koji se tiču njegova opstanka u diplomatskome svijetu. Naime, 1923. g. nakon kraćega odmora u Jugoslaviji Ivo Andrić vratio se u Graz gdje je bio u konzularnoj misiji. Kako nije bio ispunio sve svoje obveze iz svoga glavnog polja znanstvenoga interesa, slavističkih studija, a u međuvremenu je stupio na snagu novi propis prema kojemu svi viši službenici uprave Kraljevine Jugoslavije, posebno oni koji službom borave u inozemstvu, moraju imati doktorsku titulu, tako se Andrić našao u vrlo neugodnoj situaciji — u duhu sa spomenutim propisom dobio je otkaz uz dvomjesečnu naknadu. Uprkos tome, Andrićev pretpostavljeni, šef i generalni konzul u Grazu, uputio je molbu tadašnjem ministru vanjskih poslova da Ivu Andrića zbog njegove diplomatske vještine, obrazovanja i poznavanja jezika, ipak zadrži u službi. Neki izvori napominju i intervenciju »utjecajnih prijatelja«. Tako je ipak u veljači 1924. Ivi Andriću dopušteno da ostane u konzulatu kao vanjskome suradniku s plaćom vicekonzula. Ova pogodnost egzistencijalne sigurnosti omogućila je budućem nobelovcu predani rad na izradi doktorata.

Stoga je već nekoliko mjeseci kasnije, 14. svibnja 1924., povjerenstvu na Sveučilištu u Grazu predao disertaciju, koja je, bez obzira na primjedbe jednog od članova kako neki njeni aspekti nisu dovoljno istraženi, ocijenjena kao izuzetna. Time je Ivi Andriću bilo omogućeno da pristupi ispitima iz dviju materija: slavističke filologije i austrijske povijesti. Kako je uspješno već 13. lipnja iste godine obranio svoju disertaciju, članovi su povjerenstva predložili jednoglasno i njeno objavljivanje.

Disertacija je napisana njemačkim jezikom i obranjena pred komisijom na tome jeziku, a prvi njen prijevod na srpski jezik objavio je usporedno s izvor-

nikom tek u prvom broju *Svezaka* Andrićeve zadužbine 1982. poznati znanstvenik Zoran Konstantinović.

Nije bez značenja činjenica da Andrić upravo u ovo vrijeme početka dvadesetih godina piše i objavljuje neke od svojih najsublimnijih, najboljih pripovijedaka; prva njegova pripovijetka *Put Alije Đerzeleza* objavljena je 1920., a one koje su slijedile, *Mustafa Madžar* iz 1923. i *Most na Žepi* 1925. također su vrlo amblematske u pogledu tematskoga izbora koji poseže za bosanskom poviješću.

No, neki znalci tvrde, npr. američki slavist Vejn S. Vučinić, (3: 64), da je Andrićevu tezu u izboru teme oblikovao, osim njegovih povijesnih lektira i kulturološke slavističke formacije, i njegov boravak u Ovčarevu, pored rodnog Travnika, kamo je interniran nakon svoje nacionalističke, integralističke političke epizode. Naime, kako je s hrvatskim pjesnikom i svojim prijateljem Vladimirom Čerinom, i samim članom nacionalističke omladine koja se protivila autrougarskoj vlasti, na povratku iz Krakowa, na relaciji od Zagreba do Splita putovao istim vlakom, njihovo držanje i razgovor tim povodom koji je bio neposredna reakcija na ubojstvo nadvojvode Ferdinanda u Sarajevu, bili su dovoljan povod da se istoga dana kad je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji, 4. VIII. 1914., uhiti Ivu Andrića zbog »antidržavnih izjava«. Tako se on obreo u splitskom zatvoru iz kojega je 19. VIII. stigao u mariborski. Tu, uz tuberkulozu, započinje svoju književničku avanturu. Vejn Vučinić drži kako je upravo to doba tamnovanja bilo presudno za začetak i oblikovanje svih kasnijih njegovih proznih djela.

Kako nije bilo valjanih pravnih podloga za podizanje optužnice, austrijske vlasti oslobađaju Andrića, no morao je ostati u zatvoru dok se ne odredi kamo će biti interniran. 20. III. 1915. poslan je u Travniku blisko Ovčarevo, kamo stiže 22. III. Biva interniran u franjevački samostan. Tu započinje njegov intenzivni studij samostanskih knjiga i rukopisa, te blisko prijateljstvo s fra Alojzijem Perčilićem, koji je bio vrlo obrazovan jer je završio studij teologije u Rimu. Uz obuzetost tradicijom i poviješću bosanskih franjevaca, te katoličanstva i pravoslavlja pod turskom vlašću. Tu, na licu mjesta, izučava samostanske i manastirske kronike, a njihove pripovijesti i podaci postaju ona književnopovijesna jezgra iz koje će izrasti, nepuno desetljeće kasnije, njegov doktorat. Franjevci se pojavljuju i kao *topos* u Andrićevu pripovjednome svijetu. Jedno od možda najzasićenijih Andrićevih djela, roman u romanu *Prokleta avlija*, vrlo uvjerljivo oblikuje nekoliko likova franjevaca. Smatramo da je ovčarevski boravak presudno utjecao ne samo na odabir teme disertacije već i na oblikovanje toga Andrićeva remek-djela.

Sudeći prema povijesnim izvorima koje navodi Vejn S. Vučinić u svom radu (3: 64), Andrić je u ovčarevskom periodu doživljavao i trenutke koji su ga ispunjali zadovoljstvom, pa čak i u stanovitom smislu srećom, ako ta riječ nije odviše prejaka i stilski markirana za životnu i umjetničku filozofiju ovoga

književnika. Budući da je u Ovčarevu mogao raditi i »terenski« s pitomcima manastirske škole i parohijskim svećenikom koji ih je podučavao vjerskim pjesmama, u neposrednu je dodiru s njima mogao spoznavati sudbinu siromašnih bosanskih pitomaca, koja je u nekom smislu mogla biti ili je bila i njegova vlastita sudbina. U kojoj je možda bilo više sreće s poticajnim i uglednim savjetnicima i mentorima, ali također vrlo izraženog osjećaja melankolije zbog odvojenosti od roditeljskog doma. Još je jedna okolnost pogodovala Andrićevu osjećaju punine u tom vremenu: majka mu se, nakon tri godine odvojenosti od nje, mogla pridružiti, gdje je zauzvrat morala služiti u parohovoj kući. Spočetka je Ivo Andrić i sam s majkom stanovao u parohovu domu, no kasnije će morati prijeći u zenički zatvor. Do amnestije političkih zatvorenika u ljeto 1917., Ivo Andrić nije slobodan.

Zdravlje mu ne dopušta dalje mobilizacije, pa se iz sarajevske premješta u zeničku bolnicu, u kojoj ostaje nekoliko mjeseci. Poslije, početkom 1918. u Zagrebu, pridružuje se svojim drugovima koji se nanovo okupljaju oko jugoslavenske ideje, i osnivaju časopis *Književni jug*. Poslije svršetka rata upisuje se na Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, na kojem su mu, zbog zatočeništva i internacije tijekom rata priznata dva semestra. U to vrijeme intenzivno se bavi književnošću, piše poeziju i eseje, prevodi sa slovenskog, španjolskog, poljskog, engleskog, a već 1919. postaje apsolvent jer pohađa intenzivne tečajeve na studiju. Sljedeće, 1920. izlaze njegova djela kojima se predstavlja kao lirski književnik: to su poetske proze *Ex Ponto* i *Nemiri*, a posljedica su meditativnih i melankoličnih nagnuća u iskustvu tamnovanja. Već 1914. bio se predstavio kao pjesnik u glasovitoj *Antologiji hrvatske mlade lirike*. Od 1920. počinje njegova višegodišnja suradnja s revijom *Nova Evropa*, koju u Zagrebu, uređuje i vodi Milan Ćurčin. Te su književne i životne okolnosti pretrodile i bile stanovita priprema Ivi Andriću za pisanje i istraživanje doktorske disertacije. Ako se u literaturi okrenuo od poezije ka meditativnoj prozi, onda se u znanstvenoj znatizelji priklonio istraživanju duhovnog razvitka vlastite zemlje u vrijeme turske vladavine, i time se ujedno, vrlo sustavno i vrlo temeljito, pripremio, faktografski i poetički, tematski, stilski i historiografski, za pisanje svojih kasnijih, kraćih i opsežnijih pripovjednih djela. Njima će, uza sav svoj izrazit lirski talent, postati slavan kao nadasve ekspresivan narator nove epičnosti.

Njegova dulja pripovijest i roman upravo to i jesu, *epovi u prozi* o povijesnim aspektima života u Bosni, no ujedno i univerzalističke poruke o ljudskoj sudbini jednako fatalnoj u otomansko vrijeme koliko u okolnostima suvremenog mu, XX. stoljeća.

Ubrzo nakon što je obranio doktorsku disertaciju i dobio diplomu, Andrić se molbom obratio tadašnjem Ministarstvu inostranih dela da mu se odobri povratak na mjesto vicekonzula u tršćanskom konzulatu. Ova je molba odobrena u rujnu i sve do zadnjeg dana listopada 1924. Ivo je Andrić ostao u Gra-

zu, kad je premješten u matično ministarstvo u Beogradu. Dvije je godine kasnije — 1926. — imenovan za vicekonzula u Marseilleu, a početkom prosinca iste godine privremeno je premješten u Generalni jugoslavenski konzulat u Parizu. Tu je gotovo sve slobodno vrijeme provodio u pariškim arhivima istražujući izvješća koja je svojoj službi podnosio francuski generalni konzul u Travniku za svoga boravka u Bosni od 1809. do 1814. Ova će građa postati dokumentaristička jezgra za budući roman *Travnička hronika*, koji je pisao u okupiranom Beogradu tijekom II. svjetskoga rata, a objavio već 1945. godine. No, uz ove izvore, kao građa su mu koristili i oni koje je koristio istražujući dokumente i pripremajući se za pisanje svoje disertacije.

U daljem slijedu, Andrićeva je karijera diplomata samo napredovala i bilježila uspone: od Madrida do Brisela i Geneve, da bi gotovo na početku Drugog rata postao poslanikom u Njemačkoj, u Berlinu. Nakon njemačkog napada 6. travnja 1941. na Jugoslaviju, njemačka je vlada odbila Andriću i diplomatskom osoblju odlazak u neutralnu Švicarsku — prije toga on je časno odbio da otputuje sam bez svojih suradnika. U lipnju te prve ratne godine, diplomatski službenici bivaju vraćeni u Beograd, gdje su neki uhićeni, a neki ostaju pod prismotrom. Među potonjima je i Andrić. Sve ponude za objavljivanje dok je trajao rat Andrić odlučno otklanja. Kulturnom se i javnom životu vraća tek u listopadu 1944., poslije oslobođenja Beograda.

Ove smo životopisne momente Andrićeve naveli kako bismo barem donekle rasvijetlili njegovu tako naglašenu znatiželju za povijesni život i građu, za historijsko i prošlo, za arhivsko i dokumentarno, koje je rabio strašću istraživača opisujući svoju neiscrpnu arhetipsku temu, svoj mitem ili bolje reći *arhemitem*, svoju *Bosnu*.

Ta će riznica motiva, tema, simbola, povijesnih proturječja, paradoksa i predskazanja biti onaj beskrajni poetološki prostor na kojem će Andrić graditi svoje tako neusporedivo djelo: neusporedivo kako sa svojim suvremenicima iz istoga kulturnog kruga tako i s onima tzv. europskoga; tek će ga nekoliko slabih epigona pokušati nasljedovati, u srodnom tipu epskoga prikazivanja i narativnih procedura, no nikad ni blizu izvorniku andrićevske univerzalističke priče o Bosni. Od lirskih zapisa *Ex Ponto*, *Nemiri* i *Znakovi pored puta*, preko nevjerojatno proročanskog *Pisma iz 1920.* — koje je ne baš slučajno, a zahvaljujući svojoj moći predskazanja, u svojim rukopisima bio naslovio i kao *Pismo iz 1992.* — preko epohalnih romana: *Na Drini ćuprija*, *Travnička hronika* ili *Prokleta avlija*, do dinamike njegovih kasnih eseja i kritika.

Stoga će i jedan od andrićologa, Svetozar Koljević u svome radu *Dve Bosne Ive Andrića* (4) moći kazati:

»U doktorskoj disertaciji Ive Andrića Bosna je duhovna pustinja... Za historičara je možda u svemu tome osnovno pitanje da li je doista tako bilo... No kako Andrić nije prevashodno historičar nego umetnik reči, umesnije je možda zapitati se kako to da nam je, slikajući upravo život te i takve Bosne pod Turcima, ostavio u

svojim pripovetkama i romanima neuporedivo najbogatiji pejzaž duhovnog života na srskohrvatskom jeziku? Pejzaž s tako čudesnom perspektivom, s takvim dijaboličkim, ljudskim i svetačkim elementima, s takvom šarolikošću i živopisnošću boja i sudbina, da ga zapravo u tom pravcu nemamo s čim porediti na našem jeziku. A koliko je taj Vavilon istinski umetnički snažan lepo se vidi i po tome što se Andrić danas u Turskoj toliko prevodi, prešampava i široko čita, a u kritici katkad smatra i jednim od najvećih turskih pisaca, jer zapravo niko drugi nije dao tako bogatu sliku ljudskih naravi i sudbina u vreme uspona i pada Otomanske Carevine» (4: 206)

Ovdje nam Koljević otvara barem dva interkulturalna momenta: prvi, ideju o babilonizaciji andrićevske Bosne, gdje su dodiri ali i sudari kultura, religija i jezika stvorili stanovitu povijesnu pometnju sličnu onoj pretpovijesnoj. Ima li i u ovom Koljevićevom tekstu iz 1983. i stanovitih naznaka ili čak nagovještaja o onome što će desetljeće kasnije uslijediti u Bosni i ne samo u njoj? Time se interkultur(al)nost pojavljuje kao svoja negacija, obrnuta uspostava vrijednosti i konačno, njihovo poricanje.

Druga važna interkulturološka činjenica je podatak koji S. Koljević iznosi o važnosti Ive Andrića za tursku književnost. Navodi u svojoj napomeni, kako ovu informaciju duguje drugome značajnom andrićologu i diplomatu, Bosancu Ljubi Jandriću. Nemamo razloga da sumnjamo u vjerodostojnost ovoga podatka, jer je on provjerljiv na razini konkretnih izdavačkih i prevodilačkih, te kritičkih poduhvata. Ova *par excellence* interkulturalna činjenica potire svaku kasniju andrićofobsku i negacijsku recepciju ovoga autora od strane dijela bošnjačke kritike sa smjene stoljeća. Vrlo pažljivo i obzirno spram autora, o ovome je kritički pisao Enver Kazaz u svome osvrtu na jedan zbornik radova. No, o tome nešto kasnije. Važno je sada napomenuti kako je visoka razina recepcije Andrića u Turskoj i znak neizmjerne snage njegova univerzalnog iskaza i s druge strane, stanovitog, na razini kolektivne svijesti, usvajanja književnih *mitova* i *arhetipova* o Otomanima, turskoj povijesti i kulturi, te dubokog razumijevanja islamske civilizacije, koji su mogli, usprkos »težini« književne aktualizacije, biti usvojeni i percipirani kao vlastiti i *turski* u suvremenoj turskoj kulturi.

Sami smo, istražujući autentičnost ovoga podatka naišli u bibliografiji djela, prijevoda i literature o Ivi Andriću, koju je još za života pišćeva izdala SANU, pronašli potvrdu za razdoblje od samo 9 godina, od 1961–1970., o 23 prijevoda integralnih, ili fragmentarnih djela, odnosno o prijevodu na indijski, iranski i arapski jezik romana *Na drini ćuprija*. To znači, da je samo u tzv. istočnome, u smislu arapsko–islamskome svijetu, u nepunome desetljeću, prevedeno gotovo trideset Andrićevih naslova. (vidi u 10: 65–127)

Vratimo se korespondencijama između deskriptivne historiografičnosti disertacije i njihova kasnijeg književnoga uobličenja, u raznovrsnim oblicima pripovjedne proze.

No, uzmemo li u obzir da je prva Andrićeva priča, upravo iz triptiha o Aliji Đerzelezu, ona *Đerzelez u hanu*, intonirana dekonstrukcijski, tako da, ka-

ko kaže jedan autor »raskrinkava herojsku mitologiju« (Endrju Baruh Vahtel), onda nam valja u istraživanju motiva za Andrićevu disertaciju o duhovnom životu u Bosni za vrijeme turske vladavine tražiti osim onih vanjskih, kulturnih i multikulturalnih i one druge, prikrivene, književničke nakane: da jednoj mitobiografiji tradicijskih likova koju je kroz ideologijsku i donekle estetsku tragičku idilu kosovskoga mitema novonastala država htjela oblikovati oko svoje ideologijske osi — Ivo Andrić daje jedan drugačiji, manje idiličan, no stvarniji i stvarnosniji vid, znatno ironičniji od oficijelne optimističke vizije doba. Naravno da je s ovime u vezi i u Andriću duboko ukorijenjena vizija multikulturalne sinteze jugoslavenskih tradicija, koja uza sve prepreke, u konačnici njegovih pripovjednih djela, ipak pobjeđuje: legendarni lik iz muslimanske kulture, svojevrtni orijentalni pandan južnjačkome Marku Kraljeviću, Alija Đerzelez, bježi da bi mogao podnijeti čaršijske sramote kojima je izložen, pa je i ironiziran od samog autora, ali ujedno i stavljen u središte pažnje kao paradigma za tipično muslimansku priču i njenu epsku tradiciju. To je jedan od mnogobrojnih načina da se istodobno uključi bogato muslimansko naslijeđe u jugoslavensku multikulturalnu sintezu.

Jugoslavenski su pisci, zapravo jezgra njihove elite, boravili u više navrata i u trajanju od po nekoliko godina u inozemstvu: Matoš, Crnjanski, Tin, Andrić. I za njih i za domaće okolnosti bila je to jedinstvena prilika da se preispitaju i prevrednuju sistemi vrijednosti u jugoslavenskom polikulturalizmu, način da se europeizacija rukopisa u ovih autora postavi za estetski imperativ, te da se i usvoji dio trendova što ih je bila iznjedrila recentna modernistička i avangardistička evropska kultura. Stoga dolazi do vrlo specifičnoga amalgama u njihovu književnome izrazu, gdje se naslijeđeni i tradicijski obrasci i modeli, nacionalni i folklorni spajaju sa suvremenim –izmima, te se kao u meštrovićevskoj skulpturi osvajaju prostori novoga, autentično, recimo uvjetno, jugoslavenskoga kulturnoga prostora. Kipar je svojim kosovskim ciklusom na rimskoj izložbi 1939. osvojio takav tip neotradicijskog monumentalizma u skulpturi, Andrić i Crnjanski u prozi, Tin u stihu, a prije njih Matoš u eseju i putopisu, stanoviti paradoks kriticisma nacionalnog modela i njegova istodobnog uznošenja do, kako Vahtel kaže, »herojske multikulturalne sinteze« (5: 149).

Time su ovi autori osvajali prostor neke nove senzibilnosti koja je grotesku i parodiju lako pretopala u himnu i emfazu, a nacionalističku fantaziju u avangardistički roman (Crnjanski) ili naizgled klasicističku, historistički oblikovanu novelu ili pripovijest (Andrić). Stoga nisu ni slučajne kasnije analogije upravo na razini mitema koje će, na primjer Margarit Jursenar, pronaći u andrićevskom ili kiševskom pismu, kao svojevrtnu parodijsku evokaciju najpoznatijega narodnog mita, onog o Kraljeviću Marku.

Stoga možemo bez ustezanja govoriti o stanovitoj kanonizaciji ideje nadnacionalne jugoslavenske kulture kao vrlo ambicioznog programa multi/poli kul-

turalizma, koji usvajajući tradicionalne vrijednosti pojedinačnih nacionalnih kultura, i izrastajući na ruševinama i dekonstrukcijskom principu Prvoga svjetskog rata, istodobno osvaja unutar europskoga prostora forme nove osjećajnosti i nove ekspresije, amalgamizirajući često proturječna svojstva nacije, vjere, rase, tradicije, jezika i povijesti, da bi ih u nekoj vrsti herojske vizije stvarnosti neprekidno i uvijek iznova nadmašivao, transcendirajući ih u stanoovit oblik kozmičkog utopizma (Crnjanski će reći sumatraizma ili kozmizma, Andrić nova jugoslavenska pripovijest, a Krleža u kritički i esejistički oblikovanom romanu kao stanovitu gestu lijeve literarnosti, internacionalistički orijentiranu). Time se jugoslavenski književni i kulturni diskurs između dva svjetska rata oblikovao u dva naizgled asimetrična smjera: jedan su vodili stariji mladojugoslaveni i mladobosanci, a drugi ljevičari: no oba su se smjera stapala ipak u jedinstveni zapadnjački orijentiran nadnacionalni kulturalni program, gdje su kulture novonastale države ravnopravno nalazile svoje vrlo jedinstveno mjesto u vizurama nove evropske kulturalnosti. U tom ključu valja i čitati nastojanja i stremljenja kojima je težio svojim doktoratom Ivo Andrić, kao nadasve svojevrsnim kulturalnim konceptom, ili projektom nove, post-habzburške interkulturalnosti.

Valja reći da ne samo prvi analitički istraživač Andrićeva doktorata, Zoran Konstantinović, već i mnogi nakon njega (Rizvić, Kazaz, Vučinić) ovaj njegov rani rad smatraju ujedno i prvim književnim radom. Kako Konstantinović kaže:

»disertacija pruža najobuhvatniji susret s pišćevom svešću, sa Bosnom ...svim arhetipovima... i motivima koji ga opsjedaju... posebno motivom permanentnog genocida i permanentne buntovnosti... obeležja »pravog Bošnjaka«. U disertaciji se može otkriti geneza svega što je Andrić kao književnik oblikovao i iskazao«. (2: 275)

Fatalni susret različitih i naizgled proturječnih kulturalnih obrazaca Andriću je nerijetko povod za tragičko shvaćanje sudara civilizacijskih i konfesionalnih koncepcija i povijesne prakse: latentni sadržaj njegovih razmatranja je stanovito simpatiziranje s buntovnicima, posebno onima koji ne žele prihvatiti nametnuti red vrijednosti, dolazio on s otomanskog Istoka ili austrijskog Zapada. Kao mladome istraživaču i znanstveniku Andriću, ali i mladom književniku prozaiku, sigurno se nametala ideja *amalgamizacije* kultura i, uz sve njihovo međusobno potiranje ili negaciju, historijska nužnost njihove interkulturalne interakcije, da se izrazimo dvostruko, jer je odnos među amblemima i simbolima islama, pravoslavlja, katolicizma, pa donekle i judaizma, išao u svim smjerovima međusobnih dodira, kontakata, prepleta, ka stanovitoj *organičkoj vezi* među ovim dominantnim trima odnosno četirima konfesijama i njihovim kulturalnim konzekvencijama.

Već tada sklon naglašenom *dokumentarizmu* i *historizmu* u promatranju povijesnih činjenica, Andrić će u njihovu nerijetko taksativnom nabrajajnju pokušati zatomiti svoje literarno ili kritičko-filozofsko čuvstvo, no već i sam

način na koji ih predstavlja i pokazuje implicira i njegove stavove, na primjer, kad u inicijalnim poglavljima svoga doktorata pokušava odrediti fizionomiju kultura na teritoriju Bosne, on će govoriti o »duhovnom životu Bosne«, o »verskom životu u Bosni u doba njene samostalnosti«, »o pitanju suštine i vrste bosanske kulture« (1: 17) računajući uvijek na jedan i jedinstveni amalgam koji je iznjedrila bosanska matrica kultura. Tu je Andrić nastojao biti posebno pravedan, uz predstavljanje glavnih osobina razvitka i postojanja katoličanstva i pravoslavlja u Bosni, i u prikazivanju postanka i duhovnog razvitka bogumilstva na prostoru Bosne. Čini to sa znanstvenom akribijom i znatiželjom svojstvenima upravo njemačkim đacima, ali i s jedva zatomljenom strašću promatrača koji ove teme osjeća kao svoje, intimne. Već prvom konstatacijom, on se u nekom smislu deklarira, uz poglavlje »Bogumilstvo«:

»'Bosanska crkva', kako su bogumili rado voleli da se zovu, bila je među tri vladajuće veroispovesti u zemlji od najvećeg uticaja i značaja na području duhovnog života u doba samostalnosti Bosne.« (1: 33).

90

Pri tome se poziva na njemačko izdanje djela hrvatskog povjesničara Franje Račkoga *Bogumili i patareni*, te lingvista M. Weingarta u djelu *Počatky bogumilstvi*. Tu se lako razaznaje osim rane Andrićeve ozbiljnosti u izboru znanstvenih autoriteta i sklonost ka interdisciplinarnoj eksplikaciji građe. Kako je u početku tragove pravoslavne kulture pronalazio u arheološkoj građi, figurama, reljefima i nadgrobnim spomenicima, arhitekturi bogomolja i hramova, tako sada tragove patarenstva pronalazi u dokumentima suprotstavljenih mu konfesija, kojima će se uskoro približiti i islam.

Mnogi su, posebno muslimanski istraživači prilično eksplicitno optuživali ranog Andrića i njegovo znanstveno djelo za nerazumijevanje i neprijateljski odnos spram islama. No, brižljiv će tumač morati uzeti u obzir svu andrićevsku tankoćutnost za razlike i snošljivost za diferentne kulture. On će, u nakanu da objasni kako je u odsutnom trenutku za Bosnu kada je:

»previranje duhovnih snaga dostiglo vrhunac bilo odlučujuće upravo to kako ju je okupirao jedan azijski ratnički narod« čije su društvene institucije i običaji značili negaciju svake hrišćanske kulture...« (1: 51)

Na istome mjestu Andrić upozorava na teškoće koje izaziva multikonfesionalnost Bosne:

»Situacija u Bosni bila je utoliko teža što je u zemlji besnela strašna verska borba« (1: 51)

I sami često, ne razumijevajući sasvim smisao i polisemičnost pojma interkulturalnost, ne razumijevamo kako i taj pojam uza sve svoje pozitivne vrijednosti, može značiti i nešto manje afirmativno: interkulturalnost nije samo poticanje već često i svoja negacija, stanovita *antikulturalnost*, potiranje jedne kulture drugom, posebno u okolnostima političkoga pa shodno tome i kulturalnog kolonijalizma; naslage prethodne kulturne matrice nisu sasvim izbrisa-

ne, i kao u pergameni, ili palimpsestu, jedan se sloj razabire ispod drugoga. Znajući za moguće konzekvencije svoje prosudbe o utjecaju islama na kršćanstvo u Bosni, Andrić se, sebi svojstvenom obazrivošću u jednoj napomeni pokušao unaprijed ograditi od kritičara:

»Ovo mesto, kao i sva ostala mesta u ovoj raspravi u kojemu se govori o uticaju turske vladavine, ne bi trebalo shvatiti kao kritiku islamske kulture kao takve, već jedino kao kritiku onih posledica do kojih je došlo usled njenog prenošenja na hrišćansku, slovensku zemlju« (1: 201.str).

Andrić nije daleko od revolucionarne ideje kad kaže kako je patarenstvo u Bosni bilo neka vrsta »slovenske reformacije u malom« (1:51.). Jer, u stvari, bogumilstvo je također u odnosu na temeljnu dogmatiku obiju kršćanskih ispovijesti bilo reformatorsko, danas bismo rekli dekonstrukcijsko, a kad uzme-mo činjenicu da se javilo nekoliko stoljeća prije luterovske reformacije, moramo znati da je taj kulturni zamah morao osjetiti i bosanski civilizacijski prostor mnogo znatnije nego što to možemo zamisliti i možda ništa manje nego kasniji nihilistički upad, »najeđu jednog osvajačkog naroda, tuđeg po veri, duhu i rasi«. Doduše, okupacijski prodor u zadnjem je slučaju bio zapravo civilizacijska i kulturalna drama za sve strane i sudionike: možda ništa manje tragična za osvajače nego za osvojene. Jer, ako gledamo posljedice četverostoljetnoga otomanskog podjarmljivanja Bosne ili kako je naš autor zove »jezovita istorija u trajanju od četiri stoleća«, onda nailazimo na neprijeporne posljedice njenih »snažnih fluktuacija«, kojih je neposredni izraz bio:

»podjela hrvatsko-srpskog rasnog i jezičkog kompleksa u dva dela... a njegova senka... morala je na rubovima s obe strane kao teret da pritiskuje do u daleku budućnost« (1: 55. str)

I tu nam se zapravo, po prvi put u svojoj disertaciji Andrić nadaje kao novi strossmayerovac ili križanićevac: iskazuje svoje polikulturalne ideje i vizije Bosne, koju je vidio najprije kao zemlju koja po svom:

»geografskom (implicitno čitaj: i kulturnom) položaju povezuje zemlje Podunavlja sa Jadranskim morem, a to znači dve periferije srpsko-hrvatskog elementa i ujedno dve različite oblasti evropske kulture«.(1: 53)

Uz to, ovdje se, uz svoju stanovitu pan-bosansku viziju balkanskog pitanja, Andrić pojavljuje i kao sjajni projektant moguće europske kulturne politike. U svojevrsnoj lamentaciji nakon ove kritičke opservacije, Andrić ovako kaže dalje:

»Potpavši pod islam, Bosna ne samo da je bila lišena mogućnosti da ispuni svoj zadatak, koji joj je po prirodi pripadao, i da učestvuje u kulturnom razvoju hrišćanske Evrope (kojoj pripada po svojim etnografskim i geografskim obeležjima), nego je, štaviše, zbog domaćeg islamiziranog elementa postala moćna prepreka hrišćanskom Zapadu. U tome neprirodnom položaju Bosna je ostala za sve vreme turske vladavine«. (1: 53)

Uz poglavlja koja slijede, ona o dragovoljnoj i prisilnoj islamizaciji, njenim postupcima i institucijama, slijedi i razmatranje prirode te povijesnih, kulturnih i civilizacijskih posljedica konvertitstva. Tu se autor ne libi citirati, osim povijesnih izvora ni narodnu pjesmu ni Njegoševe stihove. No, možda najsugestivnije, i za turskog osvajača najpogubnije, u smislu dezavuiranja svakog osjećaja za toleranciju i pravednost, jest navođenje zbirke propisa iz Kanun-i-raja (Zbirke zakona o raju), koji je još godine 635. kalif Omar al Katab propisao za kršćane i Hebreje u netom osvojenom Damasku, a koji su, samo donekle izmijenjeni i tek neznatno ublaženi, bili na snazi i kasnije u svim provincijama Turskoga Carstva. Ova zbirka propisa koja sadrži 24 stavka u svojoj je osnovi jedan od prvih oblika rasnih zakona. Navodimo je kao i Andrić, u cjelovitu obliku.

»Ova zbirka propisa glasi:

- 1) Hrišćani i Jevreji ne smeju u pokorenim zemljama podizati manastire, crkve i isposnice.
- 2) Oni ne smeju popravljati svoje crkve.
- 3) Oni koji stanuju u susjedstvu muslimana, svoje kuće mogu popravljati jedino u slučaju preke potrebe.
- 4) Za potrebe putnika proširivače kapije manastira i crkava.
- 5) Svim strancima–namernicima ukazivaće tri dana gostoprimstvo.
- 6) Kod sebe neće primati uhode, a ukoliko takve prepoznaju, smesta će ih predati muslimanima.
- 7) Svoju decu ne smeju podučavati u koranu.
- 8) Među sobom nemaju pravo da izriču presude.
- 9) Nikoga iz svoje sredine ne smeju sprečavati da postane musliman.
- 10) Prema muslimanima ponašaće se sa poštovanjem, ustajace prilikom njihova ulaska i prepuštaće im počasno mesto bez gundanja.
- 11) U pogledu odeće i obuće ne smeju se nositi kao muslimani
- 12) Ne smeju učiti arapski književni jezik.
- 13) Ne smeju jahati osedlanog konja, nositi sablju niti drugo oružje, ni u kući ni van nje.
- 14) Ne smeju prodavati vino niti nositi dugu kosu.
- 15) Ne smeju svoje ime utisnuti u prsten s pečatom.
- 16) Ne smeju nositi širok pojas.
- 17) Izvan svojih kuća ne smeju javno nositi ni krst ni svoje sveto pismo.
- 18) U svojim kućama ne smeju glasno i snažno zvoniti, već jedino umereno.
- 19) U njima (mogu) samo umereno da pevaju.
- 20) Smeju samo tiho da mole za pokojnike.
- 21) Muslimani mogu da oru i seju po hrišćanskim grobljima ako više ne služe za sahranjivanje.
- 22) Ni hrišćani ni Jevreji ne smeju držati robove.
- 23) Ne smeju da kupe zarobljene muslimane niti da zaviruju u kuće muslimana.
- 24) Ukoliko bi neki hrišćanin ili Jevrejin bio zlostavljen od muslimana, ovaj će za to platiti propisanu kaznu.«

(1: 72–73 str.)

Ni u jednom svom članku — osim donekle u zadnjem — ovi propisi nisu ni po čemu izraz inače visokoga civilizacijskog, u materijalnom pogledu, uspona islama. Zanimljivo je kako se nigdje, osim, kako rekosmo u zadnjemu članku, zakon restriktivno ne odnosi na muslimane, već samo na »hrišćane i Jevreje«. Posebno je anticivilizacijski članak 21. koji predviđa korištenje kršćanskih groblja za oranice, pod uvjetom da ona više ne služe prvotnoj svrsi. Uza sve razumijevanje spram složenoga muslimanskoga odnosa prema zemlji, koja im je najčešće bila nedostupna i zabranjivana za kupovinu i korištenje, u mnogim zemljama gdje su bili manjina. Također je vrlo uočljiva zabrana — gdjegdje implicitna, gdjegdje eksplicitna — molitve u kršćanskim kućama, osim za mrtve, koja zapravo znači sugestiju tihog gašenja kršćanske vjere.

No uz sve dužno štovanje prema inovjernima, nije nam jasno zašto je tako eksplicitan tvorac zakona u zabrani učenja arapskog jezika: nije li tu zapravo nespretno sakriven strah da bi se učenjem arapskog pisma i kulture kršćanin mogao približiti muslimanu, ili ga čak preteći u obrazovanju ili poznavanju K'urana?

O konzekvencijama toga rasnog zakona Andrić piše dalje, u nastavku svojih razmatranja, upozoravajući na još neke, specifične, novije mjere koje je carska administracija i vojska prakticirala u Bosni, bilo na razini institucije, bilo običajnosti, kao način da što više inferiorizira zatečeno autohtono stanovništvo. Na ovom mjestu moramo govoriti o gotovo potpunom odsustvu kulturalnih i civilizacijskih modela ponašanja, ophođenja, legaliteta ili humaniteta. Koji je, uostalom, već u svojoj preporodenoj kulturi renesanse, Europa već bila iznjedrila i u praksi grada-države bila uspostavila. Na ovom mjestu multikulturalizam ili model polikulturalnosti društva postaje *unikulturalan*, a prevladavanje i dominacija nelegitimnim sredstvima prisile (stranih čak i monarhijskim političkim modelima istodobne Europe), isključivosti i apsolutizma monokulturalizma postaje uobičajena praksa i »kultura vladanja«. Tu vidimo i stanovit vrlo jasan uzmak i poraz suvremene europske politike koja je još od vremena Karla Velikog začela svoju paneuropsku političku viziju, dakle i njenog utopijskog kulturalnog projekta pankršćanske države, kao zajednice raznojezičnih, ali dominantno kršćanskih naroda.

Inače je Andrićeva literatura postala, kako kaže Enver Kazaz, »u našem vremenu prostorom otvorenog sukoba ideologija«. Pritom čak tvrdi kako je Andrić »postao opijumom i ključnim argumentom desnih ideologija u međusobnom obračunu«, jer je interpretacija u tom procesu ideologizacije književnosti narcisoidno natkrilila Andrićev tekst, suspendirala njegovu *nesumnjivu polifoničnost* (potcrtala L. V.), prevodeći je u monofonijski/monološki tekst/diskurs«, (6:249), a kako navodi dalje, neki su zbornici čak pokušali znanstveno opravdati tezu o Andrićevu mizoislamskom odnosu spram Bošnjaka. Ovakav, rekli bismo, naopaki način čitanja Andrića, ne samo što potvrđuje neodgovoran odnos prema piščevoj ideologiji nego nadasve, i prema njegovu djelu. Ne

nalazimo ni jednog djela i nijednog autora ni među Bošnjacima niti šire među Bosancima, koji su savršenije, umjetnički uvjerljivije ili pak s više znanja pisali o muslimanskom svijetu i fenomenima Bosne; naprotiv, svojim književnim djelom Andrić je kao nitko prije ili poslije njega, skrenuo dužnu pažnju na muslimanski prostor Bosne, podarivši mu *središnje* mjesto u cjelokupnome povijesnom životu Bosne. Od fenomenalne do filozofske razine, od etnografije i običajnosti do filozofema, konfesije ili životnoga fatalizma s kojim se Muslimani odnose spram djelatne stvarnosti. U tom smislu, Andrić je jedan od najvećih, možda i najznatniji apologet muslimanstva u Bosni: svaka je druga interpretacija Andrićeva uvida u islam ili zlonamjerna ili neznalačka. Utoliko je dragocjeniji Kazazov lucidni tekst u kojem, primjerice povodom *Travničke hronike* govori o *aksiološkoj traumi* povodom čitanja književnosti kao *imaginativne tvorevine*, gdje se rukuje složenom povijesnom slikom, pa se povijest pojavljuje kao *povijesnost*, koja se konačno prelama u *metaforičko/paraboličku egzistencijalnost*. (6: 253)

I ako govorimo o tri identitetska, mahom konfesijska a potom i kulturalna *genotipa* koje Andrić razrađuje u svojoj disertaciji, konačno ujedno svom *prvom književnom djelu*, i njihovoj *arhetipskoj* književnoj realizaciji, onda besumnje moramo ustvrditi kako onaj muslimanski genotip, odnosno *kulturotip*, snagom Andrićeva uobličjenja, nadrašta i zasjenjuje svojom emanacijskom umjetničkom imaginativnom moći ona dva odnosno tri preostala: katolički, pravoslavni ili židovski. Naravno da će se uz tzv. pozitivne likove, ili nerijetko tragičke, mahom u fatalnim sudbinama muslimanskih žena, naći i negativni likovi, najčešće predstavnici otomanske vlasti, ali, da paradoks bude veći, isti bosanski muslimani prikazani su u ruhu izvršitelja nesmiljene osmanlijske politike. Tu, kad je o činjenicama riječ, Andrić je bio vrlo ozbiljno izučio povijesne okolnosti već za vrijeme pisanja svoje disertacije u kojoj navodi, u fragmentu o literarnom i kulturnom djelovanju franjevaca:

»Sa turskom invazijom usledila je ne samo propast bosanskog kraljevstva već se raspala i organizacija katoličke crkve. Oko 32 manastira i parohija tom prilikom je razoreno.« (1: 113).

Ipak, svjestan ciljeva koje je postavio sebi temom disertacije, Andrić brani i kulturni aspekt Bosne iz toga vremena:

»Unutrašnji život bosanske provincije nije bio ništa manje buran (1: 121) što je posljedica nadasve franjevačkoga rada za očuvanje »majke provincije«, Bosnae Argentinae, koji su »ipak svojim šeststogodišnjim djelovanjem u Bosni dali redak i lep primer kulturnog rada i hrišćanskog žrtvovanja. Među zaslugama franjevaca je i to da je Bosna pod turskom vlašću razvila književnu delatnost., za nas ona ima isključivo istorijsku vrednost, ta književnost je ipak plod plemenite težnje.« (1: 129)

Kulturalna polifonija, ali i *kontrapunkti* vidljivi su ne samo u tzv. književnim umjetničkim tekstovima Andrićevim, već i u ovome ranom literarnom predtekstu kako je svoj svojoj akribiji usprkos, koncipirana sama disertacija.

Ovom zaključku vode i neki najugledniji andrićolozi, kao što je to primjerice Zoran Konstantinović:

»I Andrićeva disertacija je u ovom (hermeneutičkom, op. L. V.) smislu pre svega sinteza dobijena izvlačenjem idejnog sadržaja iz pojedinih pojava: Andrić je osećao da istina postoji i van dokumenta, da se o totalitetu istorijskog procesa može zaključiti na osnovu detalja i da preterano obilje podataka samo prekriva ovaj proces. On želi da ocrta razvoj duhovnog života u Bosni, misaoni prostor kroz vekove, i svestan je da će samo preko pojedinog fragmenta uspeti da vidi celinu« (2:268)

Dodali bismo, ne bez divljenja, kako je Andrić, svjesno ili intuitivno, odabrao filozofski metodički model za prikaz svoje teze i razrade njene teme: iz pojavnog, fenomenalnog, fragmentarnog, iz detalja, zaključivao je bitno: povijesni kontekst i njegov eho u sudbini običnoga bosanskoga čovjeka, tog vječno tragičnog protagonista povijesti. U tom smislu valja naglasiti, kako ni u doktoratu ni u kasnijim djelima, Bosna nije *prostor zla* i *mržnje*, kako bi željeli neki »tumači« Andrića, već ponajprije, *prostor trpnje*, *prostor ljudske*, pa onda i *bosanske*, *patnje*. Izgleda da je u vrlo specifičnim, kulturološki rekli bismo *iznimnim* prostorima balkanskog područja, kao zadnje civilizacijske utvrde Zapada prema Istoku, patnja i bila uvjet za trpko i dugočasno osvajanje slobode. Ili, ako se sagleda egzistencija i esencija Bosne u dugovjekovnu povijesnom kontekstu onda se ona mora razumijevati ne samo kao rubni prostor provincije prema ili od na relaciji Istok–Zapad već i kao kulturalni identitetski i civilizacijski preplet četiriju dominantnih entiteta i etniteta: bošnjačkog, katoličkog, pravoslavnog te hebrejskog.

Vrlo je zanimljivo upravo s interkulturalnog pogleda na bosanski duhovni život, kako Andrić na kraju svoga doktorata, u posebnom prilogu navodi bilješku u nekoliko kartica o pisanim spomenicima bosanskih muslimana, nazivajući ih pritom hibridnima. U napomeni stoji, »kao pojavni oblik delovanja islama na ovaj deo stanovništva«. (1: 185). Prilog slijedi nakon zadnjeg poglavlja o djelovanju srpsko–pravoslavne crkve i njenog djelovanja za vrijeme turske vladavine. Zanimljivo je objašnjenje Z. Konstantinovića za pridjev *hibridan*:

»Hibridno za Andrića očito znači ne samo da je nešto dvojakog porekla, već značenje neposredno izvodi iz pojma hybris, pa bi hibridno bilo nešto što je nadmeno, uobraženo, što je naleglo kao stravičan teret i što neprekidno pritiskuje. A time kao da je našao određenje za odnos koji želi da definiše u sferi duhovnog: hibridan je zapravo celukupan odnos Bosne sa Turcima«. (2: 269)

Slijedeći andrićevske konstatacije Konstantinović nalazi da su emfatične, no mi držimo da je osim osobnih, unitarističkih političkih ideja, Andrić imao razloge za pesimističke i kritičke tonove u povijesnim činjenicama; u tom svjetlu razumijevamo zaključke izvedene *ante festum*, koje navodi u jednom od uvodnih dijelova (»Širenje islama kao neposredan uticaj turske vladavine«). Gledano kulturološki Andrić je zaključio induktivno i analoški: od pojedinačnoga

prema općemu, odnosno u povezivanju dviju mogućih opcija kad govori o osvajanju Bosne:

»od jednog azijskog ratničkog naroda (čije su) društvene institucije i običaji značili negaciju svake hrišćanske kulture, a njihova vjera je prekinula duhovni život zemlje, izobličila ga i od tog života načinila nešto sasvim osobeno.« (1: 51)

Stoga kao aproksimativne, moguće varijante povijesnih događanja pretpostavlja dvije mogućnosti:

»Ili je Bosna u potpunosti imala da se okrene katoličkom Zapadu i da potpuno učestvuje u njegovom duhovnom životu...; ili je, što je manje verovatno, duhovni život Bosne mogao da nađe izraz pobedom patarenstva, u nekoj vrsti slovenske reformacije u malome. U ovom odlučujućem trenutku taj važni proces je naglo prekinut. Umesto toga, počela je najezda jednog osvajačkog naroda, tuđeg po veri, duhu i rasi. Zamršenost je postala još veća i zbog toga što je onaj deo naroda koji se nalazio na višem stupnju i bio imućniji prihvatio veru napadača da bi sačuvao svoj posed. Tako se dogodilo da je posred južnoslovenskih zemalja povučena linija koja je, bez obzira na snažne fluktuacije, uglavnom išla Dunavom, Savom, Unom, Dinarskim planinama. Taj zid razdvajanja podelio je srpsko-hrvatski rasni i jezički kompleks u dva dela, a njegova senka, u kojoj se odvijala jezovita istorija u trajanju četiri stoleća morala je na rubovima sa obe strane kao teret da pritiskuje do u daleku budućnost« (1: 53)

Ivo Andrić postavlja se kao rani multikulturalist koji je svjestan komparativnih vrednota koje bosanske tradicije i kulture jedna na drugoj ostavljaju, tvoreći nerijetko proturječan i dramatičan preplet koji valja uvijek sagledavati i izvana, u kontekstu europocentričnih relacija, ali i u duhu sa specifičnostima koje posjeduje europska periferija: iznimnost susreta različitog, diferentnog nije nigdje veća u Europi uoči svjetskih ratova nego baš u Bosni. Andrić je toga svjestan i kao književnik, i kao povjesničar ali i kao svjedok dva svjetska rata i s njima, drame gotovo cijelog XX. stoljeća.

I upravo tu, na ovome mjestu Andrić se, ni prvi ni zadnji puta otkriva kao neka vrsta kulturološkoga profete ili arhitekta budućega. Ono za čime teži, intimno, kao revolucionar, znanstvenik i književnik je jedna polikulturalna, polietnička, plurilingvalna Bosna. Taj san, u trenutku kad ga mladi Andrić projicira, takoreći na početku XX. stoljeća možda i jeste fantastičan, utopijski, no svakako je vrlo daleko od nacionalističkih značenja kakve pripisuju njegovu autoru desni ideolozi kraja stoljeća. Posve slobodan od svih isključivosti i rasizma, doduše kritički raspoložen prema islamskome osvajaču, Andrić ovako vidi Bosnu — navodimo odlomak koji se odnosi na bogumilstvo:

»U neravnoj i veoma ogorčenoj borbi protiv katoličanstva, bogumilstvo je počelo da između Bosne i zapadnog sveta podiže onaj stenoviti zid koji će islam još više proširiti i podići do takve moći da se i danas još, premda se davno raspao, oseća njegovo delovanje kao mračna linija razdvajanja koju nije moguće preći bez napora i opasnosti. Otimajući se uporno podjarmljivanju sa Zapada, bogumilstvo je na kraju silom prilika zemlju dovelo pod jaram Istoka.« (1: 41)

Valja naglasiti kako se i u ovome fragmentu doktorata zamjećuje onaj spisateljski ton, koji, nasuprot svim svojim znanstvenjačkim ambicijama mladog povjesničara, Andrić neće moći zatomiti. Stoga ni jedan od istraživača Andrićeve doktorata u svome radu neće moći zaobići ni književnoteorijsko pojmovlje za njegovo dekodiranje: termini *arhetip*, *genotekst* i *kronotop* bivaju odlučujući ključevi za ovo ipak, vrlo simplificirano tumačenje Andrićeve pogleda u Bosnu. (7: 159).

Autor studije o kojoj je riječ (*Muhsin Rizvić: Bosanski muslimani u Andrićevoj svijetu*) do te je mjere negativistički nastrojen i prema Andrićevoj znanstvenome habitusu da napominje kako je on namjerno zaobišao dvije studije koje su bile izašle i prije njegova doktorata (Bašagićeva bečka disertacija *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo 1912., i knjiga Sejfudina Kemura i dr. Vladimira Ćorovića o odnosima Hrvata, Srba i muslimana u XVII., XVIII. i XIX. stoljeću, na njemačkom jeziku, Sarajevo 1912.).

U ovu tezu ne vjerujemo, jer držimo da Andrić u žurbi koja ga je obvezivala da što prije obrani svoj doktorat, jednostavno nije stigao proučiti obje studije, te ih stoga samo *jednu* (onu pisanu iz dvije ruke i na njemačkom nije ni uzeo u obzir za literaturu).

Inače, provjerili smo u samome doktoratu koji je brižno objavljen: Bašagićevu studiju Ivo Andrić pet puta citira u svojoj disertaciji, te je ovakvo neistinito navođenje Mushina Rizvića zlonamjerno i u službi njegove teze o navodnoj andrićevskoj optužujućoj svijesti o »turskoj krivici« Bošnjaka, te negativnoj izričitosti njegove disertacije. (7: 166). Ovo nije jedini tekst koji »ukazuje« na Andrićevo nedovoljnu upućenost u znanja o islamu. Takav je i onaj Aleksandra Popovića *Ivo Andrić i kuća islama* gdje se tendenciozno, promašujući sasvim bit andrićevske poetike, navode fragmenti autorove proze u kojima se »vidi« njegovo navodno slabo poznavanje islamologije. Svaki ozbiljniji znanstvenik koji je studirao Andrića bez predrasuda i apriornih sudova dobro zna da on nije ni islamofob ni mizomusliman: naprotiv, njegova narativna proza sva je u znaku islamske tradicije Bosne, i u fabularnom i u strukturalnom smislu i u pogledu književnih postupaka: najznatniji likovi njeni upravo su bosanski muslimani. No, ne pridržavati se faktografskoga u književnome djelu, navesti citate iz K'urana koji »možda ne postoje« (8: 510), nije drugo nego poetska gesta na koju slijedom *licentie poetiche* svaki autor ima pravo.

Stoga smo bliskiji tumačenjima Draška Redepa koje je izrazio u tekstu *Ivo Andrić: Između Istoka i Zapada*. Ovaj kritičar drži da je Andrić oblikovao svoj »literarni zavičaj između Istoka i Zapada«, u kojoj je

»sintezi obuhvatio dve civilizacije, dva duhovna principa, istočnjačkog verovanja u neshvatljivost sudbine i zapadnjačkog ubedenja u postojanje objektivne nužnosti. (9: 517)

Citirajući drugoga lucidnog andrićologa, Dragana M. Jeremića, kako je

»čitavo Andrićevo delo jedna gigantska slika susreta Istoka i Zapada na našem tlu, na Balkanu, naročito na onom njegovom komadu koji se zove Bosna na kome se istok najviše približio centrima zapadne civilizacije i ostavio najvidnije tragove svoje civilizacije«. (9: 517)

Draško Redep zaključuje:

»Taj sukob je jedan vid one opšte dijalektike dobra i zla, svetlosti i senke, sna i jave, ...jedna njena istorijska emancipacija«. (9: 518)

U tome duhu možemo zaključiti kako je Andrić jedan od prvih tragalaca *novoga povijesnog*, mogli bismo čak reći *antiglobalističkog modela povijesti*.

Unutar istoga konteksta, traženja *trećeg svijeta*, odnosno novog modela povijesnosti čitamo i danas rani Andrićev znanstveno–književni tekst, njegovu disertaciju: mogućnost da se na rubu, na periferiji stvori ono što će sutra postati svjetski model ili središte; poimanje provincije kao metafizičke radionice u kojoj uskrsava Novo, makar tek kao apokrif koji stoji prisutan a nepriznat među dva veća civilizacijska znaka. Svjestan burnih povijesnih tenzija koje su stajale među trima odnosno četirima bosanskim konfesijama i narodnostima, Andrić je mogao naslutiti i tragiku kraja svoga stoljeća na tim prostorima.

Stoga s mnogo više pozornosti i obzira čitamo danas davna andrićevska upozorenja i pretkazanja o Bosni, koja su se nažalost, u onom svom pesimističko–metafizičkom spoznajnome strahu, i obistinila.

Literatura

1. Ivo Andrić: Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine (izvorni njemački tekst i srpski prijevod), Sveske ZIA, 1/82, 5–245. str.
2. Zoran Konstantinović: O Andrićevu doktoratu, Sveske ZIA, 1/82, 259–277. str.
3. Vejn S. Vučinić: Ivo Andrić i njegovo doba, Sveske ZIA, 13/97, 27–73. str.
4. Svetozar Koljević: Dve Bosne Ive Andrića, Sveske ZIA, 2/83, 203–214. str.
5. Enver Kazaz: Egzistencijalnost/povijesnost Bosne — interpretacija u zamci Ideologije, Sveske ZIA, 18/2001., 239–257. str.
6. Endrju Baruh Vahtel: Stvaranje nacije, razaranje nacije (književnost i kulturna politika u Jugoslaviji) *Stubovi kulture*, Beograd, 2001.
7. Muhsin Rizvić: Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu, Sveske ZIA, 13/97 159–179. str.
8. Aleksandar Popović: Ivo Andrić i »Kuća islama«, 505–517 str. u: Zbornik »Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture«, Izdanje Zadužbine Ive Andrića, Beograd, 1981.
9. Draško Redep: Ivo Andrić: Između Istoka i Zapada, Ibid. 517–525. str.
10. Ivo Andrić — bibliografija dela, prevoda i literature, izdanje SANU, Beograd 1974., urednik akademik Radomir Lukić

Ivo Banac

Politički aspekti Andrićeva djelovanja

99

»Diskretan, melanholičan pisac«, kako je ironično predstavljen u Registru i tumaču imena prve knjige Krležina časopisa *Danas*,¹ što su ga uredili Masleša i Ristić, Ivo Andrić nam je i danas uglavnom nepoznat, ili bolje, nepoznata su nam njegova duhovna stanja i dubinski razlozi njegovih javnih odabira. Kroz život je prošao kao konspirativac, strogo se čuvajući bilo što reći o identitet-skom pitanju koji i danas muči mnoge komentatore. Radica nam veli da je »bilo vrlo teško impostirati to ključno pitanje«, jer se Andrić »od toga uvijek izvlačio, kao da ga je on tako potpuno svladao, pa da bi bilo besmisleno o tome gubiti vrijeme.«² Kad mu je Nikola Andrić 1926. u Beogradu prigovorio da ga Hrvati ne smatraju sasvim svojim, diskretno je uzvratio: »Teško majci, koja sina neće.«³ Radici je rekao: »—*To pitanje se kod mene nije nikada postavljalo. Riješilo se je kod mene i u meni samo po sebi!*« No, Radica dodaje da »beogradski književnici ... nisu bili tog mišljenja. Oni su ga uvijek postavljali, kao da se Andrić krije za osobnom obmanom i čak za oportunizmom, i prihvaća srpstvo funkcionalno, jer on ne proizlazi ni krvlju, ni duhovno iz srpstva.«⁴

Pitanje oportunizma nije vezano uz služenje, nego uz prekomjerno služenje. Dragoljub Jovanović je držao da je Andrić od komunističkog režima »dobio samo ono što bi mu dao svaki drugi, kao što je sam za komuniste učinio

1 V[eselin]. Masleša i Marko Ristić, ur., »Indeks registar i tumač imena, knjiga, događaja, pojava i pojmova pomenutih u prvoj knjizi (januar-februar-mart 1934)«, *Danas*, 1934., 1.

2 Bogdan Radica, *Živjeti nedoživjeti: Uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada*, knj. 1., München-Barcelona 1982., 263.

3 Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb: Arhiv Zavoda za književnost i teatrologiju, Odsjek za književnost, Rukopisna ostavština Julija Benešića: pismo Nikole Andrića, Zagreb, 26. lipnja 1937.

4 Radica, *Živjeti nedoživjeti*, knj. 1., 263.

isto ono što je radio u prošlosti ili što bi dao ma kome režimu«. Zato je Andriću i zamjerao što je »našao za potrebno da se kandiduje za Partiju, i da jedan [Milorad Panić] Surep dobije priliku da kaže kako je 'Andrić molio da bude primljen, pa smo ga primili'.«⁵ Štoviše, držao je da su komunisti »pomoću Aleksandra Belića, Svetozara Ritiga, Hinka Krizmana i drugih samostalnih velikaša, pomoću patrijarha Gavрила i Ive Andrića, lomili intelektualce širom zemlje.«⁶ Sa svoje strane Đilas je držao da je Andrićevo političko angažiranje u bosanskoj i saveznoj skupštini uvijek dolazilo na inicijativu partijskih funkcionara: »On je jednostavno bio oportunist, ali ne jednostavan oportunist. Sa slomom stare Jugoslavije slomila se u njemu i vera u nju i njenu obnovu, a budući da je smatrao da sve vlasti u biti imaju nešto istovetno, izlazio je u susret funkcionerima kad god su zahtevali od njega neko angažovanje. U stvari, on je bio potreban politici, a ne politika njemu.«⁷

Za razliku od Đilasa, koji je Andrića izuzetno cijenio kao pisca, pa ga je 1956. zamolio preko Desanke Maksimović da pročita i ocijeni rukopis *Besudne zemlje*, što je ovaj odbio (»Nezgodno mi je — znaš, Desanka, ja sam član partije«),⁸ Dragoljub Jovanović, kao stari opozicionar, očito nije imao razumijevanja za Andrića. Pored opaske da je Andrić »pokazao izvesnu volju da bude slobodan kad je pisao *Ex ponto*, /a/ posle je uzeo da služi i to je nastavio«, tvrdio je da je Andrić potpisao Aćimovićev antikomunistički »Apel srpskom narodu« iz kolovoza 1941.,⁹ što nije točno. Zanimljivo je primijetiti da je Vinko Nikolić tvrdio kako se Andrić 1941. nudio endehaškoj diplomaciji,¹⁰ a Kosta St. Pavlović da je simpatizirao Dražu.¹¹ Je li ga upravo Đilas spasio nakon rata, kako je ovaj 1968. pričao Radici, nije posve sigurno. Vjerojatno je bilo više zainteresiranih. U svakom slučaju rehabilitacija je došla u obliku primanja kod Tita u povodu dolaska sovjetske književne delegacije na čelu sa Šolohovim. No, Đilas je zacijelo znao o čemu priča kad je zapisao da Andrić »nikakvog interesa nije ispoljavao za marksizam — čitava njegova duhovna konstitucija je bila nemarksistička, nerevolucionarna. I njegovo učešće, u mladosti, u antiaustrijskom pokretu 'Mlada Bosna', bilo je kulturno i idejno, a ne aktivističko, revolucionarno.« Tko je, zapravo, bio Ivo Andrić? Malo znamo, al' je znano...

5 Dragoljub Jovanović, *Medaljoni*. Knj. 4., Beograd 2008., 436.

6 Jovanović, *Medaljoni*, knj. 3., 271.

7 Milovan Đilas, *Vlast*, London 1983., 46.

8 isto, 284.

9 Jovanović, *Medaljoni*, knj. 1., 384.

10 Vinko Nikolić, *Pred vratima domovine: Susret s hrvatskom emigracijom 1965: Dojmovi i razgovori*, knj. 2., Pariz-München 1967., 89. O ulozi Gustava Krkleca i Mile Budaka u traženju mjesta za Andrića u NDH v. Marko Čović, *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, München-Barcelona 1975., 418-420.

11 Navedeno uz druga svjedočanstva o Andrićevim vezama s četnicima u: Ratko Peković i Slobodan Kljakić, *Angažovani Andrić 1944-1954*. Beograd 2012., 24-25.

Radici je rekao: »Nadbiskup Ivan Ev. Šarić mi je prije više godina jedamput kazao: *Omnia bona de Travnik*.«¹² U Beogradu su vjerovali da je isusovački gojenac — »Jezuita«, premda je svoju ljubav poklonio samo bosanskim fratrima. Bosnu je doživljavao kao zemlju mržnje i svoja razmišljanja o užoj domovini stavio je u usta svog književnog dvojnika Maxa Levenfelda. Nema dvojbe da je sve što je retrogradno u Bosni vezivao uz islam i »poklonike arapskog varalice«. ¹³ Muslimanski junaci poput Đerzelez Alije i braće Morića u njegovom su djelu zapravo dehumanizirani. Sva Mlada Bosna, dakako i Andrić, vjerovala je — riječju Janka Stikovića u romanu *Na Drini ćuprija*, da tuđinska, knjiška mudrost »iščezava pred živim zamahom probuđenih nacionalnih snaga, u prvom redu kod Srba a zatim i kod Hrvata i Slovenaca, koje sve teže ka jednom cilju. Stvari se ne razvijaju prema predviđanjima njemačkih teoretičara, ali zato idu u potpunoj saglasnosti sa dubokim smislom naše istorije i našeg rasnog pozvanja. Od Karađorđeva poziva: »Svaki svoga ubijte subašu!« rješavaju se socijalna pitanja na Balkanu putem nacionalnih oslobodilačkih pokreta i ratova. I sve ide savršeno logično: od manjega ka većem, od regionalnog i plemenskog ka nacionalnom i državotvornom. Zar nisu naše pobjede na Kumanovu i Bregalnici u isto vrijeme najveće pobjede napredne misli i socijalne pravde? ... — Zar nestanak Turaka i slabljenje Austro-Ugarske, kao prvi stepen ka njenom uništenju, nisu u stvari pobjede malih, demokratskih naroda i porobljenih klasa, u njihovoj težnji da zauzmu svoje mjesto na suncu?«¹⁴ Riječ je o srpskom mesijanizmu primijenjenom na Bosnu.

Fatalna generacija nacionalističke omladine: »U prirodi, u svetu i vasioni, ne stoji smrt, tj. uništenje kao jedan zaseban fenomen. ... Ono što je u svima tim nebrojenim oblicima esencijalno, prisutno uvek svuda i na svakom mestu, to je taj vitalni impuls, beskrajn, tako jasan, tako nedokučiv razlog univerzalnog života« (Miloš Vidaković, 1914.).¹⁵ Ne iznenađuje da je Andrić u pobjednicima 1945. vidio svoju generaciju: »Bio sam u Sarajevu. U razgovoru s ovim našim komunistima i partizanima, osjetio sam, da su oni upravo kao što smo bili i mi u 'Mladoj Bosni'; isti osjećaj nacionalnog vitalizma, vole zemlju, i dat će sve od sebe, da izvedu sve što najavljuju. Ne treba imati nikakve iluzije, ovaj će režim dugo trajati.«¹⁶ Đilas svjedoči, da se Andrić »grozio, u sebi, svakog nasilja.« No, prihvaćao je nasilje kao nešto neizbježno. Na Đilasovo zgražanje da su UDB-inci operativci nakon rata u Tuzli izložili glavu jednog četničkog odmetnika »Andrić je na tu priču uzvratio, sa svojom mudračkom re-

12 Radica, *Živjeti nedoživjeti*, knj. 2., München-Barcelona 1984., 348.

13 http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=6320:ikona-mrnje-u-hramu-dobrih-bonjana&catid=256:intelektualni-poligon-kat&Itemid=276

14 Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*. Zagreb 1951., 274–275.

15 Miloš Vidaković, »Život«, *Književnost Mlade Bosne*, ur. Predgrad Palavestra, Sarajevo 1965., 56.

16 Radica, *Živjeti nedoživjeti*, knj. 2., 296.

zignacijom: Vi ste to previše uzeli k srcu — u Bosni je to sasvim normalno...»¹⁷

U *Znakovima pored puta* Andrić podučava: »S vremena na vreme dešava se u ljudskom društvu da se mržnja i gnev izliju iz svog korita, pa poruše sve, zasene razum i učutkaju sve bolje nagone u čoveku. Dok besne, izgleda da je smak sveta i da će umesto svega što postoji, živi, sja, kreće se i govori, ostati samo mrtvi okean od mržnje i gneva, sam sebi svrha do veka. Tek dublji i pažljiviji pogled pokazuje da nije tako i da mržnja i gnev ne uništavaju život, nego ga preobražavaju. Tako je sazdan ovaj svet da nas ljubav i razum vode u stvaranju boljeg reda, ali mržnja i gnev otklanjaju zlo i nepravdu. Samo mržnja i gnev mogu da zbrišu granice trulih carevina, pomere temelje trošnih ustanova i brzo i sigurno obore krivdu koja preti da zacari i ovekoveči. Jer mržnja daje snagu, a gnev izaziva pokret. Posle, mržnja se ugasi, gnev klone, a plodovi snage i pokreta ostaju. Stoga se i dešava da savremenici, u takvim istorijskim trenucima, vide samo mržnju i gnev, kao apokaliptičke zveri, a potomstvo, naprotiv, samo plodove snage i pokreta.«¹⁸

Što je onda politika jednog mladobosanca u kraljevskoj diplomaciji? »Treba posebno napadati Cincar-Markovića i njegove suradnike Iva Andrića i Matu Vučetića,« držao je Svetislav Petrović, direktor »Avale« i dugogodišnji dopisnik *Politike* u Parizu, jer oni »svojim izvještajima uvjeravaju Beograd, da će Osovina pobijediti, jer da su Engleska i Francuska trule i nesposobne da dobi-ju rat«,¹⁹ ili, u Đilasovoj verziji, da je »Andrić bio ne diplomata, nego uverljivo zagovarao politiku kapitulacije pred Hitlerom, jer je verovao u pobjedu Osovine.«²⁰

I doista, kad čitamo Patriusove članke u Stojadinovićevu *XX veku*, vidimo kako se Austrija nakon Anschlusa predstavlja kao »kombinovana tvorevina protivnemačkog duha ugovora o miru i habsburško-legitimističkog duha izvesnih bečkih i evropskih krugova«, koja se mogla »održavati jedino veštačkim putem i privremeno«. Pozdravlja se i snaga »koju Hitlerova Nemačka ima, da ostvari ovu razumljivu želju«, kao i Stojadinovićeva vanjska politika, zahvaljujući kojoj »naš narod može danas da dočeka Nemačku na svojim granicama bez uznemirenja, bez nespokojstva za budućnost, jer je siguran, da u njoj ima prijatelja« (lipanj 1938).²¹ Kad je riječ o »problemu Čehoslovačke« pozdravlja se činjenica da je britanska diplomatska akcija u prilog ove ugrožene zemlje »do sada srećno otklonjena« (rujan 1938).²² Nakon Münchenskog sporazuma

17 Đilas, *Vlast*, 47–48.

18 Ivo Andrić, *Znakovi pored puta*. Sremski Karlovci 2002., 26–27.

19 Radica, *Živjeti nedoživjeti*, knj. 2., 55.

20 isto, 578.

21 Patrius [pseud. Ivo Andrić], »Značajni preokreti spolja«, *XX vek*, 1/1938., br. 6., 54–55.

22 isti, »Mir najpreča potreba Balkana«, *XX vek*, 1/1938., br. 7., 240–250.

pozdravlja se zaključak lorda Runcimana da je Sudetskim Nijemcima teško padalo »biti pod vlašću tuđina«, a u sporazumu se vidi pobjeda »načela narodnosti, koje već toliko vremena inspiriše sve značajnije teritorijalne izmene u Evropi, koje je u bliskoj prošlosti dovelo do oslobođenja i ujedinjenja našeg naroda«. Dakako, priznaje se žrtva »bratske čehoslovačke republike«, ali i nada da će Česi u »svojoj novoj i lepšoj otadžbini ... živeti udruženi sa Slovacima, koji su ... uvideli da i njihov spas, njihova sreća i napredak leže jedino u dubokoj slozi i prisnoj saradnji sa svojom rasnom braćom« (listopad 1938).²³ Patrius je posebno zadovoljan što je »naša zemlja imala tu sreću ... da je odmah svoju spoljno-političku situaciju podesila opštoj evropskoj situaciji. Ne napuštajući svoja stara prijateljstva, ona je za vremena vezala čvrste i solidne diplomatske odnose sa Italijom i Nemačkom« (studen 1938).²⁴ Početkom 1939. godine Andrić je za Stojadinovića pripremio *Aide mémoire* u prilog podjele Albanije s Italijom. Završni pasus ovog dokumenta glasi: »Podelom Albanije nestalo bi privlačnog centra za arbanašku manjinu na Kosovu, koja bi se, u novoj situaciji, lakše asimilovala. Mi bi eventualno dobili još 2 — 300.000 Arbanasa, ali su oni većinom katolici čiji odnos sa Arbanasima muslimanima nikad nije bio dobar. Pitanje iseljavanja Arbanasa muslimana u Tursku takođe bi se izvelo pod novim okolnostima, jer ne bi bilo nikakve jače akcije da se to sprečava.«²⁵

Vrhunac Andrićeve diplomatske karijere predstavljalo je imenovanje na položaj izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Kraljevine Jugoslavije u Berlinu. Ne samo da je Wilhelmstraße imala povjerenje u Andrića, nego je on bio arhitektom pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Zato ga je i mučila fotografija potpisivanja Trojnog pakta u Beču, u kojoj se, po Đilasu »uduborio u fraku u svoj svojoj veličini«. Ova je fotografija na Andrićevu nesreću našla istaknuto mjesto na kalemegdanskoj izložbi što je JA priredila na desetu obljetnicu ustanka 1951. godine. Đilas je, na Andrićevu molbu, zamolio Otmara Kreačića-Kulturu »da se /Andrićev/ lik iseče«. Kultura je skinuo cijeli sliku, na što je iz Andrića izbijala »nesuzdržana, topla zahvalnost«.²⁶

Iz *Znakova pored puta*: »Ima ovakvih slučajeva: ono što je jednog čoveka zauvek osramotilo u očima ljudi i pred njegovom rođenom savešću, vidno je i pristupno svima. A ono što je sveto, čestito i uzvišeno bilo u njemu, ostalo je, uglavnom, neviđeno i neznano, jer se javljalo samo u blesku, na mahove, kao munja u dubokoj noći, kad svi spavaju.«²⁷

23 isti, »Spoljnji potresi i naša zemlja«, *XX vek*, 1/1938., br. 8., 396, 399.

24 isti, »Naša spoljnja politička sigurnost«, *XX vek*, 1/1938., br. 9., 549.

25 Bogdan Krizman, »Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji 1939. godine«, *Časopis za suvremenu povijest*, 9/1977., br. 2., 77–89.

26 Đilas, *Vlast*, 48.

27 Andrić, *Znakovi*, 25.

Dalibor Šimpraga

Sjećanja Andrićevih prijatelja: stvaranje jednog mita

104

Ivo Andrić nije volio intervjue. To je i sam više puta ponovio, a drugi zapisali. »Ja sam alergičan na intervjue«, rekao je 1962. svom zemljaku Gojku Banoviću, a ovaj to zabilježio u dnevniku.

Ta nevoljkost i ta diskrecija prema javnosti uvijek žednoj pojedinosti pospješila je drugi jedan žanr: sjećanja prijatelja i poznanika, te se nedugo nakon piščeve smrti pojavio niz knjiga s takvim sadržajem. Najobimnije svjedočanstvo dao je književnik Ljubo Jandrić, čiji su eckermannovski zapisi »Sa Ivom Andrićem« donijeli pregršt usmenog materijala, a najveći broj svjedočanstava objavio je novinar i književni biograf Radovan Popović, koji ih je počeo skupljati još za života piščeva. Kako Popović sam pojašnjava u notici na početku knjige »Kazivanja o Andriću«, ta je sjećanja počeo bilježiti još 1968. godine, nakon što je Andrić odbio sudjelovati u njegovoj knjizi razgovora s piscima vezanima uz Bosnu i Hercegovinu.

Ivo Andrić je višekratno, gotovo kao mantru, na interes za njegovu biografiju ponavljao da je sve u djelu, što je, pretpostavljam, značilo da je sve bitno u njegovim likovima, motivima, iskazima. Vjerujem i da jest tako. No to, u snubećem odnosu tzv. javnosti i jednog još za života ikoničnog lika poslijeratne Jugoslavije, onoj prvoj strani nije bilo dovoljno.

Andrić je i danas intrigantan na biografskoj razini: svako malo rekonstruira se neki moment iz njegova života, i svako toliko pojavi se neki tematski naslov koji se bavi samo jednim segmentom, kao što su, na primjer, »Rani Andrić« i »Andrić u diplomatiji« Miroslava Karaulca, »Ivo Andrić u Berlinu 1939 — 1941« Želimira Boba Juričića ili »Andrić i Milica. Ljubavna biografija« Gordane Brajović. Uza sve, u »Sveskama Zadužbine Ive Andrića« posljednjih je trideset godina, i u gotovo trideset knjiga, objavljeno obilje biografskog materijala.

I dok se takva biografska istraživanja manje ili više konvencionalno baziraju na dostupnim dokumentima, pismima, pa i pasusima iz Andrićevih tekstova, ostaje drugi, nehistoriografski, manje služben tok »kazivanja o Andriću« koja više nego za povijesnom istinom idu za tim da pokušaju opisati ličnost piščevu. »I tako, makar i približno, odgonetaju zagonetku — ko je Ivo Andrić«, kako i na kraju svog predgovora kaže kolekcionar prijateljskih sjećanja Radovan Popović.

Koliko im je to uspjelo? Ne možemo znati, ali možemo, slobodno, primijetiti da iscrtavaju jedan lik o kojem sugovornici višekratno ponavljaju kako je bio povučen, suzdržan, tih, jednostavan, skroman, osjetljiv na pokušaje zadiranja u privatnu sferu. No imam neotklonjiv dojam, i o tome vam želim ovdje reći koju riječ, da je cijeli niz tih »svjedoka« posla imao s jednom gotovo mitskom predodžbom čovjeka koji je sav od duha i estetike, sav od vrlina i uzornosti, a ponajmanje sa živom ličnošću. Upravo tako: o susretu s obogotvorenim piscem koji je, uza sve, bio ugladen, diskretan, blag u ophođenju i škrt na riječima, automatizmom se izgovaraju »svjedočanstva« koja gotovo da preuzimaju ton evanđelja, i u doslovnom značenju »radosne vijesti« o boravku velikog čovjeka »među nama«.

Neka su sjećanja Andrićevih prijatelja i poznanika svedena na osnovne informacije: kad su se upoznali, gdje su se sretali, iscrpljujući se u bilježenju neznatnih epizoda, to jest, kako to precizno reče Sreten Marić, profesor s Filozofskog fakulteta u Novom Sadu: »(...) evo dve–tri anegdote, koje, bar za mene, ne evociraju ništa bitno od tog velikog pisca«.

No čim zađu u komentiranje, psihologiziranje, gotovo sva ta sjećanja, redom, bivaju bez i najmanje dihotomije, tipska, nezapitana. Beskonfliktna. Ne nailazimo na prodorno oko koje ne pristaje da o tome što je vidjelo zaboravi svako daljnje pitanje. Izaziva li mrenu udivljenost veličinom, počašćenost zbog poznanstva sa »slavnim piscem«, egocentričan strah da se ne bi izrekla glupost ili nesmotrenost? Jer, ponavljao je Andrić mantru da je sve bitno u njegovim knjigama, kamo je u svim tim susretima nestao onaj budalasti fra Marko, egzistencijalno uplašeni Rota, životno smušeni Davil, historijski gubitnik Alihodža? Nema ih. Jasno, ne treba ih niti biti: to malo zaoštravam da bih lakše opisao fenomen, kako su takva svjedočanstva mahom pisana mitologiziranim diskursom koji ne poznaje skepsu i cinizam. Ona, posljedično, održavaju mit živim, navlačeći novu mrenu na svaki pokušaj da se o nekome, u ovom slučaju o Ivi Andriću, izrekne informacija umjesto viđenja.

Zbog tog poriva da se podilazi općem imagu koji o piscu postoji u javnosti, u nekim slučajevima i zbog zakulisne potrebe da se stvori dokument vlastite važnosti zbog »prijateljstva s Andrićem«, ukratko: zbog takvog govorenja koje je bez sumnje i — recimo za ovu priliku tako — bez »andrićevske« suzdržanosti, u tim sjećanjima, uz ostalo, ima širokog mjesta kojekakvim budalaštinama i trivijalnostima. Navest ću jedan primjer: »Kad mu postavih pitanje da li pisac treba da se ženi, Andrić je malo počutao i najzad odgovorio da smatra da ne treba. Ali je podvukao da je neoženjen čovjek lišen mnogih ugodnosti pri-

vatnog života koje uživaju oženjeni ljudi», zapisao je jedan od njegovih poznanika.

Ne znam da li je banalnost takvog odgovora bila vid Andrićeve ironije kao jedine obrane pred nasrtljivim subesjednicima i kojekakvim pitanjima. Moguće da jest, jer još jedna vrsta neizravne ironije u takvim razgovorima često dolazi do izražaja: naglo skretanje na trivijalnosti kao potencijalno efikasan bijeg iz ugnjavljajuće konverzacije o »velikim« temama. Ostale su tako zabilježene i nevažne, u ovom kontekstu gotovo smiješne idiosinkrazije, kao što je ona kojom je Andrić naglo prekinuo neki razgovor o Turgenjevu prebacivši ga na razlog zašto ne voli boraviti u hotelima:

»Ne podnosim perje u jastucima«, objasnio je.

Sve to dolazi od ljudi, i zbog ljudi, mnogo mlađih nego što je bio Andrić. Međutim, mitologizirajuća pretpostavka zabilježenih razgovora, ta pažnja napregnuta prema tome što će reći veliki pisac, ma što god to bilo, gubi se u svjedočanstvima nešto starijih prijatelja i poznanika, ljudi iz Andrićevog djetinjstva i mladosti.

Fokus, katkad, kod tih ljudi prelazi s Ive Andrića na onoga tko govori, i s piščevih društveno poželjnih karakteristika na izravnije svjedočenje slabosti: iz polja svojevrsnog kiča zalazi se u polje realizma i dokumenta. Tu nalazimo i prve (uostalom, i jedine) disonantne tonove. Kao da možemo reći: *Nitko pro-rok u svojoj generaciji*.

Izdvojio bih dva takva slučaja.

Slikar Stojan Aralica, rođen 1883. i devet godina stariji od Andrića, po vlastitom kazivanju poznao se s njim još od 1918. Nešto kasnije susreću se u Parizu, gdje je Aralica tada živio. U sjećanju na taj susret ostao je i gorki Andrićev komentar radne sredine u kojoj se tada nalazio, otvoren i neinhibiran iskaz kakav će kasnijih godina rijetko kad ostati zabilježen. Sjedoše njih dvojica u jednu kavanu na Montparnasseu i na Araličinu priču o netrpeljivosti koja vlada među slikarima, Andrić mu daje protuprimjedbu:

»E, moj Aralica, da dođete u Ministarstvo spoljnih poslova — tamo lampa lampu mrzi...«

Maja Čulić Nižetić (rođena 1891. godine), prijateljica Andrićeva u vrijeme njegova hapšenja 1914. u Splitu, kasnija zatvorska drugarica iz Maribora, gdje je bila zatočena zajedno s njim i svojim zaručnikom Jerkom Čulićem, mnogo manje komemorativno govori. Kod nje nema prigodničarskog tona, ona faktografski bilježi kako su završili u zatvoru, kako su izmjenjivali pisma i dopisnice. Odjednom, bez ikakvog uvoda, izgovara tekst kakav se izgovara o prijatelju, a ne o velikom piscu nobelovcu:

»On je stalno proganjan nekakvim strahom; on se sa strahom i rodio, čini mi se, i zato se kasno i oženio. Nije se, jednostavno, usuđivao da uđe u taj deo života... I tako je živio: s jedne strane strah, s druge samoća... Iz toga se nije znao otrgnuti...«

Njihovo je prijateljstvo, nepomućeno, trajalo duže od 60 godina.

Vinko Brešić

Časopis kao katarza

Ivo Andrić i *Književni jug* (1918–1919)

107

Kraj Prvoga svjetskog rata mijenja Europu ne samo vojno, politički i gospodarski, već i kulturno. Hrvati u mjesec dana i formalno izlaze iz Austro-Ugarske Monarhije, na dijelu bivše monarhije osnivaju Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, u međuvremenu okončan je i službeno Prvi svjetski rat, a 1. prosinca proglašeno je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca — od 1921. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1929. Kraljevina Jugoslavija pod geslom »Jedan narod, jedan kralj, jedna država«. Bio je to finale procesa sukoba različitih ideoloških koncepata koji je početkom 20. st. bio ubrzao hrvatski tzv. naprednjački nacionalistički pokret. Glavnu ulogu u tim previranjima imale su novine i časopisi, tj. tiskani medij koji — još bez prave konkurencije — doživljava zvjezdane trenutke. Na književnoj sceni nekoliko je naraštaja, više institucionalnih i još više nezavisnih i u pravilu kratkotrajnih novina i časopisa odreda mladih urednika. Među njima u ranoj fazi naše avangarde isticali su se Vladimir Čerina, Ulderiko Donadini, Antun Branko Šimić i Miroslav Krleža. Njihov suvremenik bio je i Ivo Andrić (1893–1975). S nekima se našao zajedno kao suradnik na stranicama istih časopisa ili kao aktivist u političkim i humanitarnim akcijama.

»Grudobolni Hrvat iz Bosne«, bivši sarajevski gimnazijalac, pa zagrebački, bečki i krakovski student, rano i ozbiljno narušena zdravlja, s podebelim policijskim dosjeom i iskustvom nekoliko zatvora i deportacija, od jeseni 1917. do jeseni 1919. živi u Zagrebu.¹ Kao 26-godišnjak iza sebe ima desetak članaka i

1 Od 1912. kada je prvi put stigao u Zagreb, na studij, pa preko kraćih studijskih izbjivanja, prvo u Beču 1913. otkud se vratio teško bolestan, a onda i u Krakow, koji je iznenadno napustio nakon sarajevskog atentata, pa mobilizacije, zatvori i progonstva 1915–1917. s kojih je u Zagreb samo navraćao — bio je ovo Andrićev peti, najduži i — pokazat će se — posljednji boravak u hrvatskoj prijestolnici. Ako je suditi po nekim pismima prijatelju Vojmiru Durbešiću (1893–1976), čini se da mladome Andriću Zagreb nikako nije »legao«. »Ko zna je li

pjesama u sarajevskoj *Bosanskoj vili* (1911) te zagrebačkom *Vihoru*, *Savremenuku*, *Hrvatskom pokretu* i *Književnim novostima*. Uvršten je i u *Hrvatsku mladu liriku* kao »najčudesniji Sarajlija, nježan, bijel i bolnomirisave duše«, ambiciozan i osjetljiv, koji ima budućnost. Rani Andrićevi tekstovi u znaku su intimnih proživljavanja i prigušenoga mladenačkog revolta protiv stanja u kojemu — kako se u povodu Matoševe smrti bio izrazio — »Sva Hrvatska nelije-po hrče. Budni su samo pjesnici i atentatori«.

Takav Andrić 1918. ulazi u redakciju *Književnog juga*, časopisa koji okuplja nacionalističku mladež jugoslavenske orijentacije što se poslije opće amnestije 1917. našla u Zagrebu. Prvi broj izašao je 1. siječnja 1918. i bez prekida, kao formalni polumjesečnik, izlazi do kraja 1919. u 4 knjige, 32 sveska i 60 brojeva na sveukupno 1836 stranica srednjeg formata. Glavni pokretači bili su Niko Bartulović i Branko Mašić. Mašić je vlasnik i odgovorni urednik, najvjerojatnije tek formalno, a organizaciju i stvarnu uređivačku politiku vodio je Bartulović, Andrićev znanac iz Splita i Maribora s kojim se našao i u zagrebačkoj Bolnici sestara milosrdnica. Umjetnički urednik bio je slikar i grafičar Tomislav Krizman. Ivo Andrić bio je stalni član redakcije, a naknadno su se pridruživali Vladimir Ćorović i Anton Novačan, pred kraj i Miloš Crnjanski. Zadaća joj je bila da kao »prva revija na Slavenskom Jugu« položi temelje »budućoj velikoj jugoslavenskoj književnosti«, a konačni cilj da s pomoću »popolno nacionalno zedinjenje Slovincov, Horvatov in Srbov« (Anton Loboda, *Za kulturno zedinjenje Jugoslovanov*, 1918, I, 8–9: 297–301). Otuda i glavna tema, a to je jezično, odnosno književno jedinstvo.

Riječ je o tzv pitanju »istočnog i južnog narečja« kako ga je 1913. formulirao Jovan Skerlić, a početkom 1914. aktualizirao *Srpski književni glasnik* čiju su anketu preuzeli i neki zagrebački časopisi i intelektualci, pa sada *Književni jug*, »dosledno u duhu svog programa, da pomaže izrađivanje jedinstvene jugoslavenske kulture, potiče to pitanje i po drugi put« (Vladimir Ćorović, *Za književno jedinstvo*, 1918, I, 3–4: 89–100). Otuda i suradnici iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, te oba pisma — latinica i cirilica. Sa srpske strane, između ostalih, Aleksa Šantić, Isidora Sekulić, Sima Pandurović, Laza

Hrvatska najmizernija zemlja u Evropi, ali ja znam, da je Zagreb nejbednije mesto u Hrvatskoj, jer mi, mrki i ozbiljni sinovi s Juga, ne možemo da nagjemo smisla ovom crvotočnom i alkoholičnom gradu, gde masna jela uspravljaju duh i gde vino oči vara«, stoji u pismu od 30. XII. 1912. A iz Višegrada 20. III. 1913. piše: »Interesantan je taj nesrećni, alkoholični i crvotočni grad, interesantni su ljudi njegovi, a sve je skupa žalosno. Upoznao sam njihove bolje ljude: sva je Croatia jedna trgedija, nema, neopažena i tim strašnija. Pazio sam s g. A. G. Matošem i par puta debatovao. On je jedini — od meni oprečnih — s kojim ne dogjoh u sukob i pred kojim se ne afirmirah u svojoj težini i oporosti«. Ponovo iz Zagreba u pismu datiranome u Kazališnoj kavani 6. X. iste godine: »Zagreb izgleda kao popišani akvarel, ljudi su dosadni kao menza ili kao popodne. Bog me kažnjava maglom, i ovde je magla, saznanje: moj će život do dvadeset i pete godine biti u magli...« Ovo je pismo potpisao svojim krštenim imenom: Ivan. (Usp. Željko Poljak, *Hrvatski književnik Ivo Andrić*. Zagrebačko razdoblje na temelju Andrićevih neobjavljenih pisama, Zagreb 2002!)

Popović, Miloš Vidaković, Svetozar Ćorović, Dušan Vasiljević, Stanislav Vinaver i dr. Među Hrvatima su Ivo Vojnović i Rikard K. Jeretov, koji su — uz Franju Supila i Petra Skoka — bili među protivnicima ekavštine, te Milan Marjanović, Dragutin Domjanić, Vladimir Nazor, Viktor Car-Emin, Dora Pfanova, Zdenka Marković, Zvonko Milković, Nikola Polić, Ulderiko Donadini, Vladimir Čerina, Tin Ujević, Ljubo Wiesner, Antun B. Šimić, Miroslav Krleža i Antun Barac za kojega »problem književnog jedinstva nije samo literarnohistorijski«, na što je iz *Jugoslavenske njive* reagirao Dragutin Prohaska.² Suraduju i najznačajniji slovenski pisci i to na slovenskom jeziku (Ivan Cankar, Anton Debeljak, Janko Glaser, Milan Jarc, Fran Ilešić, Oton Župančič, Rado Rehar, Zovka Kveder, Franc Tratnik, Ferdo Kozak, Igo Gruden). Prvi broj bio je tiskan 4.000 primjeraka, drugi navodno preko 5.000. No, pred kraj 1918. naklada i interes padaju. Tako u drugi plan padaju i ideje o spajanju *Književnog juga* sa *Savremenikom* Društva hrvatskih književnika, *Hrvatskom njivom* i *Ljubljanskim zvonom* kao posljedicom objedinjavanja ne samo književnih društava i »izdavačkih zadužbina« već i nacionalnih matica (Uredništvo, *Književni jug i Savremenik*, 1918, II, 5: 192). Uostalom, nova je država proglašena, i taj čin ujedno je proglašen činom »oslobođenja i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca«, čime je *Književni jug* — kako sam kaže — ispunio svoju zadaću: »Vidovdanskom slavom u današnjem naraštaju započela se naša nova religija« (N. Bartulica, *Vidovdan*, 1919, IV, 1: 1–5).³

Prilozi u *Književnom jugu* bili su organizirani u nekoliko glavnih cjelina: *pesme, pripovetke i drame te članci*, potom feljtonski dio s pregledom novih izdanja te s rubrikom *Kazalište i muzika*, odnosno *umetnost*, a na kraju stalna rubrika *Beleške*.

- 2 Replicirajući Prohaski, mladi Barac, rezimira teze iz svoga napadnutog članka te zaključuje: »Ako se traži čvrsta spoljašnja veza između pojedinih grana književne povesti, zajednička društvena osnova, kako kaže g. dr. Prohaska, mora se govoriti ne o toj, nego o šest ili više književnosti (...) Tražeći 'zajedničku društvenu osnovu' mora govoriti o provincijalnim, a ne o nacionalnim literaturama. Ako hoće naprotiv da bude historija nacionalne književnosti, onda poradi istaknutih činjenica mora obuhvatiti sva tri plemena. Time će biti i u sebi organičkija nego li su sadanje naše literarne historije, jer su — a) neke partije sasvim zajedničke — b) u drugima postoji sasvim paralelizam, što upućuje na jednak duševni život...« (A. Barac, *Književno jedinstvo* (Odgovor g. Dr. D. Prohaski), *Književni jug*, 1919, III, 7: 327–334) — Što se Prohaske tiče, valja reći da u poglavlju »Ratna« književnost (1914–1918) svojeg *Pregleda savremene hrvatsko-srpske književnosti* (Zagreb, 1921.) ističe kako je »najljepša pojava u Knj. Jugu svakako Ivo Andrić« te mu citira dio eseja *Književnost i rat*.
- 3 Historiografsku ocjenu ovoga časopisa donio je već 1921. D. Prohaska: »Književni Jug je po svojim raznolikim suradnicima iz različitih krajeva jugoslavenskih samo šareno sastajalište još uvijek heterogenih književnosti: srpske, hrvatske i slovenske, a nije još neka sinteza jugoslovenskog tipa ni u jednoj svojoj radnji, prilogu, kritici. K. J. je izvršivao samo praktički dio svoga programa: pitanje jedinstvene literature, jedinstvenog govora jednim pismom i jednim pravopisom; pitanje zajedničkih književnih poduzeća, društava i revija; pitanje organizacije našega knjižarstva i t. d.« (D. Prohaska, *Pregled...*, str. 363)

Osim što jedan od potpisanih urednika, Ivo Andrić surađuje u *Književnom jugu* priložima tiskanim i latinicom i ćirilicom, potpisivanima ili svojim imenom ili pseudonimom *Res*, te jezično različito redigiranim.⁴ Sveukupno ih je dvadeset i pet u cijelome razdoblju izlaženja *Književnog juga*. Radi se o sedam pjesama u stihu i prozi među kojima i *Ex Ponto* i *Nemiri*, tj. naslovne pjesme budućih mu prvih i jedinih pjesničkih zbirki, potom o »fragmentima pripovijesti« *Derzelez u hanu* u dva broja, tj. o budućoj prozi *Put Alije Derzeleza*, koja će biti treća Andrićeva knjiga — prva objavljena u Beogradu (1920). Svi ostali ujedno su i najbrojniji i većinom potpisani spomenutom šifrom *Res*. Radi se o Andrićevim esejima (9) i kritikama (5), a izuzetak je posljednji Andrićev prilog u *Književnom jugu*, koji je prijevod jedne pjesme Petra Bezruča.⁵

Među najbrojnijim svojim priložima u književnom pregledu *Književnog juga* nekoliko je Andrićevih osvrta na knjige hrvatskih autora (T. Kumičića, D. Domjanića, P. Preradovića, A. Petravića, U. Donadinija i J. Kosora), potom srpskih (S. Pandurovića i P. Slepčevića), te četiri o stranim autorima (o izdanjima Henryja Bordeauxa, Maksima Gorkoga i Hermanna Wendela te članak u povodu 100-godišnjice rođenja Walta Whitmana). U njima se mladi Andrić predstavlja kao informiran i zanimljiv kritičar i esejist s artikuliranim i argumentiranim stavovima o književnosti i njezinoj ulozi.⁶

Na kraju je Ivo Andrić u knjižnici *Književnog juga* objavio i prvu svoju knjigu, zbirku *Ex Ponto*. Biblioteka je bila otpočela Skerlićevim *Esejima o srpsko-hrvatskom pitanju* s ciljem »da izdaje dela koja u prvom redu mogu da

4 U tome smislu teško je utvrditi punu jezično-stilsku vjerodostojnost Andrićevih priloga. Iz pisama Zdenki Marković vidi se da je držao do svoga jezika te da mu je ona često lektorirala tekstove prije tiskanja. (Usp. Ž. Poljak, str. 42–43)

5 Andrić se u svome časopisu potpisivao oblicima: Ivo Andrić (13), *Res*. (9), A (1), *Pec*. (1), *Iv. An*. (1).

6 U povodu Donadinijeve knjige *Kamena s ramena*, koju naziva kapricioznom, mladi Andrić za njezina autora kaže da je »daroviti kavgadžija«, koji je »u napasti, da zauzme nepopunjeno mesto pokojnog troslovčanog feljtonista našeg« (misli na A. G. Matoša) te da »piše istočnim dialektom i smelošću, koja često zapanjuje...«, iz Petravićevih *Studija i portreta* »ne izbija nikakav celovit umetnički kriterij«, a »hrvatski M. Gorki«, tj. J. Kosor »zapada u jednu nesnosnu maniru praskanja rečima«. Preradoviću ljubavnu liriku Andrić vidi »podijeljenu u dva dijela«, jedan »stvoren pod dojmom njemačke romantike, a drugi pod dojmom naših ženskih narodnih pjesama«, itd. Posebno je zanimljiv Andrićev esej *Naša književnost i rat* (1818, II, 6: 193–195) pod kojom podrazumijeva »samo srpsko-hrvatski njen deo, a i taj samo u monarkiji« za koju kaže da je »u prvim godinama rata mučala, i to je jedan vredan i rečit dokaz za njenu dobru moralnu strukturu« te da joj je danas glavni zadatak »održati kontinuitet negdanjeg duševnog života, spasiti ideale svoje mladosti...« Sa simpatijama je popratio *Akciju za pomoć našim književnicima* (1918, II, 6: 232) koju je »na poticaj B. Vodnika u *Hrvatskoj njeni* povelu DHK, a »umesto svake dalje preporuke« naveo je »nekoliko slučajeva umetničkog stradanja, iz kojih će se ponajbolje videti šta znači oskudica u životu i staranju jednog umetnika...« Pomalo čudi da dosad — koliko znam — nisu sakupljeni ovi Andrićevi prilozi te skupa s ranijima, iz ostalih časopisa, objavljeni kao samostalna knjiga — dakako — s pratećom dobro utemeljenom raspravom o Andriću kao kritičaru i esejistu.

služe kao propaganda ideji jugoslavenskog narodnog jedinstva«. O Andrićevoj zbirci odmah je u *Književnom jugu* pisao i jedan od njezinih urednika, Miloš Crnjanski (Ivo Andrić, *Ex Ponto*, 1919, III, 8: 361–367), koji svoj prikaz završava riječima: *Andrić est arivée*.

Andrić je *Ex Pontom* doista stigao u književnost, no već u rujnu te iste 1919. zauvijek napušta Zagreb, te u Beogradu na poziv učitelja i staroga sarajevskog prijatelja, doskorašnjeg Matičina tajnika Tugomira Alaupovića a toga časa Ministra vjera u vladi Kraljevine SHS — gradi pri Ministarstvu vanjskih poslova uspješnu diplomatsku, paralelno i književnu karijeru. Iako će s književnim životom biti povezan neko vrijeme i institucionalno, kao predsjednik Udruženja pisaca Jugoslavije, *Književni jug* ostao je prvi i jedini časopis u kojemu je Ivo Andrić bio literarno najneposrednije i najsvestranije angažiran.⁷

S njim ostaju i pitanja kakav je to angažman, kakva je i kolika je Andrićeve stvarna uloga u *Književnom jugu* te može li se iz njega iščitati naizgled nagla i za neke neočekivana odluka o promjeni sredine i karijere. Napokon, može li se proniknuti u enigmu koja će s vremenom poprimiti traumatične dimenzije za kulture koje će se boriti za Andrićevu naklonost, a onda i pripadnost? Koliko pomaže činjenica da je zbog toga na samome startu propalo prijateljstvo dvojice najvećih pisaca na tim istim prostorima — Krleže i Andrića? Naime, Krleža i Andrić u doba *Književnoga juga* intenzivno se druže, Krleža o Andriću u listopadu 1918. u *Hrvatskoj riječi* piše vrlo pohvalno, Krleža i surađuje u Andrićeve *Književnom jugu*. No, tijekom 1919. taj se odnos mijenja, Krleža ne može prihvatiti Andrićev monarhizam i unitarizam. Štoviše, Krleža je s Cesarcem navodno počeo pripremati obračun s grupom oko *Književnog juga* optužujući ih da su se pretvorili u »otvorene agente režima«.⁸

Jedan iz te grupe i jedan od urednika *Književnog juga*, Miloš Crnjanski, u svojim sjećanjima na te dane, koja su objavljena 1929. u *Letopisu Matice srpske*, navodi kako se 1919. ta grupa dogovarala o prelasku u Beograd žaleći što je Krleža njihov poziv odbio. U istim sjećanjima stoji i ova opaska: »Izvesni

7 Vjerojatno iz toga vremena datira anegdota koju sam čuo od Nikole Milićevića, a koja se uvelike oslanja na jedno Kadićevo prisjećanje na susret s Andrićem kada ga je Kadić upitao »kako to, da je od hrvatskog postao srpskim piscem«, a ovaj da mu je »mirno odgovorio: kad bi postojala jugoslavenska književnost, da bi se on proglasio jugoslavenskim književnikom«. Prema istome svjedočenju Andrić je primijetio, »da kao što Hrvati svojataju pravoslavne Srbe koji žive u Zagrebu (npr. Desnica, Simić, Kuzmanović i Prica), po istom pravu on pripada Srbima. Dodao je, da je T. S. Eliot od američkog postao engleski, a W. H. Auden od engleskog američki pisac...« (Ante Kadić, *Andrićevi franjevci*, Hrvatska revija, Buenos Aires, 1(201)1976: 181). Milićevićeva anegdota tiče se Kombolove *Antologije novije hrvatske lirike* (1934) za koju Andrić nije dao odobrenje da bude uvršten. Jednom se našao u Opatiji u istom društvu u kojemu je bio i Andrić kad ga je, priča Milićević, netko iznenada upitao: »A zašto Vi, druže Andriću, niste dopustili Kombolu da Vas uvrsti u svoju antologiju?«. A Andrić da je nakon kratke stanke odgovorio: »A zašto me je pitao?!«

8 Usp. M. Krleža, *Zapisi sa Tržića*, Sarajevo 1988, str. 33–34 i dr.!

znaci, sem mojih ličnih podataka su da je on, u toj redakciji 1917. i god. 1918. pokušao da upliviše razvitak 'posleratne' ne samo redakcijski, već i duhovnim intencijama (...) Da se te uloge, u god. 1918, odrekao, tj. ostavio, tumačim njegovom bolešću a još više nekom 'unutrašnjom grozom'...«

Ti znaci raspoznaju se i u Andrićevim tekstovima.⁹ Prvo što pada u oči je da mladi Andrić prije i poslije *Književnog juga* nije isti. U ranijim tekstovima Andrić je još buntovan, satiričan i aktivistički nastrojen te, svemu usprkos, uvjeren u »harmoniju« te »radosno sluti dane velikih dela«. Tijekom rata, ma koliko »oslabio od tamnovanja«, po svjedočenju Krešimira Kovačića, Andrić je »pun poleta i energije«. Otpočetka u kolu jugosloavenski orijentiranih pisaca u zagrebačkim je dvjema godinama kao urednik i suradnik *Književnoga juga* razvio takvu književnu aktivnost kao nikad prije, a neće ni poslije. Prilozi u gotovo svakome broju, žanrovski su raznovrsni, ali socijalno sve osjetljiviji¹⁰. Lirika njegova *Ex Ponta* zaokupljena je pitanjima egzistencije, u *Nemirima* je narativniji i okrenut apsolutu, tj. Bogu, kako to ističe i monograf *Ranoga Andrića* Dušan Marinković.¹¹ Reznacija i sumnja jednako i u poraze i u pobjede kao da ga udaljuju od mladenačnih iluzija. Intima se povlači pred sudbinama drugih, samozatajnost i nemir pred potrebom za mirom i sigurnošću, a lirika ustupa mjesto prozi. Gotovo simbolično zadnji prilog u *Književnom jugu* bila je najava nove Andrićeve knjige, *Puti Alije Đerzeleza*, najava novoga Andrića, koji će svoj životni smjer dalje temeljiti na dvjema jednako čvrstim koliko i krhkim činjenicama: na zavičajnoj, tj. bosanskoj duhovnoj popudbini i na jugoslavenskoj političkoj utopiji.

Časopis *Književni jug* ostaje jedinstveno Andrićevo iskustvo i djelo. Bila je to svojevrsna katarza za mladoga Ivu Andrića, ali i »odskočna daska«, ključna za njegovu književnu i političku karijeru. Baš kao što je Krležin *Plamen* s polemičkim esejom o hrvatskim književnim lažima, među kojima je i ona o integralnome jugoslavenstvu, postao »temeljni dokument za Krležinu duhovnu bi-

9 Potaknut navedenom opaskom M. Crnjanskoga, ovu je tezu prvi obrazložio Franjo Grčević u svojem sjajnome eseju i — koliko mi je poznato — jedinome ozbiljnome razmatranju ove teme, koju je zaključio ovim riječima: »Razočaranje s vremenom, sumnja u mogućnost izmjene glavnih zakona čovjekove egzistencije združile su se s krizom poetskog izraza. Kad se u drugoj polovici 1918. godine pojavio u 'Književnom Jugu' fragment *Đerzelez u hanu*, rodio se veliki pripovjedač Andrić. Nitko to nije ni opazio. I dok je publika i kritika oduševljeno pozdravljala pisca *Ex Ponta*, on je već bio drugdje. Iz forme lirski ustreptalog intimnog zapisa prešao je na mirno epsko kazivanje distanciranog i hladnog promatrača života i njegovih varki. Ravan života i ravan umjetnosti razdvojile su se. Lična vizija našla je superioran izraz. Iskra je buknula u plamen.« (Franjo Grčević: *Ivo Andrić u »Književnom Jugu«*, zbornik *Ivo Andrić*, ur. M. Đurić, Beograd 1962, str. 222)

10 U tome smislu posebno je indikativna pjesma mu 1915. u prosinačkom dvobroju *Književnog juga* za 1918. te pjesnička proza *Crveni listovi* u prvome broju sljedeće 1919. u kojoj stoje i ove riječi mladoga Andrića: *Lijepo ste podijelili svijet: / Sve je za vas, za vašu djecu, za djecu vaše djece i za vaše slugu. / Dobro ste podijelili svijet...*

11 Usp. Dušan Marinković, *Rano djelo Ive Andrića*, Zagreb 1984.

ografiju« (S. Lasić), to se — uza sve posebnosti — može reći i za zagrebački časopis *Književni jug* i njegova suurednika i jednoga od najagilnijih i najsvestranijih suradnika — Ivu Andrića.

Samo što je jedan izabrao šutnju, drugi polemiku, jedan ostao pri svome — lasićevski rečeno — »antitetičnome identitetu«, drugi je s novom sredinom izabrao i novi — kako na početku ovoga skupa posve precizno reče Velimir (Visković) — »raspršeni« identitet.¹²

12 Ovime tema zalazi u jedno novo područje, a to je pitanje identiteta i primarne ljudske potrebe za pripadanjem, odnosno ukorjenjivanjem kako je to svojedobno nazvala Simone Weil (*L'Enracinement*, 1949.), naime, da čovjek su/djeluje u postojanju neke zajednice, koja na životu čuva određeno nasljeđe i jednako tako određeni pred/osjećaj za budućnost. Riječ je o onoj vrsti elementarnoga prava da tu i takvu potrebu svaki čovjek rješava na svoj način, i kako god na to gledali, izbor nikad nije slučajan. Zato pitanje čiji je Andrić ne samo da je najmanje Andrićev problem, a isključivo problem onih koji ga tako formuliraju, već je zapravo apsurdno. Na svoj me način podsjeća na radišnoga i uvijek provokativnoga B. Donata, koji je svaku priliku koristio da prigovori — naročito nama u akademskoj zajednici — kako hrvatska književnost zapravo nije pročitana. Jednom sam mu odgovorio da mi se s njegovom tezom i nije teško složiti, međutim, pokušajte zamisliti trenutak u kojemu bismo mogli reći da je hrvatska književnost doista pročitana — što dalje?! Ne znam kako se osjećao Donat, ali mene je vlastita pretpostavka užasnula.

Nikica Mihaljević

Čiji je Andrić, a čiji smo mi!?

114

Za postojanja Jugoslavije bilo je neumjesno, nepristojno, nevažno i politički dubiozno raspravljanje o tome čiji je pisac Ivo Andrić po nacionalnom ključu. Osobito je besmislenost toga pitanja dolazila do izražaja nakon 1961. godine, kada je Ivo Andrić dobio Nobelovu nagradu za književnost. Ipak, čaršija hrvatska i srpska, potihlo, ispod glasa, raspravljala je i o tome. Indirektno bi se davalo do znanja da se propituje Andrićeva nacionalnost i po tome u koju je antologiju ili pregled uvršten: u hrvatski ili srpski te iz kojih je takvih knjiga ispušten. Zašto narodi, posebno njihovi što zvani a pogotovo nepozvani reprezentanti, toliko inzistiraju na uvrštavanju umjetnika i njegova djela upravo u njihov okvir? Radi sebe i svojih zasluga, radi slave i mjesta u povijesti koje, jadni, nikad neće izvojevati. A najčešće nisu učinili ništa da bi umjetnika podržali. Štoviše, čak su mnoge umjetnike upravo takvi »njegovi« srodnici onemogućavali i tako ih tjerali od sebe i naroda u čije se ime (krivo)kletno kunu.

Pitanje o tome kojoj književnosti pripada Ivo Andrić potpuno je irelevantno za smisao, značenje, značaj i vrijednost Andrićeva književnog djela. Jer, ionako se čovjek ne rađa kao Hrvat, katolik, pravoslavac ili Srbin. Te mu odrednice prišiju roditelji, porodica, uža i šira zajednica u kojoj živi. A što će on stvarno biti, poslije, kad odraste i razvije se, zavisi od njegove slobodne volje i odluke. No malo je onih, pa i među književnicima, koji »iskoče« iz okvira koji su im zadani, ne rođenjem, nego krštenjem i nacionalnom inicijacijom neposredno po rođenju i kroz naredni život. Čak i onda kad im je tjeskobno i tijesno u »zadanim« granicama zajednice koje ima i nema. Ali pojave se i takvi, a njihov čin opredjeljivanja, zapravo, ima dublji stvaralački razlog od onoga površnog, pukog »izlaska« iz etničkoga okvira. Tko nije opterećen nacionalizmom (uz koji najčešće idu rasizam i šovinizam) lako može uočiti opravdanost i utemeljenost ovakvog suda. Pojedinci, po svojoj naravi, strukturi mišljenja, naklonjenosti ili predrasudama — budimo otvoreni — stečenima tokom for-

mativnih godina, okreću se za onim kulturnim, misaonim i, osobito, jezičnim okvirima koji im najbolje odgovaraju u izražavanju svojih nagnuća, opredjeljenja i umjetničkih dojmova. Može pri tome biti i oportunizma, i kalkuliranja, i interesa, ali — zašto ne dopustiti — i iskrenosti, autentičnosti i stvarnoga slobodarskog opredjeljivanja.

Podrivanje i razaranje socijalističke civilizacije i kulture započelo je prije 1990. godine. Nakon 1990. godine taj proces je intenziviran i postao je potpuno vidljiv. Rezultat toga procesa bio je da se u istočnoeuropskim zemljama, a osobito u Jugoslaviji, umjesto jedne stabilne kulture nije uveo ili instalirao nikakav vrijednosni sistem iz kapitalističkoga Zapada. Na nekulturnoj i antikulturnoj vjetrometini ostali su stari narodi sa značajnom i velikom kulturnom tradicijom. Ono što je s kapitalističkog Zapada uvezeno bili su poroci, lažljivost, pohlepa i nedosljednost u bilo kojem pogledu. Slično onome što je Andrić dijagnosticirao za stanje nakon odlaska Osmanlija i dolaska austrijske vlasti. Uvijek smo preuzimali mane zavojevača i naših gospodara; malokad vrline i plemenite vještine. Upravo takvo što dogodilo se i u tumačenju pojava i događaja vezanih za samoga Andrića. Ono što je bilo nepristojno za javnu raspravu, sada je — nakon tobožnje demokratizacije i oslobođenja Hrvatske 1990. godine — nahrupilo iz emigracije u naš kulturni prostor te pavši na pogodno tlo isključivosti, plitkoumlja, lakoumlja i neznanja stalo se »obrađivati« Andrića kao izdajnika i lažljivca. Začas su se našli domaći pravovjernici i krvo-sljednici koji su počeli određivati tko gdje pripada, odnosno ne pripada, pa tako i Andriću. Kada se pročita oko tridesetak članaka u *Hrvatskoj reviji* i nešto manje u *Novoj Hrvatskoj* lako se uočava skoro identičan repertoar optužaba, vrlo slična predbacivačka retorika i isključivost, zatucanost i primitivizam izvandomovinskih i domovinskih »kritičara«. Iznimke su rijetke, ali ih ima i o njima će biti više riječi kasnije.

A što je trebao učiniti čovjek kojega u hrvatskim stranama jedva da je tko cijenio, a pomagao nije nitko? Predati se? Ubiti se? Podleći hrvatskoj kobi koja je mnoge svoje umjetnike ostavljala da umru od gladi, bolesti i svakojake nevolje! Otišao je u političku, kulturnu i umjetničku metropolu Beograd, koja je primala sve i nije im bila maćeha, od Matoša, preko Ujevića, do Andrića, Petra Gudelja, Gorana Babića itd.

115

Gojkoborićevski sindrom

Godine 1955. u *Hrvatskoj reviji*, broj 2, objavljuje Gojko Borić (1932.), recimo, pregledni članak od nazivom *Razgovor o književnim prilikama i neprilikama u Jugoslaviji* (str. 180–188). Članak je na početku okitio citatom iz Biblije »Matej, gl. 24, red 10–13«, prema, kako osobito naglašava, »Zagodinu prijevođu«. To je ono mjesto o lažnim prorocima koji će zavesti mnoge i mnoge. I na kraju članka je biblijski citat iz »Poslanice Sv. Pavla Apostola Timoteju, dru-

ga, gl. 2, red 14–16« u kojem se kaže »kloni se poganih, praznih razgovora, jer ćeš još veoma napredovati u bezbožnosti«. No sam autor članka nije se držao ovoga, svakako vrlo mudroga savjeta.

U kraćem uvodu okomio se na kulturne i umjetničke prilike nastale po oslobođenju u svibnju 1945. godine. Potom prelazi na pojedinačne slučajeve, analizirajući pisanje pojedinih pisaca prije i poslije prekida sa SSSR–om 1948, otvaranje modernizmu, pojavu novih časopisa, mlađih i najmlađih pisaca itd.¹ Dakako, dio članka posvećen je i Ivi Andriću o kojem piše na sljedeći način: »Jedna od najzanimljivijih pojava poslijeratne književnosti jest ambasador Ivo Andrić. Izgleda, da je čast i slast materijalnog života slomila u njemu umjetničko (i ljudsko) poštenje, slično kao i kod nesretnog Nazora. Iza produhovljene knjige *Ex Ponto*, i solidnih, premda ne originalnih pripovijedaka iz bosanskog života, nadala se umjetnička javnost, da će od Andrića dobiti nešto nova. On je za vrijeme rata, zabijen u dobro sklonište, punio arke papira prozom, koja ne samo što nije u duhovnoj razini našega vremena, nego čak i po stilu podsjeća na devetnaesto stoljeće. Njemu se zanatski, doduše, nema što prigovoriti, ali njegov način osvjetljivanja problema, koji muče njegove junake, i previše je neoriginalan, neinvenciozan i očito posuđen od Francuza naturalističke škole, a ponešto i od ekonomiste Balzaca. Djelo, koje mu je donijelo 'opće priznanje' i 'stručne kritike' i 'široke narodne slojeve'² (prema anketi lista *Vjesnik u srijedu*), roman *Na Drini ćuprija*, zapravo je jedan konglomerat, zanatski vješto ispričanih sudbina ljudi i stvari, bez organske povezanosti, loše je kompozicije, i, što je posebno važno, bez problema, bez idejno-filozofske podloge, i zato djeluje šturo i suho, kao kakva stara stvar. Mnogo bolji je njegov roman *Travnička hronika*, u kojem se nazrijeva stanovito odstupanje od onog sterilnog opisivanja ljudi i događaja, ali i tu upada u do sada na desetke puta opisane situacije i probleme, koji su za čitaoce zabavni ali ne donose ništa nova. Kritika o ovom romanu veoma je škrtta, premda je za nekoliko kopanja bolji od onog famoznog *Na Drini ćuprija*.

Andrićev odnos prema muslimanima–Hrvatima vrlo je neobjektivan i zlu-rado nepravedan. Bošnjaci–muslimani, uglavnom, nosioci su starog feudalnog, trulog shvaćanja, i u njegovim djelima figuriraju kao neke žive okamenine. 'Napredni' su jedino Vlasi, koji podrivaju tursku vlast i protivljuju se austrij-

1 Tako će napisati: »Radove ostalih mladih pisaca susrećemo ponajviše u zagrebačkom časopisu *Krugovi*. Ne nose *Krugovi* idejno nešto nova, nego više stilske i tematske novitete. Posebnost tema je najkarakterističnija odlika pisanja mladih pisaca.«. Pedesetak godina kasnije, pišući biobibliografsku karakteristiku za vlastitu knjigu *Hrvat izvan domovine*, Naklada P. I. P., 2007., okitit će se barem malo tuđim perjem: »Uspomene novinara i književnika Gojka Borića... vršnjaka slavnog krugovaškog naraštaja (Šoljan, Pavletić, Mihalić, Slamnig Slaviček...)...« itd. Vjerojatno se nadao da ove dvije činjenice nitko nikada neće dovesti u vezu! U laži su kratke noge!

2 Tako stoji u originalu. Pretpostavljam da bi trebalo »širokih narodnih slojeva«. Napomena N. M.

skim reformama. Moramo napomenuti, da široka čitalačka publika ipak rado čita Andrićevu prozu, radi stanovite ljepote opisa i laganog stila, i zbog toga je naklada njegovih djela vrlo visoka. Naravno, visina naklade nije mjerilo vrijednosti nekog djela. (Kad bi bilo tako, onda bi gospođa Zagorka bila najbolji pisac.) Andrić i dalje pomalo objavljuje svoje radove, u istoj maniri i o sličnim problemima, ali se osjeća, da već gubi dah. Posljednje njegove stvari mnogo su stilski bljeđe — i samo su jeka prijašnjih radova.« (str. 181–182).

U ovom kratkom citatu svi su elementi jednog (gojkoborićevskog) sindroma kojega je emigracija njegovala sve do kraja, tj. do 1990. godine a potom tim sindromom inficirala kulturnu javnost u Hrvatskoj. Detaljnije o ovim Borićevim stavovima nešto kasnije.

Vinko Nikolić snižava intenzitet emigrantske retorike

Povodom dodjeljivanja Nobelove nagrade za književnost Ivi Andriću 1961. godine, glavni urednik *Hrvatske revije* već u prosinačkom broju tiska oduži članak pod naslovom *Ivo Andrić, dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1961* (str. 392–402). Članak je opremljen jednim crtežom I. Andrića (Labaševim) i fotografijom rodne kuće u Travniku. Na čelo članka Nikolić stavlja Andrićeve stihove iz pjesme *San: Neprinešena žrtva je/Sva moja snaga i moja krv;/Uzalud sam tražio za koga da je prolijem/I sad tu spava*. Iz poruke koju ovaj motto članku šalje trebali bismo iščitati posvemašnju promašenost i života i djela I. Andrića.³ No možda se varamo, pa zato provjerimo stavove koje Nikolić zastupa.

Najprije, Nikolić utvrđuje: »Službeni kandidati Jugoslavije već od prošle godine za Nobelovu nagradu bili su Miroslav Krleža i Ivo Andrić. Dapače se saznaje, da je prilikom prošlogodišnjeg glasanja francuski pjesnik Saint-John Perse dobio samo jedan glas više od Andrića.«. Međutim, to Nikolića puno ne zanima, pa ni to kako je teklo glasanje 1961., tko su bili Andrićevi takmaci i kako je Andrić dobio status laureata.⁴ Njega mnogo više zanimaju hrvat-

3 Dakako, Nikolić tendenciozno istrže Andrićeve stihove, montirajući i manipulirajući smislom koji sam pjesnik nije imao na umu, jer pjesmu završava: Kad more, polje i gora/Šapatom jeknu: hora je hora!/Uskrснуće moja ruka/I zazvoniće koban čas//Kako se zvoni za posljednji put/I moje nikad mrtvo srce/Okrenuće lice nebu ko crveni cvijet/Staće ivanjsko na zenitu sunce/I biće ognjen, dug i strašan dan./Kasnih žrtava. Iako Nikolić ne navodi izvor iz kojega je citirane stihove uzeo, mi dodajemo da je pjesma *San* prvi puta objavljena u *Književnom jugu*, Zagreb, 1918., br. 10–11.

4 Zanimljivosti o ovoj temi donosi izvještaj dopisnika RTV Slovenije iz Stokhloma koji piše: »Na dan so prišli dokumenti, ki razkrivajo, da je leta 1961. C. S. Lewis za Nobelovo nagrado za književnost predlagal svojega kolega J. R. R. Tolkiena, čigar pisanje pa po mnenju žirije ni bilo primerljivo z vrhunskim pisanjem. Tistega leta so Nobelovo nagrado podelili jugoslovanskemu književniku in diplomatu Ivu Andiću za roman *Most na Drini*, o katerem je žirija zapisala, da nagrajujejo 'epsko moč, s katero je ujel teme in upodobil človeške usode, najdene v zgodovini njegove države', poroča BBC. Edini dobitnik Nobelove nagrade za književnost s po-

sko-srpski prijepori, nacionalna isključivost i mistika antisrpsstva. Nadmetanje oko dvojice predloženih kandidata Nikolić ovako predstavlja: »Beograd, premda komunistički, više se je zalagao za Andrića, makar je antikomunista, zapravo 'buržujski' pisac, nego za Krležu, komunistu. Tako odlučno i svestrano zalaganje sa službene strane za Andrića bilo je radi njegova tretiranja Bosne kao srpske zemlje i prihvaćanja velikosrpske (jugoslavenske) teze o 'bratstvu i jedinstvu'. Krleža, premda revolucionarni pisac i vrlo zaslužan za promicanje komunizma kod nas, stajao je na drugom mjestu, jer on je, makar komunista (kao i režim), ipak — *Hrvat*, i nikad nije usvojio velikosrpske koncepcije.«.

Na ovakvo čaršijsko generaliziranje teško je odgovarati a da čovjek i sam ne upadne u sličan postupak. No, nažalost, stil, ton i način tretiranja ovakvih i sličnih pitanja naglo se pojavio nakon 1990.! Zaraza onoga gojkovićevskoborićevskoga sindroma izgleda da je neuništiva.

Slično je i sa sljedećim tvrdnjama: »Zato su na državni trošak na stranim jezicima izdavali Krležu samo diskretno, dok je prednost davana prevodenju Andrićevih djela (prevedena su čak na arapski). Naravno, ne želimo time podmetati Švedskoj Kraljevskoj akademiji pristranost i neknjiževne elemente u podjeljivanju književnih nagrada (jer, konačno, i Andrić je veliki književnik), ali svakako je ovakva nagrada bila više po volji režimu u Jugoslaviji, jer je nagrađen pisac, koji stoji na liniji njene politike u stvaranju nekog jugoslavenskog naroda (ali taj se, uza sve to, ne će nikada stvoriti, jer narode Bog stvara).«.

Konačno, evo šturoga i diskretnoga priznanja, koje bi valjda trebalo sniziti protuandrićevske tenzije: »jer, konačno, i Andrić je veliki književnik«! Da, velik je sad — kad je dobio Nobela! A to je slava koja ne prolazi, preko koje se

dročja nekdanje Jugoslavije, danes pa si ga 'lastijo' tako Srbi kot Hrvati, je bil nagrajen tudi za celotno dotedanje delo na 'zgodovini enega naroda'. Dokumenti, ki jih je za švedski časopis *Sydsvenska Dagbladet*, raziskal novinar *Andreas Ekström*, obsegajo med drugim seznam kakšnih 50 pisateljev, ki so jih tistega leta za nagrado, kot je to v navadi, nominirali akademiki, dotedanji lavreati in drugi, zapis pa je dopolnjen s komentarji članov žirije. Utemeljitive izbora nikoli ne razkrijejo javnosti, zato pa po 50 letih odprejo arhiv in omogočijo dostop do seznama nominirancev s pripisanimi komentarji žirije za ustrezajoče leto. 'Za las' je nagrada ušla *Grahamu Greenu*, avtorju del *Brighton Rock*, *Our Man in Havana* in *Burnt-Out Case*, ki je bil druga izbira žirije, na tretje mesto pa so postavili *Karen Blixen*, dansko pisateljico znanega romana *Moja Afrika*, po katerem so več kot dvajset let pozneje posneli istoimenski film. Na seznamu so še *Britanci E. M. Forsterja*, *Lawrence Durrell*, *John Steinbeck*, ki se je nobelovcem pridružil leto pozneje, in *Robert Frost*. Forsterja in Frosta, tedaj oba v svojih osemdesetih letih, žirija ni upoštevala zaradi visoke starost, nekaj, kar danes ni več 'kriterij' izbora, če upoštevamo, da je leta 2007 nagrado prejela 87-letna *Doris Lessing*. O Forsterju pa je član žirije *Anders Österling* še zapisal, da je 'senca sebe pred leti, ki je že dolgo tega izgubil duhovno zdravje. Ekström, ki se v dokumente podeljevanja Nobelove nagrade pogloblja zadnjih pet let, je za *Guardian* povedal, da je tokrat prvič med predlaganimi kandidati nadel na Tolkienovo ime. Že res, da je britanski stvaritelj Srednjega sveta prodal milijone izvodov svojih del po vsem svetu in je avtor najbolj priljubljene britanske knjige, vendar pa je bilo po mnenju Nobelove žirije njegovo pisanje zgolj povprečno. Tolkienova proza, kot je zapisal član žirije Österling, ni primerljiva s pripovedništvom najvišjega kova.«

može mnogo toga proturiti i prikrpati za »našu nacionalnu stvar«. Zato Nikolić priznaje: »Kad netko postane slavan, za njim se otimlju.« I otuda na 7–8 stranica gusto tiskanoga teksta, s puno fusnota s izvorima, nastoji dokazati hrvatstvo I. Andrića, njegovu katoličku pripadnost i hirovitost tj. neuvjerljivost njegova opredjeljivanja za srpstvo. Što je i kako Nikolić na narečenom prostoru kazao nije jednostavno okarakterizirati. Ali, nameće nam se dojam, pa čak i čvršći zaključak (na bazi već višedesetljetnoga iskustva) da su primitivizam, nefleksibilnost, isključivost, zadrtnost, neduhovitost i neselektivnost inherentni većini hrvatskih intelektualnih pripadnika takvoga desnog svjetonazorskog opredjeljenja (zvali ga u politici konzervativnim ili demokršćanskim, svejedno; kao što je svejedno, više je negoli očigledno, da li se radi o egzemplarima između ratova, za II. svj. rata, u emigraciji ili u današnjoj osamostaljenoj Hrvatskoj). Dakako, ima u tom krugu, među intelektualcima, i iznimaka. Jedan takav, iz Nikolićeva vremena, dat će nam ispravnu karakterizaciju Nikolićeva članka i mudru analizu njegovih stavova oko Andrića, s čime bi se, uglavnom, mogli i danas složiti, ali o tome na samome kraju.

119

»Čemu ovo kopkanje po lješini izgubljenog sina«

Druga najznačajnija tiskovina u emigraciji, *Nova Hrvatska*, posvećuje ozbiljniju pozornost Ivi Andriću tek od godine 1961. kada on dobiva Nobelovu nagradu za književnost. U dvobroju 11–12 za 1961., na istoj stranici uredništvo tiska dva teksta, prilično različita po intenciji i intonaciji.

U prvome, potpisanom inicijalima A. P., pokušava se na smiren i objektivnan način prikazati osobu novoga nobelovca i njegov književni rad. Zašto je nagrađen upravo Andrić, autor objašnjava na sljedeći način: »Podjeljivanje Nobelove nagrade je veoma značajan, ali nimalo neobičan događaj. Ono se ponavlja iz godine u godinu i odražava ocjenu i ukus jednog određenog društva sa područja dalekog, smirenog Sjevera. Je li to društvo u isto vrijeme i jedno nepristrano tijelo? Jeste. Ono je nepristrano, jer je daleko, a sklono je, u duhu današnjice, traženju neobičnosti i originalnosti, koje svojim ispadima i paradoksima podražavaju zaspala čuvstva i liječe društvo od intelektualne anemije.«.

S druge strane, odaje se Andriću priznanje za veliki umjetnički dar i doseg (uz trunku ironije, kazao bih), ali se pokušava umanjiti njegovo značenje, uvodeći tezu da stranci i nisu mogli u potpunosti shvatiti Andrićevo djelo: »Ivo Andrić je izvrstan književnik, širokog obujma i velikog zamaha i zanimljiva osoba isto tako širokog i neobičnog obujma i isto tako velikog zamaha. Širokog, velikog, neodređenog, neograničenog, neizmjenjenog. Pisac 'Travničke kronike'⁵ i kronologije života i događaja, koji se zbivaju oko Mehmed-pašinog

5 Ispravan naslov Andrićeva romana je *Travnička hronika*.

mosta u Višegradu ('Na Drini ćuprija'), briljantnih orisa i analiza raznovrsnih karaktera i sudbina od 'običnih ljudi' do Omer-paše Latasa i legendarnog Alije Đerzeleza (koji su također sami u sebi samo ljudi i prema tome obični), misaoni slikar jedne specifične atmosfere, koja je protkana svim bojama poput istočnjačkog ćilima (a sve se te boje stapaju u jednu nejasno-jasnu), kroz koju on provlači svoje kontrastne likove, dajući tako svakome njegove potrebne konture bez posebnog naglašavanja igre svjetla i sjene. Ivo Andrić poput virtuozu prebire hotice po tipkama rasklimanog i promuklog glasovira izazivajući tako neugodne, hrapave tonove u veseloj glazbi i dajući kroz groteskne disakorde tragikomičan prizvuk ozbiljnim i teškim kompozicijama. Je li daleki Sjever razumio sve to? Može li se ovaj svijet Zapada uživiti u atmosferu Andrićevih priča, u njegovu filozofiju fatuma?«.

Decidiranog odgovora A. P. ne daje. No pokušava dobronamjerno razumjeti pa i objasniti onaj vječiti prijemor koji prati Andrića, njegov prelazak u srpsku književnost: »Što je, međutim, Hrvata Andrića, iz bosanske katoličke obitelji, navelo, da se proglasi Srbinom? Romantični nacionalizam i borba protiv reakcionarne Monarhije? Prkos? Ili možda ona otužna, hladna, analitička logika, koju često i uvijek susrećemo u Andrićevim djelima. Logika, koja izlazi iz razočaranja i dugih razmišljanja (koja čovjeka muče, jer su duga i jer su duboka, do te mjere, da te muke postaju strast i potreba) i koja je mladog i borbenog književnika i jugoslavenskog revolucionarca dovela do saznanja, da Jugoslavija i ne može postojati i da se ne može biti nego samo ili Hrvat ili Srbin. Pa kad je netko već zaplivaio jednom bujicom, koja mu je vlastito ognjište razorila i odnijela, čini mu se najlogičnijim (neka čudna strast, koja čovjeka izjeda i liječi u isto vrijeme), da pliva, da joj se podaje, da ga nosi što dalje i da se s njom stopi i u njoj umre. To je karakter i sudbina njegovih junaka. To je karakter i sudbina nekadašnjeg Hrvata, pa onda 'Jugoslavena' i danas 'Srbina',* poznatog književnika i nobelovca — Ive Andrića.« (str. 11).

Drugi je tekst, međutim, sasvim oprečan prvome. Polazeći od potonje činjenice (Andrićeva renegatstva) djeluje ostrašćeno, mrzilački i neukusno. Autor, već spominjani Gojko Borić (potpisan s Vukelić) pod naslovom *Životni put Ive Andrića* mjeri Andrićevu ličnost i njegovo djelo isključivo nacionalno-nacionalističkim mjerilom, nastojeći potpuno ocrniti čovjeka/pisca Andrića u očima čitatelja.

Odmah, u prvoj rečenici, »pokapa« još živog Andrića: »Neupućeni se mogu čuditi: čemu ovo kopkanje po lješini 'izgubljenog sina'?«, a neposredno za tim daje »obrazloženje«: »Andrićev slučaj (je) zanimljiv kao zastrašujući primjer sudbine jednog nebuloznog 'jugoslavenskog nacionalista', koji je po logici raz-

* U komunističkom popisu »Ko je ko u Jugoslaviji« na str. 19., iza imena Andrić Ivo, stoji slijedeće: »Književnik, redovni član Srpske Akademije nauka u Beogradu, r. 1892. u Docu kod Travnika, Srbin. Adresa: Beograd, Prizrenska 7«.

vitka takovih narodnih odmetnika morao dospjeti u čisto srpske, ekstremno nacionalističke vode.«.

Zastrašujući? Za koga? To Borić ne piše, ali zato daje kvalifikaciju Andrićevih djela koja je u dijelu hrvatske poslijeratne emigracije postala obligatnom: »Njegova dva najznačajnija djela, romani 'Na Drini ćuprija' i 'Travnička hronika' obiluju opisima likova i namjerno izobličenim prikazivanjem života muslimana, što se može tumačiti kao najtendencioznija protumuslimanska propaganda. Ne treba se zato, čuditi, da je od islamskih država samo Egipat donio prijevod nekih Andrićevih stvari. Turska, Pakistan i Indonezija, te najveće islamske zemlje, teško će pristati, da svojoj čitalačkoj publici pruže djela tog nobelovca... Stranci će iz Andrićevih fabula svakako dobiti iskrivljenu sliku bosanskih prilika u prošlosti. Ostaje, dakle, za veliku svjetsku publiku, samo umjetnička snaga Andrićevih opisivanja ljudi i događaja, ali i tu je većina stranih kritičara uočila konzervativnost andrićeve proze.«.

Nastojeći, ipak, pokazati nešto objektivnosti Borić ovako piše o razini Andrićeve umjetnosti: »Andrić, bez sumnje, poznaje svoj zanat. On se služi prokušanom tehnikom pedantnog 'realističkog' pisanja pisaca romana devetnaestog stoljeća. Postigao je majstorstvo u ravnoteži između situacija, koje opisuje i izraza. Ova ravnomjernost odgovara polaganom toku njihovog pričanja. Atmosfera događaja u njegovim romanima kao da je zamućena patinom starine. Osjećaj neumoljivog toka vremena i sudbina ljudi u njemu, na koju oni ne mogu, a i ne žele utjecati, glavna je karakteristika Andrićeve umjetničke pojave.

Mnogima se sviđa ovaj zaista staromodni način pisanja. Nešto intelektualna lijenost, a nešto zasićenost eksperimentima i intelektualizmom zapadnoevropskih pisaca, utječu na relativno pozitivan prijem 'Travničke hronike' i 'Ćuprije'. Ali odmor od kvalitetnijega, nije baš znak vrijednosti predmeta na kojemu se odmaramo.«. Rigidnost ovakve »književne kritike« odiše zapahom poslijeratnog normativističkog prosuđivanja umjetnosti — u domovini!

Ništa bolje ne zvuči ni Borićev pokušaj situiranja Andrićeva djela u moderne tokove svjetske književnosti. Netrpeljivosti i dociranju Borić ovdje dodaje i neznanje (ili je stilistička nezgrapnost posrijedi!): »Evropski roman je otišao nekoliko koračaja naprijed od Andrićevih vrhunskih ostvarenja. Zar se može 'suvereno' ignorirati epohalna otkrića Marcela Prousta, Jamesa Joycea, Alfreda Doeblina, Johna Dos Passosa, Roberta Musila, Gertrude Stein (Dos Passos i Steinova su američki pisci — op. N. M.) i ostalih preporoditelja moderne proze. Metode nisu toliko važne koliko neobjašnjiva snaga izraza i filozofija djela. Andrić pokazuje sugestivnost izraza, a u idejnom smislu nije donio ništa nova, općeljudski prihvatljiva i stalno vrijedna. 'Filozofirajući' pisci, počevši od Dostojevskog pa do Kafke, Sartrea, Camusa, Bernanosa, Eliota i drugih misaonošću nadahnutih književnika, zagospodarili su svjetskom književnošću. Ako se nasuprot njima postavi Andrić, on će biti nalik na književnika sa nekakve umjetnički zaostale planete! Sjetimo se samo pregnantne izreke

iz jednog njegovog eseja (kojoj on daje drugu namjenu nego mi): 'Pisati znači ponekad živjeti u pustinji', pa će nam ovaj Andrićev bijeg od suvremenih tema i načina obrade postati jasniji.«.

Na koncu, Borić će sam sebe dovesti u kontradikciju s prethodnim stavom o »bijegu od suvremenih tema«, jer će napisati: »Samo je jednom poslije rata Andrić zauzeo 'prikriveno-otvoreni' stav prema prilikama u kojima živi, u priči o 'seraskeru' — 'Laž'. Mnogi su naslutili u ovoj ironičnoj prozi o nekakvom turskom silniku, koji 'lumpa' i terorizira svoje podanike, lik 'voljenog maršala', kojemu, usprkos svemu, Andrić godinama služi kao 'Jugoslaven', književnik za izvoz i kao komunist. Slučajnost ove 'pobune' ostala je do danas nede-mantirana.«.

Još jedan tekst, prema potpisu i opisu prilika kojima se bavi, upućen iz domovine, nastoji dokazati potpuno Andrićevo hrvatstvo (Z. M., *Andrićevo srpstvo i hrvatstvo*, NH, 1974, 11). Kao potkrepu tvrdnjama u njemu autor pri-laže faksimil nacionala iz šk. god. 1912/13. Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kojega je ispunio sam Andrić i u kojem stoji da je vjeroispovijesti rimokato-ličke i da mu je materinji jezik hrvatski. Pored biografskih podataka, autor članka navodi i Andrićevo sudjelovanje u zagrebačkome književnom životu prije I. svj. rata: »Andrić je rođen kao Hrvat, kršten u katoličkoj župi u Trav-niku, iz ovdje donesenog Nacionala Ive Andrića na Hrvatskom Sveučilištu u Zagrebu vidljivo je, a on ga je sam ispisao, da govori hrvatski, da je primao stipendiju Hrvatskog podpornog društva 'Napredak' iz Sarajeva; Andrić se na sveučilištima Graza i Cracowa izjasnio kao Hrvat i konačno, a to je i naj-važnije, najveći dio njegova književnog djela pisan je najljepšim hrvatskim jezi-kom. Prve pjesme Andrić je objavio u legendarnoj antologiji Ljube Wiesnera 'Hrvatska mlada lirika' 1914.

Boraveći na studiju u Zagrebu, Andrić je cijelu zimu 1912. slušao u kava-nama (Matejna, Bauer, Kazališna kavana) briljantne analize Antuna Gustava Matoša. Punim jedrima zaplivao je Andrić u vode književnog pokreta 'Hrvat-ska moderna', dapače u još ekskluzivniji Matoševski krug 'Gričke škole', koje-mu su pripadali Vladimir Vidrić, Tin Ujević, Krešo Kovačić i Ljubo Wiesner, pa i mladi Krleža (dosljedni đak te škole ostao je samo Ljubo Wiesner). Ivo Andrić odužio se Matošu izvanrednim esejom, jednim od najboljih o Matošu. Dolazi rat, zatvaranja, pa pripovijesti o bosanskim fratrima, o fascinantnom sudaru islama i kršćanstva i — ulazak u srpsku diplomatsku službu, gdje je kao ulaznica važilo samo to da se u sebi zanijeće Hrvata. Andrić je to učinio.

Ivo Andrić je još živ, i spravom se može upitati je li on u tome tragičnom i tipičnom hrvatskom samonijekanju do kraja uspio.« (str. 17).

Nova Hrvatska će se ponovo oglasiti o Andriću povodom njegove smrti (13. III. 1975). Nekrolog pod naslovom *Umro Ivo Andrić* potpisan je inicijali-ma R. Š. (NH, 1975, 6). Intonacija teksta nema više borićevske oštine, a au-tor se oprašta od Andrića kojega smatra, unatoč svemu, hrvatskim piscem.

Nakon kratkog životopisa (s nekoliko netočnosti) R. Š. daje jednu ocjenu koja unosi sasvim novo svjetlo u odnosu emigracije prema Andriću, njegovo stajalište o vlasti i njegova uporna neopredijeljenost: »svaku svjetovnu vlast držao je korumpiranom i nužno represivnom. Odmah nakon prošlog rata, usred općeg bjesnila nasilja, nepravde i osvete, izjavio je jednom da se neko poboljšanje prilika u svijetu može očekivati samo od utjecaja malobrojnih zastupnika europskog humanističkog duha — kojemu je i sebe pribraja — no taj utjecaj djeluje vrlo polako, kroz generacije, a kroz taj proces dolazi često do poraza i nazadaka.

Andrić je, dakle, u prvom redu bio pjesnik, mislilac, pripovjedač, i uzaludna su bila sva nastojanja s raznih strana da od njega načine političara ili ideologa ove ili one strane. Uzaludna su bila i pitanja što su mu ih postavljali Hrvati: izjasni se jesi li Hrvat ili renegat svoga naroda. On je na sve raspre o njegovu nacionalnom opredjeljenju šutio kao sfinga, pustivši Srbe neka trijumfiraju što su dobili jednog znamenitog čovjeka za Srbina, a Hrvate neka se naprežu da sebi i drugima dokažu: on je naš!... Ipak valja naglasiti i ovo: Andrić se nikada nije izričito izjasnio kao Srbin.«

Anonimni autor u ovom nekrologu unosi još jednu novost, a to je kritika zagrebačke sredine koja je ponekad znala odbijati došljake: »Može biti da se zagrebačka kulturna sredina ponaša odviše usko, osobito kad su u pitanju hrvatski stvaratelji iz Bosne i Hercegovine, pa i Crnogorci, koji bi se radije priklonili Zagrebu no Beogradu. Ako su opravdane takve zamjerke — a čule su se više puta baš sa strane onih koji su u Zagrebu primljeni odbojno — onda bi zaista morale uvelike izgubiti od svoje opravdanosti jadikovke nad onima što su se izdigli i proslavili u sredini neprijateljskoj hrvatstvu.« Iz povijesti, kulturne, umjetničke i političke, nalazimo dosta primjera kako je ova sredina odbijala snažne, kreativne i nemirne duhove, kako došljake, tako i domaće ljude. Možda će se jednom naći netko da otvoreno i kritički istraži ovaj fenomen.

Na kraju nekrologa člankopisac ipak daje blažu sumarnu ocjenu sljedeće naravi: »Andrić je bio aristokratski konformist, koji se svagda — iako sa stanovitom elegantnom distancijom — priklanjao onima koji posjeduju moć; osiguravajući u sjeni te moći vlastitu životnu lagodnost. U tim bi koordinatama, držimo, valjalo mjeriti toga velikog književnika i ne tako velikog čovjeka.« (str. 18–19).

Sljedećih godina spominje se Andrić još u tri teksta (1975, 7; 1977, 15 i 1979, 8). Od njih je za naš pregled relevantan onaj srednji, pod naslovom *Nepoznati Andrić*, koji je zapravo nepotpisana informacija sljedećeg sadržaja: »Münchenska 'Süddeutsche Zeitung' objavila je u svome nedjeljnom prilogu od 23./24. srpnja 1977. Đilasov članak na cijeloj stranici.«. Spomenuti članak Milovana Đilasa nastao je povodom objavljivanja Andrićeve knjige iz ostavštine *Znakovi pored puta* (Beograd, 1976). Urednik *Nove Hrvatske* koji je izabrao

citare, iz Đilasova popratnog teksta, odlučio se na sasvim drugačiju prezentaciju Andrićeve osobe, njegova svjetonazorskog stajališta i pozicije u socijalističkoj Jugoslaviji od dosadašnjih u svom listu. Dakle, Đilas piše o Andriću: »...S tim zapisima pripada Ivi Andriću u svakom slučaju čvrsto mjesto u maloj skupini onih umjetnika kojima je pod ideološkim tiranijama 20. stoljeća uspjelo da ostaju vjerni svojoj savjesti i svome zvanju. Andrić je naime — suprotno svojim konformističkim književnim suputnicima — u svojoj umjetnosti, u svo- me naziranju na svijet ostao čist, nekonformist, dapače disident...« I dalje: »Andrić ne samo da nije prihvatio marksizam, već je i 'socijalističku' stvarnost poslije rata u Jugoslaviji osjećao kao nered i neslobodu, u kakvu narodi povremeno zapadaju u svojoj egzistenciji...«.

I drugi citat, iz vremena kad je Đilas bio na vrhuncu vlasti, trebao je da sugerira kako Andrićev položaj nije bio lagan i koliko je on trpio zbog toga (ali i zbog svoje naravi): »Sjećam se kako me je za vrijeme jedne ratne izložbe koju je na Kalemegdanu priredila armija (bilo je to godine 1951.), Andrić zamolio da me smije posjetiti. Inače on nikada i ni od koga, osobito ne od državne vlasti, nije tražio bilo što ili se bilo čime nametao. Tada je, tek što je sjeo, uzbuđeno gledajući u stol između nas, prešao ravno na stvar: 'Gledajte, ta izložba... Moja slika visi tamo, pri potpisivanju pristupa Trojnom paktu. Razni ljudi danas to različito tumače... Neugodno je to danas, nakon toliko godina.'... Ja sam pozvao odgovornog druga iz političkog odjela armije i sporazumio se s njime, dok je još Andrić bio prisutan, da se slika ukloni. Postiđen, pisac se zahvalio i odmah se oprostio. Ivo Andrić je možda precjenjivao opasnosti. Siguran sam da ih je precjenjivao. Jer novi su vlastodršci trebali njega više negoli on njih... Andrić je doživio starost s maskom lojalnosti i kolaboracije, koja se na vani ničim nije dala poremetiti. No, pod tom maskom krile su se beskrajsne grižnje savjesti, strah i očajavanje. Evo njegove posljednje pjesme (iz godine 1973.):

*Ni bogova ni molitve!
Pa ipak, kao da čujem ponekad
Nešto kao šapat molitve u sebi.
Moja davna i vječno živa želja
Javlja se negdje iz dubine
I tihim glasom traži malo mjesta
U beskrajnim rajskim vrtovima,
Gdje bih napokon našao ono
Što sam ovdje uvijek uzalud tražio:
Širinu i prostranstvo, otvoreni obzor,
Nešto slobodnog daha.»⁶*

6 Stihove je, kao i prethodne citate, s njemačkoga preveo netko iz uredništva NH. U *Sabranim delima Ive Andrića*, knj. 11, ta pjesma u originalu glasi:

Poučak prof. Ante Kadića

Na koncu, kao što smo najavili povodom Nikolićeva članka iz 1961. godine, taj članak i Andrićev slučaj komentirao je prof. Ante Kadić, u pismu poslanom V. Nikoliću (*HR*, 1962, 1–2, str. 130–132), na sljedeći način: »Dragi moj Vinko! Tek danas sam primio prosinački broj *HR*; prolistao sam ga od početka do kraja: krasno uređen, kao i većina prošlih brojeva. Najviše sam se zadržao na tvojem članku o Andriću... Ja ti čestitam na zanimljivom i dokumentiranom članku o Andriću; ti pišeš s velikom vjerom, elanom i poznavanjem literature. Nakon tog pohvalnog uvoda, nadam se, da mi ne ćeš zamjeriti na nekim primjedbama:

Meni se čini, da je vrlo neumjesna, zapravo neukusna ona rečenica: 'Ova mlado-hrvatska dvan a estorica pjesnika podsjećaju nas na dvanaest apostola, kojima je Učitelj Matoš'. Zar nisi sam uvidio sklizavost te usporedbe, kad nisi znao, da li Andrića treba proglasiti Petrom ili Judom? Andrić nije nipošto Petar, a nije ni Juda, jer, ma kako se on izjavio, njegova 'izdaja' ne može se usporediti s izdajom Boga!!! Ne igrajmo se velikim usporedbama i ne mijesajmo stvari. Poštujmo ljude, i kad se s njima ne slažemo. Ja se sjećam, da se pred rat pisalo i o Meštrovićevoj izdaji, a danas ga s pravom u nebo uzdižemo. Budimo ljudskiji u odnosima s drugima, te možda pridonesemo, da i oni s nama ne prekinu.

Što se tiče Andrićeva hrvatstva, ti si ispravno naveo dvije značajne činjenice: Andrićevu suradnju u *Mladoj hrva[t]skoj lirici* te neobično važan članak Petra Laste, iz kojega bjelodano proizlazi, da se Andrić već u ranim godinama lomio, kojem carstvu da se prikloni. Kao što je Bogdan Radica istakao, možda je Andrićevu lomljenju sam Zagreb donekle kriv, jer ta naša prijestolnica nije, često, pokazivala dovoljno razumijevanja za svoje sunarodnjake iz Bosne i Dalmacije. Andrićeva je odluka pala nekako oko 1934., kad je on pokojnome Kombolu izričito zabranio, da ga uvrsti u antologiju hrv. lirike. Ti se pitaš, da li je on bio zastupan u antologiji Bogdana Popovića. Andrić nije ušao u nijedno od deset Popovićevih izdanja, ali je uvršten u antologiju *Srpska lirika između dva rata*, koju je god. 1956. izdao B. Mihajlović.

»Ni bogova ni molitava!
Pa ipak biva ponekad da čujem
Nešto kao molitven šapat u sebi.

To se moja stara i večno živa želja
Javlja odnekud iz dubina
I tihim glasom traži malo mesta
U nekom od beskrajnih vrtova rajskih,
Gde bih najposle našao ono
Što sam oduvek uzalud tražio ovde:
Širinu i prostranstvo, otvoren vidik,
Malo slobodna daha.«.

Trebalo bi napomenuti, da ga znamenita Cassell's enciklopedija naziva jugoslavenskim piscem (S. Clissold), te da je Andrić u razgovoru s novinarima, nakon što mu je bila podijeljena Nobelova nagrada, izjavio, da je on jugoslavenski pisac. Ti možeš dokazivati, da jug. nacija ne postoji, ali, što onda ako se Andrić smatra takvim? Ja mislim, da je naša dužnost poštivati njegovu izjavu, a ne gurati ga među Srbe, ako on ne će. On je bio jug. nacionalista pred 1914. (dapače, član mlade Bosne), pa se sada pod stare dane vraća idealima mladosti.

Ja nisam ispustio Andrića iz mog pregleda hrv. književnosti na engleskome i hrv. antologije jedino zbog tvoje primjedbe (ja te štujem), već navlastito, jer sam bio u međuvremenu dobio famozni *Ko je ko*, gdje sam pronašao, da se Andrić izjavio Srbinom. Moj je bio i ostaje princip, da u pitanju narodnosti poštujem svačiju odluku. Mi znamo, da je Ivo Cippico učio u sinjskom franjevačkom sjemeništu, a danas ga svi uvrštavaju među srpske pisce. Ja sam nekada i Skendera Kulenovića ubrajao među hrv. pisce, a što možemo, ako se i on prikopčao Srbima. Ja ipak držim, da sam ja (kao što i svi drugi!) strašno pogriješio, kad sam knjizi *Ko je ko* pridavao svetopisamski autoritet, jer čujem iz pouzdanih izvora, da sadrži mnoge netočnosti (»Svaki (protest smatrao bi se podizanjem prašine oko nevažnih pi a nja u sunčanom carstvu bratstva i jedinstva«).

Pok. Ivan Meštrović koga sam posjetio dvije nedjelje prije njegove smrti, rekao mi je, da je Andrićeva majka bila pravoslavna (znači Srpkinja) iz Višegrada. Je li to točno? Ja sam uvijek držao, da su Andrićeva oba roditelja bili katolici. Ako mu je majka bila pravoslavna, onda možemo lakše razumjeti Andrićevo nacionalno kolebanje, pogotovo, ako uzmemo u obzir, da mu je otac umro, kad mu je bilo dvije godine i da je rano djetinjstvo proveo u Višegradu. Mi znamo iz njegove prve dvije knjige (*Ex Ponto* i *Nemiri*), kako je njegova majka imala silan upliv na njega.

Ti si nabrojio toliko dragocjenih podataka, a nisi naveo, da je *Ex Ponto* izdao Andrićev prijatelj i politički istomišljenik Niko Bartulović, koji je napisao krasan predgovor. Bartulović je istakao veliki utjecaj Kierkegaarda na Andrića. Jedinu knjigu, koju je u Splitu ponio u tamnicu, bila je Sørenova. Možda time možemo protumačiti, da se Andrić, nakon 1914. i zatvora, u razgovoru sa svojom dušom i u kontaktu s tim dubokim misliocem, ohladio za politiku te posvetio drugim pitanjima.

Moje je uvjerenje, da se Andriću s hrvatske strane često pravi nepravda. Svi pišu, da u romanu *Na Drini ćuprija* nema Hrvata. Budimo iskreni, pa recimo, koliko Hrvata-katolika živi u Višegradu. Andrić tu ne govori o Bosni kao cjelini, već o Višegradu. Zašto ne posvećujemo istu pažnju njegovu jednako važnom romanu *Travnička hronika*, te njegovim mnogobrojnim pripovijestima, u kojima on isključivo govori o katolicima. U *Travničkoj hronici* on samo jednom opisuje Srbe, koji žive izvan grada, a koliko nezaboravnih stranica

posvećuje našim franjevcima, koji žive u Docu te po drugim bosanskim samostanima.

Nadalje, ja sam u mojoj oduljoj radnji o *Trauničkoj hronici* i Francuzima (koja je izišla u *California Slavic Studies*, I, 1960., str. 134–169) na temelju dokumenata dokazao, da Andrić slijedi vjerno svoje francuske izvore, dok ovi o bosanskim franjevcima pozitivno pišu, a preskače upravo one pasuse, u kojima (na pr. Chaumette des Fossés) piše, da su se ponašali poput turskih paša, te je njihov neljudski postupak prisilio mnoge vjernike, da pređu na islam. Vrijeme je, da prestanemo s otrcanim i netočnim pisanjem, da Andrić negativno prikazuje bosanske katolike. Ja sam duboko uvjeren, da je u tome točniji Srbin Milan Bogdanović, koji je u par navrata naglasio činjenicu, da se Andrićev katolički odgoj vidno opaža, jer se on najradije zaustavlja na pripadnicima katoličke vjere. Pokažite mi jednog drugog pisca, koji je o njima toplije i humanije pisao te ih u nekim od svojih pripovijesti do simbola podigao.

Što se tiče Hrvata muslimana, to je drugo pitanje. Mi smo danas jednako-pravni članovi istog naroda, mi treba da se što čvršće povežemo, te je, stoga, bolje, da zaboravimo pretužnu prošlost, ali činjenica ostaje, da smo se stoljećima borili protiv Turaka, bili dobrim dijelom njihovo roblje i da su oni bili nemili gospodari. Zašto bi se naši muslimani trebali identificirati s turskom vlašću? Kamo ćemo doći, ako se više ne usuđujemo ustati na obranu remek-djela, kao što je *Smrt Smail-age*, jer bismo se time mogli zamjeriti braći muslimanima? Dajmo si ruke, stisnimo redove, ali ne niječimo činjenice. Nasuprot, možda iz tužnih historijskih događaja nešto konačno naučimo.

Sad ću se ja dotaknuti nečega, na što ćete vi dolje u Buenos Airesu vjerojatno graknuti: Meni (i mojim prijateljima ovdje u Indiani) se čini, da tvoj članak previše pati od te blažene politike. Sve prosuđujete kroz političke naočare. Za Boga, u životu nije sve politika! Pa sve, da je Andrić i prihvatio srpsku narodnost, da li možemo i moramo od njega nešto naučiti? Oh, da! Zar nije naš život poput rijeke, pun promjena i virova, sve juri nizvodu, čovjek može da se lako utopi ili naleti na hrid. Stoga treba da gradimo mostove među ljudima, među strankama, među vjerama i među narodima. Ostanimo na svome, na našoj obali, ali nikada ne zaboravimo, da su nam mostovi potrebni: mostovi ljudskog razumijevanja i izmjeničnog poštovanja. Pokažimo, konačno, da smo nešto naučili u ovoj emigraciji, gdje se svakog dana susrećemo s protestantima, Židovima, republikancima, reakcionarnim i ljevičarskim elementima, vjernicima i nevjernicima, pa među svima imamo dobrih i milih prijatelja. Svima je poznato naše narodno i vjersko stanovište, pa nas ipak štiju i vole. Prenesimo to isto razumijevanje i na naš Balkan, jer mržnja nije nikada ništa riješila. Mi se nazivamo učenicima Isusovim, a On je propovijedao samo ljubav i opraštanje. Naučimo se opraštati, jer se i nama ima mnogo toga oprostiti.

Naučimo se nadalje uživati u prekrasnom Andrićevu stilu i jeziku. Zašto to neprekidno insinuiranje, da je Andrić dobio nagradu kao Srbin, a da je od-

bijena Krleži zbog njegova hrvatstva. Ja znam, da ću se zamjeriti mnogim čitaocima HR, ali iskreno priznajem, da bih, da sam bio, slučajno, član Nobelove komisije, i ja (iako s bolom u srcu) bio glasovao za Andrića protiv Krleže. Ruku na srce, pa priznajmo, tko piše boljim i čistijim hrvatskim jezikom: Andrić ili Krleža; tko zadire dublje u vječne probleme, onaj, koji prikazuje groznu sudbinu čovjeka na ovome križnome putu, ili Krleža, koji puca na mrtve Glembajeve i strastveno sudjeluje u izgradnji sistema, koji danas tlači sve narode Jugoslavije? Krleža je velika kultura i veliki majstor slova, ali je on i crveni meteor, koji je ostavio požar za sobom. Mi moramo nestrpljivo očekivati onaj sretan dan, kad će se hrv. književnost konačno osloboditi Krležina stila i duha. Krleža je više nego itko drugi pobrkao duhove. Ni na njega ne bacajmo kamen, jer i on danas ispašta te pomaže, koliko može.

Da zaključim: Andrić, siroče, malena rasta i nježna ustroja, teški bolesnik na plućima, trogodišnji utamničenik, postepeno napreduje na ljestvici karijere i književnosti. Tko zna, koliko je gorkih i on progutao? Poklonimo se pred ustrajnošću volje u tome krhkome tijelu. Mi bismo izbjeglice morali naučiti od Andrića, da ustrajan rad, udružen s bogodanim talentom, usprkos svih neprilika, može stvoriti djela trajne vrijednosti. Uz stisak ruke i najbolje želje tebi i svima poznatima ANTE KADIĆ.«.

* * *

Jugoslavenski okvir 1945–90. omogućavao je da čovjek ne pripada nikome. Da bude samo svoj. Jugoslavenske nacije nije bilo, niti jugoslavenskoga jezika, niti je itko na tome išta radio i insistirao (a državljanstvo se ionako ne računa u ovu temu). Jugoslavenski okvir omogućavao je da budeš što moraš, ali i da budeš što želiš. Danas, recimo, hrvatski okvir čovjeku ne omogućuje da bude što mora, ali niti da bude što želi. Ni srpski, ni slovenski, ni bosanskohercegovački, a bogme ni makedonski, crnogorski ili kosovski. Da li će EU osiguravati ono što je osiguravala socijalistička Jugoslavija? Sumnjam. Jer u EU su s Balkana ušli najprije oni koji su se najbrže odrekli Jugoslavije i sebe samih. Kako će biti s ostalima? Vidjet ćemo.

Pa čiji smo onda? Ničiji! Nas niti tko treba, niti ičim zaslužujemo da nekome trebamo! Mi ćemo polagano biti uklonjeni sa svake scene, onako kako se uklanja krama i predmeti koji smetaju. I to ne zato što nas netko specijalno mrzi pa nas onemogućuje. Ne, nego zato što mi sami ne želimo biti nešto važni. Zbog naše autodestruktivnosti. Mi plinemo jer nemamo više *elan vitala*. Mi smo gotovi! Kako je, uostalom, već pisao Marx. Uostalom, da su narodi nestajali i nastajali nije nikakva povijesna novost. Tako je bilo i tako će biti.

Nada Gašić

Hodnik ispred sobe

(Jednočinka u trajanju od 11 minuta)

129

LICA:

Žena (šezdesetgodišnjakinja)

Mladić (osamnaestogodišnjak)

DOMAR

1. LEKTORica

2. LEKTORica

1. LEKTOR

2. LEKTOR

SCENA: ČETVOROUGAONI HODNIK/ PREDSOBLJE/ FORCIMER/ KORIDUR u koji, kroz odškrinuta vrata, dopire svjetlo iz okolnih soba.

U hodniku su dvije stolice na kojima sjede dvije žene, jedna odjevena u navijački dres hrvatske nogometne reprezentacije (u daljnjem tekstu kockasta lektorica), a druga u dres srpske fudbalske, također reprezentacije (u daljnjem tekstu prugasta lektorica). Na podu, s lijeve strane, sjedi muškarac pognute glave odjeven u navijački dres BiH, a s desne, muškarac uzdignute glave, odjeven u crnogorski navijački dres. Njihova odjeća predstavlja opća mjesta u reklamama i tv sapunicama, ali je jedino po čemu ih se može raspoznati, pa je, stoga, prisutna i u ovom tekstu.

Didaskalije:

Radnja igrokaza događa se u predsoblju stana književnika Ive Andrića koji se nalazi u Beogradu, otvoren je za javnost kao muzejski prostor, pa je scena tako i uređena. Ženski lik je osoba sitnije građe, stara šezdesetak godina, odjevena onako kako se odijeva prosječna osoba tih godina u ljetno doba: traperice i majica. Mladić je osamnaestogodišnjak, odjeven je kao se prosječna osoba tih

godina, farmerke i majica. Domar je osoba stara šezdesetak godina, odjeven kako se u ljetno doba odijevaju prosječni muškarci, farmerke i majica.

/Domar nepokretno stoji pred vratima sobe iz koje dopire najjače svjetlo. Tišina.

Uskoro se čuje kiša kako udara o prozore, zatim zvuk jakog pljuska. Oglašuje se zvuk zvona. Domar je i dalje nepokretan. Zvuk zvona postaje agresivniji, domar se pokreće i otvara ulazna vrata stana. S druge strane vrata stoje žena i mladić./

Mladić: Izvinite, jel možemo da uđemo?

Kockasta lektorica (naglo osvijetljena, ustaje): Oprostite, možemo li ući?

Domar: Ne možete, pauza je. Osim toga nema kustosa.

Kockasta: Ne možete, stanka je. Osim toga, kustos nije nazočan.

Mladić domaru: Ma, molim vas, gospođa je književnica iz Zagreba, ovde je gost na književnom festivalu Krokodil, želela bi da vidi stan Ive Andrića.

Kockasta: Ma, molim vas, gospođa je spisateljica iz Zagreba, gošća je...

Domar (promatra ženu koja se smiješi): Nisam čuo za krokodila u Beogradu, a nisam čuo ni za književnicu. Kažem, sam sam. Kustos je otišao.

Kockasta lektorica podigne ruku s olovkom i prošapće skrušeno: Nemam ništa za prepraviti.

Mladić: Ma, molim vas, nećemo da smetamo, samo kratko da provirimo.

Kockasta veselo: Ma, molim vas, nećemo smetati...

Domar: Pa dobro, uđite, izvolte, ali pazite na parket, mokri ste.

/Žena i mladić ulaze./

Domar se obraća ženi: Poznam Zagreb, služio sam vojsku na Čрномercu. Ne sećam se kad je poslednji put bio neko iz Zagreba.

Žena: Drago mi je što sam tu.

Prugasta lektorica radosno ustaje: Drago mi je da sam ovde.

Mladić: Možete vi da nas pustite same, nećemo ništa da diramo, samo da pogledamo.

/Lektorice se međusobno štipaju.

Domar pali svjetla u sobama u koje se ne može ući jer im je ulaz zatvoren svilenim gajtanom./

Kockasta lektorica autorici: Gajtan. Definicija po Klaiću: turcizam: upređena ili upletena vrpca koja služi za porubljivanje odjeće ili za ukras. (Histerično): Nemam hrvatskoga naziva, nađite mi hrvatsku riječ!

Lektor u majici zastave BiH skače i pobjednički diže šake u zrak.

Domar: Navirite se, u sobe nemojte da mi ulazite, mi smo ovo ogradili da školske ekskurzije ne unište parket.

Kockasta: U sobe nemojte ulaziti!

Domar: Ja sam u onoj sobici, pa ako šta treba, zovnite.

/Kockasta rezignirano sjeda.

Mladić i žena ostaju sami pred svilenim gajtanom. Naviruju se u asketski uređenu radnu sobu Ive Andrića. U sobi se nalazi radni stol sa stolicom, kauč, komoda na kojoj je starinski televizor i na postolju frak preko kojeg je prebačena lenta./

Mladić: E, ovaj televizor je mrak.

/Ustaju lektorice i jedan lektor. Crnogorcu se ne da./

Lektori uglas: Mrak je žargonizam!

Žena: Takav je bio i prvi televizor koji su kupili moji roditelji. RR Niš.

Mladić: Stari ste.

Žena: Stara sam. (nakon kratke tišine) Ovo je valjda frak u kojem je primio Nobelovu nagradu.

Glas domara iz udaljene sobice: Nije nego je kao diplomata predavao u Berlinu verodajnice, zna se kome.

Mladić: Matori prisluškuje.

Kockasta lektorica: Matori ne postoji u hrvatskom jeziku. Ne postoji! Pogledajte u Novog Klaića!

Prugasta: Matori je čista srpska reč. /BiH lektor je ugrize za nogu./

Žena (tiše): Ne slušaj domara, to je frak u kom je Andrić primio Nobela.

Mladić se osvrće: Pa u ovoj sobi nema više ničeg.

/Pojačava se svjetlo u svim ostalim sobama, posebno u salonu s namještajem boje pelina./

Mladić: E, pa izgleda da je Ivo bio neki skroman čovek. Ovo je običan stan. Nema mnogo toga da se vidi.

Žena: Ima.

Mladić: Šta, pobogu?

Žena: Luksuz tišine. Stan ima debele zidove i ne čuje se ništa izvana. To je najveći luksuz koji pisac može zamisliti u gradu.

Prugasta lektorica: Može da zamisli.

Tišina. Čuje se kiša.

Mladić: Ali kiša se čuje.

Žena: Kiša nije buka.

Mladić: Da pitam ovoga da nas pusti da sednemo u predsoblje? Ako sad izađemo, ništa nismo uradili, pljušti još jače. Evo, dve stolice.

Kockasta lektorica (umorno): Dvije.

Žena: Probaj.

Mladić dovikuje: Izvinite, možemo li da sednemo u predsoblje da sredimo utiske?

Domar: Pazite da mi ne iskvastite parket. Mokre su vam patike.

Kockasta rezignirano, tiho: Smočite. Tenisice.

/Mladić i žena ne primjećuju lektorice i sjedaju im u krilo. Do kraja dijaloga lektorice mašu rukama, ali pritiješnjene šute i ne remete dijalog. Bosansko-hercegovački i crnogorski lektori ionako sjede na podu. Crnogorski povremeno usklikuje (meko) Š i Ž/

Žena: Ovo ti je bila izvrsna ideja da uđemo u stan. Pokisnuli bi do gole kože. Da nije bilo pljuska ne vjerujem da bih ikad ušla u stan Ive Andrića.

Mladić: Nisam ni ja nikad bio. Kad smo prvi put išli organizovano, još u osnovnoj, imao sam grip, a drugi put nisam hteo. Prosto nisam došao.

/Kockasta lektorica na kojoj sjedi žena očajno maše rukama./

Žena: Bolje. Ništa se ne pamti od tih školskih posjeta muzejima i izložbama.

/Zašute. Kiša pojačava./

Mladić: Prijavio sam se za volontera na Festivalu tek tako, da ne idem u školu. Ionako je ostala još matura pa razlaz.

Žena: Pametno, škola zatupljuje, treba je izbjegavati.

Mladić: Molim? I to mi kaže jedna književnica.

Žena: Nisam prava književnica. Malo sam napisala, kasno počela. Jedino sam čitala. To me, valjda, opravdava.

Mladić: Jeste li čitali Ivu?

Žena: Aha.

Mladić: Šta ste čitali?

Žena: Dosta. Bojim se... većinu. Možda i sve.

Mladić: Molim? Pa to nije zdravo, video sam koliko je čovek napisao.

Žena: Njega nije štetno pročitati. Ali ima pisaca koji su štetni i s jednom knjigom. Ako ih već moraš čitati trebaš biti pripremljen na smeće.

/Prugasta lektorica ispod mladića maše u očajanju. Jedva čujno od nje dopire: Ćubre, Ćubre./

Crnogorski lektor podiže glavu: Ćubre ti je otac.

Mladić: E, a sad ću da vam priznam nešto što nikom nisam. Ja od dobrog starog Ive nisam pročitao ništa.

Žena: Možda je i bolje, čitat ćeš ga u pravo vrijeme. Kako si se provukao kroz program srpske književnosti?

/Kockasta lektorica, dižući ruke prema nebu na molitvu, klizi, gotovo onesviještena.

Prugasta lektorica diže pobjednički tri prsta. /

Mladić: Prepisao, pročitao s interneta kratak sadržaj i dovoljno; izvuko trojku.

/Tišina i kiša./

Mladić: Kako ste to tako mirno rekli „srpska književnost“? Zar vi ne smatrate da je Ivo Andrić hrvatski književnik?

Žena: Ne smatram, on to jest.

/Prugasta lektorica onemoćalo klizi, Kockasta oživljava i podiže dva prsta u zrak. Bosanskohercegovački lektor ustaje s poda i zasukuje rukave. Crnogorac ne ustaje, za svaki slučaj kaže (meko)Š./

Žena: On jest i srpski i hrvatski i bosanskohercegovački. Nije ga moguće dijeliti. Čak vjerujem da su nekim rudimentarnim ostacima sentimenta i Crnogorci i poneki Slovenci i Makedonci ponosni na tog nesretnog Nobela. Uostalom, Andrićeva književnost je univerzalna kategorija, pripada onom tko je razumije.

/Lektori se šaketaju međusobno./

Mladić: Ako, ono... poludim, šta prvo da pročitam?

Žena: Na Drini Ćuprija čitaj posljednju. Sad si zreo za Prokletu avliju.

Mladić: Zašto?

Žena: Zato što je sam opis te avlije, tog dvorišta, na samo jednoj kartici teksta, prava slika svijeta. Zatvor kao mjerilo društva. Dovoljno da čovjek shvati u kakvoj je državi živio, u kakvoj živi i u kakvoj će živjeti.

Mladić: Samo opis?

Žena: Ne, ali povući će te, sve će ti biti jasnije. Kad dođeš do Ćamila sve ćeš razumjeti. I što je pojedinac i što je vlast. Naročito kad je uplašena. Ćamil će ti reći koliko je opasno misliti. Još opasnije maštati.

Mladić: Je li vama, o vašoj državi rekao nešto, taj Ćamil?

Žena: Sve.

/Tišina. Kiša./

Mladić: Moj najsretniji dan u životu bio je kad me je tata nosio na ramenima, kad smo šetali i rušili Miloševića.

Žena: Da, dijete uvijek pamti kad ga je tata nosio na ramenima, roditelj rijetko pamti kad je nosio svoje dijete.

Mladić: Posle su se starci razveli. Stari je otišo, ali onda je bio kul, stoposto. Najjači. Satima me nosio. Bio sam najviši u Beogradu. Tako sam se osećao.

/Tišina. Kiša./

Mladić: Koji je vaš najradosniji dan u životu?

Žena: Još ga čekam.

Mladić: Pa da niste malo zakasnili?

Žena: Ja sam nekakav zakašnjeli homo sapiens. Prvi roman napisala sam s pedeset sedam godina.

Mladić razočarano: Iskreno, očekivao sam da mi dodele nekog drugog, pravog pisca iz Hrvatske.

Žena: Još si dobro prošao, ja sam bar trijezna.

Mladić: Da, al ima jedna strašna plavuša, ima noge dovde (pokazuje ispod pazuha).

Žena: A, Maša Kolanović. Upoznat ću te navečer.

Mladić (očajnim glasom): Pa ako me drugovi pitaju s kim sam bio na razgledavanju Beograda, šta da kažem? Ako me provale, izgoreo sam totalno.

Žena: Izmisli nešto, reci da žena izvorno piše na engleskom, da je dobila Bookera, da se to zasad taji, ali da je tebi rekla u povjerenju, pokaži na Mašu Kolanović i sve pet. Ako si se izvukao da ne pročitaš ništa od Andrića, izvući ćeš se i iz ovog.

/Tišina. Kiša./

Mladić: Kad ste poslednji put bili u Beogradu?

Žena: Davno, prije rata.

Mladić oprezno: Kako ste preživjeli rat?

Žena: Nisam preživjela rat.

Mladić (oprezno): Jel vam se nešto mnogo gadno desilo?

Žena: Ne. Rat prežive i neki kojima su se desili užasi, a ja jednostavno nisam imala tu sposobnost. Nisam preživjela. Zato valjda pišem, da provjerim jesam li živa.

Mladić: To... Kao kad neko peva u mraku da se manje plaši?

Žena: Otprilike.

Mladić: Meni se isto nekad čini da nisam preživio mnogo toga. Kao jesam, a opet, nisam. (Okrene se prema ženi). Samo nemojte da mi kažete da sam premlad za takve misli.

Žena: Nikad te ne bih tako uvrijedila.

/Tišina. Kiša./

Mladić: Koja vam je, onako, najdraža stvar od Andrića? Možda da to pročitam?

Žena: Prva koju sam pročitala. Priča o vezirovom slonu.

Mladić: O čemu je?

Žena: O okrutnosti, neprihvatanju, neprilagodljivosti, najviše o usamljenosti... Slon koji ugiba zove se Fil. Ponekad zapjevam Sometimes I feel like elephant PHIL.

Mladić: Na koju melodiju?

Žena: Sometimes I feel like a motherless child.

Mladić: Pa da probamo?

Žena: Da probamo.

/Glasno zapjevaju./

Izlazi domar, pokazuje kažiprstom izlazna vrata i nestaje sa scene. Mladić i žena izlaze pjevajući. Refren se čuje sa stubišta, polako ga nadjačava zvuk kiše. Lektori se smještaju na svojim stolicama i tiho, da ih poslodavci ne čuju,

razgovaraju na međusobno razumljivom jeziku. Žene jedna drugoj pomažu da namjeste majice. Iz radne sobe izlazi prazan frak, skida lentu i njome istjeruje lektore iz stana Ive Andrića.

Dvije verzije kraja:

Prva: U ugodnom polumraku publika se pridružuje mladiću i ženi u pjesmi i zaista lijepo pjeva Sometimes I feel like elephant Phil.

Druga:

Svjetla se gase na pozornici, ali se ne pale u dvorani u kojoj se čuje nervozno meškoljenje, škripa stolica, žamor i izdvojeni glasovi lektora.

Gdje je izlaz, gde je izlaz, đe je izlaz, zatim zajednički bez lektoriranja, MRAK JE, NE VIDIMO IZLAZ.

Iz tog mraka dopiru prve psovke, pa zvuk udaraca i na kraju jauci.

Odaberite.

(Ova jednočinka objavljuje se bez lektorskih intervencija, a za sve što smatrate greškama odgovornost snosi autorica).

Ante Bašić

O *homo balcanicusu* u Andrićevim esejističkim i kritičkim tekstovima

136 1.

Obrazlažući rezerviranost prema objavljivanju svojih lirskih ostvarenja u prijevodima ili sabranim djelima, Andrić se više puta pozivao na Chateaubrianda i njegovu izjavu prema kojoj liru treba ostaviti s mladošću (usp. Jandrić 1982: 406). Sličan je stav imao i prema dijelu svoje esejistike,¹ pa je njezin dobar dio široj javnosti postao dostupan tek u posthumno objavljivanim izdanjima sabranih djela (¹1976; usp. Klevernić 2011).

Na tematskoj se razini može govoriti o poprilično raznolikome esejističkom i kritičkom interesu. On seže od najranijih, uglavnom kraćih, osvrta na književnike i njihovo stvaralaštvo, poput onih o Matošu, Domjaniću, Preradoviću, Panduroviću, Ćoroviću, Whitmanu ili Gorkom, preko tekstova o Musoliniju i nastajanju fašizma u Italiji, zatim eseja o Franciscu Goyi, svetom Franji Asiškome i Lauri i Petrarci, sve do čuvenog govora povodom dodjele Nobelove nagrade u Stockholmu 1961. godine, o čaroliji priče i umijeću pripovijedanja uopće. Ipak, dvjema je ličnostima Andrić posvetio najviše prostora: brojnošću prednjače radovi posvećeni Petru II. Petroviću Njegošu, kojemu je Andrić, u razdoblju od gotovo četiri desetljeća, posvetio čak devet eseja, a odmah iza njih oni o Vuku Stefanoviću Karadžiću².

- 1 Andrić o tome govori i u jednom od brojnih razgovora s Ljubom Jandrićem: »Ja sam eseje, kao i stihove, pisao u predasima, odmarajući se od teškog rada na pripovetkama i romanima. Moje je pravo da mislim da tu nisam postigao ono što mi je pošlo za rukom u drugim delima. Zato nerado pristajem da se to štampa, sa izuzetkom eseja o Goji, Vuku, Njegošu i još nekih.« (Jandrić: 165)
- 2 Pored pet eseja u potpunosti posvećenih životu i djelu Vuka Karadžića te nerealiziranog scenarija *Tri slike iz života Vuka Karadžića*, na Vukov se rad dobrim dijelom referira i u predavanju koje je održao 1949. godine u novinarskom klubu »Borbe«, *Nešto o stilu i jeziku*, koje

Upravo se tekstovi posvećeni Njegošu i Vuku, pored onih o Goyi, smatraju najuspjelijim ostvarenjima Andrićeve esejistike, što je ocjena s kojom se složio i sam autor (usp. 1. fusnotu), no činjenica je i da se tek integralnim uvidom u njegove eseje i kritike dobiva jedna nova, zaokružena, gdje gdje čak i iznenađujuća, slika o Andrićevu stvaranju i načinu mišljenja. Uzimajući u obzir činjenicu o evidentnoj razlici u njihovoj vrijednosti, ipak ostaje vrijednosni sud koji je teško osporiti, a prema kojemu je Andrić »pisac koji stvaralački misli o svim fenomenima čovekove egzistencije« (»Beleška o ovom izdanju«; *Istorija i legenda*, 1984: 243), a o svemu o čemu piše, piše s izuzetnom pronicljivošću i na temelju iscrpnih uvida u predmet. Navedeno je, uostalom, odlika njegova opusa u cijelosti, pa u tom smislu eseji i kritički tekstovi predstavljaju značajan i nezaobilazan dio svakog potpunijeg uvida u Andrićevo djelo.

2.

Premda je balkanski topos jedan od glavnih u Andrićevu stvaralačkom opusu, o Balkanu i tipičnom *homo balcanicusu* on najslobodnije progovara tek u svojim zapisima sabranim u *Sveskama* i *Znakovima pored puta*. Kao vrstan poznavatelj mentaliteta i običaja brojnih naroda i kultura, svoje je viđenje balkanskog čovjeka uspijevao ispisivati iz dvostrukog očista: postavljajući Balkan i Balkance u vizuru zapadnjačkih predodžbi (u kojima se Balkan redovito doživljava kao Drugi u odnosu na /prosvijećeni/ Zapad — zaostao, neciviliziran i nedovoljno uljuđen), ali promatrajući ga i iz domicilne vizure te ističući i neke pozitivne karakteristike, poput gostoljublja, na primjer, pri čemu nije izostajala ni otvorena kritika upućena Zapadu. Na temelju je analize tih zapisa moguće govoriti o nekulturnom, neciviliziranom i konfliktima sklonom balkanskom čovjeku, s izraženom egocentričnošću, manjkom poštovanja i osjećaja prema drugima, naglašeno hipertrofiranom, nesposobnom, lijenom, nesklonom stvaranju novih vrijednosti, nerealnom, s viškom mašte, nemarnom, površnom i neurednom (usp. Bašić 2012).

Zadržavajući na umu njihov »ambarski« karakter³, ono prosijava, kao što je već spomenuto, premda u pravilu suptilnije i diskretnije, i na mnogo mjesta u ostatku njegova djela: od romana, preko pripovijedaka, sve do eseja i kritika.

je na temelju stenograma kasnije objavljeno u cetinjskom »Stvaranju« (usp. »Napomene«; *Istorija i legenda*: 250).

- 3 Sam je Andrić o *Znakovima pored puta* govorio kao o nekoj vrsti »lirskog dnevnika« (Jan-drić: 166), dok je svoje bilježnice (u *Sabranim djelima* objavljene u *Sveskama*) smatrao svojevrsnim »ambarom«, riznicom kojom se služio kod pisanja: »Za razliku od *Znakova*, koji su zasebni, i manje-više, trebaju takvi i da ostanu, u *beležnicama* je moj 'potrošni materijal', ja se odatle snabdeвам kad mi god šta zatreba.« (*isto*). Stoga ih nije neopravdano uzimati kao polaznu točku za bavljenje ovim, ali i mnogim drugim pitanjima cjelokupne Andrićeve poetike.

Tako već 1914, u prikazu romana Viktora Cara Emina *Iza plime* u »Hrvatskom pokretu«, opisujući lik iz romana, Andrić spominje »tip našeg inteligenta koji je iskorjenjen i svojom moralnom neuravnjenošću izgubljen za naše društvo« (*Umetnik i njegovo delo*: 232)⁴:

Nikola Rajković je tip takvog čovjeka. Ispucana energija u ćoravo; snage se razišle (kakve li su bile!?), iščiljele ili okrenule na zlo; duh je ubijen besposlicom, tijelo grijehom, principi ishlapili, doktrine struhle, uvjerenja poklekla; valja živjeti od zla. (*isto*)

U prigodno pisanom tekstu iz 1948. godine, *Četrdeset godina od smrti Si-me Matavulja*, prvotno objavljenom u »Književnim novinama«, Andrić se oduševljava njegovim darom za uočavanje velikih i dubokih proturječnosti društva, koje uspijeva sažeti na samo jednu, ali krucijalnu pojedinost:

Matavulj je na policama jedne kafane u primorskom gradiću mogao da pruži sumarnu strukturu celog jednog društva.

»Za tezgom police pune svakojakih boca. Među njima razapeti Isus Hristos i pred njim gori kandilo. Dva reda pod njim 'gospica' (malena slika Bogorodičina). Pred njom nema svijeće; ona je zadovoljna sa dvije kite svježih cvijeća. U pročelju 'Ćesar i Ćesarica' razdvojeni masnijem ogledalom. Naokolo po duvarovima nekakve goluzdrave ženetine...« (*Bodulica*).

Eto, tu su, zaista, svi elementi, sve snage »duhovne« i »svjetovne« koje vlada ju životom gradića i pokreću ljude u njihovim odlukama i postupcima. (*isto*: 132)

Ili, nekoliko godina kasnije, također u tekstu posvećenom Matavulju, *O majstoru pripovedaču* (»Književne novine«, 1952):

Negde u jednoj od beogradskih pripovedaka, Matavulj, prolazeći ulicama glavnog grada i služeći se samo čulom sluha, daje ovako sliku društvene strukture Beograda sa kraja XIX veka: »Negde po gospodskim kućama drndahu klaviri, a negde čušaše se glas stoke.« (*isto*: 139)

Koncizna jezgrovitost i sposobnost Matavuljeva da u samo jednom potezu oslika čitavo društvo svoga vremena — taj nasilni spoj *duhovnog* i *svjetovnog*, sela i grada, umjetnosti i nature, čiji je konačni produkt učmala balkanska malograđanština, u Andrića izaziva oduševljenje, ali pročitane impresije nerijetko su bile zamijenjene i proživljenim iskustvom. Kao književnik koji se prilikom pisanja svojih romana i pripovijedaka obilato koristio arhivskom građom, u kratkom tekstu *Kad je reč o arhivima* iz 1960, pozivajući na veću toleranciju i razumijevanje s ciljem što kvalitetnije suradnje između arhivskih radnika i književnika, Andrić osjeća potrebu progovoriti o odnosu *homo balcanicus* prema kulturnim ustanovama koje skrbe o očuvanju prošlosti i sadašnjosti:

4 Citati su navođeni prema izdanju *Sabranih djela* iz 1984. godine; prir. Vera Stojić Šet. al.Ć, Udruženi izdavači, Sarajevo, 1984.

Jer ima u nas ljudi, često i školovanih, koji na te ustanove i tu vrstu posla gledaju kao na nešto izlišno i beživotno. U svojoj kratkovidosti oni i ne slute da su arhivi i arhivski materijali živi i bogati i stvarni isto tako i isto toliko koliko i tzv. »živi« i »stvarni« život sâm.

... Samo neuki i nerazumni ljudi mogu da smatraju da je prošlost mrtva i neprelaznim zidom zauvek odvojena od sadašnjice. (*isto*: 326)

U ovom se primjeru jasno ocrtava kritika upućena balkanskom inteligentu, koji unatoč obrazovanju nerijetko zadržava skučen pogled na stvari, odnosno izražava manjak poštovanja i tolerancije prema svemu što ne smatra važnim ili ne razumije.

Potreba za odabirom ovakvih slika ili ukazivanjem na njih kod drugih pisaca, kao u navedenim primjerima kod Cara Emina ili Matavulja, dokazuje stalnu prisutnost Andrićeva interesa za *homo balcanicus*, čijem mentalitetu nije svjedočio samo kao promatrač, nego se s istim nerijetko bio prisiljen i sam boriti.⁵

*

Svoju fascinaciju Njegošem i Vukom Andrić je često isticao. Prvi susret s djelom crnogorskog vladike smješta još u predškolsku dob,⁶ a Branko Lazarević u jednoj svojoj dnevničkoj bilješci iz 1946, zapisujući svoje impresije o Andriću, između ostalog zapaža i sljedeće: »Njegoš i Vuk su mu uvek na ustima i pod perom« (cit. prema Popović: 174). O utjecaju koji su na njega izvršila navedena dvojica Andrić već potkraj života govori i Ljubi Jandriću.⁷

5 Posljednje možda ponajbolje ilustrira bilješka iz *Znakova pored puta*:

»Da bi se nekud stiglo i nešto postiglo, potrebno je u nas mnogo. Kao i svuda u svetu, možda i više. Pre svega treba proći, po dubokoj tami, kroz blatnjavo selo i čopor nevezanih pasa u njemu. Pa posle toga — ako šta ostane od tebe — sačekati jutro, pojaviti se tamo negde među ljudima, ispavanim, ornim za borbu i razgovor, i — biti takav kakvi su i oni i, po mogućnosti, jači i bolji od njih.« (*Znakovi pored puta*: 121)

6 »Još nisam bio pošao u školu kad sam na nekom dućanu čuo jednog višegradskog građanina kako kaže za nekoga pijanog čoveka koji je silom hteo da uđe u čudan dućan:

Nek uljeze i ta' ljudi k nama

Da nam kuću napuni smijeha.

Tako sam prve Njegoševe stihove čuo u jednom od onih svakodnevnih šaljivih razgovora kojima je bosanska čaršija nekad razvedravala i prekraćivala čamotinju svoga praznog kasabljskog života... Godine su prošle od tada, ali se ne bih mogao setiti ijednom ma i kratkog perioda u životu bez Njegoševog stiha, bez misli o Njegošu...« (cit. prema Popović 2009: 175–176)

7 »Danas se mnogo govori o tome ko je i koliko na koga uticao. Ja mislim da nema pisca koji se nije ugledao na nekoga. Svak je pred sobom imao ogledalo uzora — neko veće, neko manje. Ja bih mirne duše mogao da kažem: to su Vuk i Njegoš.« (Jandrić: 116) [...] »Ja sam jezik učio kod Vuka, Njegoša i iz narodnih pesama. Sve prijatelje možete izgubiti, ali Vuka i Njegoša nikako!« (*isto*: 186)

Vuka Karadžića Andrić spominje već u svojoj doktorskoj disertaciji, obranjennoj 1924. godine,⁸ a iz tekstova koji su uslijedili moguće je iščitati veliko oduševljenje Vukovom pojavom i djelom te usmjerenošću njegova duha prema narodnom jeziku, običajima, tradiciji i naslijeđu.

U eseju *O Vuku kao piscu* (»Naša književnost«, 1946), opisujući ga kao racionalista i realista, posebno naglašava Vukovu stalnu težnju za poznavanjem »života uopšte, a naročito ljudi i njihovih odnosa« (*Umetnik i njegovo delo*: 79) te njegovu strogost i kritičnost. Vukova zrelost, nepokolebljivost i upornost u određivanju glavnog zadatka — da pronade realne uzroke povijesnom zbivanju te da ih opiše narodnim jezikom i realistički u vremenu »nabujalog romantizma«, kada su »drugi srpski književnici brodili mutnim vodama i maglovitim krajevima« (*isto*: 84) pozicionira njegovu ličnost kao jedinstvenu i nepopovljivu, istovremeno prikazujući, a na neki način i opravdavajući, balkanskog čovjeka kao polovičan produkt turske okrutnosti i otprije prisutne »sentimentalne plahovitosti«:

Niko pre njega, a čini mi se ni posle njega, nije dao tegobu i divljinu balkanskog života, oporost naših naravi i navika, tursku svirepost naših ljudi u međusobnim odnosima, ali nakalemljenu na našu sentimentalnu plahovitost i tako lišenu turskog vaspitanja i javašluka koji su tu svirepost često činile blažom i donekle podnošljivijom. (*isto*: 86)

Vukova borbenost, nepokolebljivost, nepopustljivost i »revolucioni karakter« (*isto*: 91) te snažno izražen osjećaj za ideju progresa u prvom je planu eseja *Vuk reformator* (»Književnost«, 1947). Taj »novi Kolumbo« (*isto*: 96), poput svakog reformatora, istovremeno je »rušilac i graditelj« i upravo tu do izražaja dolazi još jedna velika razlika između njega i ostalih intelektualaca njegovih vremena kod kojih je snažno bila prisutna nespремnost na promjene i strah od reformi.⁹ Na taj način Andrić Vuka opet dovodi u opoziciju prema tipičnim inteligentima njegovih vremena, a sve kako bi još snažnije istaknuo superiornost njegove pojave:

Tek u poređenju sa onima koji ga u toj borbi okružuju, bilo kao prijatelji i saborci, bilo kao protivnici ili obazrivi neutralci, iskače oštro i jasno Vukov pravi lik. (*isto*: 96)

Vukov primer (»Politika«, 1947) polazi od pretpostavke o Vuku kao »čoveku stvarnosti« (usp. *isto*: 102):

Kao pisac i kao posmatrač, Vuk je odlično zapažao i verno prikazivao prilike i odnose u našim zemljama. Sa mnogo mira i veštine i sa isto toliko iskrenosti i tačnosti, on je dao kao malo ko tegobu i divljinu balkanskog života, oporost naših

8 Usp. Andrić, Ivo, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.

9 Kao primjer Andrić više puta navodi Lukijana Mušickog, koji se nije usuđivao u potpunosti slijediti Vuka te se pribojavao bilo kakvih radikalnijih reformi (usp. *isto*).

naravi i navika, tursku svirepost naših ljudi u međusobnim odnosima, ali nakalemljenu na našu osećajnu plahovitost i tako lišenu i ono malo osmanlijskog vaspitanja i javašluka koji su tu svirepost činili ponekad blažom i podnošljivijom. Njegovom oku nije izmicalo ništa od zaostalosti zemlje, neprosvećenosti ljudi, težine svih društvenih uslova života, niti je on smatrao da ma šta od toga treba da krije ili ulepšava. (isto: 102–103)

Kao što je u jednom fragmentu koji se može pročitati u *Sveskama* upozorio na poznato, premda od strane Zapada često zloupotrebljavano i tijekom vremena na propast osuđeno, balkansko gostoljublje¹⁰, i ovdje je Andrić, pored svih negativnosti balkanskog života imao potrebu istaknuti i jednu pozitivnu karakteristiku balkanskoga čovjeka, njegovu — »osećajnu plahovitost«¹¹, koja je, makar tek povremeno, svu tu surovost ublažavala i činila lakšom.

U nastavku spominje i riječ, inače veoma čestu u Vukovu *Rječniku* — »onamo« — koju je Vuk bio sklon upotrebljavati u opisivanju svih negativnih pojava:

To je ono što je Vuk u *Rječniku* često označavao kratkom i karakterističnom rečju »onamo...« Ta reč se ponavlja kod njega kao neka skraćenica za taj život, za sve teško i naopako što on sadrži u sebi.

...

Kod svih negativnih pojava vraća se ta reč. Ona je kao granična linija između naših zemalja i tadašnjeg 'prosveštenog sveta'. (isto: 103)

I iz ovog je primjera jasno uočljiva Andrićeva percepcija prostora Balkana, doduše kroz Vukov vizir: kao što bi Vuk kazao, to je — *onamo* — »u smjeru trećega« s jednakom mogućnošću da bude blizu, ali i sasvim daleko, »u smjeru nekoga mjesta koje nije ni mjesto onoga koji govori ni onoga koji odgovara (na pitanje kamo?)«¹².

Svemu usprkos, Vuku je bilo kakvo odustajanje bilo strano, a njegova gorljiva nastojanja da promovira svoj jezik i kulturu u europskim intelektualnim i kulturnim krugovima, kao i činjenica da ga je primio čak i veliki Goethe, u prvom su planu eseja *Vuk i inostranstvo* (1947). I ovdje je Vuk, sa svojim iznimnim kvalitetama, postavljen u oprečan odnos prema *homo balcanicusu*:

10 »Istinsko gostoljublje koje je dugo živelo u našem narodu, i još ponegde živi, stvar je nesumnjivo nesavremena i zastarela, osuđena na propast zajedno sa patrijarhalnim društvom, plemenskim uređenjem i starinskim načinom putovanja. Ali samo po sebi, ono je veličanstveno i predstavlja veliku tekovinu u čovekovoj borbi protiv varvarstva, a za bolji položaj čoveka u svetu i bolje odnose među ljudima.« (*Sveske*: 539)

11 Sličnu je konstrukciju (»sentimentalna plahovitost«) moguće naći i u eseju *O Vuku kao piscu* (usp. *Umetnik i njegovo delo*: 86). I inače su u njegovim esejima o Vuku na više mjesta uočljiva ponavljanja sličnih tvrdnji, odnosno varijacije već kazanog.

12 Anić, Vladimir et. al., *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi liber, Zagreb, 2003; natuknica *onamo*.

U tom poslu, Vuk je ne samo preduzimljiv i dobronameran nego ima i ona svojstva koja našem čoveku tako često nedostaju: istrajnost, uzdržljivost i osećanje mere. (*Umetnik i njegovo delo*: 108)

Ili u eseju *Optimizam Vuka Karadžića* (»Književnost i jezik«, 1964):

U njegovom slučaju desilo se nešto što se ne dešava često, naročito ne u nas. Čovek akcije i čovek misli, rušilac i graditelj slili su se u istoj ličnosti u jednu celinu. (*isto*: 113)

Vuk je u Andrića, dakle, predstavljen kao čovjek sa stalno prisutnom težnjom za učenjem, spoznavanjem i istraživanjem, kao nepokolebljiv, uporan, ustrajan i suzdržan realist s osećajem za mjeru i revolucionar — nositelj, dakle, svih onih vrlina koje nedostaju tipičnom *homo balcanicusu* te predstavlja jedinstvenu pojavu, daleko ispred vremena u kojem je živio i stvarao, sa snažno izraženom snagom duha, intelekta te, napose, upornosti i volje da svoje zamisli provede u djelo, čak i usprkos izostanku podrške okoline, za što je Andrić u istom eseju iz 1964. naveo riječi kojima je Mušicki svojevremeno bio opisao Vukov *Rječnik*: »'publična i javna hula, gnušanje, prezrenje i omerzjenije — njegovi su pratioci'« (*isto*: 119).

Već potkraj života, Andrić je jednom prilikom u šali izjavio kako se približava Goetheovim godinama, ali ne i Goetheu (usp. Jandrić: 101). Pored Njegoša i Vuka, veliki je Nijemac bio jedan od rijetkih koji su uživali istinsko Andrićevo divljenje. Barem dio fascinacije Goetheom, pored nesumnjive veličine njegova književnoga djela, zasigurno je proizašao i iz odnosa Goetheova prema Vuku i njihova neobičnog susreta¹³.

Vukov usud predstavlja za Andrića jednu veliku dramu, trnovit put s brojnim i neočekivanim preprekama, koji će, u većoj ili manjoj mjeri, dijeliti sve velike ličnosti potekle s prostora Balkana. Tako u tekstu *O Gavri Vučkoviću i povodom njega* (»Zbornik radova SANU«, 1952) Andrić piše o zajedničkoj tragici svih velikih ličnosti s balkanskih prostora i sputavajućoj sredini u kojoj se ionako rijetki kulturni naponi često guše i gube već od samih početaka:

Gledane isključivo sa tačke sa koje su krenule u borbu, sve te ličnosti koje su ostavile traga u našoj tadašnjoj kulturnoj istoriji nose manje ili više vidan fatalni

13 »Džumhur je zabeležio da je Andrić u Mostaru u časovima odmora sa sobom nosio jednu Geteovu knjižicu — pričao je da će umreti a da neće protumačiti kako je taj veliki pisac, gospodin i vajmarski ministar, koji prilikom susreta, u principu, nikome nije pružao ruku već ju je držao na leđima, morao biti zaprepašćen kada su u njegov salon ušla dva Balkanca — jedan velikih brkova (sa turskim crvenim fesom na glavi i austrijskim ordenom na prsima; i jedan potpuno 'izluđeni' — poeta, nekontrolisanih gestova — Vuk Stefanović Karadžić i Sima Milutinović Sarajlija. Ne znam, veli Andrić, kako se to čudo moglo dogoditi da Gete pride i pruži im ruku? Da, veli Andrić, a Gete je, znajući za njihov dolazak, imao na stolu *Srpske narodne pjesme* koje je Vuk upravo bio objavio. Vuka je, zapisao je Džumhur, Andrić smatrao najvećim i najzaslužnijim piscem našeg jezika.« (Popović: 346)

znak balkanske sudbine, nasleđeno opterećenje jedne sredine u kojoj se sve sporije pokreće, teže postizava i skuplje plaća nego u ostalom svetu, i u kojoj se kulturni napori, pionirski usamljeni, opterećeni i sputani od samog početka, često i lako gube u nasleđenoj pustinji nereda i nehata, kao voda u pesku koji su navejala stoleća. U borbi, vođenoj u takvoj sredini, i ličnosti se, posve prirodno, brže troše i lakše lome. (*Umetnik i njegovo delo*: 165)

Sudbina Vukova, koji je za razliku od mnogih drugih ipak uspio dočekati trijumf svojih ideja, nije po tom pitanju izuzetak. Balkanska »pustinja nereda i nehata« uzrokom je donkihотовske borbe, s visokim ulozima i krajnje neizvesnim rezultatima. Međutim, unatoč stalnoj prisutnosti mučne osviještenosti o takvom stanju stvari, Vuk je izazovima koji su postavljeni preda nj odolijevao svojom čuvenom devizom koju Andrić navodi na više mjesta: »Ne da se, ali će se dati!«¹⁴. Nema sumnje, da je ona, unatoč velikim razlikama Karadžićeva i Andrićeva duha, inspirativno djelovala i na samog Andrića.

3.

143

Brojnost Andrićevih esejističkih i kritičkih tekstova ostavlja otvorenom mogućnost za dublja propitivanja i daljnja oprimjeravanja Andrićeve percepcije *homo balcanicus* u tom dijelu njegova opusa. Međutim, već i ovdje navedeni primjeri, od kraćih kritika ili prigodnih tekstova, pa do eseja posvećenih Vukovu životu i djelu, potvrđuju zarana prisutnu Andrićevu osviještenost o Balkanu i balkanskom čovjeku sa svim njegovim negativnim karakteristikama. Poseban je naglasak u njima postavljen na tip balkanskog inteligenta, koji svojom moralnom neuravnoteženošću, skučenim pogledom na stvari, a često i izraženom zavišću te nedostatkom poštovanja i tolerancije prema drugima i svemu onome što ne poznaje (ili jednostavno ne želi upoznati) djeluje pogubno na svaki oblik društvenog napretka.

Iz tog se tipiziranog balkanskog prosjeka ipak izdižu svijetle pojave, poput Vukove ili Njegoševe. Eseji posvećeni Vuku svakim retkom otkrivaju i potvrđuju neskrivenu opčinjenost veličinom Vuka Karadžića. Možda i pomalo neuobičajeno, Andrić ne pokušava, čak ni prividno (što je karakteristika njegovih romana i pripovijedaka) prikriti svoju fascinaciju gorostasnom Vukovom figurom koji je, kako će Andrić kazati i Jandriću, »počeo iz ničeg, a postigao je ono za što je potrebno na stotine najsnažnijih umova« (Jandrić: 327).

Pišući o Vukovoj pojavi, odabirom i isticanjem nekih od ovdje spominjanih odrednica u kojima su naglašene sve one prepreke, poteškoće i nerazumijevanje na koje je nailazio tijekom godina aktivnog djelovanja, Andrić, identificirajući se s dijelovima Vukove biografije, ispisuje i vlastitu dramu, proisteklu iz vlastitih okršaja s *homo balcanicusom*, koju je u *Znakovima pored puta* tako

14 Usp. na primjer *O Vuku kao piscu* (isto: 90) ili *Optimizam Vuka Karadžića* (isto: 120–121).

slikovito prikazao onim prolaskom »po dubokoj tami, kroz blatnjavo selo i čopor nevezanih pasa u njemu« (*Znakovi pored puta*: 121).

Koliko god je neporeciva činjenica da se Andrićeva najsnažnija djela svojom pripovjedačkom snagom, osebnim stilom i filozofijom pripovijedanja izdižu do univerzalnih vrijednosti, svakako je jednako čvrsta i ona prema kojoj je uronjenost u »kalovite« prostore *homo balcanicus* konstanta njegova stvaralaštva, sol koja daje okus i punoću svakoj njegovoj ispisanoj riječi.

Izvori i literatura

- Andrić, Ivo, *Istorija i legenda: eseji I*, Sabrana djela Ive Andrića, knjiga 12. (dopunjeno izdanje), Sarajevo, 1984.
- Andrić, Ivo, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Andrić, Ivo, *Sveske*, Sabrana djela Ive Andrića, knjiga 17. (dopunjeno izdanje), Sarajevo, 1984.
- Andrić, Ivo, *Umetnik i njegovo delo: eseji II*, Sabrana djela Ive Andrića, knjiga 13. (dopunjeno izdanje), Sarajevo, 1984.
- Andrić, Ivo, *Znakovi pored puta*, Sabrana djela Ive Andrića, knjiga 16. (dopunjeno izdanje), Sarajevo, 1984.
- Bašić, Ante, »Andrićev *homo balcanicus* u Sveskama i Znakovima pored puta«, *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 8 (2012), str. 244–263.
- Jandrić, Ljubo, *Sa Ivom Andrićem*, 2. prošireno i dopunjeno izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
- Klevertić, Ljiljana et. al., *Bibliografija Ive Andrića (1911–2011)*, Zadužbina Ive Andrića, SANU, Beograd; Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, 2011.
- Popović, Radovan, *Andrićeva prijateljstva*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.

Zvonko Kovač

Bosanski nobelovac i dvojica antipoda

I. Umjesto uvoda: Hodelovi modeli

145

Pišući nedavno o Crnjanskom i Krleži u vremenu Drugoga svjetskog rata za drugi simpozij s temom *Intelektualci i rat* u okviru *Desničinih susreta*, nisam mogao zaobići odnos prema Andriću već i zbog toga što karakter nove antipodne konstrukcije dvojice klasika modernizma srpske i hrvatske književnosti nije mogao zaobići već ustaljenu antipodnu konstelaciju Andrić–Krleža, koja nam se čini već toliko prirodna da je gotovo općeprihvaćena, pa je sve upućivalo da prije svega treba Andrića ponešto repozicionirati i u odnosu na Krležu i u odnosu na možebitnu produktivnu novu antipodnu konstelaciju. Iako bi, u nekom užem književno–povijesnom smislu, možda bilo primjerenije govoriti najprije o dvojici antipoda, a onda o bosanskom nobelovcu, obilježavanje sto dvadesete godišnjice rođenja Ive Andrića prigodno je »našega« nobelovca istaklo u prvi plan. Kao što se može predvidjeti, nije mi cilj podsjećati na poznatu studiju Nikole Miloševića o Andriću i Krleži kao antipodima, pa ni polemizirati s njom uspostavljajući novi raspored među trojicom klasika južnoslavenskoga modernizma, nego promisliti Andrićevu poziciju u povijesti književnosti u novim okolnostima, koje su nastale nakon stvaranja novih međunarodno priznatih država i njihovih kulturnih reprezentacija književnim nasljeđem. Među prvima koji je to pitanje postavio ozbiljno bio je Robert Hodel, profesor slavistike iz Hamburga, koji nakon odgovora na pitanje zašto je Ivo Andrić bio postao središnje »mjesto pamćenja« bivše Jugoslavije, pokušava odgovoriti i na pitanje koje mjesto zauzima Andrić u državama nasljednicama i na osnovi kojih kriterija dolazi do nacionalnih kodifikacija?

Ne ulazeći u Hodelove vanjske razloge Andrićeve komersurabilnosti (sumjerljivosti) s bivšom državom, o njima zacijelo svatko od nas ima svoje mišljenje, valja se zadržati na tri književna argumenta Andriće državotvornosti — ra-

vnoteži u Andrićevu odnosu prema nacionalnim pitanjima, orijentaciji prema kolektivu te na deduktivno–auktorijalnom stilu. Načelno, možemo se složiti da Andrić nalazi u svim vjerskim zajednicama likove koji zastupaju njegov »implicitni apel ljudskosti« — bar u tom pogledu sve su vjerske zajednice kod njega ravnopravne. Iz toga kao da proizlazi i Andrićeva orijentacija prema nadindividualnome, utemeljena sklonošću k fatalističkoj skepsi, zbog čega su svi likovi aktivniji kao predstavnici jednog od kolektiva negoli kao individue. Ako sebi predočimo inventar likova romana–hronike, nastavlja Robert Hodel, pada zaista u oči da skoro nijedna figura nije određena samo vjerski i socijalno već se u većini slučajeva uvodi u tekst i kao predstavnik svoje religije, roda ili socijalne grupacije. Isto tako, iznoseći neke primjere deduktivno–auktorijalnoga pripovijedanja, posebno u vezi s romanom *Na Drini ćuprija*, Hodel ističe Andrićevu ekavštinu kao ubikvitarnu (nemarkiranu) u odnosu na regionalno etabliranu, čime povećava epsku distancu prema konkretnom zbivanju koje se pak prikazuje kao ilustracija opće istine. Dominantna centralna perspektiva, pregnantan deduktivno–auktorijalni stil i naglašeno referencijalan književni jezik, zaključuje Hodel, moraju se promatrati kao literarna pozicija koja je podjednaka za ogrtanje državno–literarnim plaštem negoli, primjerice, subjektivno–lirski senzibilitet Crnjanskog, Krležina ekspresivnost sklona k egzaltaciji ili hermetizam jednog Nastasijevića. Sumjerljivost Andrićeve pozicije s fenomenom države kao da nazočnost autora u tekstu ikonički odražava političku moć u državi — pa ga Hodel dovodi u vezu s državotvornim autorima poput Tolstoja ili Turgenjeva, Sienkiewicza, Thomasa Manna ili Grassa. Ukratko, Andrić postaje paradigmatički slučaj postjugoslavenske recepcije ne samo zbog književne kvalitete i internacionalnoga priznanja već i zbog njegove imanentne državotvorne i kodifikacijske snage.

Odgovarajući na svoje drugo pitanje — koje mjesto Andrić u državama nasljednicama, odnosno na osnovi kojih kriterija dolazi do nacionalnih kodifikacija, Robert Hodel primjećuje da zamah dobiva teritorijalno–etnički kriterij izbora, a ne isključivo etnički niti pak isključivo teritorijalni. On uvodi, pored *teritorijalno–projektnog modela* (prema kojemu granice književnosti određuju granice aktualne države ili njezine povijesne granice), također i *povijesno–teritorijalni model* koji određuje politička struktura epohe dotičnoga autora: prema tom modelu većina južnoslavenskih književnosti ima svoju »jugoslavensku fazu«, u kojoj se manje ili više intenzivno govori o svim autorima koji su bili relevantni na čitavom kulturno–političkom prostoru. Pored pragmatičnoga modela, u kojemu rastu mogućnosti poetološki orijentirane povijesti književnosti, nudi se i *jezični model* nalik na književnost njemačkoga jezičnog područja, premda oba modela po mom mišljenju imaju najmanje mogućnosti da se probiju. U kratkom zaključku navodi se da će Andrić u budućnosti pripadati »polivalentnim« odnosno »višepripadnim« južnoslavenskim autorima, kao što sam prije par godina i osobno pozicionirao Andrića kao interkulturnoga pisca. (Hodel 2009).

Naravno, s tim zaključkom ne bi bilo problema kada bi barem jedna od nacionalnih historiografija »u regiji«, jer o njima je više riječ negoli o piscima i književnosti, naglašenije priznavala onu međuknjiževnu kritičku djelatnost koja je ustrajno prekoračivala granice nacionalne kulture u njezinu korist, odnosno kada bi nacionalne povijesti književnosti, nacionalne književne historiografije, ostavile više prostora općeužnoslavistički orijentiranim istraživačima koji su skloni fenomene književnosti i kulture promatrati u njihovim izvornim pojavnostima ili u najrazličitijim kontekstima pojavljivanja ili kontekstima interpretacija, ne samo u (isključivo) nacionalnima. Robert Hodel usput spominje da Andrića kao bosanskoga pisca tretira u svom *Bošnjačkom romanu XX vijeka* Enver Kazaz, kao i program studija književnosti na slavistici u Klagenfurtu. Mogli bismo danas svjedočiti kako Andrića kao bosansko-hercegovačkoga pisca ne spominju više ni mnogi autori iz Bosne i Hercegovine, iako bi im po spomenutom državotvornom principu Andrić mogao biti višestruko koristan. Srpsko izdavaštvo, kritika i književna historiografija jedva ga još dovode u vezu s Bosnom, makar kao sa širom zavičajnom odrednicom, iako je kod njih tradicija regionalnoga pristupa u književnosti snažna i još uvijek prakticirana, posebno kada je riječ o starijoj, »dubrovačko-dalmatinskoj« književnosti i crnogorskoj kao dijelu srpske književnosti. Suprotno tome, osobno ne nalazim razloga da se Ivo Andrić unutar hrvatske kulture i književne povijesti, ako se već mora po nacionalnom ključu propagirati kao Hrvat-katolik, ne bi mogao u osnovi predstavljati kao hrvatski bosanski pisac, odnosno kao bosanski pisac, u smislu razumijevanja bosanske književnosti kao kulturno kompozitne, odnosno kao svojevrsne međukulturne književnosti, koja u širim južnoslavenskim razmjerima ima dugu tradiciju, od razvedene usmene narodne književnosti do raznih »prebjega« i dvopripadnih autora i inicijativa.

Poimence, ako se ovaj put ograničimo samo na središnji južnoslavenski prostor, za koji zapravo nemamo općeprihvaćeno i praktično ime, a u kojemu hrvatska kultura ima važnu sastavnu dionicu, u međukulturnu književnost možemo ubrojiti pisce poput Njegoša ili Sime Matavulja, zaboravljenog Ive Čipika, časopise *Književni jug* ili *Nova Evropa*, ali i mnoge nacionalne časopise dijelom otvorene širem književnom prostoru, zatim bosanske pisce poput Meše Selimovića ili Novaka Simića, kao i pisce sudbinski određene dvjema književnostima poput Vladana Desnice ili Petka Vojnića Purčara, odnosno one koji su svojom voljom u jednom času takoreći zamijenili svoja mjesta, poput Mirka Kovača ili Gorana Babića; u europskim razmjerima slično se razvijala švicarska, kao i zajednička baština skandinavskih književnosti, češka i slovačka književnost, ali i sve raširenija emigrantska književnost ili književnost egzila, a poimence kao međujezična, interkulturna književnost jednog Milana Kundere ili Andre Makinea ili »naše« Marice Bodrožić, da navedem samo najzanimljivije.

Međutim, pokušajmo provjeriti koji bi od navedenih modela, primjerice kod nas u Hrvatskoj, najbolje odgovarao kontekstualizaciji autora poput Ive Andrića, uvidjet ćemo da su nacionalne kulturne strategije, pa onda i ideologije nacionalnih historiografija u novije doba situaciju bitno otežale.

Jezični nam *model* ne odgovara, jer smo skloni hrvatski književni jezik uglavnom svi gotovo bez ostatka izdvojiti iz središnjega južnoslavenskog jezičnog prostora, s obzirom na njegovu oslonjenost na tradiciju starije hrvatske književnosti te još uvijek bogatu književnost na dijalektima, odnosno s obzirom na programirani konstrukt standardnoga jezika s većom propusnosti prema izvorno nešto-kavskom hrvatskom pučanstvu, kajkavskom i čakavskom, pa i zanemarenom štokavsko-ikavskom. Naime, da nismo preosjetljivi na tuđe koncepte nacionalnih jezika, pa se brinemo i oko kodifikacije crnogorskoga, a i nezadovoljni smo što su se Bošnjaci odrekli nacionalnoga preimenovanja jezika u korist bosanskoga, s lakoćom bismo danas *bosanski*, *srpski* ili *crnogorski jezik* tretirali kao jedinstveno jezično područje — upravo kao jedan »inozemni« jezik s navedenim nazivom, kao što strani slavisti na sličan način i danas najčešće nazivaju i zagovaraju, iz svoje inozemne perspektive policentričan — *bosanski*, *hrvatski* i *srpski jezik*), pri čemu bismo onda bosanske i međukulturne »štokavske« pisce poput Andrića shvaćali kao njegovo najveće blago, a da ono istodobno, nekako prirodno, nije zatvoreno i za hrvatsku književnost (najmanje za onu koju su stvarali autori »južnoga izričaja«), odnosno za velik dio onoga što kao književni korpus danas pokriva suvremeni hrvatski jezik. Obratno, mi imamo situaciju da se kroatisti odriču jezika pisaca ponešto drugačijega od hrvatskoga, ali se istodobno spremno prihvaćaju posla oko pojedinih međukulturnih pisaca kada je to u interesu nacionalne kulture, a koji puta i samo kada je to u nekom osobnom interesu pojedinaca.

Pragmatični model, prema kojemu bismo bosanskoga nobelovca Ivu Andrića mogli promatrati primjerice u vizuri poetike razdoblja, naišao bi na problem Andrićeva svojevrsnog zakašnjenja za avangardnim poetikama pisaca svoje generacije, odnosno potaknuo bi diskusije o funkciji Andrićeva djela i djelovanja u kontekstu obnove modernizma nakon Drugog svjetskog rata, pa i rasprave oko Andrićeve uloge u kontekstu njegove kasne tradicionalističke, pa i protopostmodernističke etape (*Prokleta avlija*). Nije slučajno vrstan poznavatelj »pripovjedačke Bosne« i književni teoretičar Zdenko Lešić iz svoje knjige *Klasici avangarde* Ivu Andrića izostavio, da bi ga zatim opširno analizirao među bosanskim piscima u knjizi *Pripovjedači*.

Od preostalih modela koje je nemoguće primijeniti na Andrićev slučaj bez ostatka, ostaje *teritorijalno-etnički model*, kao *teritorijalni* i/ili *etnički pristup* u smislu inkluzivne disjunkcije, jer on dobro pokriva bosanski prostor (i kao širi zavičajno-zemaljski, pokrajinski i kao skraćeni naziv za bosansko-hercegovački državni prostor), a istodobno ne isključuje hrvatski ili srpski etnički pristup, pa čak ni bošnjački, prema njihovu bosanskom jeziku, kao i mnogim

muslimanskim, »turskim« temama u Andrića; načelno, ne bi trebao biti isključen ni nacionalni crnogorski pristup (o tome je nedavno na skupu u Travniku dirljivo svjedočio bosansko–crnogorski pjesnik Marko Vešović). Držim dakako da nijedan drugi od ponuđenih, osim povijesno–teritorijalnoga modela, koji smo ideološki najviše prokazali — jugoslavenski, pa ga više i ne koristimo, ne pokriva tako široko i ne pogađa toliko precizno Andrićevo međukulturno djelo i djelovanje. Premda je s njim opet problem, osim što je ideološki još uvijek prokazan (pa onda Andrića naši vrsni stručnjaci za hrvatski identitet, kao Božo Skoko u *Večernjem listu*, pomalo slavodobitno prikazuju kao nobelovca koji je ostao bez književnosti kojoj je želio pripadati), jer jugoslavenska književnost zapravo nikada nije postojala, zaživio je bio u Andrićevo doba tek uži (središnji) i širi južnoslavenski komunikacijsko–književni prostor, u kojima se izvorno austro–ugarski međuknjiževni autor poput Andrića mogao dobro snalaziti, odnosno u koje ga se smještalo, s promjenjivim rezultatima na obje strane. Na primjer, unutar srpske književnosti kao nacionalni autor, a unutar slovenske ili bugarske kulture kao bosanski ili internacionalni, svjetski pisac koji dobro reprezentira sve južnoslavenske književnosti i koji još uvijek kao takav ima izvrsnu recepciju u svim njihovim kulturnim i književno–znanstvenim krugovima, zato što mnogo govori o njihovu povijesnom usudu i uvjerljivo piše o aktualnim dilemama, jer je »živ autor« — pisac za sva vremena.

Konačno, što bi bile osnovne osobitosti Ive Andrića kao interkulturalnoga, bosanskog pisca? Jednom sam već navodio ključne osobitosti interkulturalne književnosti, kako ih vidi sve raširenija skupina proučavatelja migracijske interkulturalne književnosti na njemačkom jezičnom području, poput naglašene međukulturalne samosvijesti autora, dijaloški otvorena sustava autorova jezika, kao i postojanja međukulturalnoga čitatelja, kritičara, časopisa i sl. Još sam ranije o tome pisao s osloncem na teoriju međuknjiževnoga procesa Dyoniza Đurišina, zalažući se zapravo za slobodu, odnosno potrebu različitoga kontekstualiziranja književno–povijesnoga istraživanja, pri čemu bi za neke pisce širi konteksti od konteksta nacionalne književnosti bili koliko nužni toliko su institucionalno osporavani. Pa ipak, priklonimo li se nekim starijim kao i najnovijim tumačenjima Zdenka Lešića složiti ćemo se ovom prigodom da je Andrić od svoje suradnje u *Bosanskoj vili* bio naglašeno vezan uz Sarajevo, uz austrijsku Bosnu, pa i uz bosanski književnojezični izraz.

Izostavimo li ranu etapu Andrićevo pisanje u znaku pjesme u prozi, koja se često tumačila u kontekstu hrvatske mlade lirike, pripovijetka *Put Alije Đerzeleza* uzima se kao prvi, ključni modernistički Andrićev tekst, koji će najaviti velikoga pripovjedača. Osim što nas i on podsjeća da je već Antun Barac u svojoj kritici prve zbirke Andrićevih pripovjedaka autoru nasuprot stavio Krležu, svojim tumačenjem »triptiha o Đerzelezu« i prvih Andrićevih »bosanskih priča« Lešić uvjerljivo demistificira autorovu opsjednutost starom, orijentalnom Bosnom u korist priče »o živom svijetu« koji nam se prikazuje »sjen-

kama iz prošlosti«. Otuda sve ono i strašno, i odvratno, i jadno, i groteskno, naglašava Lešić, ali i vedro, i veselo, i smiješno i uzvišeno što u Andrićevim pričama iskrsava pred nama kao *stvarno* u isto vrijeme i jeste i nije takvo. Nije Andrić zbog toga samo pisac za sve sredine, nego je i pripovjedač za sva vremena, jer je znao svoju priču zasnovati ili kao dramu junaka ili kao povijest ambijenta, budući da narator zapravo, kako zaključuje kasnije, postaje *pisac*, a njegovo *pripovjedačko umijeće* postaje *umijeće pisanja* — pripovjedač pak — veliki pisac. (Lešić 1988; 2012). Na tragu toga ili paralelno s tim i kod nas je Andrićeva prva pripovjedačka etapa tumačena u ključu simbolističke proze i eshatološke kritike (o tome Grčević 2002), naime nije na odmet barem spomenuti skromne ali i prešućene priloge andrićologiji hrvatskih južnoslavista, u razlici prema institucionalnim kroatistima i drugim poklonicima Andrićeve djela kod nas. Jedno u biti zajedničko predmetno područje i slavistima i kroatistima i komparatistima — Andrić i bosanska međukulturna književnost — danas kao da nas institucionalno više razdvaja negoli objedinjuje, najčešće na ideološki dvojbenoj »crti razgraničenja« — odnosu prema Bosni i Hercegovini kao održivom ili neodrživom kulturnom, državnom ili jezično–književnom entitetu, po svemu ravnopravnom, pa i usporedivom, s našom zemljom ili s ostalim državama »u regiji« s jedne strane ili kao neke provizorne zemlje i kulture za one s druge strane političke utakmice. Nažalost danas se ta podjela osjeća i među inozemnim slavistima.

Druga bi se istraživačka sonda mogla usmjeriti na doba neposredno nakon Drugoga svjetskog rata kada Ivo Andrić obnovi modernizma, koje će se posebno nastaviti nastupom novih generacija pisaca pedesetih godina, daje ključni književni prilog. Romani *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika* ne samo da su naišli na gotovo nepodijeljeno oduševljenje kritike, nego Andrić za njih u konkurenciji socrealista dobiva državne nagrade (podsjecam na slučaj Prežihova Voranca, koji je kao slovenski socijalni pisac u konkurenciji s Andrićem dobio drugu nagradu za svoj seosko–kolektivni, socijalno–realistički roman *Jamnica*), a u političkom smislu zastupa kao narodni poslanik federalnu jedinicu Bosnu i Hercegovinu. Nakon međuratnoga razdoblja kada je vlast, kojoj je bio blizak i Ivo Andrić kao njezin konzul i veleposlanik, Bosnu i Hercegovinu podijelila na Vrbasku, Drinsku i Primorsku banovinu, Andrićevo prihvaćanje aktualnoga federalističkoga načela treba razumjeti i kao »konačno« generacijsko rješenje naših međunacionalnih prijevora i razdioba. Smjestivši se svojim bosanskim ili srpskim jezikom u njezino dvostruko središte, prirodno i administrativno, te svojom više nego zavodljivom pričom kao istodobnom reprezentacijom netom prošle ratne stvarnosti i daleke bosanske prošlosti, kao vodeći književni diskurs, Andrić za razliku od dvojice avangardnih antipoda Crnjanskoga i Krleže, Nobelovu nagradu ne prima kao pisac u egzilu ili kao novi režimski pisac, ali niti kao disident: on je prima kao mudar reprezentant jedne uspješne, nacionalno makar samo prividno pomirene, samoupravne i vodeće nesvrstane zemlje (osnivački skup u Beogradu održan je sredinom, a No-

belovu nagradu Andrić je dobio krajem 1961. godine). Međunarodnom ugledu države kao da je samo nedostajala glavna međunarodna književna nagrada. Poznati danski slavist Per Jakobsen post festum upozorava i na balkanski književni kontekst, Andrić kao pisac o Bosni mogao je biti jezgrom njegova stereotipa, dok Hodel nasuprot Andriću navodi istočnoeuropske nobelovce disidente Seiferta, Solženjicina, Milosza i Brodskog. Najkraće rečeno, jedan od međuzaključaka bi mogao biti da je i onda i danas, posebno u Srbiji, ali i u Hrvatskoj, kako je zapisao Saša Ilić, u javnom diskursu Andrić opet jednom prestao funkcionirati kao pisac, ustupivši mjesto — *političkom simbolu*.

II. Crnjanski i Krleža kao antipodi

Ne trebam podsjećati da je paradigma nacionalne povijesti književnosti krajem prošloga stoljeća i kod nas (ponovno) postala vladajuća, kako u kritici i enciklopedistici, tako i u nastavi književnosti. Miloš Crnjanski i Miroslav Krleža, bez obzira na njihove slične ali ipak dijametralno suprotne početke, bez ikakve su dileme danas smješteni unutar korpusa svojih nacionalnih književnosti. Međutim, nije na odmet podsjetiti da mladi Crnjanski svoje prve radove objavljuje u Zagrebu, neke i na ijekavskom, a da Krleži niti ekavština (da ju je prakticirao i nakon Radićeve smrti) zasigurno ne bi pomogla da sa svojim dramskim temperamentom i sa svojom silnom subverzivnosti postane starojugoslavenski državni pisac. (Kada bismo radili kritički izbor po desetljećima, kako je nedavno *Die Zeit* birao najbolje europske pisce, mogli bismo bez mnogo dokazivanja reći da su dvadesete godine zapravo pripale Crnjanskom, netko će reći Crnjanskom i Krleži, tridesete neosporno Krleži, a tek četrdesete Andriću, kao da su se književne energije ove trojice generacijski usporedivih pisaca rasporedile prema nekom unutarnjem rasporedu unutar središnje južnoslavenske međuknjiževne zajednice).

Osim po nasuprotnim avangardnim prekoračenjima žanra, u Crnjanskoga od lirike prema lirskoj prozi, kod Krleže od drame prema ekspresionističko-dramskom i esejističkom proznom stilu, oba će se pisca ubrzo razići i kao eksponenti književno-nacionalnih ideologija, pri čemu će Krležina izvorno lijeva pozicija biti u sukobu na književnoj ljevici ponešto »kompromitirana« u korist socijaldemokratske, a Crnjanskijeva liberalna u korist jugonacionalističke, pa i profašističke (iako osobno nikada u to nisam povjerovao). Unatoč svim razlikama, ratna lirika i proza Miloša Crnjanskog i Miroslava Krleže mogu se i danas čitati kao izrazi dviju književnosti i poetika istoga razdoblja, kao što se roman *Seobe* i *Povratak Filipa Latinovicza* s pravom doživljavaju kao klasični romani domaćega modernizma, jedan poetički sukladan principima nove povijesne i lirske proze, a dugi kao kanonski esejistički roman o intelektualcu-umjetniku. Slično je i s kasnim djelima obojice pomalo književno ražalovanih avangardnih antipoda, primjerice sa *Zastavama* ili *Drugom knjigom Seo-*

ba, dok će sve ostalo, uključujući i današnju ne toliko jedinstvenu i izdašnu znanstvenu i stručnu recepciju, posebno u usporedbi s prebogatim Andrićevom, više razjedinjavati njihove književne svjetove, kao i realne prostore njihovih književnosti, nego li ih u bilo kojem smislu dovoditi u vezu. Najprije možda tek u socijalističku ili sumatraističku vezu, koje pak danas nikoga ozbiljno ne zanimaju. I najkasnije spisateljsko djelo i djelovanje dvojice antipodnih karaktera, memoarske *Embahade* Crnjanskoga te Krležino dnevničko i enciklopedijsko pisanje, njihove književne svjetove i nacionalne kulture koje reprezentiraju, više ih kontrastiraju negoli čine usporedivima.

Pa ipak, da bi nam antipodni karakter dvojice pisaca bio ponešto jasniji, poslužio sam se nedavnom paralelom njemačke znanosti o književnosti — usporedbama Gotfrieda Benn i Bertolda Brechta, kao izrazom ne samo dviju poetika nego i dviju ideologija koje su zastupali, odnosno politika koje su ih koristile. Werner Frick svoju analizu utemeljuje na biografskim aspektima Bennove i Brechtove poezije, upravo na lirskim autoportretima od ranoga Benn i najmlađeg Brechta (budući da je generacijska razlika bila dvanaest godina, dok je godina njihove smrti bila zajednička — 1956.), te usporednim tumačenjem njihovih ideologija iz tridesetih godina i reminiscencija na djetinjstvo iz kasnih, pedesetih godina, ne bez implicitne namjere neutralizacije simboličkih mjesta dvojice velikih antipoda u njemačkom, pa i europskom kulturnom prostoru.

Još je izravniji bio Günter Sasse u svojoj analizi Gotfrieda Benn i Bertolda Brechta kao intelektualaca svoga doba, s osnovnim pitanjem — zašto se Bennovo estetsko protivljenje prelomilo u suglasnost čim su nacionalsocijalisti došli na vlast, odnosno zašto je Brechtova revolucionarna kritika bila u socijalizmu podređena? I dok se odgovori redaju kao analitička i kompleksna pripitivanja, iz osnovne se intonacije kritike oba slučaja osjeća potreba Bennove rehabilitacije (kojoj je i sam doprinosio kratkim trajanjem zablude i kasnijim opravdanjima), dok se Brechtu zamjera i činjenica što je *Internacionalnu Staljinovu nagradu za mir* (1955.) dobivenu u konvertibilnim rubljima — 160 tisuća, pospremio na sigurno — u švicarsku banku. Ne trebam spomenuti da je u slučaju hrvatskoga pisca bilo slične zajedljivosti.

Uostalom, kako su se naša tri pisca snalazila poslije ratnih godina, na razini biografske naracije uglavnom je poznato (o tome sam pisao za spomenute Desnićine susrete u raspravi *Pisci i rat – Crnjanski i Krleža kao antipodi*, gdje sva preuzeta citiranja, dijelom ponovljena i ovdje, navodim potpuno precizno), dok se o njihovim opusima, različitim prihvaćanju njihova djela manje pisalo, a zacijelo je na to utjecao i njihov odnos prema ratu i revoluciji, odnosno ideologije koje su emanirale njihova djela i djelovanja. Premda bi za pouzdanije zaključke valjalo poduzeti istraživanje za koje ovdje nema prostora, možemo kumulativno izvesti po dvije osnovne antipodne konstrukcije, Andrićeva slučaja u odnosu na Crnjanskog i Krležu te kontrastirati potonju obojicu kao no-

vu antipodnu konstelaciju. Milošević je u svom zaključku istaknuo da Andrić namjerno ne razvija lirske mogućnosti svojih tekstova, jer se takav razvoj ne uklapa u njegovu koncepciju idealnog kroničara, ali i da je kao pripovjedač, za razliku od Krleže, koji je koherentno i funkcionalno težio koncentraciji dramatskih efekata, težio njihovu eliminiranju (Milošević 1974).

Ne na kraju, za našu temu ostaje interesantno i pitanje bi li nova antipodna konstrukcija s naglaskom na Crnjanskom i Krleži, Ivu Andrića, kao i drugu dvojicu antipoda, više učinila piscima, a manje političkim simbolima? Ni ona paralela Nikole Miloševića dakako nije bila bez ideološke poruke, dvojicu pisaca kao da je trebalo međusobno odvojiti do pripadnosti dvjema književnostima, ali se nadam da bi ova, koja Andrića ostavlja izvan ideološke i poetičke sučeljenosti, na nekom neutralnijem mjestu, mogla pomoći da ga ostavimo u situaciji njegove podjednako tragične i veličanstvene samoće, dok bi moguća komparativna studija o Crnjanskom i Krleži kao antipodima vratila naše diskusije i istraživanja u potragu za smislom egzaltacije i angažmana, posustajanja i sudjelovanja, šutnje i brbljanja, distanciranja i umiješanosti u političku svakodnevicu. Sve tako prevažno i za naše već predugo tranzicijsko doba.

Ili je u duhu poetike europskoga modernizma, upravo avangarde, koja je piscima nalagala naglašenu originalnost i posebnost, individualnost »sučeljenost poetika« na neki način bio književno–povijesno gledano zakonodavni princip, pa bi onda i konstelacija svih pisaca te generacije kao poetički antipodnih, dakle i Andrića i Crnjanskog, bio na putu prema razrješenju kako naše interkulturalne »bosanske« tako i suvremene globalne transkulturalne drame: čitaj, uz već spomenute, Slavenka Drakulić ili Dubravka Ugrešić, Jasna Melvinger ili David Albahari, Miljenko Jergović ili Aleksandar Hemon, Zoran Ferić ili Vladimir Arsenijević, Ante Tomić ili Goran Vojnović, Vladimir Pištalo ili Josip Mlakić, Josip Novakovich i možda još poneki — pjesnik, kao Tomaž Šalamun, Vesna Krmpotić ili Josip Osti itd. Ili će ih sve jednom zauvijek razdvojiti brižni skrbnici nacionalnih književnih historiografija i naše »politike identiteta«?

III. Andrić–inicijative: aktualno stanje recepcije romana Na Drini ćuprija

Da možda ipak neće biti tako, da će se po nesigurnim unutarnjim jezičnim granicama središnjega južnoslavenskog književnog i kulturnog prostora do kraja izvršiti sva jezikoslovna, kulturna i književno–povijesna razgraničenja, pokazuje djelovanje nekih stranih slavista, kao i zamašan projekt profesora slavistike u Grazu Branka Tošovića — *Andrić–inicijative: Ivo Andrić u europskom kontekstu (2007.–2015.)*, koji se nastavlja već šestu godinu, a koji je do sada rezultirao brojnim i bogatim izdanjima. Središnja su izdanja te inicijative, odnosno projekta oko kojega se brinu brojni suradnici, a najviše mlađi sla-

vist Arno Wonisch, zbornici radova s pet dosadašnjih zbornika koji su kronološkim redom obradili pojedine etape u Andrićevu životu i djelovanju, odnosno pojedina djela njegova opusa. Ne ulazeći u osobne razloge voditelja projekta što se prihvatio tako velikog posla, od prve namjere da se obilježi boravak Andrićev u Grazu, spomen–pločom i bistom, kao i koncentracijom istraživača na Graz, Austriju i Europu, odnosno s koncentracijom na tzv. grački opus Ive Andrića, odnosno na austro–ugarski period Ive Andrića, došlo se preko istraživanja piščeva međuratnoga djela i djelovanja do romana koji su najviše doprinijeli Nobelovoj nagradi i najviše proslavili njihova autora — do romana *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*.

Osobno, iako sam od početka bio uz projekt, moram reći da me pored drugih obaveza, od kojih je najvažniji bio rad s doktorandima našega novog južnoslavističkog studija, s kojima smo možda dobili nasljednike i osigurali budućnost studiju, najviše odbijala pretjerana množina prijavljenih referenata, jer preferiram manje znanstvene skupove s najboljim stručnjacima za određeno područje, pogotovo kad je ono ograničeno jednim periodom u stvaralaštvu određenog pisca ili samo jednim njegovim djelom (samo oko ova dva romana organizatori su uspjeli okupiti preko sto pedeset slavista!). Iako i dalje mislim da je neujednačenost kvalitete zbornika proizašla baš iz velikoga broja priloga, koja graniči s nepreglednosti, smatram da projekt i u tom aspektu može biti pozitivno vrednovan, jer je omogućio najširu moguću krozgeneracijsku i međukulturnu recepciju Andrićeva djela, koja je nakon raspada Jugoslavije i rata u Bosni i Hercegovini gdje gdje pala na najniže razine. Svojevrsni kontinuitet proučavanja Ive Andrića postojao je jedino unutar srpske književne historiografije, dok su se druge nacionalne kulture — moguće nasljednice Andrićeve umjetnosti prema njemu odnosile kojekako, od iskazivanja nerazumijevanja za njegove političke ili životne odluke do pokušaja repozicioniranja Andrićeva opusa kao kanonskoga pisca unutar svoje nacionalne kulture. Projekt je, okupljajući veliki broj suradnika bitno pridonio da se većina negativnih emocija u vezi s Andrićem napusti i da se okrenemo konkretnim zadacima, kako su oni bili zacrtani planom istraživanja. Ne na kraju i da mnoge slaviste iz novih država okupi na jednom manje–više neutralnom mjestu u Grazu (o čemu neposredno govori prošlogodišnji incident u Višegradu, gdje je simpozij bio privremeno premješten), jer se čini da kulture nasljednice Andrića kao međukulturnoga pisca još uvijek nisu otvorile neko neutralno mjesto dijaloga, sve i kada nas gotovo sve u Andriću i oko njega zapravo na dijalog priziva.

Ono što dakle nepristrano oko recenzenta novoga zbornika iz te serije *Andrićeva ćuprija – Andrićs Brücke* može uočiti odmah nakon pročitavanja prvih šest stotina stranica, dakle nešto više od pola zbornika, svakako je činjenica da pored mnogih i mnogi priloga koji su ostali vezani literaturom i problematikom uz radove naših učitelja, od Zorana Konstantinovića, Predraga Palavestre, Petra Džadžića, Radovana Vučkovića ili Zdenka Lešića, do Gaje Peleša,

Ive Frangeša, Milivoja Solara, Franje Grčevića ili Krunoslava Pranjića, da su se postupno afirmirali neki autori, pa i pristupi, koji su gledano generacijski, preskočivši njihove nasljednike ili učenike koji u tumačenju Andrića zapravo nisu bili toliko uspješni — vjerojatno i zbog ratnih i poslijeratnih turobnih vremena, uspjeli ponešto nadoknaditi od prije propuštenoga i tome nadodati svoja zanimljiva viđenja i svoje interpretacije.

Neću mnogo o imenima, ali i sam voditelj projekta, agilni Branko Tošović, okušao se ovdje minucioznim istraživanjem okolnosti oko pisanja i izdavanja romana *Na Drini ćuprija* te prepoznatljivom primjenom svoje korelacionističke teorije, kojom — ako se ograničimo samo na semantički potencijal *mosta* — ovdje dakako ključan, utvrđuje razne njegove funkcije, pa i afirmira most kao mjesto susretišta, dijaloga, kao višeznačni *odnos*, kompleksan međukulturni prostor uz koji se vežu sva važna zbivanja, likovi i pojave u romanu i koji naglašenu fragmentarnu strukturu romana objedinjava u cjelinu. Međutim, dio sudionika još uvijek govori o simbolici mosta, jer on ne povezuje samo Bosnu s ostalim dijelom Osmanskoga carstva, nego bi trebao povezati novi muslimanski identitet Mehmed-paše s kršćanskim njegova djetinjstva. Most su vrata Bosne prema istoku i simbol je povezivanja i tolerancije između zapadnih i istočnih religija odnosno kultura (Čeh Steger). Ne može biti logičnije zaključka, ali on je nama bio posredovan tokom cijele školske recepcije Andrića, pa je u međuvremenu postao općim mjestom andrićologije, da ne kažem i njenom proskribiranom ideologijom. Sličnih tumačenja o povezanosti simbolike mosta u povijesnom kontekstu ima još u mnogim drugim radovima, kao i u onim tumačenjima koja se još u svemu oslanjaju na radove starijih istraživača, koji su davno vrijedili kao opći standardi južnoslavenske, pa i šire slavističke struke. Općenito mi se čini da je riječ o određenom repetitoriju, iako izgleda da su autori uvjereni kako su se domogli vlastitih rješenja, premda ponavljaju mnoga mjesta iz literature. Pri tome ne mislim samo na tumačenje simbolike mosta, nego i na tumačenje Andrića kao kanonskog pisca unutar srpske književnosti, kao i one o epskom nadahnuću, ženskim likovima ili konfesionalnim odnosima, itd.

Pa ipak, iz tog prevladavajućeg dojma, izdvajaju se pojedine studije i rasprave koje bitno pomiču granice spoznaje ili se hrabrije upuštaju u svoja tumačenja. Iako nemam dojam da se jedna skupina autora, barem prema teorijskoj literaturi, otisnula u neko novo, do sada nepoznato područje, naime prevladavaju Bahtinove teorije o dijaloškom karakteru romana, Lotmanove semiotičke teorije ili Hallove neokolonijalne objekte, do već klasičnoga Jonathana Cullera, izvedbi je nekolicina autora načinila ključni zaokret prema identifikaciji svojevrstne unutarnje interkulturalnosti u Andrićevim romanima, već u romanu *Na Drini ćuprija*, a vjerujem da će *Travnička hronika* (o kojoj je već održan novi, uspješan simpozij) biti u tom smislu novo osmišljavanje prostora interkulturnoga dijaloga, kako među glasovima pripovjedača tako i između

»znakova osobnosti«, među likovima kroz koji se pripovjedač često na diskretno ali jasno naznačen način javlja svojim implicitnim komentarom (pozicijom auktorijalnoga objektivnoga pripovjedača ili ironijom ili kakvom neočekivanom upotrebom jezika, i sl.). Držim da se u tom smislu priloži Davora Dukića, Tatjane Đurišić-Bečanović ili Borisa Škvorca, kojima treba pridodati i Tihomira Brajovića, koji je često citiran, uz možda još pokoji rad u cjelini ili u dijelovima, nose pečat individualnih priloga, koji uglavnom ne zanemaruju starija istraživanja, ali se oslanjaju na recentnu teorijsku literaturu. I daju novo čitanje koje već sada ima obuhvatniju dimenziju od prezentirane, što će reći da pod rukom imaju gotovo monografske obrade Andrića. Smatram i to zaslugom projekta, jer je omogućio pojedincima da se iz godine u godinu sustavno bave Andrićem i tako steknu cjelovitiji uvid u opus, ne samo u pojedinačne tekstove. Iako se čini kao da slojevitost Andrićeve proze, njezino novelističko podrijetlo, pojedine istraživače s pravom koncentriraju na pojedina poglavlja ili samo pojedine epizode iz romana, i da to dostaje za uvjerljivo tumačenje.

Spomenuti i mnogi nespomenuti autori pokušavaju zapravo prodrijeti do one emisije značenja romana *Na Drini ćuprija* koja naznačuju konfliktne situacije kako u interkulturnom tako i na intrakulturnom-individualnom planu, procesi modernizacije Bosne ne mogu ići bez otpora, dok se nasilje »kolonijalne sile« uspostavlja u agresivnom jeziku javnih pogubljenja, kroz ogoljene i semantizirane činove nasilja, pri čemu bezobzirnijega turskoga zavojevača tek smjenjuje austrijska vlast koristeći »suptilnije oblike komunikativnog nasilja«. Zbog toga se, kako se gotovo nastavlja Škvorc na tekst kolegice Bečanović, nude ironijski i alegorijski modus tumačenja, pri čemu izgleda da se kolonizacije smjenjuju a kontinuitet ima jedino priča i pripovijedanje, svejedno pisca ili doušnika. Štoviše, naglašava autor, možemo reći da se taj »informer« autentičnog vremena (i prostora) umnaža kroz priču i zadobiva više likova, odnosno perspektiva. Njegovo/njihovo znanje nije samo zasićeno budućim događajima, koji su svaki od tih konstrukata kazivača učinili neautentičnim, već i onima iz prošlosti. Pitamo se gdje je rješenje, ako se ne želimo pomiriti s istinama doušnika i imperijalnim aktivnostima tajnih službi, u novim pričama o kolonizaciji?

Slično kao i Dukić, koji određeni dijaloški intersubjektivni obzor vidi u značenjskom polju romana, kolega Škvorc ga pokušava naći u interpretativnim strategijama, pri čemu Andrićeva ili Krležina ironija uz »prepletanja perspektiva iskazivanja« više otežavaju pristup istini, nego li je omogućavaju. Ako je tako, onda ovaj po broju sudionika velebni međusubjektivni interkulturni dijalog oko Andrića sve i ako ne vodi konsenzusu — ima smisla, ako pretpostavimo da se njegovom količinom stvari ne usložnjavaju nego samo čine — pomalo beskonačnima, nepreglednima.

Drugi dio *Zbornika* ne bih pobliže komentirao, radi se pretežno o jezikoslovnim, stilističkim i drugim istraživanjima, ali ga kao onaj koji je također

proizašao iz seminara Krunoslava Pranjića, svojedobno našeg izvrsnog strastvenog interpretatora Andrića, mogu samo pozdraviti, s uvjerenjem da i on donosi iskorake u razumijevanja Andrićevih jezika izvan razgovora o pripadnosti, identitetu i posvajanju ili prijevodu na hrvatski. Pored njemačkoga, jezik/jezici zbornika su svi standardnojezični idiomi srednje–južnoslavenskoga kulturnog prostora, s oba pisma, pa je i takav otvoren urednički koncept samo za pohvaliti, koliko god on na prvi pogled razjedinjavao čitatelje. Bitno je da je objedinio mnoge i mnoge, posebno mlade istraživače »iz regije«, povezujući ih sa stranim slavistima i izvodeći ih time na neutralniji, objektivniji prostor našega dis–kuriranja o Andriću.

Ono što mi pomalo nedostaje u cijelom projektu, osim ako u europski kontekst ne ubrajamo i regionalna poredbena istraživanja, ali i njih je malo — su komparativna istraživanja poput paralele prema romanu *Zaručnici*, pa i opetovane prema Krleži, Paviću ili Kišu, što kao da pridonosi spoznaji da južnoslavenske književnosti, pored Andrića i nemaju (međusobno) usporedivoga pisca. Ili je to možda zbog toga što osjećamo da je Andrić prvak u književnosti koja je doduše, kako mnogi pogrešno misle, izgubila svoju državu, ali je našla svoju novu domovinu unutar interkulture europske i transkulture svjetske književnosti? Ivo Andrić je, uz dvojicu antipoda među klasicima modernizma — Crnjanskoga i Krležu, ponovno prvi među jednakima: začudna stručna i znanstvena količina recepcije njegova djela, sabrana u šest tomova, na koju ukazuje projekt Branka Tošovića, može biti znakom da je Andrić sumjerljiv pisac i s novim tranzicijskim poretkom u svijetu, ali i da mu se možda i nesvjesno odužujemo, budući da smo tragičnim ratovima i beskonačnim nacionalnim nesporazumima doveli njegovu izvornu domovinu Bosnu i Hercegovinu do ruba egzistencije, ne samo na književnom planu. Sve što je Andrić htio reći, i o »Turcima« u Bosni, i o konfesijama, i o mržnji, i o tome vrijedi li ili ne za Bosnom plakati, sve kao da se opire jednostranim interpretacijama i mononacionalnim pristupima, odnosno upućuje na povijesni usud, koji nas sa zemljom njegovih pripovijesti i romana veže u suodgovornosti, jeziku i bijedi, podjednako s njezine istočne kao i s njezine zapadne strane. Može li biti boljeg razloga da objedinimo snage i prekinemo međusobne beskorisne polemike, odnosno imamo li kao kultura snage ponuditi dovoljno široko i tolerantno mjesto čitanja i razumijevanja Andrića, pa onda i Crnjanskoga i Krleže, kao svojevrsne drugosti unutar prostora *svojeg* i *zajedničkog* nasljeđa s drugima?

Literatura

- Achim AURNHAMMER, Werner FRICK und Günter SASSE, (Hrsg.), Gottfried Benn — Bertolt Brecht. Das Janusgesicht der Moderne, Klassische Moderne, Band 11, Würzburg: Ergon, 2009., 11–48, 213–232.
 Franjo GRČEVIĆ, Simbolizam, ekologija, eshatologija, Matica hrvatska: Zagreb, 2002.

- Robert HODEL, Ivo Andrić kao mesto sećanja, Diskurs (srpske) moderne, Filološki fakultet/Institut za književnost i umetnost/Čigoja štampa: Beograd, 2009., 125–142.
- Nikola MILOŠEVIĆ, Andrić i Krleža kao antipodi, Slovo ljubve: Beograd, 1974., 179–200.
- Zdenko LEŠIĆ, Pripovjedači, Veselin Maleša: Sarajevo, 1988., 176, 183.
- Zdenko LEŠIĆ — Ferida DURAKOVIĆ (ur.): Ivo Andrić 50 godina kasnije, Zbornik radova, Međunarodni naučni skup, Odjeljenje humanističkih nauka ANUBiH, knj. 41: Sarajevo, 2012., 72, 103.
- Urška PERENIČ i Miran HLADNIK, Branje *Jamnice* v času socialnih sprememb, Jezik in slovstvo, 55/2010., br. 3–4, 5–15.
- Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012., (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), FF-Press: Zagreb 2013.

Tonko Maroević

Redak mulja, redak pjene

Glavom o zid, grlom u jagode
usmjeriti se može bivši vršnjak
kad napusti ga smisao za sitnice,
a postao je bivši upravo stoga
što hrlio je uhvatiti priključak
na napredne krilatice što vode
u šumu mračnih i mutnih simbola.
Priroda skok ne čini, zato stabla
jednako uvis kao i u širinu
rastu i nije im do okupljanja,
nego se svako samo za sebe razvija
izvlačeći iz zemlje preko korijenja
vlagu i sol, neophodne za klice
što niknuti će s namjerom da izmaknu
svakoj simboličnosti.

159

x x x

Rijeka nanosi plastiku i krpe,
al po dnu teče kao da je bistra,
zaboravljajuć taloge, a pamteći
jedino ono što je upila
u srcu brda, izvukla iz stijene
u kojoj je prvo proključala.
U istu rijeku tu nećemo dvaput,
nas odnesošće valovi joj skupa

s krpama, plastikom i mrtvim mačkama
i brojnim papirnatim stranicama
da ne bismo povjerovali u san
o ishodištu već da ravnodušno
ispunjavamo rubriku trajanja,
odavno odijeljeni od divljine
izvora ili dubine vira.

x x x

Da utakmica neodlučno završi
nužan je jednak napor obiju strana
ili udio sreće na povlaštenoj,
što nadoknadit može svaku grešku
i propust slabijega. Tako i mi,
u usporedbi s drugim stvorenjima,
razvijamo postupke obrambene
ne bismo li prepriječili napad
opasnih bića, ali i prirode
u nama samima što se opire
lakom rješenju ili dogovoru.
O ishodu će ipak odlučiti
debeli slučaj, ali ne nadajmo se
ukrotit sudbu, uhvatit za rep
lisicu, vjevericu, lopticu
lutrijskog bubnja.

x x x

Na zelenilo pogled umara
samo ako se pritom listovi
pomame, ako po peteljka
niknu nejasna slova, a klorofil
uzme trenutak odmora. Bolje je
onda ne gledat na svježi proplanak.
Iz drugog plana ptice ionako
mijenjaju ritam sastojaka slike
unoseć reskost mjesto blagih preljeva.
Poneka od njih iskoristi zgodu
da skrije se u krošnju, među crve

u deblu ili zagriže sjemenku,
kad već tu nije bilo zrelog ploda
niti je bila riječ o berbi jesenskoj
sa stabla spoznaje.

x x x

Kad putevi zarastu treba ići
stramputicama, koristiti prečac
mesnatih sjena ili bar uzletjeti
preko svih grana snagom same strofe
il enjambementa. Spuštanje niz hridi
ravno je penjanju uz glatki oluk,
te pomoć može svaka čvrsta ruka
što se ne libi ukorijenjivanja.
Svijetla zrako, prodiruć kroz zid
ocrtala si putanju mišljenja
i dala smjer kojim će se nadmašiti
gubitak volje. Nemamo li što
dodat u korist višnjih prohtjeva
najbolje je da zaključimo stvar
odustajanjem.

161

x x x

Iz saksofona izvija se mukla
bjelouška, a lovi je jež žustri
trkom po bubnju. Zagušljivim zrakom
topi se svjetlost mutnih prozora,
čitanje naglas prolazi bez odjeka,
zaokružene riječi ne pristaju
na šiljate i oštre obrise
prigodnog namještaja, a uši britke
ne mogu pak se prilagodit oblini
govorne tvari. Prevladava mrmljanje,
glas molitve i hule podjednako
odjekuje u prostoru već vlažnom,
dok glazba se ne nametne jačinom,
odlučnim ritmom mimo metronoma,
brzinom ko na kronometar.

x x x

Na pijesku će se razabrati tragovi
prolaska rakova, makar i natraške
išao ili u dubinu potom
zaronio, jer po njegovim kliještima
održat će se povezanost prednje
sa stražnjom stranom, sprega neraskidiva
prošlosti s budućnošću ostvariti,
te omogućit strogi zagrljaj
lijevog i desnog kraka. Ko rakova
djeca raspršiše se zemljom sitna bića,
tek zrnca pijeska, al koliko god
raznosmjerna i skladu malo sklona
bila, sve ih je vjetar pustinjski
u jedan skup stjerao, u klepsidru
što mrvi trajanje.

x x x

Vraćat se moru, vraćat se govoru,
makar valovi rastresu rečenice
a sunce svaku namjeru ispije.
Kad bi uvala sama se oglasila,
kad bi ljepota ukinula popust
na dugovječnost, kad bi svaka ptica
svom jatu rekla što mu pripada,
ne bismo uopće brinuli za riječi
prikladne plimi, zadužene oseki,
obvezane panikom patetike
da ne ispadnu iz protoka smisla
il padnu ispod dogovorene razine
promicanja dnom. Mora osluškivanje
zalog je vjere, jamstvo da riječ zadnja
pripada šutnji.

x x x

Smjelim će letom vinuti se sokol,
golubica se spustiti lepršanjem.

Primjerni takvi učinci nas potiču
da i vlastitom tijelu damo zamah
u uzdizanju i u padanju,
da nježnu narav ojačamo krepkom
podrškom krila, gipkošću mišića,
zanosom snova; da ne duljimo
s usporedbama i okolišanjem,
samo je nužno olakšati teret
strogih namjera, velikih planova
i predati se zračnoj poplavi,
prepustiti protoku vedrih dana
kako bismo uz pomoć ludog vjetra
iznevjerili očekivan smjer.

x x x

163

Otok na domak udara u oči,
urezuje u mozak se, urasta
obrisom punim izravno pod čelo,
gornje, dakako, jer raste i dalje,
dubinu svoju prepustivši brizi
kamena samog, a na svojoj koži
njeгуje grmlje, čempres, dub pokoji
što odgovara namjeri da nebu
istakne znak još neravnodušnosti
na mir i spokoj osude na vječnost
usprkos nama, očekujući odjek
iz naše glave, podršku pomutnje
kako se ne bi stalo na ljepoti
samih počela, uzevši u obzir
traženje jezgre.

x x x

Hrbat i bilo, pa vijenci i lanci
nanizahu se da planini dadu
mjerilo ljudsko ili usporedbu
kojom divljinu pripitomljavamo.
A na padini raste neki bor
nebržan za odnose, izvan sebe

ne uračunava, ne pamti, ne zna
za drugo. Ako sad ulančamo
vrhove, stabla, visove, kotline
u perspektivi zračnoj, u krivoj
projekciji već istisnuta zraka,
možemo dobit utješnu nagradu
razumijevanja otajnih, mutnih veza
među imenima–stvarima.

x x x

164

Namjestiv klopku i stavivši mamac
lovac se spremno oda zapisima.
Kroz to je vrijeme bijeli konj
prošao sočnim pašnjacima, a ispod duge
protrčala prilika, ali drugo
još važnije se zbilo na obzorju,
gdje su se okupili znani znakovi
skore oluje: crven, bijeli, plavi
pramenovi na nebu brzih odluka.
U zapisima ostalo je samo
par sjena teško ulovljive tvari,
hlapljive smjese propuštenih prijedloga
da se izmakne zlu, al' u tom trenu
već poče kiša.

x x x

O oblacima obično govorit
začuđuje, pa bolje im se drsko
obraćat, prizivajuć ih: O, oblaci,
vi jedini ste dostojni obranit
pojam čistoće, vašom vlagom prožet
zemljinu opnu, zatitrat na žici
što veže svod s pripadnim temeljima.
Bolje je stoga da se naoblači
nego da sasvim razbistri se prizor,
jer jedino na pozadini tamnoj
isticat će se snop silnica zračnih
što iskre svjetalcima pomirenja,

što bride, škaklju žmarcima pod kožu
da objave napredovanje boli
protiv uroka.

x x x

U prvom stihu u mulj se uranja,
u drugome se lebdi zovom pjene.
Koliko se izgubilo na točnosti
nadoknadit se kuša protočnošću.
Iz mulja će izniknut pijavice
i prihvatit se tla prianjaljkama,
a zemlji, jer zlo svako nije za zlo,
umjesto krvi dostajat će gutljaj
podzemne vode. Plodna mješavina
uzmutila je pjev jedanaesterca
nerimovanog, pa za dobar ishod
oslonit se na nutarnje kristale
treba i od verbalnog gustog tkiva
iznudit pjenušavu perspektivu
mjesto poante.

165

x x x

Dok još sam bio motiviran, spreman
i dok je teklo sve kao po vrpci
ušuljala se iz drugoga jezika
riječ nametnica i preokrenula
značenje, domet, svrhu, redosljed
svega što dotad napisano bje,
a uputila rečeno u smjeru
potrage daljnje, klizanja niz brazdu
dogovorenih smisaonih tokova,
žljebova krutih, glatkih tračnica
sparenih suprotnosti, paradoksa
što uživaju u ništenju podloge,
dodanu vrijednost prepuštajući mašti
tako da ono što sam htio moram
sam sebi prevest.

x x x

Natovarim li sjenu na ramena,
pojačam vertikalnu bez težine,
imat ću bolji učinak a pritom
ostavit trag u zraku. Samo sjena
dovoljna je da prizor dogradi,
potakne spomen na prazninu bivšu
protegnutu do sutra. Vodoravnim
nizanjem sni urastaju u tkivo
godina nakupljenih po padini
što izruguju osunčanu stranu.
Polumrak iza zida dovoljan je
da slici dade nešto ozbiljno,
prezent je vrlo pogodan da spriječi
urušavanje, makar da se radi
o kulama od pijeska.

x x x

Prelistavajuć prašne stranice
nailazi se na Šeherezadu
što priča svijet i iz priče u priču
sve više i više uvodi u mrak
velikih riječi. Sačuvati život
hvalevrijedno je, ali ne po cijenu
obmanjivanja jadnog moćnika,
sklonog da radi vlastite naslade
trpi neprekinuto odgađanje,
uvećavanje napona bez nade
da će se doći do konačnog raspleta.
A sve je ionako u rukama
vrlog čuvara, koji poput lutke
na konopčiću upućuje milu
zastupnicu tek da produži slijed
nerazumijevanja.

x x x

Jedino slijepim mjestom, slijepim okom
proniknut ćemo smisao odricanja
od dodira, uklanjanja iz trke
za toplu riječ, potražiti utjehu
u predavanju vjetru, izlaganju
po kamenim sunčanim plažama,
stručcima žuke uokvirenima.
Agava pritom privlačnim šiljcima
ispričava se za cvijet koji kasni
te upućuje radije visinama
i oporosti, opasnosti, prijetnju
nego li umiranju u ljepoti
na niskim razinama samosvijesti,
uostalom, već davno zauzetima
potrebom da se svide.

167

x x x

Premda se ovdje trebalo baviti
opisom grada, krenuti ulicom
do mjesta dokud ne dopire glazba,
da ne zavede ni kožom ni zlatom,
na jednom se je raskršću skrenulo
u guštik otkud glasahu se ptice,
pa s oka suza na zrcalo kanu
poremetivši tok što slijedili smo
revno, tu nit što vodila je spletu
novoga labirinta iz kojega
izlaz se nije mogao naslutiti
nego po cijenu daljnjeg učvoravanja —
— ne očaravanja ni razočaranja —
riječi, redaka, pasusa, ako ne i
stihova.

x x x

Nije mi bilo dano upoznati
mržnju, o srdžbi pak se dalo pjevat,

o ishodištu neravnodušnosti,
o razlozima uskrate. Drugi korak,
ukroćen ravnomjernim stopama,
učinio je da ljutnja popusti,
a i ne bi baš bilo prilično
istjerivati istinu na čistac
mimo motiva. Ako je u pitanju
čast onda valja ispitati valjanost,
preuzeti obveze uz rok trajanja
zakletve. Pticu poludjelu nitko
primirit neće pustim obećanjem
i blagoslovom iznudenim protiv
pritiska bijesa.

168

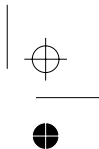
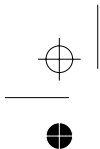
x x x

Na razna sam se brda uspinjao,
mnoge vidike koristio svježe
a neke, poput ostalih, trošio.
Da sam toliko smjerao dubini,
mjesto vidjela mraku posvećivao
potrebnu pažnju, valjda bih iskopao
znak bolje volje. Naime, baš dolje
rudača leži, tekućine se cijede,
pritoci, ponornice i rukavci
premrežili su uskim žilama
nevidljiv prostor, pravi labirint.
Ako se zrakom širi melodija
i valovima rasprostire svjetlost
zagrijavanje mora biti sržno:
iskra tek vrcnut iz kamena može
da bi u gusto uronivši tkivo
plamenom procvjetala.

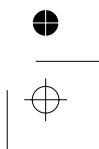
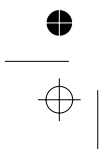
x x x

Ne tek ostalo, i prvo je šutnja,
a smetnja joj i dolazi iz nužde
govorenja ili, još gore, pisanja.
Al kada glas uskipi, uspjesi

iz krute tvrde nepropusne podloge
jednoznačnosti, kad se gorko razmaše
krilima slijepog barda, nema druge
nego zanijekat, prekrižit i brisat
slova ko cigle Kule babilonske.
Uvijek će ipak bar u temeljima,
na dnu taloga, sred mulja blatnoga,
ostat pokušaj riječi da svjedoči
oči u oči s prazninom, iz koje
neće se više uspraviti ni slamka
pouzdanosti.

Miroslav Mićanović

Dječak u gostionici

170

DJEČAK U GOSTIONICI

Ubogi momak
Dječak u gostionici
Mrtve kokoši
Bazen
Dno
Povratak
Led
Polje
Riječi

SVLAČIONICA

Cipele
Evolucija
Svlačionica
Bimal
San
Karlovac
Metak
Dolazak proljeća
Pjesnik

Ubogi momak

Ubogi momak u gostionici
Kod Mate, ili kod nekoga već,
dovezen, spušten i ostavljen na
podu od svježe crne boje,
od bijelog gašenog vapna,
od kreča.

Ubogi momak u invalidskim
kolicima kojeg dovezu kad piju,
jer su sretni i jer su nesretni,
kad plaćaju i kad je za sve
plaćeno.

Kad ubojica ne zna da
će to biti (ubojica) i kad kugle
od slonove kosti putuju zelenom
podlogom, kao svemirom i
ravnicom: do mraka.

171

Neki odu u Australiju, Irsku
ili u Njemačku i vrate se u šarenim
košuljama, kaputima, u lijesu.

Ili se nikada više ne vrate,
nikome se ne jave.

Ni a.

Ni be.

Ostane onda sam
ubogi seoski momak u
djevojačkoj maminoj sobi s
mrrtvim jorgovanom u
mrrtvoj vodi.

Dječak u gostionici

Ušao je u gostionicu
preko crnih stepenica
s jajetom između dlanova,
kao što se planet, položen

oko osi, okreće usporeno,
uplašeno, zadihano,
dječak u gostionici
s jajetom u ruci sad će
ga stisnuti iz sve snage dok
stoji nasred (gostionice)
kao na pozornici doma
kulture.

Dječače, što to radiš,
pitao je gostioničar u čiju je
kćer bio zaljubljen.
Trijezni su vikali: izlazi,
nemoj nam to raditi.
Marš van.

Jaje nije izdržalo i
palo je iz ruku dječaku.

Palo iz ruku, između
dlanova, na pod.

Disao je usporeno
kao planet, zacrvenio se,
sve je trajalo sekundu,
jednu–dvije–tri,
bilo je kraće od sna,
od vježbe iz priručnika
magije.

Pijanci su s odobravanjem
klonuli iznad čaša, muhe su došle
na svoje i sve je došlo na
svoje.

Što se dogodilo.
Što se nije dogodilo.

Što će se dogoditi.
Što se neće dogoditi.

Mrtve kokoši

Pričalo se da mrtve kokoši
njihove žene vade iz zemlje
zakopane na ulazu u selo.

Kopaju što je skriveno,
bolesno, još u perju i nije
više za jelo, namijenjeno
zemaljskim crvima.

Zašto to rade?

Zbog hrane?
Zbog djece?
Zbog prodaje u Italiju?

Je li tko vidio crne žene
koje to rade dok njihovi
muškarci piju i kupuju
željezo, bakar i cink?

Kako je to moguće i
zašto to rade. Zašto se
to događa kad to nitko
ne vidi i ne zna.

Zbog hrane?
Zbog djece?
Zbog prodaje u Italiju?

Tko zna.
Bog zna.

Bazen

Vratili bi se s bazena,
iskopine pokraj ciglane,
koju bi napunila kiša,
ispunili šaš i trava.

Kupali su se goli da se
ne sazna da su (ljetni)
dan nakon škole završili
u mutnozelenoj vodi.

Kad bi došli kući,
majka bi lagano povukla
noktom po koži na kojoj
bi ostao trag žaba, mulja,
vode i sunca.

Zarez ljeta.

Tko bi pomislio da će
tako utisnut ostati do
sada!

Dno

Podrumi kuća u ravnici
napune se vodom nakon
jače kiše, nevremena i
na vrh isplivaju
spremljene, ili u mraku
zaboravljene stvari:
plutaju glavice kupusa,
stara obuća, roba, kotači,
atlasi, zelene i crvene boce,
plastične kištre u podrumu
gostioničareve kuće.

Plove mokre gole žene iz
časopisa koje su dječaci
zametnuli iza kartonskih
kutija i listali u vrela
podneva.

Kad kiša stane,
sve što je isplivalo na vrh,
kopus, čepovi, naljepnice
atlasi, gole žene, spremljeno
i zaboravljeno, povuče se i
vrati na dno.

Povratak

Vratila se u rodnu kuću i
danim iznosi stvari na zrak,
posteljinu, haljine pokojne
matere.

Čisti i zrači.
Kreći zidove, pere prozore,
dotjeruje cvijeće u vrtu.

Izviruje iz dvorišta.

(Gleda niz ravnu i pustu
ulicu na koju drugi izlaze
samo kad nešto trebaju:
kupovina, kućni posjet, crkva,
doktor, gostionica, groblje.)

Nema uzaludna hodanja
ni za koga i ni za što.

Trebala se zadržati
tjedan-dva i onda natrag
odakle je i došla.

Ali poštar ne dolazi,
poruka nema, stvar se rasteže,
i komplicira: vidi u njihovim
očima porugu. Oni znaju
nešto što ona samo
sluti.

Hvata je panika:
užas buđenja
užas kuće
užas kreveta
užas vrućine
užas ljeta
užas noći
užas djetinjstva
užas mršavosti
užas svadbenih torti
užas odrastanja

užas jeseni
užas debljanja
užas pijanih
užas trijeznih
užas mladosti
užas poznatih lica
užas zime
užas pjevanja
užas jutarnjeg vriska
užas odbijanja
užas glasanja mačke
užas srdačnosti
užas trenutka
užas proljeća
užas spore rijeke
užas depresije polja
užas crno–bijelih fotografija
užas hladnoće
užas dalekog nasipa
užas crkvenih zvona
užas nostalgije
užas zaboravljenog filma
užas pročitane knjige
užas sna
užas bivšeg i sadašnjeg
užas ljubavnika
užas ožujka
užas lišća
užas dosade
užas tijela
užas mirisa
užas muškarca
užas žene
užas starosti
užas kratkog dana
užas zaborava
užas poznatoga
užas gledanja
užas znanja
užas neznanja
užas čekanja
užas povratka.

Led

Kad se probije led,
priča se s vrha stropošta do dna
i prekrije noć:

one koji su pjevali, slavili,
nestali ispod leda na riječnom
dnu.

Nitko da se uputi do rijeke
i potraži nesretne utopljenike.

Nitko ne zna njihova imena
i ne čuje njihove
glasove.

177

Samo ponekog dječaka,
djevojčicu, koji bace kamen
u vodu, ili pokušavaju probiti led,
pogađa rečenica Gustava Flauberta
iz rječnika uvriježenih ideja:
u dubini obzorja, koje je svaki
dan bilo sve dalje, naslućivali
su stvari istodobno nejasne i
čudesne.

Polje

Mama bi je vezala za nogu
kuhinjskog stola i otišla
raditi u polje.

Dani su znali biti dugi i
vrući, polje nepregledno.

Zaveži me nježno,
rekla je slučajnom muškarcu
u Njemačkoj.

Zaveži me nježno,
rekla je uzbuđenom mladiću
na Jarunu.

Mogao je pitati
zašto to voli dok je lizao
njezina leđa na koja su se
spuštali njegovi (slabi)
udarci

Ali nije.

U sumraku garsonijere
plakala je, odvezala nogu od
stola, skupila stvari (četkicu za
zube, gaćice, nekoliko knjiga) i
napustila, napustila ga
zauvijek.

Riječi

Riječi ne mogu pokriti
sve ono što ga okružuje
rasuto, razbijeno i
nespremno.

Život svjetluca na drugoj
strani. Gleda kroz prozor
sobe i čeka.

Nasip, rijeka, bazen
močvarne vode i mrak,
ozbiljna količina
mraka.

Prazne boce, poruke,
zaboravljene, preporuke,
recepti, pročitano i
nepročitano.

Rečenica koja se
pamti na početku teksta:
nešto o strahu,
nešto o Bogu.

Strah od velikih i običnih
riječi: opsjene, iluzije, figure
stoje na sredini šahovske ploče.

Figura Boga i njegove velike
prisutnosti.

Strah: *život je negdje drugdje.*

Odsutnost. Alkohol
i pijanstvo. Ustaje od stola.
Gasi svjetlo. Sluša radio.

Zatvaranje očiju u ponoć.
Ponavljanje istih taktova,
riječi (zaborav, gorčina, strah,
suze, uzbuđenje).

I onda ništa.

179

SVLAČIONICA

Cipele

Mama je htjela pjesmu o
njezinim cipelama, novim
cipelama koje su kupili u
Šibeniku i pjesmu o starim
bačenim cipelama.

Mama hoće pjesmu,
a dobila je cipele,
nove cipele u Šibeniku.

Stare su bile stare i
potrošene.

Otišle su stare cipele
(bačene u plavi kontejner)
koje su bile toliko nošene i
nošene da se tu nema što
pametno reći, dodati ili,
ne daj bože, žaliti.

Bože moj, zašto bi se žalilo,
reklo, prigovorilo, odustalo.

Evolucija

Ružan, kvrgav i žut
na desnom nožnom
očevom prstu.

Neodlučan oblik
koji izmiče rezanju,
natečen

od udaraca, uske obuće,
kopački, od svega što može
stati na njegovu površinu.

Tko može stati:
tko može stati:
tko može stati:

dinosaur može
stati. Može stati:

ono što se kretalo,
bilo na početku, radosno i
spremno.

Ružan, kvrgav i žut,
na desnom nožnom
vlastitom prstu.

Reže ga i šuti,

dok ne prođe dinosaur,
željeznica, udarci u glavu,
kost, dok ne prođe.

Svlačionica

Goli muškarci. Strah,
strepnja i uzbuđenje.
Od nepoznatoga,
od budućega.

Znoj, navike, dodiri,
udarci, trčanje. Voda,
muško pokazivanje,
pušenje, dodavanje i
oduzimanje.

Navijanje. Psovanje,
smijeh. Ljutnja i čekanje,
nedjelja. Novine.

Povreda. Koljeno.
Bolnica. Zastava. Strane.
Lijeva i desna. Rukovanje.
Majka i sin.

Sudac. Pogrešan sudac.
Pravedan. Pomoćni. Sjemenke.
Sladoled. Početak i kraj.
Djevojke. One djevojke.
Ljubav.

Virenje i traženje.
Gdje je čije mjesto.
Gdje?

181

Bimal

Iza leđa tvornice ulja
u Brčkom cijedi se
špirit.
Proces je takav
i protokol radnički,
tvornički.

Muškarci čuče
oko kotla, alkohol se
slijeva niz njihova
grla, kao govor:
o zdravlju i ljetu,
o odmaralištu i moru,
o djeci i ženama,
o nogometu, o udarcu,

o promašaju, o onom
važnom, vječnom
i prolaznom.

Nazdravljaju svemu
lijepomu što će doći
i proći.

Doktor u ambulanti
besposlen čeka.

Prije rata:
jedan će izgorjeti
dolazeći kući,
drugi stradati
u noćnoj smjeni,
treći umrijeti
na putu.

Uzdravlje, govore,
jedan drugom, dok su ruke
u zraku, u zraku, koji je kao
špirit, besprijekoran i
čist.

San

Kad se komad željeza
sjurio niz zategnutu
sajlu i zabio u čelo
njihova oca,
obojica su spavala.

Sve loše i neželjeno
u njihovim životima
(rat, bijeg preko Save,
odlazak u Ameriku),
nerijetko je,
moglo bi se olako reći,
samo loš san,
u kojem niz zategnutu
sajlu juri smrtonosni
komad željeza.

Oni se samo trebaju
probuditi prije nego se
dogodi smrtonosni
udarac u čelo.

Karlovac

Grad izroni iz prve
ljetne magle.

Kolodvor pliva
kao nevidljivi kontinent
u snu.

Ali već je netko o tome
ljepše pjevao. Pisao i
pjevao.

O snu, naravno.

Oblači hlače u kupeu
divljeg vlaka na povratku
s mora.

I ljetno ode kao pijanac
koji se klati na šinama
od kolodvora do grada
u magli.

Metak

Ispred prve samoposluge
u Gunji leže dvojica muškaraca
na pločniku.

Njihov neobičan položaj,
radoznali prolaznici, službenici
reda i pokoja životinja, ogledaju se
u mutnom golemom staklu
trgovine.

Dječak je uznemiren,
s velikom željom da sve dobro
vidi, usmjeren na dvojicu
muškaraca koji leže jedan
na drugom.

Rekonstrukcija pokušaja
ubojstva, šapće veterinar
poštaru, dok kapetan duge plovidbe,
u svečanoj odori, na zapovijed,
podize ruku kao da će ovaj put
povući otklonac pištolja i
ubiti ovoga ispod sebe.

Uzvik uznemirenosti i olakšanja
obuzme sve kad se to, nasreću,
ni ovaj put ne dogodi.

Slika na staklu samoposluge
ostaje nedorečena i nejasna.
Prazna.

Dolazak proljeća

Iza mesarove kuće
blista voćnjak u bjelini
koja obuzima i stabla i
slučajan pogled dječaka
u prolazu, na povratku
iz škole, na drhtećim
šinama od netom
prohujalog vlaka.

Masivni mladi
crni bik stoji usred
nestvarne bjeline
i čeka.

Samo trenutak
poslije, ni da se smire
pragovi pruge, rasut će se
iz svoje nepomičnosti,

kao porculanska figura
donesena iz Trsta,
od blizine mesarova
pomoćnika i savršene
metalne kugle iz
njegova pištolja.

Proljeće je došlo u
tom trenutku nepomičnosti
kako već na selu dolazi i
zatekne nekoga nespremnog
na povratku iz
škole.

Pjesnik

185

Bit ćeš pjesnik
šina, kamilice, korova,
napuštenih mjesta, dugih dana,
osamljenosti, opasnih nedjelja, padina,
bolnica, mostova, pustih domova, žudnje
za životom, kiše, pustih parkova, zaboravljenih
vojnika u šumi, sretnih i nesretnih muškaraca i žena,
strasti, slučajnih susreta, ljeta, jeseni, ljubljenja, ljubavi,
straha, gubitka, prašine, ceste i mora, pada, radosti, pjesnik
nepreglednoga, onoga čega više nema ili čega neće biti.

Tea Bakran

Pjesme

186

1. JALOVA KOMUNIKACIJA

Zarežeš me
(činiš to odsutno)
na mojoj rani
nikne jantarni, mirisni grumenčić

ti nisi stablo, ti to ne razumiješ

ne razumiješ što ti govorim
lisnatim
korjenastima
korastim riječima
ja sva već posuta
jantarnim, mirisnim grumenčićima

sanjariš u mom hladu
(ne o meni)
podupirem ti leđa
sva u snazi u mirisu
sva razgranana
rascvala
razlistana u želji da me čuješ

uzalud

plačem jantarnim, mirisnim grumenčićima

uzalud

naposljetku
stresam po tebi
mrave i bubamare
neka nas barem povezuje
njihovo prelaženje

s tebe na mene
s mene na tebe

2. LAV

Pričala mi baka da je sinoć u polju krumpira pronašla lava kako spava. Izvoli ona štap od uštapa i stane njime bockati lava. A lavu se od bockanja trusi zlatna griva krumpirovim zlaticama. Razbježale se zlatice po krumpirovom cvijeću. Lav mljacka u snu pa se okrene na drugu stranu. Ne diraj lava dok spava! dovikuju baki sove u letu, priča meni baka, vratila baka štap uštapu, hvala, pa se stisla uz lava, naslonila glavu na njegov zibajući trbuh da ga već od ranog jutra može držati na oku.

187

3. RIBIČI

na šljunku, u magli
šute zagnjuren i u kabanice
patke ih drže na oku
s nepomične kao zrcalo površine
ščućurene u oblačcima svog zelenog perja
ispod trbuha im se jate žudene ribe
srebrna meka usta mimoilaze udicu
nema veze
ribiči su ionako zaspali

4. SVAĐA

išla mu je na živce
to lice
ta usta

te riječi
ušuti!
zamhne na nju rukom
a ona se saspe u jato tužnih ptica i odleti

5. MAČKE

Još jedna jesen i lišće se mrvči i šipak dozrijeva crven i sjetan. Uz put kojim idem crne mačke i bijele i šarene spavaju na suncu ugrijanih trbuha, oblizanih šapa, kunjaju ko starice, stisnule su oči pa me ne vide i nije ih briga za prah od lišća i zrenje šipka u čijem se grmlju kote ko blesave. Mačke velike i male, olinjale, kratkorepe, jednooke, mačke bundečke, site od bundečkih riba i miševa, spokojne na suncu, razbacane po livadi, među suhim lišćem, ispale iz šipka, briga ih za jesen, briga ih za mene i moju sjetu koju vučem za sobom.

188

6. PASTIRICA SKAKAVACA

Ona je pastirica skakavaca. Goni ih po livadi prema njihovom dvorcu. Njezina je kosa uhvatila sunce pa joj glava sjaji kao cvijet u travi. Njezino je lice peludno, njezine su ruke lišće u koje zamata sve što je glatko i oblo, kamen, kesten, puževu kućicu.

Ona je pastirica skakavaca. Dok trči, podiže ih čitave oblake visoko gore prema oblacima, ususret dvorcu. Njezin smijeh je vriskavi vrtlog koji uvlači u igru svo bilje i drveće.

Baca se u travu, roni do dna, doseže tajnu svijeta, meni već odavno skritu.

Ušle smo u hlad visokog dvorca od skakavaca, ona iskra, ja sjena. Mašu skakavci, šalju Idi poljupce. Ja mašem skakavcima iako su prema meni ravno-dušni.

7. UMJESTO AUTOBUSA

Sišla sam iz zgrade pa stala uz cestu.

Do mene doskakuće drvena kućica na kokošjim nogama. Lupaju u njoj bakreni lonci i poklopci. Plete mi kućica tešku pletenicu, oblači grubo platno i u ruke stavlja preslicu pa me meće u svoju češnjakom okićenu kuhinjicu, uz toplu pećicu. Gegamo se po putu, ja pjevam pjesmicu. Kad tri put zakukuriče pijetao, stižemo do moga sela. Tu sjeda kućica, pod golu voćku, iza naherenog plota. Kroz zamagljen prozor gledam kako gusto pada snijeg. Sad već daleki grad polako nestaje u kovitlacu pahuljica.

Dorta Jagić

Makedonska magla

189

Avion slijeće u podne kao da pada u nescijest. Bilo je to kao minutu nakon projekcije nekog hit filma, sunce se naglo ugasilo i mi smo nepripremljeni uletjeli u maglu. Spotakli se sa svojim ljetnim koferima i pjesmama. Makedonska magla, znam da zvuči kao nemoguće stanje, oksimoron, ali bila je tu, nametala se očima umjesto opjevanog zlatnog sunca. Gdje je tu pravda i logika? Južnjačka magla je kao nervni plin, zagušujuća, teška; moglo se od nje napraviti mlijeko u prahu ili čak barut. Mučna i stara atmosferska para kao da je hlapila iz lica onih nesretnijih stanovnika stotinu godina i odjednom se skupila u guste oblake nad Skopljem. Gledamo šutke s terminala u daljinu; svugdje samo magla, studen i ravnica. Zar ćemo u tom splinu provesti čak pet dana?

Na aerodromu nas je dočekala krupnija žena s takvim licem. Licem odustale, ali jake elementarne prirode. Pjesnikinja je, kao i mi, njezini gosti. Ima velike, pametne zelene oči, ali iz kože obraza je nešto svijetlo zauvijek izašlo. Na epidermi je ostalo samo nešto kao talog vina Tuga za jug. Sjedamo u njezin maleni crveni auto koji se skupio na hladnoći i vozimo se u to dugo, debelo sivo kao u crijevo. Vozačica nam, u stankama između dva gusta dima, neumorno priča o nebrojnim svjetskim i osobnim problemima, upornim bolestima, o nabujalim knjigama koje su joj zatvorile izlaz iz stana, o gradskome smeću. Usput nam dobacuje objašnjenja što to vidimo vani kroz prozor na ulicama ili bi bar trebali vidjeti s lijeve i s desne strane ceste dok se vozimo kroz grad prema hotelu. Ali mi vidimo samo slijepe oči magle i nejasne obrise nahtanih građevina.

Prva prigradska aleja široka je i najduža. Čini se beskrajnom, kao da nas autić vodi negdje do kraja svijeta. Nema ničega, ni stabla, ni psa ni čovjeka. Samo

jeftini albanski dućani u tijesnom nizu, kao vojska. Stotine njih. Nesalomljivim životnim nagonom ti su dućani nikli iz nakupina staroga smeća kao lijepe i otrovne drečave gljive. Naša ih vozačica, naravno, ne voli. U aleji po pločnicima samo gomile smeća koje stari i crkava pod apokaliptičnom maglom, a nad njim se dižu veliki i bistri izlozi s bezbroj popaljenih lusterâ. Naše se oči žar-njacima lijepe na to čudno svjetlo iz blještećih lusterâ, širmova, čipkastih lampi i crvenih žaruljica.

U toj prividnoj tišini i nepokretnosti prizora kao da se događa metafizička bitka. Sa svakog stropa vise staklene meduze sablasnog svjetla i pale, prže maglenu tamu. Pobjeđuju. Kao da samo ta beskrajna trgovačka ulica, čijeg se imena više ne sjećam, cijelom civiliziranom svijetu zatočenom u mrak nudi jednostavan izlaz. Za nešto sitnija na blagajni nude se spasonosna rasvjetna tijela, vječni Božić. Na stražnjem me sjedištu spopada neka luksuzna vedrina, iako ta ulica s jeftinim žmigalicama izgleda nekako traljavo svečano i tužno. Ne želim njezin završetak, urbano razrješenje u očekivanoj sredenosti i racionalnosti grada. Ipak, iznenada dolazi kraj tom čudnom distriktu svjetla, počinju se nazirati visoke i mračne zgrade novog Skoplja, izgrađenog nakon ne tako davnog potresa. Nad čašicom rakije, naša pjesnikinja i vozačica u nekom kafiću nedaleko našega hotela priča neutješno, beskrajno o skoro svemu, o pjesnicima. Riječi joj se gomilaju u purpurnim hrpicama posvuda; na stolu, pod stolicama, padaju kao od vina zakrvavljene maramice po našim koferima i rukavima. Mi uglavnom šutimo, uživljeni dok ona sugestivno govori o čarobnim izletima po planinama, dobroj hrani i vinu, ljekovitim biljkama i Makedoniji. Podsjeća me na Anu Ahmatovu. Ipak, s najviše žara govori o svakovrsnim društvenim nepravdama, korupciji, taštım piscima i velikim potresima. I dok se širom smiješi i nazdravlja, sivkasta joj se sjeta u hladnim kapljicama slijeva niz čelo i obraze. Ona je više ni ne primjećuje, nakon treće rakije odvozi nas autom (koji kao da ide na pogon te sjete) u mali slikoviti hotel na rubu grada. Kasnije ću u svojoj sobi zapisati u notes: makedonski pisci, potresi i magle, logika melankolije.

Suzana Matić

Anatomija izgubljenog

*Postoji ravna linija gdje se dotiču nebo i zemlja.
Opisuje je svaka poštena slika s pristojnim zalaskom sunca.
Postoji druga linija gdje se dotiču nebo i zemlja pod mojim kostima.*

191

Nju nepristojno opisuje ova knjiga.

(Dentescanini)

Te dvije sudbine, koje se međusobno grizu oko moje životne trase... jedino se oko zdjele s voćem nađu u miru. I vrijednost te zdjele varira sezonski naravno, ali se uvijek može izračunati. No u mom je životu računaj — neprocjenjivo.

...

Jednom davno, dok smo svako za svojim tanjurom zajedno kušali granice, dok je on otkidao komade jedne ribe, a ja bijelim zubima odgrizala još nezrele zelene jabuke... ugrizla sam se za unutarnju sluznicu usta jako. I zapekla me kiselina do u kap... suze.

A onda sam pomislila nešto drugo. Pomislila sam: — Rastu mi očnjaci.

I... — Mislim da je vrijeme da ih okrenem na van.

Bio je to jedan vrlo 'up' trenutak. Poslije sam napisala tekst s poentom koja skače za vrat i stavila oštar naslov: *Dentescanini*

Još poslije shvatila sam da je cijena aparata za ispravljanje zuba u odraslih... pa ono... računaj — nedostižno.

...

Neki bi dani, mjeseci i ljudi trebali dolaziti s laksativom... da se poslije lakše istjeraju iz organizma..

...

»Kušaš granice jutros, draga?«

»Ne. Kuham prošlost. Bit će u dubokom smrzavanju. Za dan unaprijed.«

(Ženska povijest u muškim rukama)

Udžbenik povijesti za peti razred. Kaže: Povijest je učiteljica života. Kaže dalje: Postoje znanosti koje pomažu povijesti. Nabraja: arheologija, numizmatika...

...

192

Kad zatvorim oči mogu prizvati slike ruku svih ljudi koje sam nekad voljela. Ne pamtim boju očiju, lica mi se u sjećanjima pretapaju kao u snu; jedno se u drugo pretvara... pa se gledamo lica i ja, međusobno čudni, maglovito poznati i smješteni u sjećanje kao u prenapućenu sobu studentskog tulumu u kojoj se u jednom času sve zamutilo... tulumu nakon kojeg ćemo se ujutro svi pomalo sramiti.

Ipak, ponekad pokušavam:

Prvo se jave oči: to je početak, to je nešto, od tuda bi se moralo početi. Dobro. No poslije njih može biti svašta. Tvom sam licu recimo dodala njegov osmijeh, sjajne zube jednog od prije dvjesto godina i nečije smijalice na lijevoj strani... Onda sam pobjegla glavom bez obzira.

Ali ruke... njih pamtim bez borbe za strateške točke istine u sjećanju. Vežem misao na pokret paljenja cigarete, na način kojim prsti prinose jutarnju kavu, na znalački dodir... sa sigurnošću koje se ujutro pomalo sramim.

Najviše pamtim one ruke koje su pripadale onima s kojima sam najžešće obarala... riječi. Te mi ponekad još uvijek nježno izmasiraju sljepoočnice pred san. I mislim: u udžbeniku povijesti za peti razred nigdje nije napisano da postoje znanosti koje odmažu sadašnjosti. Pa kad primim povijest u svoje ruke, u krivim prstima premećem krhotine samo one prošlosti koja se lomom nanoštrila.

Recimo: imam 20 godina i na kampiranju u nepoznatoj zemlji upoznajem nekog puno starijeg tipa iz svog grada.

Kaže mi: »Ja se tebe sjećam. Ti si prije dvije godine u onom malom tramvajčiću pričala o muškim rukama svojoj prijateljici. Sva zanesena si pričala kako na muškarcima najviše voliš lijepe ruke, a ja sam te slušao, i to kako si pričala... sjećao bih te se i da te nikad nisam upoznao.«

Dvadesetak godina poslije večer je ova danas, a ja u potpuno izmišljenu priču, kao presedan uvodim potpuno izmišljeni muški lik. Kažiprstom mu pokazujem scenu našeg početka, pa kažem glasom proročice: »Ti u svoje duge prste uzimaš moj krivi kažiprst i svijetu pred očima zagrižeš moju jagodicu. To je najsigurniji put do mene. Poslije toga izmislit ću te bez greške... poslije toga znam da mi nema povratka.«

Ali dvadeset godina prije ta scena se dogodila. I najednom vidim da nema mi povratka, ni odlaska, jer ne postoji početak ni kraj, jer prva i zadnja scena uvijek mogu zamijeniti mjesta.

Dvadesetak godina poslije ja se još vozim u malom tramvajčiću. Dvadeset godina poslije još uvijek zaneseno pričam o muškim rukama. Tko zna, možda me netko sluša.

(Pluća)

Majka je kazala da mi sve oprašta: oprašta za svaki put kad sam je razočarala.

»Znači opraštaš mi i to što sam kao dijete umjesto dokone prašine i prvih cigareta, u kutije skupljala stranice pisama?«

Rekle je da da.

...

Sjedimo u našem kafiću. Na sceni se može vidjeti stol s dvjema prijateljskim kavama — crnom i bijelom, i jednom kutijom cigareta.

Pitam: »Pa kako baš uvijek ponovno propušiš nakon tri mjeseca? Mislim, onda kad si već čista, kad si skinuta, kad imaš zalog toliko dobrih dana iza sebe... Ne razumijem to.«

Kaže: »Nemam pojma... Meni se kriza povećava, a ne smanjuje. Tri mjeseca su moja mjera. U početku me fura snaga odluke, i nakon tri mjeseca ja sam na svjesnoj razini već nepušač, ali gle... ja čak i ne kontam da sam nervozna i da je neki đavo u meni sve dok mi netko sa strane ne kaže — Daj zapali molim te, prije nego nekog ubiješ.«

Ja kažem: »Bože kako sam sretna da ne pušim.«

...

Navečer sam tražeći nešto drugo u jednom izgubljenom vremenu, naišla na hrpicu zaboravljenih, gusto ispisanih papira. Ležali su u rinfuzi, neki sljepljeni, drugi rasuti, nigdje na vidiku nije bilo kutije s otisnutim upozorenjem, mjeseci su ih osušili, poravnali i ublažili, ali zrak je svejedno zamirisao jednom poznatom aromom.

Gledala sam ih neko vrijeme, a onda tankim prstima izvukla jednog i savila ga u vlastiti fitilj. Smotala sam jednu ovisnost bez filtera brzim iskusnim nezaboravljеним pokretom desne ruke, prinijela je usnama, zatvorila oči i povukla duboko...

Ne znam što je dalje bilo. Zoru sam možda dočekala za stolom punih pepeljara i žutih pergamenata. Možda su me pekle oči. Možda sam nekoliko listova u toku noći proglasila »zadnjom«. Ne znam. Ujutro sam uživala svoju jutarnju kavu bez cigarete, a onda se na prstima išuljala iz stana koji je mirisao na dječje snove, jagode i mentu.

»Bože kako sam sretna što ne pušim.«

...
Šest mjeseci poslije, iz scene u kafiću izbrisane su cigarete sa stola. Pričam joj o tome.

Kaže mi: »Znaš, ti si kao svaka zakleta nepušačica zaboravila da cigaretu treba prvo zapaliti.«

Smijemo se, iako obje znamo kako bi rendgen moga nepušačkog toraksa pokazao tamnu sjenu jednoga nejasnog muškog profila.

...
Nekad mi nedostaju cigarete, iako nikad nisam pušila. Ostatak vremena mi nedostaju ljudi koje ne poznajem.

Ljubav traje tri godine, nijeće se tri puta prije nego pijetlovi u zoru zaku-kuriču, a đavo u nama se budi svaka tri mjeseca i to je sve što sam spremna priznati o svome plitkom disanju, boljkama na liniji ošit grlo... ovisnostima, o tome u kojoj ruci držim cigaretu, zašto pušeći dobijem žulj od pisanja i koje je moje oblake napravio dim.

(Srce / Dok ima niti, vretena daleko doguraju)

Mjesto na kojem me crpi srce... iscrpilo se. Trčim svakodnevno, daleko i visoko šumom uz čiji rub živim. Godinama. Tijelo mi je vretenasto, bedra pokretna. Neki dan mi je sasvim ozbiljno rečeno da ne smijem prestati... mogla bih, navodno, umrijeti od — *prevelikog srca*.

Dio đavolje logike je to da sam dijagnozu dobila u času kad sam osjetila da srca više nema. A da li zahvaljujući trčanju, ili neovisno od njega, no ispa-de nekako da sam osim vretenastog tijela zaslužila i lakoubodnu vretenastu ćud.

Pa govorim rečenice koje počinju s — »Gle...«, a dok olako kažem »sljedeći put«, ne vjerujem u »sljedeće« jer mi »ovo« ne znači dovoljno.

...

Ja i ne znam što se točno dogodilo s mojim srcem. Jedino što znam je da ono već dugo nije u igri.

Možda sam ga izraslog na stranicama omiljenih djevojačkih knjiga, zajedno s nekom od potisnutih teških — iščupala van, da više nemam čime preskočiti otkucaj. Ne znam, kažem... Više od svega nosim potisnuto sjećanje kako sam ga u jednom času svila u cigaretu bez filtera i ugušila se njime, a opušak onda ugasila u nekoj pepeljari. A ovo, koje mi je naknadno podmetnuto (kao terapija za odvikavanje?) tek ono me otrovalo. Vidi iskrivljeno, trotočke nadopunjava u šesterokute, ne valja mu ritam, ne valjaju mu stihovi... nema nositelja poezije.

Ono *moje srce*, njega pamtim jako dobro. Bilo je hiperaktivno nemirno, burno i inatljivo, i sakriveno ispod malih bijelih grudi tratile se do zadnje kapi krvi u pjesmama bez iskustva, dok je naizgled udaralo samo u crne tipke s hinjenim poremećajem pažnje i bez imalo osjećaja, i uporno im lagalo: »nisam tvoje«... pa i onda kad su ga nježno dirali. Uvijek u paničnom strahu da će me otkucati, da će negdje isplivati kako jedino želi baš — »pripadati«, kukavno me izdalo previše... dva, puta.

Ali svejedno...

Nekad mi toliko nedostaje da mu se ne usudim izgovoriti ime.

195

(Kad otkaže respiratorni sustav)

Rekla je: »Mogu biti ili samo svoja ili posve nečija.«

Rekao je: »Znao sam po Sljemenu vidati stabla koja su u svom životu bila sputavana nekim vragom, nekom žicom ili pokrajnjom stijenom čak, pa su dugo i bolno prevladavala zapreke prerastajući ih. Tebe se ne može izvaditi iz kaveza. S koje god strane da si, ti možeš biti ili samo svoja ili posve svoja.«

...

I opet jedno njeno *ne*, koje je *da* sebi.

A onda mislim... nije samo tako. Nego... Recimo kao kad u havariranom avionu stavljaš masku za kisik prvo na svoje lice, pa tek onda pomažeš drugome, jer znaš:

Samo tako ćete oboje preživjeti.

(Grlo / Glasne žice bez isolierbanda)

Dok u svojim besanim noćima šutim i plitko dišem, nagingem se nad Mari-
nom kao tužno drvo. Pročitam

U grlu — tu rđa u tjesnacima

*I živa so je.
Ja ljubav poznam po glasnici,
Ne ! — po ge-žici
Duž celog tela!*

pa promrsim: »Jezik pregrizla! Da ti je bar sve zapelo u grlu.« U mojim besanim noćima ona uvijek govori samo meni.

Onda usvojim snenim danima — dok balansiram na svojim životnim žicama i silim se da sporadično padnem s njih... ili s tih *glasnih*... ili bar s »dobrog glasa« u neimanju boljeg, a bakice se odispodjezuškristuš križaju — nisam posve sigurna jesam li u *duru* ili *molu*. Ne znam se uglazbiti sa sobom, ne ide mi to, ne razumijem kako se to može istovremeno biti zadihan i usporan, ushićen i čeznutljiv... ne razumijem. Pa to tek živim.

Pokušavam, improviziram... s varijacijama, nekad i bez mjere... mjera je ovdje često bila problem, otkucavam se dvoprstno-*ta-te-tapa-tepe*, tražim si ključ za tonalitete... Znam i sama — za riješiti svaku misteriju na njenom kraju trebaš imati ključ, a vjerojatno još i više ako je on poput naopake potkove već u *startu* postavljen na samom početku crtovlja i ispisan rukom one koja i svoje matematičke osmice brutalno spaja od dva kao koljena kvrgava kruga — jako daleko od violinskog ključa u jednom elegantnom potezu.

I priznajem, violončela diraju u moja slaba koljena, da, ne možeš demantirati život... i priznam si to baš svaki put kad sam onako sporadična oko žica, no ključ moje *Larine teme* ipak nije smješten tako »nisko«. Mislim, čak i za moj jako razvijeni sluh... za sve ono što nam život nosi, to bi bio baš jako niski start. No iako ne znam koji je ključ, možda i zato jer je brava razvaljivana nezanemarivi broj puta krivoprstom rukom brutalnom prema matematičkim osmicama, nju mogu... kad god to neću — uvijek napipati nježnim muškim prstima. Na mjestu gdje je nosim. Visoko. U grlu.

A dalje mogu i sama. Nekad i predvidljivo. Recimo, termin uredno uplaćivanom podnošljivom mjesečnom ratom; »gitara dvaput tjedno u večernjim satima ponedjeljkom/srijedom«. Tu nikad ne omane. Pa nakon što hvatač akorda na žicama izađe iz auta umiren i olakšan, jer sam mu rekla da jesam — jesam ikada čula za *Nights in white satin*, ja uvijek ponovno osvijestim kako sva filmska glazba za jedan stvarni život uistinu ima svoje strune na tom jednom istom mjestu, jer otuda je i grleni smijeh od kojeg se možeš ugušiti i taj gušeći *blues* osjećaj koji me eto pritisne od gitare i od kojeg bih mogla odletjeti kao (*Led*) *Zepellin* u svoj *sky*... s velikim *limitom*.

Jučer, nakon što je napustio auto, gledala sam u to nebo prije, mislila sam, izvjesno besane noći... redni broj *tajitaj*, i mislila još kako je saten bijeli, a moje noći *blues*, ali i da je taj *bluemoon* uštap ipak jedan jako pretjeran i posve neekonomičan oblik kad su moji krugovi i tako kvrgavi, i da je i sve to s gitarom i žicama, iako uredno uplaćivano — baš jako neekonomično, jer košta me previše, puno previše.

Uzdahnula sam, pa okretom ključa pustila struju i pokrenula auto i sebe s mjesta. Najednom mi je sve bilo jasno: trebam prestati traćiti tu struju u vlastitim žicama. Dječaku, koji već neko vrijeme najviše kredita daje Stonesima, jednostavno ću na kredit kupiti električnu gitaru.

Da nadglasa sve što je ostalo od nježnosti. Ako treba i brutalno.

(Oslabjelo uho)

Možda jer me baš sve oko mene pokušalo nadglasati, drugačije si to ne mogu objasniti, ali njemu sam rekla glasno i jasno: »Stavit ću te u priču.«

Ali ne znam... poslije su se dogodile neke protupriče koje su me odvukle i od te... i od pisanja. Ipak, to kako mi je na tom čudnom mjestu na kojem su sve žene lijepe, svi muškarci samopouzđani, svi se vole mlako, a glazba trešti i tjera te da se sve u svemu osjećaš kao potpuno neprilagođeno ljudsko biće... tog petka na subotu, tako neprilično premlad — na uho izgovorio Mikin Epilog, pa onda još Majakovskog... *Oblak u pantalonama...* bilo je to tako neka-ko... nevjerojatno.

Tjedan dana poslije na istom sam mjestu i s istog uha izgubila najdražu naušnicu. Onu koja je godinama u mojim blistavim večerima, u kojima nisam pisala nego samo sama sjajila, pisala slobodno i namjesto mene zveckavim slovima po mojoj ušnoj školjki. Pomislila sam: »Eto, to ti je zato jer nisi napisala tu priču. Riječi gladna, ostala si riječi dužna.«

Ili mi je oslabjelo uho.

(Leđa / Nesporazum sa Suncem u osam točaka)

Sunce koje izlazi i Sunce na zalasku — dva su različita portreta Sunca. Jedan pokazuje lice, drugi potiljak. Dječji crteži moje kćeri to znaju. Njena mama... jutarnja, *of all people* jedino suncu portretira lice. Dovoljno je poštena da ne kaže kako zazire od lica; ona se zaljubljuje u lica... momentalno. Sposobna je zaljubiti se u lice, u oči, u osmijeh i u čekaonici pod temperaturom. Sposobna je u samo jednom trenu uzeti najljepše od ljudi i više ne vratiti. Dovoljno je poštena da kaže da zato lica zaziru od nje. Više od pola njenih, stežućom blendom ulovljenih portreta, su portreti odlazaka. Nedavno je napisala: — *Naše želje nemaju naše oči. Naše želje baš uvijek imaju naša leđa.*

...

U dijagnozi je pisalo:

... displastični nevusi lijevo skapularno, desno skapularno, lijevo lumbalno, na desnoj natkoljenici ekstenzorno, na lijevoj potkoljenici ekstenzorno, na desnom koljenu, desno lumbalno i na lijevom koljenu.

U bolnici su me pitali: »A za koga ste to čuvali?«. A za nekog nježnog doktora valjda.

Mjesta mog nesporazuma sa Suncem. Treba ih ukloniti, kažu. Baš kao i sve točke nesporazuma.

Ja sam oduvijek bila lunatična. Sunce me proziralo providnu, pa mi vraćalo milo za drago za to što se i danju i noću zaslepljujem mjesečinom. Kad bi me nalazili u previranju, mijenama, rastu i padovima... dani su me kažnjavali, a ono me uporno vraćalo u ogradu nesmiljeno mi bilježeći osjetljivu put svojim vidljivim znamenjem. I iako i puteni ožiljci od kretanja kroz život nepokolebljivim korakom mjesečara, koji — očiju širom otvorenih u mrak slijedi trag svoj mjeseca preko jezera... i natrag, sve do praznog kreveta dimenzioniranog za dvoje, mogu boljeti jednom kad se probudiš iz neprospavane noći — Mjesec mi nikad nije ostavio vidljive tragove na epidermi. Usnule mete unose mrlje samo u pogled, sva druga ljepota ostaje nedirnuta.

A sad sam sa svoje kože morala izbrisati ono što se nekad smatralo znakovima sreće. Sreća koja je mjesto nesporazuma sa Suncem. Koja se po koži pretražuje lupom. U koju se sumnjivo upire prstom i stavlja je se na popis za uklanjanje. I ako to nije metafora, ne znam što jest.

Natipkala sam:

— *Idem danas ukloniti neke sumnjive madeže. Piše osam komada. Ali ne dam sve odmah.*

Padam u nesvijest već od vađenja krvi. Dat ću jednog. Najviše dva.

Otpisala je:

— *Tako treba. Kad se daješ — daj se polako.*

Pomislila sam kako ova uputa nije mogla doći na pogrešniju adresu.

...

A onda navečer... Grad na kraju bolnice.

Kao i obično u mraku gradske noći u kojem se po defaultu slabije vidi nego na svome uobičajenom jutarnjem mjestu pod Suncem na izlasku, bolje sam se vidjela kroz tuđe oči. One koje ne znaju ništa o koraljnim ožiljcima od uklonjenih nevusa. Kao i obično, pomislila sam:

— Bože kako sam samo snađena u svijetu, kako sam samo savršeno uklopljena... bila sam se potpuno otuđila... trebam više ovako živjeti, trebam više ovako blistati... kako sam uopće i zašto zaboravila na ljekovitost ovakvih večeri?

I nazivala sam stvari pravim imenima, i bila svjesna da su mi dovoljne samo prve i jedine šanse, i odlučila češće izlaziti, vidljivo žariti, duže ostajati... A onda sam ustala i rekla: »Moram ići.«

Nisu ni pisnuli u siluetu mojih leđa na odlasku. Već odavno znaju da ta koja su i meni neuhvatljiva i njih lažu.

...

Kažu mi da i kad obgrle rukama nezgrapna slova, velur Južnog neba, pergament s mapom blaga i zakopane zvijezde uklonjenih madeža... da i kad vapijom izbjeljuju, pa napinju kožu preko kostiju od jučer, a još neizgovorene palatale bruse i glačaju pa potapaju u mirisna ulja, da je uzalud. Jer i onda... davno napisane priče izbiju ispod starih slojeva riječi. Uvijek.

Kažu mi da se na mojim leđima na šutnju bezuspješno zaklinju davno ispisani mitovi, duhovi prošlosti, slike nečega što je jednom postojalo, dizajn akumuliranog vremena, arhitektura recikliranog, bljedilo ponavljanja... preko obrisanih ožiljaka nikad izbrisanih uspomena.

Palimpsest.

...

Moram promijeniti svoj portret... svoj *en face*, vidim.

Kada mi netko ponovno upuca razum s leđa, ovaj put ću presuditi u njegovu korist, odlučujem.

(Ako to učini nježno)

(Rebra)

Više nego u nož pod prstima gleda u mene i ja osjećam da znam što misli.

Dok reže jedre pome iz istočnijeg raja, on eto misli da sam žena više i od Eve, pa i ovakva s potpuno ravnim grudnim košem, jer sam JA ta koja je sva od rebra, jer sam i svoje i muško rebro samo... ono koje već dugo nemam... i znam kako misli da mi zbog toga nedostajućeg muškog, i opet više svih mojih drugih nejasnih nedostajanja, evidentno nedostaju konkretne tri kile. Vidim sve to jako dobro, pa namjesto o hrani, odlučim progovoriti o nečem drugom...

»Ispričaj mi opet o limoncellu...«, kažem, a on počinje ispočetka, baš kao da sam ga pitala prvi put:

»Počinješ s limunima, naravno, 3 žuta, 3 zelena... limuni su kiseli iznutra, ali imaju slatku koru za razliku od nekih ljudi ponekad...«

Tu me uvijek pogleda i nasmiješi se, ali kao da recimo neki ljudi ponekad imaju neke veze sa mnom, i ja taj dio baš nikad ne razumijem, ali eto... volim baš taj dio.

»... pa jako pažljivo oguliš samo žuto i zeleno... To je ono što ćeš potopiti, što će dati onu aromu koju tražiš. Bijelo moraš potpuno odstraniti. Potpuno. Bijelo daje samo gorčinu.«

Govori dalje spajajući svoje riječi meko i polako, a meni taj ritam donosi čudan osjećaj izgubljenog vremena i nejasne krivice, pa brzo ubacujem svoje riječi u njegove, kao specijalce maskirane u bezazleni osmijeh.

»Koliko dugo ih ostaviš tako... potopljene?«

»28 dana. Najmanje 28 dana.«

»I...«

»I zaboraviš na to. Vратиш se svom životu. A njega pustiš na miru na nekom njegovom tamnom mjestu.«

Uvijek kad kaže — »neko njegovo tamno mjesto«, kaže to kao da to neko mjesto ima veze s nekim ljudima... kojima se on smiješi.

»A što ako želiš probati malo prije? Okusiti... Samo malo.«

»Ne! Ne, ne i ne! S limoncellom se ne smije žuriti!«, kaže, a ja znam da je žurba o kojoj govori neka njemu daleka nepoznata boljka, koju ja preuzimam samo kao grešku razmazane vjeđe na koju volim biti upozorena.

»I onda ga okusiš nakon 28 dana?«

»Da. onda ga okusiš. Pa ako je u redu... skuhaš slatki sirup, tek toliko da otopiš šećer u vodi — ne smije potamniti. I dodaš. Ako nije u redu... ostaviš na njegovom tamnom mjestu još malo.«

Kad ponovno kaže — »na njegovom tamnom mjestu«, iako je to samo ista razmazana greška ljepote na vjeđi, sigurno bi bilo lakše da je nisam osjetila kao čvrst stisak oko zapešća. Ali on nastavlja meko i ne preskačući otkucaje jednostavno kaže...

»I na kraju... vidiš, to je samo limun i šećer i piće, a u stvari... to je čarolija. Čekaš, čekaš i čekaš to malo čarolije koju onda kušaš polako.«

I to je dio koji najviše volim... koji sam ja čekala.

...

Sjela sam. Uzela ribe. Uzela kruha. Slagala male zalogaje u svojim tankim — »prstima k sebi«, pa si podmetala i svoje srce pod njih.

Toliko puta me kukavno otkucalo. Toliko puta sam bubnjajući tim prstima ot-kucala ja njega. Dok sam slušala kako više ne krulji pod rebrima, polu-izgladjelo i zaboravljeno, dozivajući me s onog mjesta gdje sam davno zapala sebe, zgrabila sam još malo iz zdjele.

Tako sam već dugo gladna.

(Organi vida/ Volim kroz trepavice)

Gladna ljepote, provela sam sate i sate lutajući labirintima muzeja i galerija. Ono što večeras mislim je da su i slike možda nesretne zbog u njih nasilno ugrađenih sjećanja. Iako, za razliku od... one si nisu same krive.

Ja sam se jako davno podala svojoj zaslijepljenosti, svjesna da od čitavog svijeta pravim nebo po kojem lete ribe nesretne zbog svojih morskih iskustava. Moje su oči sposobne samo jednim dobro izvježbanim pogledom uzeti najbolje iz slika i nikad ne zaboraviti. I samo jednim prodornim pogledom uzeti najbolje od ljudi... i nadograditi.

Ljudi koji svoje odluke donose u odnosu na ono na što se zove gledanje umom, vjerojatno imaju svoje razloge za to. Kao i dugoročnu korist. Ne bih znala; ja ne gledam umom. Od preostalih organa vida čak ni ne znam koji su moji; nemirne oči, nemirnije srce, a o tijelu kao nemirnom da se ne govori. No iako ću često izjaviti da vidim jako mutno, u stvari je tužna istina ta da u svim svojim gledanjima (i na van i na unutra) ja vidim baš kristalno jasno, i da sva moja gubljenja, spirale, nagla skretanja, bacanja s ruba nemaju ama baš nikakve veze s mogućnosti da nešto nisam dobro vidjela. Meni je čak i unaprijed sve poprilično jasno, baš sve, od početka do samog definitivnog kraja na kojem još onda samo treba utvrditi počinjenu štetu... i s čije je strane uopće. Ali kad čovjek/žena baš želi/mora napraviti glupost... onda pred sobom mora odglumiti sljepilo, zar ne? Jer inače... kako da navodno pametna tu glupost odradi?

Ljudi koji život odraduju faktografski vjerojatno imaju svoje razloge za to. Kao i dugoročnu korist. Ne bih znala. Ja život ne odradujem faktografski. No čak sam i ja spremna priznati da je to jedna od mogućih garancija duševnog mira i da život koji se odraduje kao fakat sigurno stvara najmanje virova. No što je život bez nemira, pitam se ja. A onda opet... možda je i nemir optička varka, možda je i on baš kao i ljepota skriven u oku promatrača, a ova vidjelica još ima i šaru za tu vrstu poremećaja vida: moje su oči svejedan put prokazane kao nemirne, a um im služi samo kao systemska podrška — kada ne vide ono što bi htjele, on je tu da to izmisli, pa onda s tom teškom izmišljotinom podupre navodno viđenje. Po njemu je recimo dovoljno kupiti po nekoliko jednokratnih osmijeha za svaku stranu u kineskom shopu... samo dok se ne snademo, dok ne vidimo kako ćemo, i svakih osam sati uzeti veliku dozu kokošnjeg sljepila... a on će već sam doraditi i priču i zaplet i likove. I naravno da tijelo koje u svemu tome vidi nešto za sebe, na takvu podjelu rada nikad nema prigovora.

Uzeti najbolje od ljudi... i nadograditi.

Geštalt oblika — četiri točke oči će uvijek vidjeti kao kvadrat, same popunjavajući onim što nedostaje. A što je tek srce u stanju... Pogotovo ono koje se polupalo po raznim putevima, udarajući si ritam trotočkama i obnevidjelo od čežnje tražilo u stvari uvijek isto — samo jednu dovoljno čvrstu točku. I često baš kao i svi slijepi... golim dodirom. Ali za razliku od... ono si je bilo samo krivo. Golim dodirom ne dolazi se u dodir sa čežnjom u sebi. Razrogačeno u sebe, zadnju točku bi uvijek zakucalo čekićem. Evo ga! Još jedan čavao spreman za sliku u Muzeju prekinutih veza

Nekidan, a puno godina poslije studentskih lutanja, lutajući baš po tom muzeju u kolateralnijoj stvarnosti, blisko zagrljena, a posve otuđena od sebe, približila sam se sebi kao platnu. Stala sam dovoljno blizu da proniknem u ono unutra, i rekla s uzdahom:

»Ja sam ti damaged goods...«

»Ti si najljepši damaged goods na svijetu«, rekao je on.

Dok sam izgovarala — »ali sam svejedno damaged...«, suza je napravila tipfeler na trepavici. Ostavila sam par trenutaka grešku nepostojeće kvačice na zamagljenom konkavnom slovu, a onda je obrisala. Par dana kasnije obrisat ću je još jednom. Istom rukom koja će sada pisati priču.

(Glandulalacrimalis)

Ujutro sam u svoj dnevnik zapisala:

— *Utorak kao roba s greškom. I priznajem, možda je i greška samo u pogledu. Možda bi trebalo na silu u oči ukapati Cohena i reći: »There is a crack in everything, that's how the light get sin«. Možda... ali što kad ja utorkom Cohena ukapavam u uši, a trepavice koristim kao zaštitne membrane.*

Poslije sam zamjerila istom onom koji me dvaput u istom utorku rasplakao svilom od riječi. Rekla sam ženski predbacujući: »Zbilja si nemilosrdan. Prvo me rasplačeš ljepotom, a onda me ostavljaš suz(a)nu.«

Rekao je: »Plač je ljekovitiji od smijeha. Takvu se ne ostavlja. Takva jednostavno mora ostavljati. Da bi bila cjelovita«, a ja sam rekla: »Ja nisam cjelovita... I ja sam roba s greškom kao i ovaj utork; loše sastavljena od slomljenih zagrljaja.« A onda sam dodala: »Nije svaki plač ljekovitiji od smijeha, ali ja isto volim igrati na sigurnije.

U nastavku dana na nebu uopće nije bilo rupe za svjetlost u oblacima. Nije bilo ni oblaka. Nebo je bilo potpuno vedro, a ja sam kišila kako već nebo umije iscjeljujuće plakati u zaborav.

Ja ne mogu reći da je greška sigurno u pogledu, ali u mom pogledu ona je često sigurna. I obilna.

(Target ispod pojasa)

Napisala je:

— *Nije mi žao da si mu dala nogu. Mislim, noga više manje, pogotovo kad i tako danas imaš pregled kod ortopeda. Pa se koncentriraj na to, molim te. Taj doktor je tvoj target. On će odmah sve shvatiti. I koljena i rane i prošlost.*

Pročitala sam i iz mentalne zabilješke uklonila točno dva smajlija, da me ne ometaju dok samu sebe ciljам... ispod pojasa. Inače sam se bila manje više spakirala. Jedva sam čekala da odem, a onda da se opet vratim; jesen bi trebala biti moja. Preostalo je još samo nešto za izgovoriti s dubokim uzdahom i u ovom času ovdje. Pa sam rekla:

»Ja sam točno ona koju sam ti pokazala, ali nisam za tebe.«

Poljupcem u obraz zanijekala sam istinu. A onda su me tri buđenja pijetla nalazila u lošem stanju. Uvijek to radim... ostavljam ljude, a onda patim jer u njima nije bilo nešto vrijedno neostavljanja. Trebala bih napokon naučiti upucati osvrtnje... s leđa. Trebala bih naučiti upucati žaljenje... Trebala bih napokon savladati tu maniru: »Eto, toliko. Cmokić, bokić.«

To je dobar target.

...

Par sati poslije s nemalim osmijehom ortoped je rekao: »Sve je u redu i s koljenima i s Vašim skočnim zglobovima.«

Kojoj nikad nisu bili problem ni uvis ni udalj, rekla sam: »Znam.«

A onda još dodala: »Jedino doskočni moram ojačati.«

(Pik spas za sve osim livog)

Zatvorila sam svoj kofer i pomislila: — Može se i ispunjen biti sretan. Može se.

Tri dana poslije trčala sam kraj maslinika, skroz na drugu stranu otoka. Trčala sam, fureštkinja, putevima kojima je i ritki čovik iz mista proša, znam to jer u butigi svi vrte glavama kad im recimo kažem di sam to možda jučer sat izgubila, a ja onda vrtin svojon čudeći se cijeni luka kad ga se jednom prevede u otočku kapulu. Trčala sam rano, jako rano i u šest san uri bila daleko od malog mista u kojem su mi spavala dica... sanjala plave snove u plavom uredskom apartmanu u kojem se ja jednom godišnje igram BeverlyHillsa, trčala sam i mislila kako taj moj *BeverlyHills* ipak ima jako veliku manu koja se može i opisati i precizno izmjeriti, ali ju je nemoguće prevesti na jezik koji je baš od svakog na svijetu bogatiji za »fjaku«, manu čija je točna mjera — jako naporan ostatak godine.

Trčala sam kao i uvijek; od *hill* brdašca s *Beverly* apartmanom prema obali na sasvim drugoj strani, s ribarskom kućicom tako lijepom da se nikad nisam usudila napraviti njene slike.

Prevela sam trkom apartman u kućicu, svojim trkom... i tek tu sam stala, fermala, pa dotakla njene zidove s čežnjom i osjetila značenje svakog pojedinog slova u »pik-spas za mene«.

»Pik-spas za mene...«, rekla sam tiho.

»Pik-spas za mene...«, bubnjalo je srce u krvotoku.

Onda sam se okrenula potpuno mokra i sretna, pa se stala vraćati u misto tako pik-spašene duše, istim oputinama i istim *ko bez duše* korakom, tražeći još, u trku, svjetlucavo srebro svog izgubljenog sata na njima.

Nisam pala, nisam uganula nogu, nisam pokleknula, ni posrnula nisam... nisam niti od požara bižala ka prošlo lito... ništa od toga. Nisam.

Nisan.

Dotakla san svoj *pik-spas* za mene.

Nekoliko sati kasnije dok sam u plavom apartmanu rezala najobičniji crveni luk, otočki preveden u kapulu od neprocjenjive vrijednosti, rezala s tek nešto nategnutih suza... naoteklo mi je lijevo koljeno. Ono livo lijevo koljeno. Jako mi je naoteklo. Samo tako, jer nisan ni na livu nogu ustala.

Muka mi je više i govoriti o koljenima. Muka živa. Ali ona se stalno nameću. Bar to... livo. Pa onda traži svoje jer ja samo nategnuto plačem. Jer suze od kapule nisu duboke i slane ka more, biće... Ko će ga znati... đava će. Al' ja — ne znan.

Ne znam što reći. Ne znam kakav metafizički zaključak izvesti iz toga.

Što se fizičkog zaključka tiče: fizički zgodan dotur s kojim nije bilo i kemije, mi je bidnoj reka da je trčanje kao ovo moje jako loše za zglobove. »I koljeno i gnjat, a e.«

A ja sam rekla da nema šanse da prestanem. Nema šanse. A kad bih morala... umrla bih od tuge isti čas. Vrtija je glavon, a ja sam, bez kapule pri ruci... a i nozi, bila na rubu suza potpuno nenategnuto.

...

Još tri dana poslije, dok sjedim u Zagrebu s hladnim oblozima na nozi, pitam se: — Jesam li možda, puneći svoj kofer srećom, preopteretila nenaviklo koljeno?

Livo.

(Violinski ključ za oba koljena)

A navečer dok se svlačim i gledam u svoja gola koljena, shvatim da bi mogla biti bilo čija, jer su ničija kao i zemlja. I htjela bih da mogu vidjeti svoje prastaro violončelo među njima čiji je dodir koljenima prisan i poznat i bila bi moja, a prsti da su mi ravni... i kosa. Eto takva bih koljena željela imati. Ali što kad nikad nisam imala violončelo.

Moja su me koljena slaba i nevična stezanju izdala davno; koštala su me jednog opasnog pada s konja i jednog od tri potresa sjedišta razuma. Pa sam odlučila poraditi na čvrstoći.

I eto me sada, smještene u čvrstom tijelu, i post festum više ne bih mogla pasti iz galopa, a pokleknut ću još samo da bih zagladila čarape. Ali pitam se jesam li zbog toga bolja, jača, sigurnija, sve ili ipak ništa... kad mi je i dalje sva slabost smještena u koljenima, a ne u nemirnoj kosi (i tko zna što bi na takvo traćenje lokni rekao Samson). Pa kad ne dozvolim da me se pomiluje po njima onako nježno kao da su nečija, shvatim da kad sam se pitala mogu li

svoju jakost (i kakvim vježbama uopće) smjestiti u njih — u stvari sam se pitala koliko je duboko korijenje orhideja.

Trebalo je najprije riješiti u koju periferiju tijela izgnati slabost.

(Gležanj)

Rekla je: »Ako te ta šuma zove trčati dok si ovako umorna, dok ti je noga u tom stanju... onda je ta šuma tvoj neprijatelj.«

Smijala sam se. Rekla sam: »Smiješna si, znaš? Da moj neprijatelj. Ne poznaješ ti moju šumu.«

Lonac ide na vodu dok se ne razbije, a gležanj na šumsku cestu koja se koristi na vlastitu odgovornost. Zvala sam je pola sata kasnije ponovno... u suzama. Plakala sam pokajnica bolno i neutješno. Jer ne treba mi ortoped da mi kaže s čim trebam prestati... Sve znam. Jedino ne znam kako se prestaje trčati. Ponavljala sam: »Reci mi kako se prestaje trčati, reci mi kako se prestaje trčati...«

205

...

Ne znam... U Ozovom *Michaelu* sve je započelo rečenicom: »Volim riječ *gležanj*« — koju je izgovorio on, a Hannah je onda ženski nadogradila i kule i gradove, i dubinu i širinu iz te kratke izjave, da bi se na kraju ispostavilo da kao i obično muškarci kada nešto kažu iza toga ne stoji ništa osim onoga što su rekli, pa je tako riječ *gležanj* jednako kao i riječ *lonac*, i da je on... za ne povjerovati, govoreći *gležanj* mislio na — skočni zglobovi!

Svejedno... jer ga trčeci iskrenem svako toliko, jer upravo plačem s vrećicom zaleđenog graška na nozi, jer ja nisam od rebra nego od koljena, jer sam životno razglobljena od života, jer letim samo zato da bih imala više prostora za posrtanja, i najvažnije — jer mislim da je između ta dva lika u knjizi kao i uvijek podbacio život... i da i taj slučaj, potpuno jednako kao i baš svi Moji slučajevi, samo govori o snazi riječi, a to što poslije život može ispasti promašen i lažan — e to je slaba točka života, pa ajmo malo poraditi na životu, a ne degradirati riječi, uglavnom... zbog svega pobrojanog (čak iako znam da sam ma kako iskrena bila, nabranjem samo naudila Istini) ja nikad neću prihvatiti da je riječ *gležanj* jednako kao i riječ *lonac*. Nikada.

Najljepši citat iz knjige je: — *Moj pokojni otac često je znao reći: »Snažni ljudi mogu učiniti sve što žele, ali čak ni najsnažniji ne mogu odabrati što žele učiniti.«*

A onda Hannah kaže: »Ja nisam posebno snažna«.

...

Ja nisam posebno snažna. Nisam. Lonci mi jesu od inoxa, ali imam slabi gležanj.

Pa ne mogu odabrati što želim učiniti. Ali svejedno — ja nikada neću prestati trčati kao što nikada neću degradirati riječi. Ja ću uvijek pisati iznad svog života... a život neka se potrudi da to dosegne, ja ću ići na vodu i bez lonca, ja ću trčati i bez gležnja, jer ja mogu voljeti bez nade i znam ljubiti bez čovjeka.

(Abakus od prstiju)

Ima devet godina i sanja na opasnim rubovima. Navečer stoji pod srpanjskim srpom na svome visokom balkonu na brdu iznad grada, gleda u liniju pučine u daljini i sluša sitne glasove večeri, s rive udaljene tek 400 km.

Sutra će sjedeći iza leđa svojih roditelja, s mlađim bratom začeti igru — *Tko će prvi ugledati more*, zavoji će se omotavati, vijugavi kilometri će se nestrpljivo preračunavati u minute, ali nju će sve više loviti slabost i na koncu će stežući svoj priručni abakus od dječjih prstiju i nepreračunatih kilometara — u krilu, sitnim glasom moliti oca neka uspori... Stane.

Svjesna da je kriva, prepustit će bratu pobjedu unaprijed, a on će onda spokojan prespavati trenutak u kojem plavetnilo pukne iza serpentine.

Ni otac, ni majka, ni mlađi brat... baš nitko nikad neće saznati da je ona odustala od sebe dvaput.

Ona je more jasno vidjela još večer prije.

...

Trideset i nešto godina poslije, dok svi spavaju ona i dalje budno sanja na opasnim rubovima. Prstima premeće zvijezde, preračunava udaljenosti do bolje sebe, onda osjeća mučninu. Svjesna da je kriva prepušta sve svoje bodove. Ipak, sada svoju tajnu o vidiku koji puca u beskraj dijeli sa svima, pa nakon zvijezda pod prstima premeće slova.

Abakus daje jasan rezultat: Oštri srpanjski srp prste reže dvaput.

...

Nema nikoga tko bi zbog nje usporio.

(Oklop)

Poznata je stvar da sve doživljavam presnažno. Da uzimam previše — k srcu. I istina je; ja ne znam voljeti osobu, ili mjesto... ili uopće bilo što u dozvoljenim brzinama, nego je to uvijek poput putovanja svemirom brzinom svjetlosti. A to su putovanja koja ostavljaju ožiljke. Zvijezda u glavi, struju u stopalima i

taj osjećaj da bih se mogla rasprsnuti ili potpuno nestati uvučena u crnu rupu i da ne bih imala ništa protiv.

Ja u stvari svakodnevno trčim da bih se usporila.

...

Nisam trčala s jedne na drugu stranu nekog jadranskog otoka. Nisam. Nisam ni pala, niti pisala. Jako jako sporo i teško, korakom kornjače koračala sam uz Maksimirsko jezero u ljetnom Zagrebu i samo tražila natpis koji, rekli su mi, postoji negdje uz tu vodenu površinu.

Kao... Umoljavaju se vlasnici akvarijskih kornjača da svoje neočekivano narasle kućne ljubimce ne puštaju u jezero. Kao... Egzotična vrsta ugrozila je autohtonu barsku kornjaču.

Tražila sam taj natpis odsutno, a mislila o davnoj sebi. Kao... Crvenouha kornjača, koja je najednom nadrasla sva očekivanja, velikodušno joj namijenjena okrugli akvarij, pa i vlastiti plastron veličine petodinarke.

Nisam ga našla, taj natpis. Možda jer bolje vidim dok trčim. U glavi zato sklepavam svoj, da mi se nađe pri ruci sljedeći put. Kao... »Dragi ljubitelju egzotičnih vrsta. Potrebno je znati nositi se s njima i kad prođe vrijeme prve općinjenosti. Ili se drži bare i barskih kornjača!«

Navečer — guglam kornjače. Čitam kako kasno postižu spolnu zrelost.

...

A navečer dok se svlačim i gledam u svoja gola koljena vidim... se i prezrelu i nezrelu. *Navečer dok se svlačim vidim...* da uistinu više nemam oklopa. *Navečer dok se svlačim...* pancirku ne skidam.

Jer mislim: — Ta galerija RTG sličica koju su na mene ispucali u srcu ove sezone... dalo bi se od nje cijelu jednu ženu sastaviti. S kojom mi je svaka sličnost pogibeljna.

A o drugim nišanjenjima... da i ne govorim. Pa ne govorim.

(Srednjak u zrak)

Ono što sam još prešutjela... Davno sam imala sam ribara koji bi mi SMS-om javljao kada mu pristaje kočarica sa svježom ribom. Onaj drugi o kojem još nisam ni riječ rekla, dok ga riječima omrežujem, pristajao je uz moju rivu, ali nije mi pristajao. Jer... velikim je riječima lagao u maloj dijagonali. A osim kvarne istine, ostavio mi je i otrovnu žensku nepoznanicu.

...

Čistila sam ribu na svojoj terasi i našla se oči u mrtve oči s tom nekom... sitnom, i okrenula sam glavu odmah... od tog mirisa kojim je odisala; vonj

utrobe koja jede samu sebe, nutrina iz koje se ne bi dalo sastrugati ni nešto *srca u tragovima* — ni od glave, ni od repa, i htjela sam je tek zamotati u neki rijetko prazan papir, da je slučajno svojom riječju ne dotaknem, ja riba koja se orječujem u more, ali... dotakla sam je, ipak. Ribu od pučine neoprezno sam dotakla onu *od porta* svojim mekim jagodicama, u otrovnu oštru bodlju koju je uperila u mene. Krv je potekla u jednoj trotočki stanke... nije šiknula usklično uopće, ali ja sam sunula svoj ranjeni srednjak u zrak, uspravila ga prema nebu, pa takva — posturom potpuno prilagođena besprijekornoj krvnoj slici... s dovoljno željeza, a ako treba i olovnih slova u *tragovima* — smrnila: »Više ne padam u nesvijest kada mi 'vade krv'«.

...

Poslije sam uslikala more u zlatnom rezu, a bez rezova. Još poslije sam promijenila ribara. A i prije.

208

(*Suzni film*)

Baka je rekla: »Izaberite neko drugo ime. Nećete joj valjda to dati? Što vam je? Pa kud će suza nego na Suzanu?«

...

Svako jutro na putu do butige ugledam bar jednu jahtu koja ponosno nosi nikad upotrijebljenu inačicu mog imena. Ja se nisam potpisivala sa *Suzy* ni u svom predpubertetu, razmišljam, pa di ću sad... u jeku onogdice mi.

Recimo, jučer je po jedno od moje posvojene ljetnje došla mala iz mista. S pundom na glavi i košarkaškom loptom pod rukom. Mali se prvo prepa, ali onda su nestali na dve ure.

»I kakva je Lucija? Jel' pametna?«, pitam ga poslije. Ono klasično — »Jel' lipa?«, to naravno ne pitan.

Prvo: klasično je prelijepa. Imam i ja oči. Drugo: povremeno se i na moru igram odgoja. Odgovara: »Pojma nemam. Kako to mogu znat?«

Smijem se još i sada, na putu po mlijeko, za dicu koja su sve manje *od mlaka*.

Vidim je — »Suzy«. S visokim jarbolima ovaj put. Visoki tamni neznanac kojeg sam jučer uspješno pokazala u pantomimi u manje od tri minute, mahne mi. Kaže »Hey« na engleskom. Odmahnem mu s »Hej« na hrvatskom. Razumijemo se on i ja. U butigi zato i opet ne razumim ništa, nego kao i prije tri mjeseca jednako vrtin glavon i čudin se cijeni luka kad ga se prevede u otočku kapulu.

Kasnije, dok je i opet uz nešto jako nategnutih suza gulim, a ljuške padaju po mojim posve iskrižanim papirima, vidim da su me dica u predpubertety,

koja me žele isprepadati sa *Srest ćeš visokog tamnog neznanca*, mali me ipak ne poznaju dovoljno, pa onda — *fale*, i koja se ne daju impresionirati odu srcu ljeta »milo za drago« zadanih Orkanskih visova... vidim da su me ona noćas potpisala s »y« na tim peljarima koje sam proglasila nevažecima i na čijoj su poledini ona noćas igrala »vješala«.

I pomislim kako je sve to *moje*... to što radim i živim, baš kao ta igra vješala na papiru u kojoj često gubim samo zato jer jer si glupo tražim točku na »y«.

Pa dok standardno vrtim taj neki svoj film u glavi, koji nitko živ ne bi ni preveo, ni pogodio, niti objasnio u tri života, a kamoli u tri minute... i s tri mjeseca odmaka, a taj film sigurno nije onaj *suzni film* na površini rožnice, koji priječi sindrom suhog oka i poremećaje vida... to nije sigurno taj film, a niti bilo koji drugi *suzni*... i dok u neskladu s jednim proročanstvom, a prikladno samo sebi i ovom mjestu ne ronim na suze na Suzanu, nego jedva nategnuto plačem... ni suzna, ni Suzana, već ipak Suzy, nad tom kapulom nad čijom sam cijenom jos maloprije vrtila glavom, u glavi — kapituliram.

209

Kažem si — računaj neprocjenjivo. Plus visoki yarbol.

(Opet drinim krive prave / Glas)

Jer... od predugog stajanja »zaspu« mi prsti. Utrne glas. Jer... kad se zaboravim u nekom tekstu — patim. Prije ili kasnije morat ću se izbaviti, znam to — ne volim nigdje ostaviti neki nevažeci dio sebe, pa ni u priči koja je zanijemila. Ali za svaku priču, postoji samo jedan ispravan glas, sve drugo je samo buka i klopiranje, a od svih koji se meni nude, a nju svojataju... ja moram zajahati baštaj jedan... poput vala, da bih došla do sebe. Ili to ili — pisati kući propalo. Dugih načina nemam; ja još uvijek ne znam da imitiram sebe, a i strah me toga jako, uvijek postoji realna opasnost da ću ustvrditi da ipak imam sreće, jer se čak i tako ne razumijem.

Moj je posljednji glas dugo bio eho tišine. Pustila sam ga u jednom trenu zaigrana životom i ne brinući previše, baš kao što smo, djeca, ljeti puštali našu papigu da leti. Dozvana našim sitnim glasovima koji su cijepali sumrak, vraćala bi se s iskustvom jos veće slobode u uvijek otvoren kavez koji bismo pružali nebu. Godinama. Osim jednom. Eto, tako je bilo. Dvaput. Lakomisleno sam pustila čitav jedan glas, jer sam, možda, u zagrade utjerivala tek još jedan san. Ili tako nešto. A onda sam dugo stajala praznih ruku. Tog ljeta osamdesete i ovog dvijeittrinaeste, u čijem međuvremenu sam živjela neke zlatne kaveze i često pisala o pticama. Ono jednom, nisam uspjela dozvati svoju tigricu. U kolovozu dvijeittrinaeste pokušala sam još jednom. Izvukla sam snop ispisanih papira, savila ih u trubu i dozivala se bezglasno, cijepajući zvukove morskog sumraka svojom tišinom.

Jučer, otvorila sam si vrata jedne priče koja je zanijemila i držala je u ispruženoj ruci. Njen glas... Vratio mi se s iskustvom još veće slobode. Glas prvog reda. I bacio me u moje neuredne redove. Jutro me našlo na terasi, kako jašem na krijesti tog samo mog vala.

Rekla sam: »Opet drinim krive prave. I znam kako dalje.«

(Ženska ruka... i ona koja piše)

Prošle je jeseni moju ruku u kinu potražila jedna druga ženska ruka. Preljepa ruka prelijepe mame školskog prijatelja moga kućnog ropera. Dok su njih dvojica mrvila kokice po tapisonu za prigušivanje, film na platnu je doživio rez i zamijenjen jednim drugim, potpuno osobnim, u mojoj glavi. Nimalo autorskim, jer nisam imala baš nikakvu kontrolu nad scenama koje su se ubrzano premotavale i zasjenile tekuću američku produkciju za koju smo prelijepa mama i ja jedva dobile karte. Na nekoliko ekrana istovremeno, vidjela sam češke kadrove... svih roditeljskih sastanaka, školskih priredbi i slučajnih susreta u predvorju škole, koji nas čekaju u preostalih pet obaveznih godina. Dok je meka i nježna ruka čekala da umrtvljena moja oživi, dok su glumci na platnu »playing dead«, a moja ruka, kažem — još i više... scena koja je meni najteže padala je bila ona iz petogodišnjeg slijeda kojoj smo bile prve na udaru; scena u kojoj se pale dvoranska svjetla, titlovi putuju vertikalno gore, a nas dvije trebamo pogledati jedna drugoj u oči. Vidjela sam jako nejasan kraj. Moje misli su tražile crveno — EXIT.

...

Zima u Zagrebu. Kraj godine opasnog življenja, kraj godine velikih promjena...

Ne znam da je Zagreb, ne znam da je zima. U svojoj četrdesetdrugoj zaljubljujem se u ženu. Bolećiva. Opijena. Ne mogu je smetnuti, ne mogu je istjerati... ni dimom ni metlom ni tamjanom. Čekam je, pratim je, a ona bježi, ali kao da kaže: »Ja sam srna klecavog koljena... nanjuši mi trag«, a ja je onda puštam da ide, da izabere smjer i ritam i gdje i kamo i koliko i kako dugo mojim venama, a onda je slijedim kroz nju samu kao kroz maglu. Pa je hvatam u stisak čvrst i blag, i vidim najednom... stisak moje ruke je muški stisak. I hranim je i češljam, i odijevam je i razodijevam, kao dijete i kao ženu, kao jutarnju i kao nocturne... Daje mi se, pa onda ne daje mi se, kao glog je pikava, kao kamilica blaga, i ne znam je još, ali znam sve rane na atlasu njene kože i sve one ispod tog pergamenta. Oblikujem je kao od mekog voska, svu bijelu i podatnu, i poduprtu mojim rebrom. Prije sna je ipak puštam. I kažem joj zabrinuto i nježno: »Čuvaj se.«

Ona kaže: »Čega? Baš ništa nam se ne može dogoditi.«

...

Rekla sam da nikad više neću pisati o tim stvarima. Često sam baratala tom riječi; *nikad*, pa je ubrzo proigrala... kao lošu kartu, ali svejedno, neka nikad ne ćutimo kao velike odluke, nego kao vlastite granice. Pa ako su velike odluke gotovo uvijek nedovoljno informirane o nama, bedem koji se zove »vlastita koža« se ne da ni zajašiti, a kamoli preskočiti. A neke stvari se naprosto dogode bez nas samih, pa i one koje eto uzmu sve što je naše. Ja sam kao bila na zasluženom odmoru od pisanja u kojem sam sve izgubila i sve dobila, nakon »nikad« i zbilja nisam više mislila pisati o tim stvarima. Ali u jednom preredu sam je srela. Nije mi bila slična, ali nosila je ime koje je bilo moje i nije znala kamo ide. Zaljubila sam se u vlastitu likinju. A ona me ispisala ženskom rukom...

»Baš ništa nam se ne može dogoditi.«

...

Žene koje pišu oduvijek sam zamišljala kao usamljene hodajuće misterije. U stvarnom životu ispalo je da su žene koje pišu hodajuće misterije koje vode život o kojem je neukusno i pitati.

Ali ako će nekoga nekad zanimati što je bilo kad su se upalila svjetla u kinu... nadopisat ću jednom taj kraj bez njene pomoći. Svojom rukom. To je iz mog života.

211

(Gola kritika do kosti)

Pa kad primim povijest u svoje ruke, u krivim prstima premećem krhotine samo one prošlosti koja se lomom naoštrila. Recimo...

...

Recimo imamo 16 godina i putujemo vlakom u zimsko Sarajevo. Srednjoškolci zagrljeni, ispremiješani, naslonjeni jedni na druge. Moja mi tadašnja simpatija (i pitam se na kojim je slijepim kolosijecima kostura ovog vremena ostala stajati ta riječ?) i doživotna ljubav mog života, broj 3, koja je onaj dio noći koji već pripada sutra, provela klimave glave nestabilno oslonjene na moje šiljato rame, ujutro kaže: »Ti imaš najkošćatije kosti na svijetu«

...

Puno godina poslije u zimskom sam Zagrebu ponovno vratila svoje pravo ime. Ono jednom izgubljeno; doživotno ime mog života, broj 1. Znala sam na kojim je kolosijecima ostalo stajati, znala sam i zašto, pa bila sam zatravljena daljinom nedogleda u kojem su se spajale paralelne tračnice, ali... A poslije

sam se jako dugo i opasno *naginjala van* samo da bih vidjela koliko sam daleko od njega, od sebe, i mogu li se i kako uopće — vratiti.

Ipak, vratila sam se. Vratila sam ga. Onda sam prespavala cijelu jednu noć. U danu koji se već debelo zvao sutra vidjela sam da se najveće životne promjene ipak ne dogode u neprospavanoj noći velike odluke... s glavom oslonjenom na monitor, pogotovo kad su sve velike odluke i tako uvijek bile samo lažne uzbune, nego — u dubokom snu s glavom uronjenom u jastuk. I nakon te prospavane *jedne zimske noći* potfutrane perjem, od te se mekoće nešto u meni spiralno slomilo. Vanjskim otvorenim lomom. Ali vidjela sam i to da sam ovaj put ipak puknula drugačije; da nisam puknula samo ja, nego se slomila i sva ta okoštala sadra oko mene koja me pridržavala da krivo srastam. Naspavana i meka, tog sam jutra ugradila čvrstu kičmu u svoju sudbinu. Rekla sam: »Sljedeću bajku nećeš više graditi od svoga rebra! Tko želi u tvoju bajku neka donese vlastito!« Eto! O drugim kostima zimus nisam imala tako čvrsto okoštanih stavova.

212

...

Vrijeme je sadašnje, a ja u dva u noći nailazim na ovo:

— *Svaki put kad pročitam Ponos i predrasude, poželim je iskopati i opaliti je po glavi njenom bedrenom kosti.*

I razgalilo me to, jako, baš jako... mislim to da je i Twain imao nerazriješениh računa s Jane Austen. I iako njegovi vjerojatno nisu imali nikakve veze s Darcyjem, ali... koja sam si davno u jednoj jako hladnoj zimskoj noći u srcu ljeta zamalo zadala da po kazni za zadaću sto puta napišem: »Kriva je Jane Austen«, sada me ova kritika gotovo raznježila. Toliko, da sam si priuštila još jednu dodatnu odluku, kao kralježak *de luxe*. Napisala sam:

— *Jednom kad ispričam sve svoje priče, jednom kad se napišem do kraja krajeva, do razgolićenih bedara, jednom kad više nema dalje, jer sam se ogolila posve... sve do kostiju, — ne dam niti jednu od njih! Jer ja imam najkošćatije kosti na svijetu. Pa tko od ove zime hoće u moju bajku, neka se ovaj put nacрта s kompletiranim vlastitim kosturom.*

A ja ću ga onda nježno pomilovati po bedru.

(Appendix)

Rekao je: »Zaboravit ćeš jednom sve ovo što ti sada tako puno znači. Zaboravit ćeš i ovu sebe.« Rekla sam: »Neće mi uspjeti. Ja sam sve to pretvorila u priče.«

Jedna je držala palac u zraku, jedna ima koraljne ožiljke od uklonjenih nevusa na leđima, jedna je pokušavala izvući metafizički zaključak iz toga što ono jednom nije imala kemiju s fizički zgodnim doktorom, jedna noću savija

svoja pisma u fitilj, jedna najviše pamti one muške ruke s kojima je obarala riječi, jedna može trčati bez gležnja, jedna zna ljubiti bez čovjeka, jedna je sastavljena od slomljenih zagrljaja, jednoj je davno nježno istetovirana tišina na lijevom ramenu, jedna se riječima uvijek cilja ispod pojasa, a precizno promašuje u vitalno središte, jedna prebacuje sve svoje predaje... a i predaje o sebi — s jednog na drugo podložno koljeno, jedna je sva od svog rebra, jedna je rekla: »Ja sam ti damaged goods«

»Ti si najljepši damaged goods na svijetu«, kaže on.

...

Nakon što je u istim mjesecima izgubila izvrstan vid i povratila dobar glas, nakon što je rezala pramenove s glave pune kovrča četiri puta u deset dana, od čega dvaput sama i niti jednom nakon ne odlučila — pustiti kosu, nakon što je dobila kilu i po, nakon što je lažlju obojila prve sijede da bi se vratila iskonskoj istini, pa se bacila fajterski u drugu krizu srednjih godina... sa sretnim ishodom, blistala tri dana zaredom iz golog inata, izborila si 76 komplimenata, pa rekla: »I still have it!« i »Ajmo sad nešto za stvarno«, nakon što si je, gledajući svojim očima u jedne druge i opet priznala da nije šutnja sve što sija, nakon što joj je licencirana osoba rekla da jedna od njenih ljubavi po svojim simptomima nije bila ljubav nego prije klasični srčani udar, nakon što je svojim usnama i opet poljubila ovlaš i neiskreno, ali nije *on the first date*, nakon što je maznim glasom od srca rekla i neke laži, nakon što si je milijuniti put potvrdila da kompromis ne pije vode, bar ne kod nje, a da njenom grlu škodi hladna, nakon što je prošetala bezglavo bosa i s golim gležnjem u najprvom planu, bolno oćutila koliko je nepodnošljivo puno onih koji jedva čekaju zagristi do krvi... točno jedna,

i koliko je nepodnošljivo malo onih koji je cijele i jako vole... baš jako velika brojka,

nakon što je spustila da s ramena spuzne maskirna košulja, pa izišla iz šume... *lakonoga breza*, nakon što je stavila crveni ruž i golih leđa zakoračila u plavu gradsku noć puna seksoće, životne mudrosti i nepodnošljive postojanosti lakoga... napisala je o sebi i ono što je mislila da nikad, ali ama baš nikad neće.

Napisala je:

— *Nikad ne bih mijenjala ovo što sada znam, za ono što sam imala onda ... ili nisam.*

A da je to i mislila...

»Kušaš granice jutros, draga?«

»Ne. Pišem.«

Michel Foucault

Ma što muškarci rade zajedno?

214

Malo prije svoje smrti, Michel Foucault pristao je bez ustezanja govoriti dvojici američkih novinara. O borbi homoseksualaca, o sadomazohističkoj praksi, a ponajprije o prijateljstvu...

Vi, izgleda, mislite da seksualna sloboda nije objelodanjivanje skrivene naravi naših želja, nego proces konstrukcije želje...?

Foucault: Gay pokretu danas treba puno više umjetnost življenja nego pseudo-znanstveno poznavanje seksualnosti. Seksualnost je dio našeg ponašanja, naše slobode. To je nešto što sami stvaramo i što seže puno dalje od otkrivanja skrivenog lica naše želje, prema novim formama odnosa, ljubavi, stvaranja. Seks nije sudbina: to je mogućnost kreativnog života. Nije dovoljno da se samo afirmiramo kao gayevi, nego da stvorimo neki način gay-života.

Praktično je gay-pokret ostao na razini zahtjeva za priznanjem građanskih prava koja se tiču seksualnosti. Seksualna se sloboda ograničila na proglašavanje tolerancije.

Svejedno treba poduprijeti taj aspekt. Važno je imati mogućnost izbora vlastite seksualnosti. Građanska prava u tom području ne poštuju se posvuda, i na te probleme ne smije se gledati kao na riješene. Početkom sedamdesetih godina odvijao se, doduše, proces stvarnog oslobođenja, progres u generalnom položaju kao i u pogledu mentaliteta, no stvari još nisu definitivno utvrđene. Kroz stvaranje novih oblika života, odnosa i prijateljstava u društvu, umjetnosti i kulturi, kroz naše seksualne, etičke i političke izbore, treba napraviti korak naprijed. Moramo se ne samo braniti nego i afirmirati kao kreativna snaga.

Što mislite o enormnom širenju muških homoseksualnih praksi posljednjih desetljeća, odnosno posljednjih petnaest godina?

Zanimaju me *inovacije* što ih te prakse impliciraju. Pogledajte, naprimjer, SM (sodomazohističku) supkulturu. Ne mislim da bi taj pokret mogao imati bilo kakav odnos s razotkrivanjem sklonosti duboko zakopanih u našem nesvjesnom. Sadomazohizam je puno više nego to: on je realna kreacija novih mogućnosti užitka o kojima ljudi prije nisu mogli ni sanjati. Stupidna je ideja da je SM povezan s latentnim nasiljem, da je SM praksa način oslobađanja tog nasilja i te agresije.

Dobro znamo da te prakse nisu agresivne. Sastoje se od iznalaženja novih mogućnosti užitka pomoću erotizacije neuobičajenih dijelova tijela. Posrijedi je vrsta kreacije za koju je karakteristično to što ja nazivam deseksualizacija užitka (*déssexualisation du plaisir*). Vrlo pogrešnom mi se čini ideja da tjelesni užitak mora uvijek proizlaziti iz seksualnog užitka, kao i ideja da bi seksualni užitak trebao biti osnova *čitavog* našeg mogućeg užitka. SM prakse pokazuju da možemo izazvati užitak s vrlo neuobičajenim stvarima, vrlo neuobičajenim dijelovima našeg tijela i u vrlo specifičnim okolnostima.

Mislite li da nas može SM, dakle eksplicitna erotizacija moći, vlasti, nešto naučiti o moći i užitku?

215

Možemo reći da je SM erotizacija moći, strateških odnosa. No mene kod SM iznenađuje način kako se razlikuje od socijalne moći. Moć je strateški odnos koji se stabilizirao u institucijama. Mobilnost socijalnih odnosa je, dakle, ograničena i neke bastione zbog njihove institucionaliziranosti i čvrste ušančenosti po sudovima, zakonima itd. vrlo je teško reducirati. Naspram te strogosti vrlo je zanimljivo vidjeti kako se SM igre uvijek zasnivaju na fluidnim strateškim odnosima. Istina je da postoje uloge, no svako veoma dobro zna da su te uloge zamjenjive. Pokadšto prizor počinje gospodarom i robom, na kraju rob postane gospodar. I premda su uloge cijelo vrijeme iste, vrlo dobro znamo da je kod te stvari svagda posrijedi igra.

Drugim riječima: ili su pravila prekršena, ili među igračima postoji dogovor o granicama koje se ne prekoračuju. Ta strateška igra, koja je zapravo nekakav izvor tjelesnog užitka, vrlo je zanimljiva. No ne bih se usudio tvrditi da je kod takvoga erotskog odnosa riječ o reprodukciji strukture moći. Riječ je više o insceniranju te strukture preko strateške igre koja može ponuditi seksualni ili tjelesni užitak.

U čemu se taj strateški odnos u seksu razlikuje od odnosa moći?

SM praksa je kreacija užitka i SM je zaista supkulturan. To je proces invencije: korištenje strateškog odnosa kao izvora tjelesnog užitka. To nije prvi put da se strateške odnose koristi kao izvor užitka. U srednjem vijeku je institucija dvorske ljubavi bila isto tako strateška igra. Između mladića i djevojaka, koji plešu u subotnjoj noći, možemo isto tako vidjeti čitav niz strateških odnosa.

Zanimljivo je da se u heteroseksualnom životu ti strateški odnosi pojavljuju već prije seksa, služe njegovu postizanju, dočim su u SM oni unutar seksa, kao dogovor o uživanju unutar neke posebne situacije. U jednom su slučaju strateški odnosi čisto socijalni i uključuju čovjeka samo kao socijalno biće, dočim je u drugom slučaju uključeno tijelo. To je taj prijenos strateških odnosa iz sfere dvora na područje seksualnosti, prijenos koji mi se čini zanimljivim.

Prije godinu ili dvije, u intervjuu za Gai Pied rekli ste da ljude kod homoseksualaca ne uznemiruju najviše sami seksualni odnosi, nego prije svega mogućnost afektivnih odnosa što ih homoseksualci imaju izvan normativnih modela.

Trenutno me jako zanima problem prijateljstva. U Antici i potom još stoljećima prijateljstvo je bilo modus vrlo značajnih socijalnih odnosa, u njegovu okviru su ljudi raspolagali određenom slobodom, nekom vrstom izbora, no ujedno je to bio i izrazito afektivan odnos. Prijateljstvo je, dakako, obuhvaćalo i ekonomske i socijalne obveze — trebalo je pomagati prijatelju. Mislim da je u 16. i 17. stoljeću takva vrsta prijateljstva počela nestajati — barem u okviru muškog društva. Prijateljstvo je počelo postajati nešto drugo. Već u 16. stoljeću nalazimo tekstove koji eksplicitno kritiziraju prijateljstvo kao nešto opasno.

Vojska, birokracija, administracija, obrazovanje (u modernom značenju tih riječi) ne mogu djelovati u okviru tako tijesnih odnosa. U svim tim institucijama možemo zamijetiti napor za slabljenjem i minimaliziranjem afektivnih odnosa. Ta je pojava posebno vidljiva u školi. U muškim gimnazijama bio je jedan od temeljnih problema ne samo kako dakako spriječiti da dečki međusobno ne vode ljubav, nego i kako spriječiti da se među njima ne bi razvijala prijateljstva. U tom bi smislu bilo zanimljivo proučavati npr. jezuitsku strategiju.

Mislim da moramo sada, kad smo proučili povijest seksualnosti, pokušati razumjeti povijest prijateljstva, odnosno prijateljstava. Jedna od mojih hipoteza jest da je homoseksualnost, seks između muškaraca, postao problemom u 18. stoljeću. Ušao je u konflikt s policijom, sa sudskim sistemom... Društveni problem postao je zato jer je prijateljstvo nestalo. Kad je prijateljstvo bilo značajna i društveno prihvaćena stvar, nitko nije opazio da muškarci vode ljubav zajedno.

Vode li ljubav ili ne, to svojevremeno nije bilo značajno, iz toga nisu izvodili nikakve društvene posljedice. Kad je prijateljstvo kao kulturno prihvaćen odnos iščezlo, tada se postavilo pitanje: *ma što muškarci rade zajedno?* Tada je to postao problem. Čvrsto sam uvjeren da je iščeznuće prijateljstva kao društvenog odnosa i proglašenje homoseksualnosti društveno-političko-medicinskim problemom jedan te isti proces.

Koje institucije moramo oblikovati ne samo za našu obranu, nego i za oblikovanje novih društvenih formi koje bi doista nudile alternativu?

Zapravo ne znam. Mislim da ono što se događalo u šezdesetim godinama i na početku sedamdesetih godina treba sačuvati. U tim je vremenima bilo riječi o političkoj inovaciji, kreaciji i eksperimentu, za koji nisu zaslužne ni velike političke stranke ni njihovi programi. Neprijeporno je da se svakidašnji život svakog od nas otada promijenio, i moj se promijenio. Ponavljam, nisu bile stare i tradicionalne političke organizacije te koje su dopustile to ispitivanje.

Michel Foucault, *Que fabriquent donc les hommes ensemble?*, Le Nouvel Observateur, 22. studenog 1985., pp. 74–75.

S francuskoga preveo MARIO KOPIC

Richard Rorty

Moralni identitet i osobna autonomija: slučaj Foucault

218

Vincent Descombes istaknuo je da su nam pokušaji usvajanja Foucaultova djela dali jednog američkog i jednog francuskog Foucaulta. Američki je Foucault, kaže on, »nastojao odrediti autonomiju čisto ljudskim pojmovima«, bez kantovskog pojma univerzalnog zakona. Ovaj se Foucault može čitati, što je mišljenje koje sam i ja zastupao, kao suvremena verzija Johna Deweya¹. Poput Deweya, ovaj nam Foucault govori da bi liberalne demokracije mogle bolje funkcionirati ukoliko bi prestale pokušavati pružati univerzalistička samoopravdanja, prestale se pozivati na pojmove poput »racionalnosti« i »ljudske prirode«, i umjesto toga sebe jednostavno promatrale kao obećavajuće društvene eksperimente.

No, kako Descombes kaže, američki Foucault je Foucault iz kojega je ničeizam najvećim dijelom nestao. Francuski je Foucault *posvema* ničeanski Foucault. Za ovog Foucaulta, kaže Descombes, projekt autonomije zahtijeva od nas da imamo »neljudske misli«, da nemamo »briga koje se tiču toga dijelimo li mišljenja s našim sugrađanima«². Ukoliko francuski Foucault ima ikakav politički stav, on je prije anarhistički negoli liberalan.

Smatram da kontrast koji Descombes izvodi pogađa zbiljsku napetost između dva Foucaulta izmiješana i komplicirana motiva. Ova je tenzija jedna od karakteristika romantičkog intelektualca koji je također i građanin demokratskog društva. Takav intelektualac nalazi svoj moralni identitet — osjećaj za svoje odnose prema najvećem broju ostalih ljudskih bića — u demokratskim institucijama u kojima uzima sudjelovanje. No on ne smatra da ga njegov *mo-*

1 Pružio sam takvo čitanje Foucaulta u knjizi *Consequences of Pragmatism*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982., str. 203–208.

2 Vincent Descombes, recenzija *Foucault: A Critical Reader*, ur. David Hoy, Oxford: Blackwell, 1986., u *London Review of Books*, 5. ožujka 1987., str. 3.

ralni identitet posvema opisuje, budući da ne smatra svoj odnos prema drugim ljudskim bićima najvažnijom stvari glede sebe sama. Ono što je važnije jest njegov *rapport à soi*, odnos prema samome sebi, njegovo osobno traganje za autonomijom, njegovo odbijanje da bude posve opisiv riječima koje vrijede za bilo koga osim za njega samog. To je traganje koje je sažeto u Blakeovom uskliku: »Moram stvoriti svoj vlastiti sustav ili biti porobljen tuđim.«

Blake i Baudelaire dijele s Nietzscheom i Heideggerom potrebu za sebstvom (*self*) koje je autonomno, u smislu da su ga sami iznašli. Da bi se iznašlo svoje osobno sebstvo moraju se misliti, Descombesovim riječima, »neljudske misli«, u smislu da se moraju imati misli koje nijedno ljudsko biće nije do sada imalo, pisati knjige koje ne nalikuju nikakvim već napisanim. Stoga čovjek mora presjeći sveze što njegov rječnik povezuju s rečenicama što ih ra- be ostali ljudi.

No kidanje tih sveza ne znači nužno i kidanje socijalnih sveza koje ga, za svrhe javne djelatnosti, spajaju s njegovim sugrađanima. Niti to nužno znači da prestane upotrebljavati, u najboljoj mjeri, rječnik koji rabi masa njegovih sugrađana. Upravo kao što Kierkegaardov vitez vjere izgleda poput bankovnog službenika, a u javnosti se i ponaša kao takav, tako i romantički intelektualac može biti, za javne svrhe, vaš obični buržoaski liberal. Tek kada romantički intelektualac započne priželjkivati da njegovo osobno sebstvo posluži kao model za druga ljudska bića, njegov politički stav ima tendenciju postati antiliberalnim. Kada počne smatrati da je drugim ljudskim bićima moralna dužnost ostvariti istu onakvu unutarnju autonomiju kakvu je i sam ostvario, tada on počinje razmišljati o političkim i socijalnim promjenama koje bi im u tome pomogle. Tada može početi smatrati da je njegova moralna dužnost dovesti do tih promjena, željeli to njegovi sugrađani ili ne.

Foucault je često bio ono što bi se moglo nazvati »vitezom autonomije«. Želio je iznaći svoje sebstvo isto koliko i Nietzsche. No, za razliku od Nietzschea, nikoga nije gonio da se i sam poduhvati takvog napora. Nije smatrao da ljudska bića, *općenito uzevši*, imaju moralnu dužnost biti bodlerovski ili ničeanski izumitelji svojega sebstva. Nije uzimao u razmatranje koja bi im politika pomogla ili ih pak prisilila da postanu autonomni. Poput dobra liberala, bio je spreman ostaviti ih da budu onoliko samoinventivni ili banalni koliko ih je volja. U jednom je razgovoru rekao: »Traganje za formom moralnosti prihvatljivom za svakoga, u smislu da bi joj se svatko imao podčiniti, meni djeluje katastrofalno.«³ Često je njegov jedini politički stav bio standardno nastojanje jednog liberala za ublažavanjem suviše patnje.

Često, međutim, ne znači i svagda. Foucault je znao spojiti svoj moralni i etički identitet — osjećaj za vlastitu odgovornost prema drugima i prema sa-

3 *Les Nouvelles*, 28. lipnja 1984., str. 37. Citirali Drefyus i Rabinow u njihovoj tekstu *What is Maturity?*, u: *Foucault. A critical Reader*, ur. Hoy.

mome sebi — *rapport à soi*. Tada je, poput Nietzschea, projektirao svoje vlastito traganje za autonomijom u javni prostor. I u njegovu i u Nietzscheovu slučaju rezultati su bili loši. To su bila vremena kada je Foucault pisao redove koji su uzrujavali njegove američke obožavatelje, primjerice: »Smatram da zamisliti drugi sustav znači proširiti naše sudjelovanje u postojećem sustavu«⁴. O ovakvim stavovima Michael Walzer kaže: »Snažno prizivanje disciplinarnog sustava omogućuje antidisciplinarnu politiku koja je uglavnom retorička i pozerska.«⁵ Ipak, ovo su ti »anarhistički« recii što ih mnogi od njegovih francuskih obožavatelja, po svemu sudeći, najviše vole. Mi liberali u SAD-u voljeli bismo da je makar jednom mogao dati ono čemu se, kako Walzer s pravom kaže, uvijek odupirao: »neka pozitivna vrednovanja liberalne države«. Isto bi voljeli i kanadski i njemački liberali. Kod Habermasa nalazimo na odjek pritužbe Charlesa Taylora na Foucaultovu »zapanjujuću jednostranost«⁶ kada kaže da Foucaultova povijest formacija moći, koje su oblikovale modernu subjektivnost, »pročišćava sve one aspekte pod kojima su erotiziranje i pounutrašnjeenje subjektivne prirode ipak značili i porast slobode i izražajne mogućnosti.«⁷ Iz Foucaultova viđenja promjena u europskim društvenim institucijama tijekom posljednja tri stoljeća, nikada ne biste došli na ideju da se tijekom tog perioda patnja znatno smanjila, niti da su mogućnosti za izbor vlastitog načina života u velikoj mjeri porasle.

Tako Walzer, Taylor, Habermas i ja imamo sličnu, pomiješanu reakciju na Foucaulta. S jedne strane, postoji divljenje i zahvalnost, jer je Foucault istakao novi niz opasnosti za demokratska društva. On je dobro služio takvim društvima ukazujući na tendenciju i modele od kojih treba biti na oprezu. Kao što Taylor s pravom kaže, a s čime bi se i Habermas mogao složiti, Foucault je »ponudio Frankfurtskoj školi prikaz unutarnje povezanosti između dominacije nad prirodom i dominacije nad čovjekom, koji je detaljniji i uvjerljiviji od onoga do kojega su oni sami došli.«⁸ S druge pak strane, mi liberalni reformisti smatramo da je Foucaultovo djelo prožeto paralizirajućom dvosmislenošću između »moći« kao pejorativnog pojma, i kao neutralnog, deskriptivnog pojma. U prvom smislu, citirajući Taylora ponovno, »moć spada u semantičko polje iz kojega se 'istina' i 'sloboda' ne mogu isključiti«. U drugom smislu, taj pojam

4 Ovaj citat potječe iz razgovora 1971. godine, koji je vođen za časopis *Actuel*. Javlja se na stranici 230. engleskog prijevoda tog razgovora u *Language, Counter — Memory, Practise*, u: *Selected Essays and Interviews*, ur. Donald F. Bouchard, Ithaca, N. Y: Cornell University Press, 1977.

5 *Foucault: A Critical Reader*, ur. Hoy, str. 65

6 Ibidem, str. 99

7 Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, preveo na engleski Frederick Lawrence (Cambridge, Mass: MIT Press, 1987), str. 292.

8 *Foucault: A Critical Reader*, ed. Hoy, str. 77

posjeduje ispražnjenost kojim je onaj najgori Nietzsche obdario pojam *Wille zur Macht*. U ovom širokom i ispražnjenom smislu, bilo kakvo proučavanje bilo čega (kemijskih ili matematičkih odnosa, igranja šaha, socijalnih institucija) bit će proučavanje »strategije moći«, baš kao što će biti i proučavanje »eksploatacije strukturalnih mogućnosti«. Obje su fraze zvučne samo zato što su prazne.

Kada se prvorazredni mislilac zakvači za dvosmislenost između pejorativnog i praznog smisla krucijalnog pojma, imamo razloga sumnjati da pokušava istodobno raditi dvije stvari. Foucault se trsio služiti ljudskoj slobodi, ali se, također, u interesu osobne autonomije, trsio biti bezličan, neukorijenjeni, beskućni stranac spram ljudskosti i povijesti. Kao građanin, trsio se postići iste onakve političke učinke kakve bi dobar humanistički liberal želio postići. Kao filozof koji se trsi sam iznaći svoje sebstvo, on je, citirajmo Taylora još jednom, »gurao u stranu cijelu tradiciju augustinovske unutaršnjosti«⁹. Ova tradicija kaže da je nečiji *najdublji* identitet onaj koji ga povezuje s njegovim bližnjima, da postoji nešto zajedničko svim ljudima i da je dolaženje u dodir s tim zajedničkim elementom dolaženje u dodir sa svojim zbiljskim sebstvom. Foucault je, kako ga razumijem, želio pomoći bližnjima, posjedujući istodobno identitet koji nema nikakve veze s njim. Želio je pomoći ljudima bez prihvatanja njegova rječnika kao onoga kojim se obraća samome sebi. Želio im je pomoći istodobno iznalazeći sebstvo koje je imalo malo (zapravo, najmanje moguće) sveze s njihovim.

Moj je osobni stav da je to izvodiva, premda teško izvodiva zamisao: da se *moгу* učiniti obje stvari koje je Foucault nastojao, da se *može* biti »vitez autonomije«. Ali bih volio da je Foucault bio spremniji *razdvojiti* svoje dvije uloge — spremniji razdvojiti moralni identitet sebe kao građanina od svojega traganja za autonomijom. Tako bi možda bio otporniji na iskušenje kojemu su Nietzsche i Heidegger podlegli — iskušenje da se pokuša naći javni, politički pandan ovoga drugog, osobnog, traganja. Ovo je, mislim, bilo iskušenje koje ga je dovelo do njegova kvazi-anarhizma, do njegova odbijanja da bude »podređen« moći, čak i kad je »moć« toliko rastegnut pojam da gubi bilo kakvu kontrastivnu snagu i postaje isprazan. Taj mi anarhizam djeluje kao rezultat pogrešno vođenog pokušaja da se društvo predoči kao slobodno od svoje povijesne prošlosti jednako kao što se romantički intelektualac nada da je oslobođen od svoje osobne prošlosti.

Samo-prevladavanje i samo-iznalazanje kao cilj romantičkog intelektualca djeluje mi kao dobar model (jedan među puno dobrih modela) za individualno ljudsko biće, ali kao vrlo loš za društvo. Ne bi trebalo pokušavati pronaći društveni pandan želji za autonomijom. Ovakvi nas pokušaji vode do fantazije, hitlerovskog ili maovskog tipa, o »stvaranju nove vrste ljudskog bića«. Društva

9 Ibidem, str. 99

nisu kvazi-osobe, ona su (u svom najboljem, liberalnom, socijal-demokratskom obliku) kompromisi među osobama. Svrha liberalnog društva nije ni da iznađe ili stvori nešto, nego jednostavno da u što većoj mjeri olakša ljudima da dostignu svoje drastično različite osobne ciljeve bez međusobnog ozljeđivanja. Da bi se shvatili detalji stalno promjenljivih kompromisa koji sačinjavaju politički diskurs takvog društva, potreban nam je banalan moralni rječnik — rječnik koji nije ništa relevantniji za osobnu sliku sebe jednog, no nekoga drugog lica. U liberalnom društvu, naša javna postupanja prema našim sugrađanima ne bi trebala biti romantička ili inventivna; trebala bi posjedovati rutinsku inteligibilnost tržnice ili sudnice.

Kompromisi koji su podložni javnoj raspravi zahtijevaju uobičajeni rječnik, a takav rječnik mora biti kadar opisati *moralne* identitete takve kakve od svojih građana traži liberalno društvo. Od njih se zahtijeva da imaju, za javne svrhe, taj identitet, i to neovisno koje još druge osobne identitete imali. Samo kada netko odbije razdijeliti javno od osobnog područja, tada počinje sanjati o »totalnoj revoluciji«. Tek tada anarhizam počinje djelovati privlačno. Tek tada dospijeva u iskušenje da uporabi pejorativni izraz poput »diskurs moći« da bi opisao rezultate *bilo kojeg* socijalnog kompromisa, *bilo kojeg* političkog akta uravnoteženja.

Pokušaji ukidanja razlike između područja osobnog i javnog karakterističan je za jednu dugu tradiciju u socijalnoj filozofiji. To je tradicija koja, poput Platona, vidi društvo kao uvećanog čovjeka. Većina filozofa ove tradicije pokušava izolirati neku središnju, apovijesnu, nekontingentnu jezgru (primjerice »um« ili »posebnu moralnu motivaciju«) u nama kao opravdanje nekog političkog uređenja, neke društvene institucije. Foucault preokreće ovaj pokušaj. Budući da on ljudsku subjektivnost vidi kao kontingentni produkt kontingentno postojećih snaga, on ne vjeruje da postoji neka takva apovijesna nekontingentna jezgra. Tako on zaključuje, bar u svojim anarhističkim trenucima, da je svaku društvenu instituciju u jednakoj mjeri nemoguće opravdati, da su sve one jednake. Sve one posjeduju »normalizirajuću moć«. Od propasti platonskog pokušaja da se pronade nešto duboko u nama što će nam omogućiti da odgovorimo Trasimahu, on se približava zaključku da nema razlike u interesima između Perikla i Kritije.

Čini mi se da bi trebalo odbaciti onu opću pretpostavku koju Platon i Foucault dijele. To je pretpostavka da, osim ukoliko ne postoji neka interesna veza između onoga što je individuumu najznačajnije i njegovih tobožnjih moralnih obveza prema drugim ljudima, on nema takvih obveza. Ukoliko podbacimo ovu pretpostavku, možemo reći da romantički intelektualci, religiozni mistici, seksualni fetišisti, i ostali čije osobno sebstvo nema puno veze s njihovim sebstvom za javnost, pod istim moralnim obvezama kao i svi mi ostali. Ne mogu se pružiti nikakvi duboki filozofski razlozi za objašnjenje činjenice da oni jesu pod tim obvezama, tako da se ne može odgovoriti Trasimahu na

način koji bi zadovoljio i Platona. No nesposobnost da se odgovori Trasimahu ne vuče za sobom političke konsekvence kakve su Nietzsche i Foucault skloni povući. Slika ljudskog subjekta kao decentriranog snopa (bundle)kontingencija, kakvu su Foucault i Dewey dijelili s Nietzscheom, pomirljiva je s *bilo kakvom* vrstom političkog stava, *uključujući* i liberalni.

Foucaultova projekcija želje za osobnom autonomijom djeluje mi obrnutom od insistiranja meni bliskog liberala, Habermasa, na pojmovima kao što su »racionalnost« i »istinsko sebstvo«. Habermas bi želio utemeljiti moralnu obvezu, a tako i socijalne institucije, u nečemu univerzalno ljudskom. Tomu nasuprot, Foucaultov radikalni ničeanski antiplatonizam nagoni ga da iz nedostataka bilo čega što bi moglo poslužiti kao takav temelj izvede odsutnost potreba za socijalnim institucijama. Ja bih radije povukao razliku između Foucaulta i njegovih liberalnih kritičara time što ću reći da su Nietzsche i Foucault u pravu spram Platona, ali da taj antiplatonizam ničim ne pokazuje da s liberalnim društvima nešto nije u redu. Još uopćenije, on ne pokazuje da ima nečega pogrešnog u vezi s bilo kojim mrežama moći koje su potrebne da se ljudi izgrade u individuum s osjećajem moralne odgovornosti.

Za razliku od Habermasa, ne mislim da Foucault treba odgovarati za optužbe za »relativizam«. On ne mora odgovarati na sokratska pitanja, poput »zašto treba pružati otpor vladavini/dominaciji?«¹⁰. Ukoliko je netko spreman, kao što su bili Dewey i Foucault, odustati od nade za univerzalizmom, tada može jednako odustati i od straha od relativizma. Slažem se s Ianom Hackin- gom da »neće još puno vremena proći dok svečana graja koju intelektualci podižu zbog Foucaulta (pitajući »Na kojim si ti pozicijama?«) ne počne zvučati jednako čudno kao i lavež edinburške svjetine (na Humea, pitajući »Jesi li se odrekao svojega ateizma?«¹¹). Smatram da je Foucault na pitanje: »Na kojim si ti pozicijama? Koje su tvoje vrijednosti?« trebao odgovoriti na sljedeći način: »Ja sam na istim pozicijama kao i vi, kao građanin, ali kao filozof ja stojim sa strane, radeći na projektu iznalaženja svojega sebstva, a koji se vas ne tiče. Nemam namjeru pružati filozofske razloge za to što sam na vašoj strani pri javnim poslovima, jer je moj filozofski projekt osobni projekt koji ne pruža niti motiv niti opravdanje za moje političko djelovanje.«

Takav bi odgovor zvučao manje šokantno ukoliko bi stavili »pjesnik« umjesto »filozof«. Jer naspram pjesnika, od filozofa se uobičajeno očekuje da pruže »temelje« za naše moralne obveze prema drugima. Od njih se očekuje da imaju ono što Fraser naziva »adekvatnom normativnom perspektivom«¹².

10 Vidi Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, str. 284, gdje citira Nancy Fraser koja postavlja to pitanje.

11 *Foucault: A Critical Reader*, ed. Hoy, str. 283.

12 Nancy Fraser, »Foucault on Modern Power: Empirical Insights and Normative Confusions«, *Praxis International*, broj 1, 1981., str. 91. Za promišljen odgovor Nancy Fraser, Habermasu

Za razliku od pjesnikā, od filozofā se očekuje da budu »racionalni«, a racionalnost bi trebala sačinjavati sposobnost pokazivanja »univerzalne validnosti« nečije pozicije. Foucault je, poput Nietzschea, bio filozof koji je smatrao da su pjesnici privilegirani. Jedan od tih privilegija je i izjaviti: »Kakve veze ima univerzalno važenje sa *mnom*?« Smatram da filozofi imaju jednako pravo na ovaj privilegij kao i pjesnici, tako da smatram ovaj odgovor dostatnim.

Ipak, smatram važnim zamijetiti da se to retoričko pitanje može postaviti, ne pitajući pritom, poput Nietzschea, »kakve veze imaju patnje mojih bližnjih sa *mnom*?« Jer netko može biti human a ne biti univerzalist, ne vjerovati niti da je »racionalno« biti zabrinut nad patnjama drugih, niti da postoji »zajednička ljudskost« koja te povezuje s drugima. Netko može olakšati patnje a nemati zanimljiv odgovor kada ga Sokrat pita *zašto on* to želi, kao ni vjeru da je ta želja najdublja i najvažnija stvar u njegovu životu. Foucault se, smatram, našao u toj poziciji, koju sam opisao kao onu »viteza autonomije«. To je značilo da je on, uza sve ostalo, bio i koristan građanin demokratske zemlje — onaj koji je dao sve od sebe da institucije svoje zemlje učini pravičnijim i decentnijim. Volio bih još samo da se osjećao lagodnije u toj ulozi.

Richard Rorty, *Moral Identity and Private Autonomy: The Case of Foucault*, u: *Essays on Heidegger and Others*, Cambridge University Press, 1991., str. 193–198.

Preveo s engleskoga MARIO KOPIC

i Tayloru, u Foucaultovo ime, vidi 4. poglavlje knjige David R. Hiley, *Philosophy in Question. Essays on Pyrrhonian Theme*, Chicago: University of Chicago Press, 1988.

Žarko Paić

Parrésia vs. phronesis: Foucault i političko danas

1. Kraj čovjeka i zadaća filozofije: život, rad, jezik

225

Kada se govori o zadaći filozofije u suvremeno doba često se pod time podrazumijeva nešto drugo od njezina povijesno uspostavljenoga sklopa: da nije, naime, riječ tek o smislu ili svrsi (*telos*) mišljenja o bitku kao takvome, već o događaju kojim mišljenje nadilazi bitak ili ga već uvijek mijenja u obzorju vremenitosti. Zadaća filozofije nije nešto izvanjsko samoj filozofiji. U jedinstvu mišljenja i djelovanja ne radi se o prvenstvu jednog nad drugim. Parmenidov znameniti izriječ da bitak jest i da bez mišljenja koje iskazuje ono što jest bitak sam ne može biti ono što jest pretpostavlja već uvijek dvoje. Prvo, filozofija misli svijet iz događaja primarne otvorenosti bitka samoga da bi uopće mogla biti imenovana filozofijom. Drugo, kazivanje o bitku nije nikad tek logičko podudaranje riječi i stvari. Ponajprije je riječ o istini događaja. Riječi postaju stvarima zahvaljujući događaju. Stvari se, pak, u kazivanju nalaze u odnosu. Tek iz odnosa zadobivaju svoje značenje. Povijesni odnos između riječi i stvari, štoviše, ne može poći od nečeg što je već unaprijed dano u svojoj faktičnosti kao »izvor«, »iskon« ili »priroda stvari«. Ono što jest višestruko se pojavljuje u svojoj događajnosti kao forma odnosa između bitka i mišljenja. Višestrukost načina bitka upućuje na mnogostrukost ekspresije bića. Odnos ne može biti tek odnosom između nečeg što već postoji kao konstelacija snaga. U pitanju je ono što taj odnos uopće omogućuje. Zadaća filozofije, prema tome, nikad se ne može svesti na puki opis ili neutralnu dijagnozu »stanja stvari« u aktualnosti.

Zadaća filozofije stoga proizlazi iz onog što je uvjet mogućnosti mišljenja. Pritom nije riječ o svođenju na svrhu (*telos*) i cilj (*meta*) kao nečeg već uvijek metafizički određenoga u svojoj nepromjenljivosti. Samosvrha filozofije i njezin cilj pokazuju da je »smisao« pojam koji određuje unutarnju nužnost kao posljednju mogućnost. Heidegger je filozofiju shvatio iz onto-teologijskoga ustroj-

stva metafizike.¹ Bitak, Bog i čovjek čine trijadu tog sklopa. Ontologija, teologija i antropologija temelji su povijesne nužnosti utemeljenja smisla i zadaće filozofije od »iskona« do »kraja«. Kada antropologija u Kanta dopijeva u metafizičku zgradu povijesti, u središte dolazi pitanje subjekta spoznaje. Čovjek je ujedno subjekt spoznaje i objekt znanja. Ustrojstvo metafizike omogućuje njezin sklop. Početak i kraj, teleologija i kauzalnost, tvore neprekoračivi okvir zapadnjačke filozofije. Već je otuda jasno da se čovjek pojavljuje odveć kasno, kao što pjeva Hölderlin u jednoj elegiji. Povijest se ne može misliti izvan zadana okvira »smisla« čovjeka. A ono se nalazi unutar matrice smisla bitka i božanskoga spram čega se čovjek svagda odnosi. No, taj je odnos unaprijed predodređen nečim što priječi da se čovjek misli iz navlastite »ljudske povijesti«. Što se, međutim, događa ako se preokreće ova onto-teologijska struktura metafizike? Dvije su posljedice preokreta:

(1) bitak kao transcendencija bića postaje univerzumom bića u posvemašnjoj imanenciji; ili govoreći delezovski, postajanje razlikom i mnoštvom uvijek je čin ovosvjetovnoga događaja;

(2) Bog kao temelj egzistencije postaje egzistencijalnom vjerom bez temelja u onostranom (Kierkegaard). U činu preokretanja nema radikalnoga dokidanja metafizičke sheme povijesti, ali ima nečeg iznimno djelotvornoga. Radi se o rastemeljenju i razdjelovljivanju univerzalne povijesti. Umjesto svrhe i smisla zajamčenih »odozgo«, sve se zbiva u znaku odnosa snaga. Te snage više nisu nepromjenljive i vječne. One se konstituiraju povijesnim odnosima kao nove snage. Bez temelja su i bez »svrhe« izvan vlastita polja djelovanja. Čini se da je ovo temeljno pitanje suvremenoga doba. Je li nakon kraja bitka i nestanka Boga iz svijeta, kojim suvereno vlada sklop moći/znanja u tehnološkoj tvorbi predmeta, još uopće opravdano govoriti o zadaći i smislu filozofije kao što je to bilo unutar humanističke slike svijeta?

No, kada ta još uvijek neodredljiva zadaća filozofije dopiye pred sud javnosti kao pitanje smisla ili svrhe samoga života čovjeka u suvremeno doba, moguće je da se nakon Hegela po prvi put izričito filozofija svodi na pitanje razumijevanja vlastita vremena kao *sadašnjice* u svojoj moćnoj aktualnosti. Foucault je bio prvi koji je tu zadaću filozofije oslobodio patosa budućnosti, a čovjeku oduzeo auru svemoćnoga subjekta.² Tako je modernost postala istodobno zadaćom mišljenja i pitanjem smisla.

»Filozofija kao pojava površina neke aktualnosti, filozofija kao ispitivanje filozofskog smisla aktualnosti kojoj pripada, filozofija kao filozofovo ispitivanje toga 'mi' čiji je on dio i u odnosu na kojeg se mora postaviti, čini mi se da to karakterizira filozofiju kao diskurs moderniteta, kao diskurs o modernitetu.«³

1 Martin Heidegger, »Die onto-theo-logische Verfassung der Metaphysik«, u: *Identität und Differenz*, G. Neske, Pfullingen, 1978. 6. izd., str. 19–42.

2 Vidi o tome: Hubert L. Dreyfus/Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, The University of Chicago Press, Chicago, 1982. 2. izd. 16–43.

S Foucaultom zadaća filozofije postaje pitanjem smisla političkoga djelovanja u moderno doba.⁴ Već u navedenom mjestu iz Predavanja na College de France o pojmu modernosti, diskursu moći/znanja, hermeneutike sebstva i najvažnijega pojma kasnoga Foucaulta koji čini »bit« političkoga uopće — *par-résia* ili javno govorenje istine u lice vladara u demokratskome poretku vladavine — pokazuje se da je pitanje uloge intelektualca i njegove odgovornosti zapravo pitanje smisla egzistencije u modernome svijetu. U navedenom mjestu iz Predavanja održanog 5. siječnja 1983. godine Foucault kaže da diskurs modernosti označava aktualnost vremena, smisao položaja znanja o tome i, naposljetku, status poopćenoga subjekta — »Mi«. Vrijeme aktualnosti, znanje o tome i suverenost subjekta tvore njegovu kritičku teoriju modernosti. Humanističke znanosti u sklopu modernoga doba konstituiraju se, prema Foucaultu, uvijek kao sveza moći/znanja. Svi pojmovi tog sklopa odnosa u njegovu djelu zadobivaju značenje deskriptivnih pojmova. Ali baš oni »normiraju« sadašnjost kao dispozitiv života, rada i jezika kroz disciplinu, normalizaciju, biopolitiku. Može se ustvrditi da ono što povezuje povijest (arheologiju znanja), znanje o događanju u aktualnosti (genealogiju moći) sa subjektom (hermeneutika sebstva) jest događaj slobode modernoga svijeta. Slobodu ne određuje ništa izvanjsko. Budući da je bez temelja, čitav projekt modernosti u znaku je ambivalencije. Napredak uma i slobode nije linearan. U samome se procesu povijesnoga razvitka diskurzivne formacije znanja pokazuju istodobno kroz nove institucije nadzora nad slobodom čovjeka. Naizgled, pesimizam čini ozračje analize i kritike modernosti. Paradoks je ove kritike u tome što um određuje granice slobodi. Suverenost subjekta i autonomija uma temelji su modernosti uopće. Stoga je paradoksalno istodobno govoriti o subjektu koji se konstituira iz samoga transcendentnoga uma i zahtijevati njegovo prevladavanje. Bez dokidanja vladavine metafizičkoga pojma transcendencije ne može postojati suverena autonomija uma. U Foucaultovoj kritici Kantove antropologije zato je istaknuta razlika između zahtjeva prosvjetiteljstva i granica humanizma. Rješenje se ovoga paradoksa nalazi izvan granica suverenosti i autonomije uma. Već u svojim prvim djelima o povijesti ludila u klasično doba Foucault otvara pitanje rascijepa ideje modernoga doba u binarnim oprekama um–ludilo, subjekt–objekt, priroda–kultura.⁵ Kritika racionalnosti stoga se pojavljuje pretpostavkom svake druge kritike. S obzirom na samoodređenje modernosti

3 Michel Foucault, *Vladanje sobom i drugima: Predavanja na College de France (1982–1983)*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2010., str. 21. S francuskoga preveo Zlatko Wurzburg.

4 Vidi o tome: Jon Simons, *Foucault & the Political*, Routledge, London — New York, 1995., Steven Best, *The Politics of Historical Vision: Marx, Foucault, Habermas*, The Guilford Press, New York — London, 1995. i Mark G.E. Kelly, *The Political Philosophy of Michel Foucault*, Routledge, London — New York, 2008.

5 Michel Foucault, *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, Vintage, London — New York, 1998.

kao sadašnjosti i aktualnosti vremena Foucault je naziva *dijagnostičkim kritikom*.⁶ Ako nije sporno da je takva kritika u mnogim svojim aspektima radikalnom kritikom modernoga društva, onda je sporna njezina »legitimnost«. Gdje je njezin izvor? U čemu se zasniva ako to ne može biti mit o vječnome napretku slobode? Za razliku od Marxa i kritičke teorije društva Adorna i Horkheimera, dijagnostičkom se kritikom ne raskrinkava stvarnost kao lažan svijet iz postulata budućega društva pravednosti. Foucault odbija bilo kakvo mišljenje nadolazećega kao alternativu sadašnjosti. Ne slučajno, umjesto modernih utopija nadolazeće zajednice, mesijanskih i apokaliptičkih vizija, predlaže se pojam — *heterotopije*. Drugi prostori nisu negdje izvan ovoga svijeta. Oni su množveni, heterogeni, mikro–prostori. A njihova je temeljna odrednica u mnoštvu perspektiva. Primat prostora nad vremenom određuje granice modernosti. Aktualnost je njezina posljednja granica. U jednoj upečatljivoj književnoj slici Foucault pokazuje u čemu je tajna transgresije u biti heterotopije. To je poput američkih motela uz autoputove koje vode u beskraj i nigdje, gdje samoća nema crte tjeskobe, a seks s ljubavnicom iza zidova podsjeća na slobodu koja se plaća zaboravom i neprestanim kretanjem prema naprijed. Heterotopije predstavljaju otpor mrežama moći/znanja modernoga društva. Vrijednost im se nalazi u strategiji *permanentnoga otpora*.⁷

Revolucija i prosvjetiteljstvo jedan su krak ovoga događaja. Drugi krak čini ideja čovjeka kao subjekta. Čovjek se ne konstituira iz sfere univerzalnoga uma. On je sklop partikularnih praksi žudnje, nesvjesnoga i jezika. Na tim pretpostavkama povijest za Foucaulta označava mikro–fiziku moći. Rastemeljena djelatnost nesvrhovitosti, diskontinuiteta, rezova i skokova određuje sada nove odnose snaga. Mapiranje nastanka protu–sjećanja i protu–znanosti, naposljetku, uspostavlja temeljnu oznaku otpora vladajućem poretку diskursa moći.⁸ Filozofija se, dakako, ne svodi na politiku u vulgarnome smislu ideologije. Odnos filozofije i politike uvelike se prelama kroz moderne forme demokratskih »jezičnih igara«. S pravom se može kazati da kao što u Foucaulta ne postoje razdvojene sfere etike i estetike, tako isto vrijedi i za odnos filozofije i politike. No, filozofiju se u moderno doba više ne može razumjeti iz njezina »dogmatskoga« položaja u metafizičkoj zgradi povijesti. Foucault je na krajnje inventivan način promijenio tradicionalni poredak ontologijskih kategorija. Kantovo pitanje o uvjetima mogućnosti spoznaje, praktičnoga djelovanja i moći estetskoga suđenja preokrenuo je u pitanje o kritici transcendentálnih uvje-

6 Paul Rabinow/Nicholas Rose, »Foucault Today«, u: Paul Rabinow/Nicholas Rose (ur.), *The Essential Foucault: Selections from the Essential Works of Michel Foucault, 1954–1984*. New Press, New York, 2003., str. vii–xxxv.

7 Michel Foucault, »Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias«, *Architecture/Movement/Continuité*, listopad 1984.

8 Thomas Flynn, »Foucault's Mapping History«, u: Garry Gutting (ur.), *The Cambridge Companion to FOUCAULT*, Cambridge University Press, New York, 2005., str. 29–48.

ta mogućnosti znanja u samoj praksi djelovanja znanja. Umjesto transcendentne logike koja postavlja univerzalna pravila umu, a praksi određuje regulativna načela djelovanja iz sfere rigoroznog moralnoga zakona, sada je glavno pitanje postalo kako povijesno nastaje racionalnost i kako se um genealogijski strukturira kao diskurs u povijesti zapadnjačke kulture. Pojam diskursa u Foucaulta je naizgled srodan Derridinom pojmu teksta. Jednostavno, to znači da se radi o odnosu jezika i govora u povijesno predrefleksivnome načinu mišljenja.

Svaki je diskurs povijesno određen jezik kao govor u strukturalno postavljenom prostoru i vremenu svijeta. Diskurs je već uvijek skup opstojećega znanja o svijetu u formi predrefleksivnoga i refleksivnoga iskustva. Razlika između ova dva modusa svijesti nije razlika između onog što možemo nazvati nereprezentacijskim i reprezentacijskim stajalištem. Foucault će uvođenjem pojma *episteme* nastojati prevladati ovo dvojstvo. U njemu se neprestano nalazi moderni subjekt. Sam jezik kao struktura i sklop koji prethodi refleksiji povijesno se uspostavlja metafizičkom matricom komunikacije. U diskursu grčke filozofije pojavljuje se epohalno-povijesno govor u kojem, primjerice, pojam *parrésie* označava otvoreno govorenje o vlasti s njezinim obmanama i varkama u demokratskome poretku. Modus govora istine kroz *parrésiu* povezuje sve diskurzivno različite govore od književnosti, retorike do filozofije. Odlučno značenje govora kao *logosa* poprima na taj način vrlinu hrabrosti. Istina se iznosi u javnost bez kompromisa. Sve vrline bez kojih demokracija nema svoje zbiljsko lice slobode sabiru se u pojmu *parrésie*. Vidjet ćemo kako se na temelju Foucaultove analize *politike istine* sam događaj zadaće filozofije u doba posthumanizma preobražava u kraj figure javnoga intelektualca. Glavna postavka koju iznosim u kritičkome čitanju Foucaultove *politike istine* može se formulirati na sljedeći način. Namjesto kritičke funkcije univerzalnoga uma, »specifični intelektualac« u doba mediokracije postaje namjesnikom korporativnoga znanja. U suvremeno doba korporacije vladaju umreženim društvima liberalne demokracije. Javno znanje pretvara se u korporativne strukture moći (sveučilišta, instituti, management). Nestankom razlike između građanskoga društva i političke države čitavo polje diskurzivnih praksi kasnoga kapitalizma nalazi se utjelovljeno u tehnologijama vladanja disciplinarnoga društva. Kao posljedica toga *parrésiu* u liberalno-demokratskom poretku zamjenjuje pragmatična uporaba neutralne vrline razboritosti (*phronesis*). Taj obrat dovodi do umrtvljivanja uloge intelektualca u liberalno-demokratskome društvu spektakla. Kritika modernosti postaje dijagnostičkim kritikom uvjeta mogućnosti preobrazbe moći/znanja u diskurs biopolitike. Na taj se način kritika ideologije pokazuje normativnim djelovanjem, a politika istine postaje slobodom bez moći. Što joj preostaje jest utjeha govora u lice moći vladavine bez stvarnoga subjekta. *Parrésia* izvire iz biti demokracije i slobode. Ali u doba nadzornih društava njezina se moć otvorenosti slobode govora događa bez radikalne promjene političkoga poretka samoga. Granice su govora izvan izvedbene moći ti-

jela u javnome prostoru. One su zadane uvjetom mogućnosti raspolaganja s moći. Demokratski poredak stoga ne počiva tek na slobodi govora, nego na otvorenome govoru rastemeljene slobode.⁹

Pojmom diskursa, s jedne strane, nastoji se suspendirati iluzija suverenoga subjekta svijesti koji postavlja »prirodu« kao predmet predstavljajuće svijesti. S druge, pak, strane njime se želi neutralizirati ono što historijski materijalizam i strukturalizam postavljaju kao logiku nužnosti poput stupnja razvika tehnike u društvu i determinističkoga objašnjenja povijesti. Uvođenjem ovoga pojma, koji očito ima strategijsku važnost, Foucault je na tragu Nietzschea i Heideggera imao cilj prijeći granice mišljenja povijesnosti povijesti iz redukcije na subjektivizam moderne filozofije svijesti i objektivizam modernih pozitivnih znanosti.¹⁰ Arheologija znanja i genealogija moći, prva i druga faza Foucaultova mišljenja, preispituju se u trećoj ili kasnoj fazi. Sada se politička artikulacija istine ne pojavljuje više izvan okružja etičko-estetskoga načina egzistencije samoga subjekta. Možemo unaprijed reći da rad i briga oko »estetike egzistencije« kroz analizu drevnih etičkih nauka stoika i skeptika u Grka i Rimljana opovrgava stavove o postmodernome »eskapizmu« i »nihilizmu«. Protiv ravnodušnosti u javnome djelovanju u kojem politika gubi oznake vjerodostojne ljudske avanture slobode izlaz se ne pronalazi u hiper-aktivizmu stilova života buntovnika. Život sam zahtijeva smjernost i odlučnost, drevne vrline kreposti i askeze, odricanje od demona bogatstva i otvorenost spram nadolazećega preuzimanjem rizika žrtve. Nije riječ o bijegu iz fatalnih okvira sadašnjosti. Ona poprima crte disciplinarnoga društva nadzora nad subjektom samim. Posve suprotno, Foucaultova je nakana da nakon rastemeljenja metafizičkoga okvira mišljenja povijesti kritikom univerzalnosti i vječnosti istine samu povijest dovede do pitanja o kraju čovjeka kao zatočenika tijela u tamnici duše. Tako glasi, kao što je poznato, početak njegova spisa *Nadzor i kazna*.¹¹ Politika ne može više biti u službi univerzalne istine. Ona mora postati politikom istine same kao događaja prekida s linearnim nizom povijesti. Zato je analiza *parrésie* riješena zagonetka odnosa između:

- (1) arheologije znanja kao *diskursa* humanističkih znanosti;
- (2) genealogije moći kao *dispozitiva* disciplinarnoga društva nadzora;
- (3) hermeneutike sebstva kao »estetike egzistencije« u svijetu bez univerzalne etike i bez smislene politike otpora.

9 O aporijama odnosa između intelektualca kao subjekta govora »univerzalne istine« i kao subjekta govora »partikularnih diskursa«, koji obilježavaju Sartre i Foucault kao paradigmatičke figure javnih intelektualaca u drugoj polovini 20. stoljeća, vidi: Žarko Paić, *Moć nepokornosti: Intelektualac i biopolitika*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2006.

10 Vidi o tome: Hubert L. Dreyfus/Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, str. 44–103. i Andrea D. Bührmann/Werner Schneider, *Vom Diskurs zum Dispositiv: Eine Einführung in die Dispositivanalyse*, Transcript, Bielefeld, 2008.

11 Michel Foucault, *Discipline & Punish. The Birth of Prison*, Vintage, London — New York, 1995.

Govor istine u demokratskome društvu postaje pitanjem vjerodostojnosti moderne slobode. U spomenutim Predavanjima na College de France o pojmu *parrésie*, te u šest predavanja o istom pojmu na Sveučilištu Berkeley u SAD-u listopada i studenoga 1983. godine, Foucault je doveo do nove sinteze aristotelovsko-kantovsko razumijevanje problema istine i moći.¹² Istina se događa kao politika istine. U tome leži njezin praktički karakter otpora vladajućem poretku ideja. Umjesto transcendentale svijesti subjekta, koja čini temelj moderne ideologije znanja/moći u formi diskursa znanosti i u formi moći društvenih institucija (zatvori, klinike, škole, tvornice), istina se pojavljuje kao moć djelovanja same prakse kroz različite diskurse otpora. Etika i politika, prema tome, nisu razdvojena područja praktičkoga odnosa spram svijeta. Politika postaje etičkim djelovanjem razlike i drugosti. To se zbiva kada poredak društvenih struktura moći u kapitalizmu prijeti razaranju demokratskih institucija slobode. Kada filozofija, pak, postaje vladajućim diskursom modernosti poput Kantova zahtjeva za prosvjetiteljstvom i kozmopolitskim poretkom svijeta, njezino se kazivanje bitno preusmjerava na ono što je uvjet mogućnosti njezine modernosti. Paradoksalno, to nije ništa drugo nego kraj čovjeka u trostrukome sklopu života-rada-jezika kao tehno-znanstvene posthumane forme biologije, ekonomije i lingvistike. Na kraju knjige *Riječi i stvari* nalaze se one već »klasične« formulacije o tom neizbježnome kraju čovjeku.

»Tijekom čitavog 19. stoljeća kraj filozofije i obećanje skore buduće kulture bez sumnje su predstavljali jednu te istu stvar kao i misao o dovršenosti i pojava čovjeka u znanju. Danas činjenica da filozofija postoji i da se upravo bliži kraju i činjenica da se možda u njoj, ali još više izvan nje i protiv nje u književnosti kao i u formalnoj refleksiji postavlja pitanje jezika bez sumnje dokazuju da čovjek upravo nestaje. /.../ Čovjek je otkrio za koje arheologija naše misli lako utvrđuje recentni datum. A možda i skori kraj.«¹³

Ako čak izostavimo to da Foucault govori o kraju čovjeka u svjetlu približavanja kraja filozofije u nadolasku »buduće kulture«, s jedne strane, te da s druge strane umjesto modalne kategorije nužnosti oprezno rabi riječ »možda« kao znak sumnje u vlastitu dijagnozu, očigledno je da pitanje zadaće filozofije i smisla čovjeka pretpostavlja odgovor na pitanje o kraju filozofije i kraju čovjeka. Mnogo je dodirnih točaka Foucaulta i kasnoga Heideggera s obzirom na tematsko ishodište govora o »kraju filozofije«.¹⁴ U nekoliko je razgovora spominjao da je za njega Heidegger »bitan mislilac«. Ali Nietzsche mu je iz te-

12 Michel Foucault, *Discourse and Truth: the Problematization of Parrhesia*, u: *Fearless Speech*, Semiotext(e), New York, 2001. Vidi o tome: Zachary Simpson, »The Truths We Tell Ourselves: Foucault on Parrhesia«, *Foucault Studies*, br. 13/2012. svibanj, str. 99–115.

13 Michel Foucault, *Riječi i stvari: Arheologija humanističkih znanosti*, Golden marketing, Zagreb, 2002., str. 411, 413. S francuskoga preveo Srđan Rahelić.

14 Martin Heidegger, »Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens«, u: *Zur Sache des Denkens*, M. Niemeyer, Tübingen, 1976. str. 61–80. 2. nepromijenjeno izd.

melja promijenio misaoni život. Prihvatanjem Nietzschea dolazi do novoga tumačenje pojma *genealogije* kao povijesne epistemologije moći (bitka) u sklopu uspostave modernoga znanja u poretku znanosti.¹⁵ Heideggerov se, pak, utjecaj pokazuje tek iz unutarnje srodnosti i razlike misaonih figura u načinu mišljenja.¹⁶ Taj put tumačenja temeljnoga problema Foucaultova mišljenja ne čini se posebno inspirativnim. Ipak je mnogo važnije nešto drugo. Kako, naime, Foucault dolazi do toga da *sadašnjost* određuje temeljnom zadaćom i smislom filozofije u formi modernosti s tri odlučne »ontologijske« kategorije — *životom, radom i jezikom*?

Na ovo pitanje uvjerljiv odgovor daje Gilles Deleuze. U dodatku svoje knjige o Foucaultu znakovita naziva »O smrti čovjeka i nadčovjek« Deleuze tvrdi da je Foucaultovo otkriće u povijesti suvremenoga mišljenja u tome što je »svaka forma sastavljena od odnosa između snaga«.¹⁷ Forme su prvo, forma–životinje, a njezine snage su u kretanju i razdražljivosti, i drugo, forma–čovjeka sa snagama koje se odnose na prostor, industriju, postojeću regiju egzistencije. Budući da čovjek nije oduvijek postojao, da je nastao i da će u budućnosti nestati kao vrsta, Deleuze u analizi Foucaultove arheologije znanja smatra da se te dvije forme (životinja–čovjek) mogu razumjeti tek iz odnosa spram treće »univerzalne« forme–Boga. Veličina je Foucaultova mišljenja u suvremenoj filozofiji što je među prvim zadaću čovjeka sagledao iz perspektive njegova »možda« neizbježnoga kraja. Drugim riječima, čovjek se pojavljuje na kraju povijesti kao forma odnosa snaga između animalnosti (život kao nesvjesni rad i život kao diskurzivni jezik) i teologije (Bog kao apsolut).¹⁸ Tjelesnost nije ni fizička niti metafizička supstancija kao u odijeljenim svjetovima Descartesa. Što Foucault naziva klasičnim mišljenjem, a Deleuze u svojoj analizi raščlanjuje na mišljenje razlike između poretka i beskonačnosti u 17. stoljeću u Spinoze i Leibniza, odlikuje beskonačnu reprezentaciju znanja. U formi kozmologije i fizike kao znanosti, koje omogućuju ideji svrhe i cilja suverenu moć vladavine nad svim drugim znanjima, takav odnos obilježava jedno lice moderne *episteme*. Drugo je lice analitika konačnosti. Zahvaljujući njoj modernost se usmjerava s onu stranu humanizma. Čovjek se nalazi uhvaćen u mrežu konačnosti.

15 Michel Foucault, »Nietzsche, Genealogy, History«, u: *Language, Counter.Memory, Practice*, Cornell University Press, Ithaca, 1977., str. 139–164.

16 Vidi o tome: Hans Sluga, »Foucault's Encounter with Heidegger and Nietzsche«, u: Gary Gutting (ur.), *The Cambridge Companion to FOUCAULT*, Cambridge University Press, New York, 2005., str. 210–238.; Alan Milchman/Alan Rosenberg (ur.), *Foucault und Heidegger: Critical Encounters*, University of Minnesota Press, Minneapolis — London, 2003. i Babbete E. Babich, »A philosophical shock: Foucault reading Nietzsche, reading Heidegger«, u: C. G. Prado (ur.), *Foucault's Legacy*, Continuum, London — New York, 2009., str. 19–41.

17 Gilles Deleuze, *Foucault*, Minuit, Pariz, 1986/2004., str. 131.

18 Vidi o tome: James Bernauer/Jeremy Carrette (ur.), *Michel Foucault and Theology: The Politics of Religious Experience*, Ashgate, Hampshire — Burlington, 2004.

U svojoj ekspresivnoj tjelesnosti žudnje on se pojavljuje formom života kao rada i rada kao života u samoj strukturi kazivajućega jezika. Korak spram samoodređenja društvenim odnosima u modernome kapitalizmu jest korak spram znanja u formi diskurzivne moći biologije, političke ekonomije i lingvistike.¹⁹

Deleuze objašnjava Foucaultovu »arheologijsku mutaciju« nijekanjem forme–Boga. To se događa onog trenutka kada nastaju moderne pozitivne znanosti. Namjesto dvostruke vizije beskonačnosti u fizici i kozmologiji trostruki korijen modernosti s početkom 19. stoljeća preobražava život, rad i jezik u analitičke strukture konačnosti. Temeljna je kategorija Foucaultove arheologije znanja — *sklop*. Bez sklopa odnosi se ne mogu usmjeravati u nove dimenzije rasta kapitala te u prostorno–vremenske organizacije života u modernim društvima. Jezik ovdje više nije univerzalno komunikacijsko sredstvo prirodne interakcije. Kroz moć/znanje diskurzivne komunikacije s jasno postavljenim pravilima i normama jezik poprima nesvjesnu moć dispozitiva.²⁰ Znakovito je da upravo Deleuze na ovom mjestu upućuje na utjecaj Heideggera u stvaranju pojma sklopa. Sam Deleuze će ga preuzeti od Foucaulta u tumačenju Leibniza i baroka te mu dati značenje montaže pojmova. Kao i u slučaju Foucaulta, tako će i Deleuze odbaciti Heideggera u korist Nietzschea i njegova mišljenja povijesti. Iskustvo života ontologiju preusmjerava izvan vlastitih granica bitka, bića i biti čovjeka.²¹ Vratimo se analizi kraja čovjeka u Foucaultovu djelu *Riječi i stvari*. S tom je knjigom poststrukturalizam postao antihumanizam slobode bez moći. Nije slučajno da svi mislioci koji pripadaju tom krajnje fluidnome smjeru i paradigmi u humanističkim znanostima i filozofiji od Derride, Deleuzea, Lyotarda u kasno doba života čine svojevrсни etičko–politički obrat. Političko i politika bez temelja u metafizičkome shvaćanju humanizma bez subjekta djelovanja transformacije kapitalističkih društvenih odnosa iziskuju posve drukčije razumijevanje. Foucaultova hipoteza o kraju humanizma i ulasku u posthumano stanje ima ničeanske izvore. Ako se forma–čovjeka uspostavlja tek onda kada nastaju tri temeljne znanosti o čovjeku u 19. stoljeću, i to biologija, politička ekonomija i lingvistika, jasno je da su to znanosti koje umjesto transcendentalne strukture bitka postavljaju u prednji plan imanentne kategorije moderne konstrukcije života. Produljenja života, rast kapitala i stvaranje posthumane komunikacije predstavljaju nove vrijednosti. Jezik više ne može biti svrhom. Kao i u Lyotarda u spisu *Postmoderno stanje* jezik postaje učinkom (*know–how*) pragmatički ustrojene zajednice. Sudbina je jezika u do-

19 Vidi o tome: Béatrice Han–Pile, »The 'Death of Man': Foucault and Anti–Humanism«, u: Timothy O'Leary/Christopher Falzon (ur.) *Foucault and Philosophy*, Blackwell, London, 2010., str. 118–140.

20 Gilles Deleuze, nav. djelo, str. 136–137.

21 Vidi o tome: Sjoerd van Tuinen/Niamh McDonnell (ur.), *Deleuze and the Fold: A Critical Reader*, Palgrave MacMillan, Hampshire — New York, 2010.

ba posthumanoga stanja u tome što umjesto kazivanja o bitku, jezik govori tehničkom vizualizacijom pojmova.

Na tragu Nietzschea, posljednje stranice *Riječi i stvari* duboko su proročanske i ujedno manifestno neoborive. Sve dok postoji forma–Boga, posve je sigurno da forma–čovjeka nema svoje mjesto apsolutne suverenosti. Silazak s prijestolja beskonačnosti u analitiku konačnosti zbiva se kroz smrt Boga. Umjesto onoga što Bog tradicionalno označava u povijesti metafizike — supstanciju, vječnu bit, nepromjenljivost, kontinuitet povijesti, homogenu strukturu, transcendenciju — nastajuća forma–čovjeka preuzima u svoje ruke događaj konstrukcije obezboženoga svijeta. Prema Deleuzeu, uvjeti mogućnosti čovjeka u takvom svijetu proizlaze iz diseminacije različitih metoda organizacije samoga života. Pritom se život ne razumije više iz ontologije, nego iz etologije. Biologija je ta znanost s kojom otpočinje doba eksperimenta stvaranja. Genetski kôd kao tajna šifra ljudske egzistencije uz misterij postajanja radikalno mijenja društvene odnose u modernome sklopu proizvodnje. Razlog je u tome što se sam život u smislu nastajanja novoga povezuje s inovacijama u organizaciji rada unutar strojeva treće generacije. Disciplinarno društvo nadzora s tim strojevima osvaja prostore ljudskoga tijela. Jezik kojem Foucault na rubovima strukturalne lingvistike daje prednost pred strukturama života i rada sada poprima svojevrsnu ulogu stroja nesvjesnoga. Riječ je o sklopu koji se pojavljuje s povijesnom avangardom. S dadaizmom (Mallarmé — Artaud) on doseže vrhunac nadilaženja granica figure moderne reprezentacije stvarnosti. Drugim riječima, s Foucaultovom hipotezom o kraju čovjeka nije samo dovršena metafizika humanizma od renesanse do marksizma i Sartrea. Također, nije samo dovršena »velika priča« o vladavini refleksivnoga subjekta. Otvoren je, prije svega, put prema posthumanome stanju neposredne budućnosti. Genetski kôd plus informacija i tehnologija označavaju stvaranje »neograničene konačnosti«. Deleuze kaže da čovjek otuda oslobađa život, rad i jezik unutar samoga sebe. A ono što je najvažnije u svemu tome daleko je od lamentacije o smrti čovjeka. Otkriće već otkrivenoga govori da s »nad–čovjekom« svjedočimo nadolasku nove forme. Nepoznata forma nije ni Bog niti čovjek, ali s nadom da neće biti gora od onog što su prethodne forme ostavile u arhivima povijesti.²²

Tri faze Foucaultova mišljenja su, kako smo već rekli, arheologija znanja, genealogija moći i hermeneutika subjekta. Bez obzira na različite diskurse kojima se služi u povijesnim analizama, temeljna je oznaka Foucaultova mišljenja da se antropologijski obrat i kraj humanizma otvaraju s pitanjem o kraju čovjeka i zadaći filozofije. Polazeći od analitike konačnosti čovjeka, problem s kojim se suočava svako tumačenje Foucaulta jest u njegovoj odredbi vremena sadašnjosti kao aktualnosti. Svi pristupi pokazuju da je to ujedno apologija i radikalna kritika modernosti. To ne osporava niti Habermas u svojoj polemici

22 Gilles Deleuze, nav. djelo, str. 138–141.

s Foucaultom, Derridom, Lyotardom oko odnosa moderne i postmoderne. Za Habermasa je moderna nedovršeni projekt emancipacije uma, a za francuske postmoderne »neo-konzervativce« moderna se označava dovršenom neuspjehom sintezom uma i realiteta.²³ Umjesto uma, na djelu je igra razlika i nesvodljivih Drugih izvan sustavne logike *Istoga*. Političke su posljedice ovoga spora ostale do danas nerazriješene. Kao što su sve politike razlika i Drugoga nemoćne strategije mikro-politika otpora globalnome kapitalizmu i neoliberalnoj ideologiji, tako je i Habermasova vjera u moć komunikacijskoga djelovanja u liberalnoj demokraciji utopijom javnoga razuma.²⁴ Sukob moderne i postmoderne bio je zapravo ontologijski presudan za suvremenu filozofiju, a politički se sveo na ono što Richard Rorty naziva borbom između reformista i pragmatista s radikalima u demokratskoj igri oko praznoga sjedišta moći.²⁵ Nadalje, način kojim se analiziraju temeljni pojmovi modernosti specifična je metoda povijesne diskurzivne analize moći. Naposljetku, jezik kojim se ovo mišljenje artikulira ima oznake transgresije. Prijelazi preko i između pukotina u metafizičkim tekstovima tradicije ne upućuju na njezino dokidanje i prevladavanje kao što je slučaj u Hegela i Marxa. Snaga je transgresije u prelasku granica. Bez granica u bilo kojoj formi »zakona« transgresija nema moć otpora unutar povijesno-epohalnoga kôda. Pojam transgresije pripada Bataillevim temeljnim pojmovima. Foucault ih je stvaralački preoblikovao.²⁶ Preuzimanjem Batailleova pojma i njegovo tumačenje Nietzschea, dakako, ulazi u tkivo Foucaultovih analiza. Transgresija se izričito pojavljuje u suodnosu s pojmom genealogije (moći) povijesti.²⁷

Što je za Foucaulta — čovjek? Ponajprije, u knjizi *Riječi i stvari* pojam čovjeka ne odnosi se na subjekta u smislu osobe. Isto tako, nije riječ o nekom supstancijalnome jastvu, a niti o jedinstvu transcendentalne svijesti. Pojmom humanizma Foucault određuje mišljenje od Kanta, Hegela do Marxa. Svrhovitost povijesti kao početka i kraja kao i transcendentalna razina pojmova čija se empirijska pojavnost pokazuje u kategorijama modalnosti (moguće-zbiljsko-nužno) označava čovjeka djelatnošću transcendentalnoga subjekta. To je

23 Jürgen Habermas, »Kritičko-umsko raskrinkavanje humanističkih znanosti: Foucault«, u: *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb, 1988., str. 226–252. S njemačkoga preveo Igor Bošnjak.

24 Vidi o tome: Žarko Paić, *Politika identiteta: Kultura kao nova ideologija*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2005.

25 Richard Rorty, »Moral Identity and Private Autonomy: The Case of Foucault«, u: *Essays on Heidegger and Others*, Cambridge University Press, New York, 1991., str. 193–198.

26 Vidi o tome: Žarko Paić, »Spirale transgresije: Georges Bataille i sveta profanost tijela«, u: *Posthumano stanje: Kraj čovjeka i mogućnosti druge povijesti*, Litteris, Zagreb, 2011., str. 429–471.

27 Michel Foucault, »Nietzsche, Genealogy, History« i »A Preface to Transgression«, u: *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, Cornell University Press, Ithaca — New York, 1977., str. 139–164. i str. 29–52.

područje djelovanja zakona kauzalnosti koji se pripisuje prirodi. Potraga za »prirodom« od Rousseaua do Marxa odgovara ideji ponovnoga dolaska u iskonski zavičaj. Svaka teleologija pretpostavlja ideju povratka onome što je bilo izvorno, ali sada u preokrenutom obliku »novoga«. Čini se da je problem modernosti mnogo složeniji. Razlog valja potražiti u tome što je u aktualnosti istodobno sabrana prošlost i budućnost onoga *Istoga*. Sve razlike i čitava područja nesvodljive drugotnosti ostaju izvan ove progresističke logike spasa. No, budući da je Foucault s obzirom na Marxa očigledno u prvoj fazi svojega mišljenja odbacio Althusserovu postavku o »epistemologijskome rezu« između mladoga Marxa (humanistički aspekt otuđenja rada i povijesti) te kasnoga Marxa nakon spisa 1845. godine (*Njemačke ideologije* i *Kapitala*), gdje nije riječ više o univerzalnoj, rodnoj »biti« čovjeka, nego o »sklopu društvenih odnosa«, tada je izvjesno da se može zastupati stav kako se čovjek pojavljuje kao novi povijesni *a priori*. Iako ova formulacija podsjeća na metafiziku svrhovitosti, treba je čitati u svjetlu kritike humanizma. Nasuprot humanizmu »renesanse« i klasičnoga »racionalizma« u poznatoj periodizaciji povijesti, koju Foucault predlaže kad je riječ o pojmu modernosti (renesansa i klasično doba te moderno doba od 1800. do 1950-ih), pravi humanistički pokret otpočinje s krajem 19. stoljeća.²⁸

Novo razumijevanje čovjeka kao empirijsko-transcendentalnoga »dvojnika« označava kopernikanski obrat. Žarište se premješta s pojma reprezentacije na sam subjekt predstavljanja. U sinoptičkoj formi znanja (Benthamova slika *Panopticona*) čovjek se ujedno pojavljuje kao *episteme* i kao *empirija*, kao subjekt znanja i objekt znanosti o čovjeku. *Episteme* ne valja shvatiti tek zamjenom za suspenziju transcendentalne svijesti. U razlici spram Kantova pojma kategorije, s ovim se pojmom Foucault približava povijesnome individuiranju epohalne konstrukcije znanosti u novome vijeku.²⁹ Riječ je, dakle, o novome načinu same reprezentacije znanja kao diskursa i, dakako, o neutraliziranju apsolutne moći subjekta. Postoji podosta sličnosti s pojmom paradigme u teoriji znanosti Thomasa Kuhna. Sažeto iskazano, empirijsko iskustvo ne ovisi više od apriornoga zasnivanja moći subjekta. Diskurs znanja u okviru arheologije epistemologijski je određen jezikom legitimne moći koji ne počiva u iluziji svijesti. Umjesto toga *episteme* se empirijski artikulira u društvenim odnosima institucija moći kao reprezentacija iskustva neke epohe i njezinih subjekata. Razmještanjem moći položaj subjekta povijesno se decentrira.

»Tamo gdje je nekad postojala korelacija između *metafizičke* reprezentacije i beskonačnosti *analize* živih bića, ljudskih želja i riječi njegova jezika, vidimo formiranje *analitičke* dovršenosti i ljudskog postojanja, a nasuprot nje (ali u korelativnoj

28 Vidi o tome: Béatrice Han-Pile, nav. članak, str. 121–122.

29 Vidi o tome: Giorgio Agamben, *The Signature of All Things: On Method*, Zone Books, New York, 2009., str. 81–112.

suprotnosti) stalni pokušaj uspostave *metafizike* života, rada i jezika. /.../ Ali kraj metafizike je samo negativ puno složenijeg događaja do kojega je u zapadnoj misli došlo. Taj je događaj obilježen pojavom čovjeka.³⁰

Antropologijskim obratom sada se naziva prijelaz iz beskonačnosti u konačnost, iz božanskoga utemeljenja u ljudsko samo–utemeljenje. Vladavina života, rada i jezika nad konkretnom egzistencijom čovjeka pokazuje se upravo na razini empirijske faktičnosti. Kada se znanje ili diskurs u formi *episteme* povezuje s institucijama života uopće u njegovoj empirijskoj faktičnosti, nastaje forma moći/znanja. Prijelaz iz humanističke slike svijeta u ono što će tek krajem 20. stoljeću biti označeno posthumanizmom kao novom paradigmatom singularnosti i emergencije (biogenetike, informatike i vizualizacije jezika), nije više igra analitike konačnosti. Sada se iznova u igru jezika vraća pojam beskonačnosti. Ali ne radi se o povratku Spinozi ili Leibnizu. Novo preusmjerenje u teksturi mišljenja supstancije i univerzalne semiotike s obzirom na razvitak tehnološke znanosti uvodi pojam singularnosti i posthumanizma. Vizije o besmrtnome tijelu robota–kiborga–androida svjedoče razmjere ove nove transformacije. Fiziku i kozmologiju klasične *episteme* Spinoze i Leibniza nadomještava ideja o singularnosti tehnološke geneze čovjeka izbačenoga u svemir.³¹ Paradoks je Foucaultove postavke o kraju čovjeka u tome što se kroz njegove diskurzivne igre moći/znanja događa posljednja mutacija u samome čovjeku. Ništa ne dolazi iz visina. Sve je u igri mutacija i transformacija formi kao odnosa snaga i sklopova. Moć, ta toliko jednostavna i složena riječ/pojam u čitavome Foucaultovu mišljenju, nije poput pojave čovjeka povijesni *a priori*. Bitak kao moć u svojoj otvorenosti dohvaća jezik kao diskurs i dispozitiv transformacije čovjeka u posthumano stanje. Na njegovo mjesto dolazi nešto »čudovišno«. To je »ono« što je Deleuze na tragu Nietzschea nazvao trećom formom između Boga i čovjeka — dobom nadčovjeka u formi estetiziranih sklopova tehnološke znanosti (umjetna inteligencija i umjetni život). Zašto je uopće Foucaultova hipoteza o kraju čovjeka odlučnom za mišljenje političkoga danas?

237

2. Od suverenosti moći do nadzornoga društva: povijest kao transformacija

Zdravom se razumu ne čini suvislim govoriti o političkome projektu »novih formi subjektivnosti« na ishodu kraja čovjeka. U cjelini Foucaultova mišljenja neprestano se suočavamo s paradoksima i aporijama slobode i istine. Ako nema granica za ozbiljenje slobode, pojam slobode ostaje bez praktičke »svrhe« u promjeni života pojedinca i društva. Čini se kao da su granice u ljudskome

30 Michel Foucault, *Riječi i stvari*, str. 342.

31 Ray Kurzweil, *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*, Viking, Penguin, New York, 2005.

svijetu društvenih odnosa uvjet mogućnosti slobode. Što znači postavka o političkome subjektu kasnoga Foucaulta? Je li riječ o primjerenome odgovoru na kraj humanizma u metafizičkome sklopu zapadnjačke povijesti? Ponajprije, radi se zacijelo o preispitivanju uvjeta mogućnosti slobode i istine u svijetu tehnološke znanosti. Nadalje, pitanje o djelovanju jest pitanje smisla prakse same ljudske egzistencije u doba totalne vladavine biopolitike.³² Kada se to ima u vidu, posve je razumljivo što Foucault u svojem antihumanizmu, ili bolje, obratu ideje kritike modernosti od uma k zahtjevima biomoći samoga tijela, pokušava promisliti uvjete mogućnosti transgresije same slobode u svijetu određenom mrežama moći/znanja (znanosti, novih tehnologija i komunikacije). Ne čudi nipošto što se pitanje slobode na ishodu modernosti pojavljuje kao temeljno pitanje tehnologije sebstva. U posljednjoj fazi svojega života Foucault se okrenuo analizi rada i brige subjekta za vlastiti život tijekom povijesnih epoha Grčke, Rima, kršćanstva, novoga vijeka do suvremenoga doba.³³ Formulacija o »estetici egzistencije« očitogledno nema ni estetsko niti egzistencijalističko podrijetlo. U skladu s mišljenjem razmještanja povijesti kroz arheologiju znanja i genealogiju moći decentrirani subjekt u suvremeno doba zahtijeva politiku istine. Etički obrat kroz »estetiku egzistencije« politički je projekt singularnoga sebstva ovdje i sada. Govor o subjektu, međutim, valja shvatiti izvan shvaćanja moderne *episteme* s figurom transcendentarno-empirijskoga dvojnika. Život ne može nikad biti vođen kao dvojstvo uma i tijela ili, pak samo kao autonomija jedne sfere naspram druge bez paralelizma. Međuigra tjelesnosti slobode i otpora sklopovima moći, koje tijelo podređuju nekim izvanjskim ciljevima nadzora nad njegovom biomoći, pokazuje se upravo na granicama između onoga što je društveno normirano i onoga što prekoračuje granice dispozitiva moći/znanja u određenom vremenu.

Ipak, kao što je Marxova kritika Hegelova državnoga prava nastojala otvoriti problem subjekta-supstancije modernoga društva kapitalističkoga načina proizvodnje kritikom drugoga ili srednjega člana dijalektike običajnosti, odnosno pogoditi u samu »bit« tvorbe ideologije građanskoga svijeta potreba i strukturalne nejednakosti, tako se analogno može pokazati da je Foucaultova kritika modernosti najubojitija u njezinoj drugoj fazi — *genealogije moći*. Što je to zapravo genealogija — metoda, epistemologija ili vodeća riječ »novoga historizma« u povijesnoj analizi nelinearne povijesti društvenih institucija? Ili je možda tom riječju Foucault najavio novo doba posthumane avanture povijesti

32 Vidi o tome: Thomas Lemke, *Eine Kritik der politischen Vernunft: Foucaults Analyse der modernen Gouvernementalität*, Argument, Berlin, 2011. 5. nepromijenjeno izd. i Žarko Paić, »Preobrazbe biopolitike«, u: *Posthumano stanje: Kraj čovjeka i mogućnosti druge povijesti*, Litteris, Zagreb, 2011., str. 121–152.

33 Michel Foucault, *The Hermeneutics of the Subject: Lectures at the Collège de France 1981–1982*, Palgrave MacMillan, New York, 2005. Vidi o tome: Jeremy Moss, *The Later Foucault*, SAGE, London, 1998.

sa stajališta transgresije svih dosadašnjih vrijednosti? Dostatno je uputiti na samo Foucaultovo tumačenje povijesti i genealogije u Nietzschea. Za razliku od Heideggera, koji moderno društvo sagledava u svjetlu vladavine postava (*Ge-stell*) u tehničkome svijetu subjektivnosti, što znači da je društvo uvijek samo rezultat moderne tehnike, a ne obratno, Foucault polazi od Nietzscheove hipoteze. Moć se za Nietzschea pojavljuje bitkom u dijagramu odnosa. Oni tvore mrežu kontingencije i heterogenosti ciljeva. Drugim riječima, Foucault vidi nastanak moći kao sveze snaga i znanja o svijetu. A to proizlazi iz povijesnoga događaja uspostave političke suverenosti i diskursa modernih znanosti. Prema tome, koliko god da su opravdane zamjerke mnogih teoretičara, primjerice Charlesa Taylora i Richarda Rortyja, kako se s pojmom moći zapada u apstraktnost analize jer unatoč novome nominalističkome pristupu čini se da Foucault ipak moći pripisuje negativnost povijesne artikulacije u modernim društvima liberalne demokracije, toliko je opravdano da se upravo moć postavi kao fundamentalna struktura modernosti na svojem ishodu. Nije nipošto slučajno da će Foucault u kasnome razdoblju Predavanja na College de France o biopolitici, tehnologiji sebstva i načinima vladanja (*gouvernementalité*) na najprodorniji način pokazati kako se sama moć vladavine neoliberalnoga kapitalizma pojavljuje ujedno diskursom nove ideologije, znanosti i prakse u svijetu totalne discipline. Na njegovim tragovima Deleuze će otići još korak dalje. Obrat spram posthumanoga stanja bez subjekta u njegovoj će verziji biti da živimo u doba prijelaza iz disciplinarnih društava u društva kontrole.³⁴

Ako je arheologija humanističkih znanosti, izvedena u spisu *Riječi i stvari*, trebala biti novom metodom svojevrstne protu-povijesti, ali onom metodom koja ujedno ima epistemologijske zasade »novoga historizma«, tada je izvjesno da je posrijedi specifična kritika društvenih uvjeta moći/znanja pod kojima se moderni svijet konstituirao u znaku dvojnosti rada i slobode, transcendencije i imanencije, prirode i kulture. U analogiji s Kantovom »arheologijom uma« ova bi kritika pripadala epistemologiji. Spoznaja i teorija znanja tvore njezin okvir. U klasičnoj *episteme* reprezentacije 17. stoljeća temeljni su pojmovi (a) mathesis, (b) taksonomija i (c) genetska analiza. Čovjek se u klasično doba ne razumije ni kao Bog niti kao stvaratelj. Svijet postoji sam od sebe. Priroda ima stvaralačku moć. Znanosti su, naposljetku, usmjerene opisu onoga što postoji bez udjela subjekta. Descartes je bio prvi filozof klasičnoga doba novoga vijeka jer je zahtijevao jasnu i razgovijetnu spoznaju bitka. Što jest bitak i kako se ima razumjeti pojam Boga mišljenje izvodi kroz tri spomenute metodičko-epistemologijske procedure. Reprezentacija bitka otuda je epohalni događaj diskursa prirodnih znanosti. Na njihovim zasadama izgrađene su filozofije prirode i teorije društva kao temelji humanistike. Matematika, zakonom-

34 Vidi o tome: Žarko Paić, »Sloboda pod nadzorom: O nestanku društva u globalitarno doba«, u: *Posthumano stanje: Kraj čovjeka i mogućnosti druge povijesti*, Litteris, Zagreb, 2011., str. 153–189.

jernost i genetska metoda koja istražuje početak i nastanak svemira, života, prirode čine trojstvo univerzalnoga diskursa reprezentacije svijeta. Čovjek u tom sklopu ne može biti drukčije shvaćen negoli iz perspektive artificijelnosti. Znak se još ne oslobađa univerzalnoga jezika Boga i prirode. On je tek na putu da postane proizvoljnom igrom označavanja kada se pojavljuje čovjek u Kantovoj antropologiji 18. stoljeća.³⁵

No, posve je jasno da se njezin program ne može izvršiti bez praktičke moći »druge kritike«. Foucault je preuzeo, uostalom kao i Althusser, pojam »epistemologijskoga reza« od filozofa znanosti Gastona Bachelarda. Umjesto naglaska na pitanju koje proizlazi iz srednjovjekovne teologije realističkoga smjera (univerzalnosti kategorija) »Što te boli?«, sve se mijenja kada u igru ulazi pitanje nominalističke nakane »Gdje te stvarno boli?«. Taj preokret perspektive očigledno je ključ razumijevanja ne samo Foucaultove kritike metafizike znanosti i univerzalne filozofije povijesti. Nesumnjivo, ista je stvar sa svim predstavnicima francuskoga poststrukturalizma i dekonstrukcije.³⁶ Za razliku od arheologije, genealogija treba pokazati izričito da je povratak »iskonu« u smislu Platonove metafizike ideja ništa drugo negoli povijesno iskršavanje događaja koji uspostavlja zapadnjačku povijest kao genealogiju ideja. A budući da je taj događaj početak strukturalne moći odnosa između subjekata/aktera u povijesnom procesu razvitka ideja, tada je nužno učiniti radikalniji zaokret u samome načinu mišljenja. U tumačenju prekretnoga Foucaultova esaja o Nietzscheu, genealogiji i povijesti François Ewald tvrdi da upravo genealogija

»postavlja problem moći i tijela, dok, dakako, njezini problemi otpočinju s uspostavom moći nad tijelom.«³⁷

U spisima *Nadzor i kazna* te *Povijest seksualnosti* sada se ova strategija »dvostrukoga reza« arheologije znanja i genealogije moći provodi dosljedno kroz protu-povijest jedne društvene matrice subjekta kao sklopa discipline i nadzora. Štoviše, genealogija moći nije rezultat puke primjene novih znanstvenih tehnika/tehnologija vladanja nad ljudskim tijelom u moderno doba. Sama se moć kao način prisutnosti bitka u različitim epohama povijesti pojavljuje u formi znanstvenoga diskursa discipliniranja i nadziranja tijela kao objekta vlastite žudnje za slobodom. Foucault je s pomoću Nietzscheove kritike platonizma i zapadnjačke metafizike otvorio temeljni problem suvremenoga doba: kako razumjeti da je sloboda uvjet mogućnosti discipline i nadzora nad ljudskim tijelom i da se upravo u ime njezine »uzvišenosti« suvremeni čovjek nesvjesno pokorava institucijama kontrole samoga uma? Drugim riječima, Foucault je otkrićem pojma diskursa i formacije znanja kao moći postavio u pitanje mo-

35 Vidi o tome: Hubert L. Dreyfuss/Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, str. 18–22.

36 Vidi o tome: Sara Mills, *Michel Foucault*, Routledge, London — New York, 2003.

37 François Ewald, »Anatomie et corps politique«, *Critique*, br. 343/1975., str. 1229.

dernu »arheologiju uma« uopće. Pritom je u spisu *Arheologija znanja* iz 1969. godine uveo dva temeljna pojma: *transformaciju* i *razmještanje*.³⁸ U suprotnosti s tradicionalnom poviješću odbacuje se jednolikost prostora i jednoznačnost vremena. Posljedice ovoga obrata su da se umjesto »povijesne promjene« koja se uvijek zbiva u linearnome vremenu kontinuiteta, uvodi transformacija ekonomije i politike moći koja djeluje kao privid kontinuiteta. Pojam razmještanja, s druge strane, ima svoje značenje u tome što je svaka transformacija povijesnih diskursa istodobno razmještanje struktura i subjekata/aktera moći. U procesu razmještanja povijesnih kategorija mišljenje se oslobađa pritiska jednoznačnosti, primjerice, realističke srednjovjekovne ontologije. Na mjesto ideje u svojem apriornome djelovanju na pojavu ne dolazi pojava bez ideje, nego je ponajprije riječ o novome rangu u kojem pojava postaje »novom idejom«. To ne znači, dakako, da je Foucault preuzeo način mišljenja Hegelove i Marxove dijalektike. U načelu, njegov je način mišljenja moguće razumjeti svezom preokretanja metafizike i transgresije njezinih temeljnih pojmova. Unutarnja granica dosega njegova mišljenja upravo leži u pojmu neprestanoga razmještanja granica. Zato nije začudno što izričito odbija ponuditi alternativu sadašnjosti i zašto je paradoksalni mislilac modernosti u »postmodernome« diskursu njezinih granica.

U Foucaultovu nominalizmu povijesti, genealogija moći označava problematiziranje same *episteme* modernoga doba i njezina glavnoga načela — subjektivnosti subjekta. Tehnologija moći kojim subjekt sebe uspostavlja objektom istraživanja u mreži događaja ujedno je diskurs i dispozitiv, jezik i stroj u svijetu praktičkoga djelovanja kao dominacije, manipulacije, uređivanja, kontrole svih aspekata života. U predavanju »Seksualnost i moć«, održanom 1978. godine na Sveučilištu u Tokiju, Foucault kaže da je znakovito kako se povijest seksualnosti od grčko-rimske antike, srednjovjekovnoga kršćanstva do modernoga doba u znanstvenom diskursu zapadnjačke povijesti znanosti o tijelu i njegovim tehnologijama reducirano tumači na sljedeći način. Seksualnost i užitak bili su slobodno prakticirani u Grčkoj i Rimu; s kršćanstvom nastaje zabrana užitka u tijelu i pojam grijeha, a moderno doba nasljeđuje kršćansku etiku krivnje internaliziranjem askeze. Nasuprot Freudovoj psihoanalizi kao paradigmatškome pristupu seksualnosti kroz tri faze njezina povijesnoga razvitka, Foucault uvodi u igru transformaciju i razmještanje same povijesne logike ovoga reza. Nije kršćanstvo samo taj manihejski rez spram iskonske antičke slobode u seksualnosti. U Grčkoj i Rimu bila je na djelu askeza i discipliniranje tijela. Većinski način života u zajednici prožimala je askeza. Ekscesi orgija pripadaju razdoblju kasnoga Rimskoga carstva. Ali oni nisu raspoređeni ravnomjerno u društvenome tijelu Rimskoga Carstva. Samo manjina politički

38 Michel Foucault, *The Archeology of Knowledge*, Vintage, London — New York, 1982. Vidi o tome: Thomas Flynn, nav. članak, str. 37.

i društveno najmoćnijih prakticira poligamiju i transgresiju seksualnih odnosa. Gotovo da se Foucaultova analiza poklapa s dramom Alberta Camusa *Kaligula* i glavnim problemom etike *brige za sebe*. Utoliko je, paradoksalno, s kršćanstvom na djelu transformacija pojma želje i užitka u drugu tehnologiju moći nad tijelom, kao što je doba modernoga sklopa moći/znanja o seksualnosti put spram rascijepa u samoj jezgri želje u njezinom društvenom institucionaliziranju. Kršćanstvo nije otuda tek stroga zabrana i odbacivanje seksualnosti. U transformaciji i razmještanju diskursa kršćanstva tijekom povijesti seksualnosti u središte dolazi ono što se kroz tehniku askeze i kontrole čitavoga sklopa tjelesnosti pokazuje nastajanjem modernoga subjekta kao suzdržanoga i racionalnoga subjekta onog nesvjesnoga.³⁹

Moć otuda ne proizlazi iz vladavine poopćenoga subjekta transcendentale svijesti poput predmodernoga društva kasnoga srednjega vijeka. Tada je u Europi rođena ideja autonomije sebstva i političke suverenosti (od monarhije do republike, od tiranije do demokracije, od Bodina do Rousseaua). Genealogija moći koju Foucault 1970-ih godina izvodi u spisima o seksualnosti, zatvorima, klinikama, disciplini i nadzoru nad ljudskim tijelom istodobno je uvod u povijesni nastanak subjekta kao diskursa i kao tehnologije slobode. Odnos diskursa i tehnologije jest način stvaranja diskurzivne formacije. S njom se utjelovljuje moć u životu, radu i jeziku čovjeka. Ali čovjek ne živi izdvojen na pustom otoku osim u klasičnoj liberalističkoj fikciji slobodnoga i egoističnoga pojedinca. Njegov je položaj određen društvenim konstelacijama snaga u epohama. Umjesto svođenja na materijalistički svijet ekonomije ili, pak, na idealistički svijet kulture, rješenje se pronalazi u nečemu što nadilazi sve važne teorijske orijentacije koje su oblikovale Foucaultovo mišljenje — fenomenologiju, strukturalizam i hermeneutiku. Transformacija pripada arheologiji znanja. Razmještanje se odnosi na genealogiju moći. Zato je transformacija pitanje diskurzivnih poredaka i njihovih pravila igre, a razmještanje problem genealogije moći u društvenim formacijama u kojima se razvija subjekt kao sveza života, rada i jezika. Tehnologija sebstva povezuje oboje — znanje i moć.⁴⁰ Nije, dakle, Foucault naivno i apstraktno moć apsolutizirao da bi joj suprotstavio strategiju otpora kao protu-moći djelovanja drugim sredstvima u ime Drugoga i razlike. Moć i sloboda otvaraju pitanje odnosa bitka i mišljenja kao praktičkoga odnosa snaga. Moć je političko pitanje slobode egzistencije u suvremenome svijetu totalne kontrole. Promjena je u tome što kontrola poprima svojstva neljudskoga. Sve je to plastično opisao Deleuze na kraju svoje knjige o Foucaultu.

39 Michel Foucault, »Sexualité et pouvoir«, u: *Dits et Ecrits 1954–1988.*, Gallimard, Pariz, 1994., sv. 3, str. 552–570.

40 Vidi o tome: Joseph Rouse, »Power/Knowledge«, u: Garry Gutting (ur.), *The Cambridge Companion to FOUCAULT*, Cambridge University Press, New York, 2005., 2. izd. str. 95–122.

Kako tijelo postaje mjestom uspostave disciplinarnoga društva? Foucaultov je odgovor u istraživanju prakse discipliniranja slobode. U analizi prostora zatvaranja u institucije fragmentiranja društva moderno se doba racionalizira kroz diskurs moći/znanja. Prakse discipliniranja su istodobne tehnologije. Ali pojam tehnologije koji se ovdje rabi ne odnosi se na instrumentalnu tehniku stvaranja nečega što čovjeku služi u druge svrhe. Sada sam čovjek služi nečemu drugome. To nisu više ontologijske svrhe, već etologijski ciljevi. Život sam se biopolitički pojavljuje tehnologijom obuzdavanja i preusmjerenja čovjeka kao populacije na određenom teritoriju suverene moderne države.⁴¹ Tijelo slijedi transformacije društva u samome načinu proizvodnje (rad) do uspostave novih diskurzivnih poredaka (biologija, politička ekonomija, lingvistika) i načina interakcije između društvenih subjekata/aktera. Moć nije, dakle, univerzalna struktura, nego se upisuje u prazan dijagram društvenih odnosa tek onda kad je bitak postao diskurs i dispozitiv preobrazbe tijela u biopolitički materijal, objekt, robu na tržištu. U spisima poput *Nadzora i kazne*, *Povijesti seksualnosti* i *Rođenje klinike* na površinu izranja nešto čudovišno. Subjekt se više ne konstituira predstavljanjem svijesti iz autonomije racionalnoga tvorca vlastite sudbine. Ime je subjekta mračno i nadasve jezovito. *Unheimlich* o kojem govori Freud, podsjećajući na strah od kastracije, u nadomjestku neživoga objekta istinska je odredba novoga subjekta. Život se od nastanka pojma »čovjek« u Kantovoj antropologiji do kraja modernoga doba 1950-ih svodi na diskurzivni poredak objekta tjelesnosti. U disciplinarnim društvima napredak u tehnologiji obuzdavanja želje za slobodom na paradoksalan način stvara sve veće prostore otpora neograničenom širenju tehnologija znanstvenoga napretka. Što je više racionalnosti u institucijama modernoga društva, to je više nasilja, ludila i pervertiranih oblika seksualnosti u prostorima privatnosti i intime. Civilizacija ukorijenjena u pojmu jednosmjernoga uma nužno proizvodi svoje tamno Drugo na rubu sustava. Sociolog Norbert Elias svoju je teoriju civiliziranja izgradio na ambivalenciji odnosa između racionalnosti i nesvjesnoga. Spor između uma i želje u novom se diskursu sociologije obrazlaže sa stajališta procesa napretka društva u modernizaciji tehnologija. Jedno je tehnologija održanja društva u učinkovitosti rada, a drugo tehnologija uspostave kulturnoga kôda.⁴² Stoga se jezik civiliziranja nalazi u jazu svjetova: površine su mu u znaku funkcija discipliniranja slobode, a dubine prožete mnoštvom i razlikom stilova života nepokornih Drugih. Na kraju života Foucault je estetiku egzistencije postavio kao etički problem askeze duhovne slobode. Ona se nalazi u suprotnosti s neupitnom vjerom tehno-znanosti u racionalni izbor poje-

41 Vidi o tome: Michel Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977–1978*, Picador, New York, 2009. i Giorgio Agamben, *What is an Apparatus? And Other Essays*, Stanford University Press, Stanford — California, 2009.

42 Norbert Elias, *O procesu civilizacije*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 1996. S njemačkoga preveli Silvija Bosner i Marijan Bobinac.

dinca. Jednokratnost života događaj je žrtve same slobode. Sve drugo predstavlja kolosalni promašaj života.⁴³

Vratimo se pitanju o granicama između diskursa (znanja) i dispozitiva (moći). Ta granica povlači se uzduž i poprijeko tijela. Ako se genealogijom, pojmom preuzetim od Nietzschea iz *Genealogije morala*, povijest shvaća interpelacijom moći i znanja, tada je očigledno kako se u povijesnome razvitku više ne radi o »nužnosti« niti o »zakonima«, već o »slučaju« i »emergenciji«. U čemu je obrat ove metafizičke sheme? Preokretanje ontologije već je uvijek metafizička igra istine, kako bi rekao kasni Foucault. No, u činu preokreta na djelu je ono što nas smješta u novu povijesnu situaciju. Odlučno je da ta situacija u svojoj kontingenciji pokazuje što se događa u aktualnosti i sadašnjosti. Promjena i stabilnost određuju dvoznačnost sadašnjosti. Što je više promjena, poredak se održava u stanju stabilnosti. Budući da je za Nietzschea čitav preokret metafizike smislen samo pod uvjetom da povijest služi životu, samorazumljivo je da odsada pojam života u sebi obuhvaća kontingenciju bitka i slobodu mišljenja kao praktičkoga djelovanja. Igra moći i slobode jest »igra istine« kao *episteme*. No, pojam kojim je Foucault htio stvoriti ono što je suprotno Kantovoj »arheologiji uma« nije više u njegovu kasnome mišljenju nipošto stopljen s pojmom epohe. Život kao moć u formi biomoći određuje modernost u svim modifikacijama bitka i transformacijama djelovanja. Život postaje sinonim za praksu. To je transformacija svijeta i ujedno moć koja ograničava neograničenost slobode. Praktičko se djelovanje zbiva unutar sklopa moć/znanje. Ono se preoblikuje promjenama u društvenoj organizaciji samoga sklopa — od discipline do kontrole. Utoliko se odredba modernosti za kasnoga Foucaulta na razini Predavanja na College de France 1980-ih godina pomiče sa stajališta izjednačenja *episteme* s epohom (renesansa, klasično doba, modernost). U ogledu »Što je prosvjetiteljstvo?« Foucault, naime, izvodi svoje novo razumijevanje »stare« postavke o kraju čovjeka i nastanku temeljnih kategorija modernoga doba — života, rada i jezika. Govoreći o filozofijskom *ethosu* prosvjetiteljstva, kao programa modernoga doba, koji Habermas naziva projektom moderne, Foucault dolazi do ključne postavke obrata u samome preokretu onoga što je postavio u arheologiji znanja. Kritika kao temeljna riječ prosvjetiteljstva nije univerzalna vrijednost, nego povijesno istraživanje uvjeta mogućnosti »igara istine«. One nadilaze čvorišta ontologije povijesti. Ono što sada bezuvjetno određuje kraj čovjeka u formi moderne kritike ograničenja slobode kao biomoći jest događaj estetike egzistencije samoga života. U svemu što čovjek čini, misli i govori bez straha od posljedica, otvoreno i bezuvjetno, u događaju obrane slobode same kao smisla demokratskoga poretka, ozbiljuje se njegova egzistencija. Estetika nije više nauk o lijepome u djelu umjetnosti. Događaj jednok-

43 Michel Foucault, »An Aesthetics of Existence«, u: Lawrence D. Kritzman (ur.), *Michel Foucault: Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings of Michel Foucault 1977–1984.*, Routledge, London — New York, 1988., str. 47–56.

ratnoga ljudskoga života postaje estetskom izvedbom slobode. Etički obrat u estetskom vođenju života mijenja, prema tome, norme morala i pravila ljudskoga ponašanja. Međutim, za razliku od mistike esteticizma umjetničke moderne s figurama poput Baudalairea i Wildea, ovdje se susrećemo s radikalnim pozivom egzistencije. Istina i praksa slobode odjekuju u srcu čovjeka.⁴⁴

Što je, dakle, modernost u svjetlu novoga razumijevanja »kraja čovjeka«? Ako se više ne može nastaviti s pojmom *episteme* kao sveze diskursa i povijesti mišljenja u smislu epohalnosti znanja, odnosno onoga što Thomas Kuhn naziva paradigmom, što preostaje? Odgovor na to pitanje čini se odlučnim za svako daljnje preispitivanje pojma intelektualca, politike i istine u suvremeno doba tehno-znanosti. Razlog je taj što Foucault za razliku od Heideggera mišljenju ne ostavlja mogućnost čekanja i skrbne pripreme izvan praktične promjene svijeta. Mišljenje je kazivanje u jeziku otvorenosti. Ali ono što je uistinu paradoksalno u Foucaulta jest da se mišljenje usmjerava na ovo što jest »sada« u »prisutnosti«, a da se ne radi o pukoj svodivosti mišljenja niti na diskurs tehno-znanosti (novi pozitivizam), a niti je riječ o povratku nekom obliku nostalgije za klasičnim dobom antike u smislu obnove filozofije politike. Modernost je otvoreni prostor kontingencije slobode. U njoj se praksa istine pojavljuje događajem otpora spram moći/znanja kao ideologije kapitalističkoga poretka. Transformacija *l'homme moderne* polazi od onoga što čini dispozitiv modernosti uopće — život, rad i jezik. Pojam dispozitiva pripada zacijelo najznačajnijim Foucaultovim pojmovima. Riječ je o mišljenju u kojem se formalno 1970–1980-ih godina sklop moć/znanje transformira u tehnologiju subjekta unutar društvenih uvjeta neoliberalnoga kapitalizma. Svijet se, dakle, nalazi u stanju totalne mobilizacije kapitala kao tehno-znanstvenoga pogona u kojem objekti nisu tek robe. Ideologija suvremenoga kapitalizma postaje sama estetizacija želje za uvećanjem moći/znanja samoga života u formi biopolitičke robe. Strukturalna perverzija života — od događaja do objekta za drugu svrhu — odvija se u složenome svijetu ekonomije, politike i kulture disciplinarnih društava. Suverenost transnacionalnih korporacija nadilazi modernu suverenost nacije-države. Ako je otuda jasno da je pojam »aparata« onaj koji od Althussera do Ranciera pripada tradicionalnoj razdvojenosti političke države i građanskoga društva, jer povezuje sve ono što jest državno polje djelovanja od ideologije do politike nasilja u svakodnevicu, promjena koju uvodi Foucault u Predavanjima na College de France o biopolitici i umijeću vladanja 1980-ih ima dalekosežno značenje za smisao političkoga djelovanja intelektualaca danas. Štoviše, ova je promjena razlogom nestanka javnih intelektualaca iz prostora-vremena globalnoga kapitalizma i njihove službe korporacijski organiziranom pogonu moći/znanja. Radi se o tome da dispozitiv koji nadomješta pojam

44 Michel Foucault, »What is Enlightenment?«, u: *The Essential Works of Michel Foucault: Ethics*, sv. I, New Press, New York, 2003., str. 317. i 318.

diskursa kao moći/znanja nadilazi klasično određenje ideologije i još više tradicionalnu diobu države i društva.⁴⁵

Pod tim se pojmom ne misli tek na institucije, klase, povijest ideja, ideologije, kulture, vjerovanja i predrasude. U Foucaultovu mišljenju, a isto vrijedi za strukturalizam u cjelini, naglasak se stavlja na konfiguraciju odnosa snaga. Kao što je za Marxa nakon 1845. godine i *Njemačke ideologije* čovjek sveukupnost društvenih odnosa, a ne više vječna, univerzalna, ontologijska kategorija rodnoga bića, tako je i za Foucaulta određenje društvenih odnosa povijesna artikulacija moći. U tom sklopu dispozitiv ima materijalnu ukorijenjenost u specifičnim okolnostima epohalne društvene strukture. U institucijama modernoga društva od škola, sveučilišta, tvornica, zatvora, klinika pokazuje se djelovanje dispozitiva moći/znanja kao specifični diskurs. Takav diskurs u sebi sjedinjuje život, rad i jezik. Život se biopolitički proizvodi kao politička ekonomija fizičkoga i umnoga rada, a jezik komunikacije od neposrednoga postaje medijska tvorba znakova bez poruka. Foucault je prvi put upotrijebio taj pojam 1975. godine u jednom razgovoru nakon objavljivanja *Nadzora i kazne*. Zanimljivo je da u tom razgovoru odmah upada u oči kritika pojma reprezentacije i simboličkoga načina razumijevanja stvarnosti. Za razliku od semiologije Barthesa i posebno Lacanove psihoanalize, gdje je značenje jezika presudno za objašnjenje znakova i nesvjesnoga, Foucault odriče bilo kakvu upućenost stvarnosti na transcendentalnoga označitelja s onu stranu jezika ili na »Velikog Drugoga«. U tom razgovoru izričito se kaže da je buržoazija bila svjesna da je čitav golemi arhiv metoda, tehnika i tehnologija moći/znanja za discipliniranje želja u projektima 19. stoljeća bez ikakvoga izvanjskoga razloga. Drugim riječima, sve je u samome diskursu, a ništa izvan njega. Ne treba tražiti značenje s onu stranu same stvari. Nikakve tajne niti simboličke tvorbe stvarnosti nema izvan »dubinske površine«. Umjesto bilo kakve tehnike »simptomatskoga čitanja« (Althusser i Lacan) onoga što stoji iza logike discipliniranja modernoga čovjeka u nastajućem društvu industrijskoga kapitalizma, sada se radi o djelovanju samoga dispozitiva kao mreže.⁴⁶ Dispozitiv odlikuje heterogenost elemenata s posebnom povijesnom artikulacijom. U dispozitivu se artikulira ideologija (znanje) kao tehnologija (moći). Kontrola nastaje onda kada se podudaraju raspodjela i regulacija moći unutar društvenih mreža modernoga načina proizvodnje života.⁴⁷ Bez kontrole ni dispozitiv ne djeluje u suvremeno doba mreža i fleksibilnih tokova kapitala. Odnos između ta dva ključna pojma teorije subjekta u doba tehno-znanosti nije odnos uzroka i posljedice, nego po-

45 Vidi o tome: Andrea D. Bührmann/Werner Schneider, *Vom Diskurs zum Dispositiv: Eine Einführung in die Dispositivanalyse*, Transcript, Bielefeld, 2008.

46 Gilles Deleuze, »Qu'est-ce que' un dispositif?« u: *Deux régimes de fous: Textes et entretiens 1975-1995*. Minuit, Pariz, 2003., str. 316-325.

47 Paul Rabinow/Nicholas Rose, »Foucault Today«, u: *The Essential Foucault: Selections from the Essential Works of Foucault, 1954-1984.* str. 10.

vratne sprege. Poblize određenje pojma Foucault je dao 1977. u jednom razgovoru:

»Što pokušavam istaknuti s tim pojmom jest, ponajprije, posve heterogeni skup koji se sastoji od diskursa, institucija, arhitektonskih formi, pravnih odluka, zakona, administrativnih mjera, znanstvenih iskaza, filozofijskih, moralnih i filantropskih pretpostavki — ukratko, rečeno je više negoli nerečeno. Takvi su elementi dispozitiva. Sam dispozitiv je sustav odnosa koji se može uspostaviti između ovih elemenata«. ⁴⁸

Pogledajmo kako se u daljnjim analizama razvija ovaj očito prekretni pojam koji nadomještava pojam diskursa. Po svemu sudeći, Foucault je uvidio unutarnji obrat same logike djelovanja globalnoga kapitalizma. U Predavanjima na College de France o vladanju i pojmu suverenosti pokazao je da se neoliberalna politika privatizacije javnoga sektora u svim područjima života — od školstva, zdravstva, komunikacije, medija do političkoga marketinga — poziva na ideju slobodnoga pojedinca unutar korporacijski uokvirenih društvenih odnosa. Sve što je imalo značajke stabilnosti i fiksnosti postalo je fleksibilno i fluidno. U povijesnoj analogiji između dvije škole liberalne ekonomije 20. stoljeća, frajburške s naglaskom na poretku države i javnome interesu te čikaške s radikalnim idejama o slobodnome poduzetništvu kao uvjetu mogućnosti bogatstva svjetske ekonomije, Foucault otvara pitanje o javnome dobru i zajednici te privatnome interesu i slobodi pojedinca. Kada se zna da je već u aktualnosti 1980-ih godina neoliberalna konzervativna politika u SAD-u i Velikoj Britaniji pretvarala javni sektor društva u privatizirani prostor transnacionalnih korporacija, tada je razumljivo zašto se pitanje ideologije i moći više ne može zamrznuti kao pitanje tzv. klasične marksističke *Ideologiekritik/Kulturkritik*. Sama se ideologija preobrazila u postmodernu kulturu ili politiku identiteta. Taj je prijelaz istovjetan Foucaultovoj postavci kako je 1970-ih paradigma slika zamijenila paradigmu teksta. Umjesto univerzalnosti rada na scenu je stupila partikularnost kulture. I sam pojam intelektualca kao posjednika specifičnoga, a ne više univerzalnoga znanja, upućuje na promjene u značenju pojma istine. Umjesto binarnih opreka javno–privatno unutar neoliberalne ekonomije, cjelokupni se život disciplinarnoga društva preobrazio u sustav korporacijskoga natjecanja na tržištu. Kada više nema binarnih opreka država–društvo u klasičnome modelu sukoba između nasilja državne politike spram protu–moći civilnoga društva, nastaje problem samoodređenja djelovanja političkoga subjekta u globalnome kapitalizmu. Znamo da je Foucault u svojim analizama dispozitiva najavio ono što će preuzeti Deleuze/Guattari u njihovom djelu *Tisuću razina: Kapitalizam i shizofrenija II*, a posebno će Deleuze u svojem glasovitome eseju »Postscriptum uz društva kontrole« 1990.

48 Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977.*, (ur. C. Gordon), Pantheon Books, New York, 1980., str. 2.

godine najaviti promjenu paradigme. Moderno društvo discipline nestaje. Zamjenjuje ga suvremeno društvo kontrole u digitalno doba zasnovano na kibernetici i informatici.⁴⁹ Što u tom nezadrživome procesu nestanka diskursa javnoga znanja i njegova subjekta/aktera u prostoru demokratske tvorbe istine još uopće može značiti govor politike? Ima li takav govor mogućnost preokreta dispozitiva moći neoliberalne ideologije post-politike u kojoj se svaki vjerodostojni problem života u zajednici preobražava u tehnički problem vladavine objektima?

3. Spor između vrlina? O slobodi bez moći

Ideja subjekta nakon Kantove »arheologije uma« mora biti aporetička ili paradoksalna. Takav je i Foucaultov projekt kritike modernosti. S osloncem na dvije Kantove kritike, čistoga i praktičkoga uma, vidjeli smo da se arheologija znanja sabire u genealogiji moći. Znanje je uvjet mogućnosti modernoga subjekta. Djelovanje čini bit prakse na čijem vrhuncu etika određuje čovjeku granice njegove umno spoznate slobode. Bez moći znanje se svodi na teorijsku refleksiju o predmetu. Sklop znanja i moći, logike i etike, dovodi do sinteze uma u njegovu praktičkome samoodređenju s pomoću rada i jezika. Stoga se rješenje problema konstitucije modernoga subjekta za Foucaulta, aporetički i paradoksalno, ne nalazi ni u logičkome podrijetlu racionalne rešetke smisla modernosti niti, pak, u praktičkome polju rješavanja pitanja zbiljskoga djelovanja. Kantova je bila ideja da tek s trećom kritikom ili estetikom um može postati djelotvoran subjekt vlastite odgovornosti. Uzdignućem do samosvrhovitosti bez svrhe, do ljepote svijeta koji prirodu preoblikuje u djelo umjetnosti, subjekt tek postaje duševnim čovjekom. Foucaultov je zahtjev modernome subjektu na stanovit način sličan Kantovu shvaćanju. Umjesto povjerenja u svrshodnu povijest subjekta kao sinteze uma u djelatnosti proizvodne mašte, Foucault uviđa da »kraj čovjeka« označava posljednju mogućnost njegove preobrazbe u treću formu. Sjetimo se da ona, prema mišljenju Deleuzea, nadilazi formu Boga i čovjeka. Nad-čovjek je sinteza nove tjelesnosti slobode. Pretpostavka za to je ozbiljenje tehnologije sebstva kao estetike egzistencije. Ali umjesto esteticizma, ovdje se etičkim obratom samoga života upućuje na razliku i drugotnost slobode u odnosu na vječne zahtjeve i nužnost povijesti spasa. Teh-

49 Gilles Deleuze/Felix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia II*, Continuum, London, 1987. i Gilles Deleuze, »Postscript on the Societies of Control«, *October*, Vol. 59, zima 1992., str. 3–7. Vidi o tome: David Savat, »Deleuze's Objectile: From Discipline to Modulation«, u: Mark Poster/David Savat (ur.), *Deleuze and New Technology*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2009., str. 45–62., William Bogard, »Deleuze and the Machines: Politics of Technology«, u: Mark Poster/David Savat (ur.) *Deleuze and New Technology*, str. 15–31. i Saul Newman, »Politics in the Age of Control«, u: Mark Poster/David Savat (ur.), *Deleuze and New Technology*, str. 104–122.

nologija slobode postaje pitanje tvorbe modernoga subjekta. No, što ako je taj subjekt bez utemeljenja kao i sama sloboda i politički poredak demokracije od grčkoga iskustva do suvremenoga doba, kako je to precizno pokazao Jean-Luc Nancy?⁵⁰

Nije time samo subjekt modernoga doba bez temelja. Štoviše, čitava politika liberalne demokracije u svojem zahtjevu za ozbiljenjem ideje slobodnoga pojedinca kao univerzalnoga subjekta prava na tržištu čista je konstrukcija apstraktne općenitosti. Foucault je od svih poststrukturalističkih mislilaca najvjerodostojnije analizirao realne snage i moći u nastanku moderne suverene države. Kada se to ima u vidu, tada je bjelodano da nije prihvatljiva postavka o početku gubitka temelja subjekta u neoliberalnome kapitalizmu i čitave politike uopće. Rastemeljenje subjekta, transformacija povijesti i razmještanje politike izvan prostora moći/znanja klasične teorije vladanja u suverenoj naciji-državi rezultat je raspada krhkoga identiteta modernosti kao sveze prosvjetiteljstva i humanizma.⁵¹ Granice su subjekta zadane odnosom istine, moći i etike. To su tri osi na kojima se događa povijest svojevrsne *druge* povijesti zapadnjačke filozofije od nastanka modernosti. Razračunavanje s Kantom uvjet je mogućnosti uspostave povijesti subjekta kao razlike iz razmještanja njegove moći/znanja u prostore isključenosti i podčinjenosti zahtjevima discipline. Što je, zapravo, subjekt za Foucaulta ne može se izvesti bez istovremene dijagnostičke kritike ili problematiziranja moderne *episteme* u cjelini. Kao što je Nietzsche u kritici Kantove estetike pojam ljepote proglasio ravnodušnom djelatnošću umrtvljenoga promatrača i razmjestio ga u samo središte umjetnika kao novoga subjekta istine umjetnosti same, tako se i kod Foucaulta pitanje slobode ne pojavljuje u kasnome mišljenju izvan etičko-političkoga obrata same egzistencije. Ona, dakako, nije svedena na razliku pojedinca i kolektiva. Posrijedi je povijesno ozbiljenje slobode u dispozitivu moći suverene nacije-države s različitim modelima vladanja. Kada vladavina postaje upravljanje stanovništvom na zajedničkome teritoriju s jurisdikcijom, policijom, čitavim aparatom nadzora nad tijelom čovjeka u modernome društvu, nastaje novi sklop odnosa moći/znanja. Nadzor nad slobodom čovjeka prerasta u biopolitičku moć regulacije društvenih odnosa. Foucault je pojmom *gouvernementalité* (diskurs i tehnologija vladanja, umijeće i sustav vladavine, doktrina i praksa upravljanja) pokušao uspostaviti most između politike i tehnologije moći od Grka i Rima preko modernosti do našega vremena totalne preobrazbe svijeta u globalni poredak fleksibilnih mreža ekonomije samoga života.

Život ljudske vrste postaje političkim pitanjem. To se događa kada moć poprima formu biopolitike, a bio-moć od kontrole rađanja do društvene higije-

50 Jean-Luc Nancy, »Finite and Infinite Democracy«, u: Giorgio Agamben i drugi, *Democracy in What State? New Directions in Critical Theory*, University of Columbia Press, New York, str. 58–75.

51 Vidi o tome: Jon Simons, *Foucault & Political*, str. 30–41.

ne i plodnosti u potpunosti potpada pod jurisdikciju suverene moderne države. Seksualni odnosi nisu time samo strogo nadzirani unutar mikro-fizike moći države. Moć državnoga aparata kao diskurzivno polje djelovanja seksualne znanosti (*scientia sexualis*) razvija se u njima sve do stvaranja mreže novih pravila, normi i komunikacije u povijesti tijela. Što čini korpus etičkoga subjekta zacijelo se može pokazati usporednom analizom preobrazbe teologije u politiku, kao i preobrazbom kršćanske askeze u racionalno upravljanje seksualnim mehanizmima reprodukcije modernoga čovjeka u industrijskim društvima Zapada. Tehnologija sebstva odvija se u racionalnome diskursu »normaliziranja« etike kao izvedbe tijela u disciplinarnome društvu. Kada se želja iz područja tajne i privatnosti premješta u javni prostor ispovijedanja, nastaje problem određenja svrhe seksualnosti kao diskursa modernosti izvan granica reprodukcije i životnoga samopotvrđivanja vrste. Problem koji se ovdje pojavljuje jest da se s krajem mita o suverenosti nacije-države na ograničenom teritoriju moć upisana u tijelo kao bio-moć nalazi u stanju-između (*in-between*) pokornosti državnoj disciplini i nepokornosti društvenome nadzoru. Nepokornost proizlazi iz samoga subjekta s onu stranu ograničene moći aparata države. To je doba koje određuje nastanak moderne svijesti o slobodi tijela kao slobodi života i rada u jeziku samovladavine sobom. Suvereni se subjekt državne moći raspada u krhotine na kraju modernosti. Politika postaje tehnikom upravljanja okolinom društva, management slobode pojedinca na tržištu, čisti račun *cost-benefit* analize političke ekonomije neoliberalizma.⁵²

Smrću suverenoga subjekta racionalnosti dolazi do kraja humanizma u tehno-znanostima. Umjesto tradicionalnoga pojma klasične sociologije, kao što je to društvo, društvene sveze, društveni poredak itd., u igru ulaze nadomjesci poput kulture, medija i komunikacije. Kraj društva poput kraja države nije pitanje umnoženih socijalnih apokaliptičara. To je stanje stvari dugotrajnoga procesa dekonstrukcije čitave povijesti moderne od nastanka »čovjeka« do njegova »kraja« u dispozitivu tehno-znanosti i njihova tehničkoga jezika informacije.⁵³ Na jednom mjestu knjige *Sveučilište bez uvjeta* Derrida iskazuje istu misao kako smo svjedoci raspada moderne slike svijeta s temeljnim pojmom suverenosti države, društva, kulture, čovjeka kao takvoga. Posvuda kruže ostaci ove krhotine jednog megalita modernoga doba. Ali kao što to obično biva ostaci su raspadnutoga stroja uvijek dodaci novome u rekonfiguraciji staroga. Suverenost tijela u doba posthumanizma nestaje u korist stvaranja nove mre-

52 Thomas Lemke/Susanne Krasmann/Ulrich Bröckling, »Gouvernementalität, Neoliberalismus und Selbsttechnologien. Eine Einleitung«, u: Ulrich Bröckling/Susanne Krasmann/Thomas Lemke (ur.), *Gouvernementalität der Gegenwart: Studien zur Ökonomisierung des Sozialen*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 2000., str. 7–40.

53 Vidi o tome: Žarko Paić, »Bijele rupe: Tijelo kao vizualna fascinacija«, u: *Zaokret*, Litteris, Zagreb, 2009., str. 211–381. i Žarko Paić, *Vizualne komunikacije: uvod*, Centar za vizualne studije, Zagreb, 2008.

že moći/znanja. Sve je to Foucault najavio u svojim spisima o seksualnosti, nadzoru i kazni, te nastanku klinike 1970-ih. U *Povijesti seksualnosti* čitamo onu toliko čudovišno preciznu i ujedno programatsku rečenicu uvoda u suvremeno doba:

»političko mišljenje i analiza sve do danas nisu odsjekli glavu kralju!«⁵⁴

Foucaultovo shvaćanje moći/znanja uklapa se u zahtjev nove »političke teologije« koja od Schmitta do Derride zahtijeva preoblikovanje svih metafizičkih kategorija suverenosti u pojmove političkoga djelovanja autonomne slobode čovjeka. Ali u doba kraja humanizma s krajem metafizički shvaćenoga čovjeka, nastaje problem novoga određenja subjekta političkoga kao takvog. Promjena značenja i funkcije javnoga intelektualca vidljivi je pokazatelj ove promjene. Univerzalni intelektualac kakvog je utjelovljavao Sartre u svojem egzistencijalističkome marksizmu s angažiranim odnosom spram svijeta, označavao je prijenos znanja u stvarnost kao način aktivne prakse promjene svijeta. Pritom je filozofija postala političkom akcijom kritike praktičkoga uma, a književnost je platila cijenu gubitka vlastite »autonomije«. Angažirana književnost u ruhu angažiranoga intelektualca bila je tijekom druge polovine 20. stoljeća od Sartrea do svih drugih subjekata/aktera ove »velike priče« osuđena na politizaciju vlastitih estetskih pravila. U konačnici je to značilo promašaj filozofije politike kao i angažirane književnosti uopće. Problem je bio u tome što se pojam prakse u okviru egzistencijalizma i neomarksizma svodio na obrat društvenih uvjeta individualne egzistencije. A ona se ne određuje više unaprijed iz biti bitka, već iz situacije u kojoj se čovjek već uvijek nalazi.⁵⁵ Raskol univerzalnosti uma istodobno se pojavljuje kao raskol same prakse znanja. Na mjesto univerzalnoga intelektualca dolazi »specifični intelektualac«. On sjedinjuje zahtjeve uma, znanosti i istine u specifičnome kontekstu liberalno-demokratske politike. Njegova misija više nije stvaranje utopija i alternativa postojećem svijetu kapitalizma i demokracije, nego radikalna politika istine kao dijagnostička kritika stanja u modernome društvu. Intelektualac Foucaultova tipa više, dakle, ne govori iz položaja posjednika univerzalnoga znanja i apsolutne istine. Umjesto vječnosti i apriorne spoznaje istine, njegova je zadaća skromnija, ali nipošto ispod razine vremena u kojem tehno-znanosti koloniziraju sve druge diskurse, a politika postaje tehnologijom upravljanja ljudskim resursima. Specifični intelektualac nije više prorok i žrtva povijesti. Naprotiv, njegove su vrline u neprestanome radu oko uspostave novoga subjekta otpora, a skeptičnost i dekonstrukcija ideologije moći/znanja postaju unutarnji poriv njegova djelovanja u javnome prostoru. Ova promjena ima dalekosežne poslje-

54 Michel Foucault, *History of Sexuality: An Introduction*, sv. I, Vintage, London — New York, 1980., str. 88.

55 Vidi o tome: Žarko Paić, *Projekt slobode: Jean- Paul Sartre — filozofija i angažma*, KUD Apokalipsa, Ljubljana, 2008.

dice čak i za samu djelatnost Foucaulta kao intelektualca. Može se čak kazati da je prijelaz iz univerzalnoga spram partikularnoga shvaćanja znanja ulazak u novo doba korporativnoga znanja i nestanka javnoga intelektualca s čitavom pozornicom modernoga teatra ideja. Na ispražnjeno mjesto nove suverenosti svijeta dolazi spektakl masovne kulture, vladavina tehno-znanosti i ekspertnoga znanja. Štoviše, specifični intelektualac više ne mijenja situacije kao Sartreov prorok univerzalnoga. On se zadovoljava promjenom fleksibilnoga konteksta kulture kao konfiguracije života u svim njegovim očitovanjima. Nova sveza teorija i prakse pokazuje da je znanje postalo pragmatički *know-how*. U institucijama disciplinarnoga društva moderne posvuda se nalaze timovi stručnjaka za diskurzivne prakse od znanstvenih laboratorija do instituta. Specifični intelektualac u svojem suprotstavljanju univerzalnome bavi se poljem praktičnoga u sve većem specijaliziranju koje zahtijeva logika fragmentacije globalnoga kapitalizma. Nova konfiguracija intelektualca odgovara novoj političkoj ulozi. Budući da je u prethodnome modelu modernoga društva bio u suprotnosti s profesionalnim institucijama discipline kao što su državni aparati, sada je politizacija njegove volje za znanjem postala sama politika istine.

Foucault pokazuje razmjere ove promjene u slučaju atomskog fizičara Oppenheimera kao primjera za specifičnoga intelektualca. Vidljivo je već na prvi pogled da je riječ o gubitku aure slobode mišljenja i govora, jer institucije znanja u službi države i kapitala priječe apsolutnu slobodu govora. Istina je fikcija, gotovo da bi se moglo ustvrditi na tragu Nietzschea, čija se vrijednost sastoji u pragmatičkoj uporabi. Ideologija koja se upisuje u strukture moći/znanja kao utjelovljenje samoga aparata države više se ne nalazi u radikalnoj suprotnosti između humanističkih intelektualaca i tehničke inteligencije. Ono što je Foucault implicitno najavio jest zapravo čudovišni događaj kraja čovjeka i kraja humanizma u tehnologiji upravljanja sustavom i okolinom. Paradoksalno je da se njegov zagovor gotovo hiper-pesimističkoga djelovanja protu-moći same politike istine u promjeni konteksta politike — od borbe za prava imigranata, potlačenih identitetskih skupina homoseksualaca i žena, rasnih manjina do svega drugoga u mikro-politici otpora — usmjerava na nemogućnost alternative. Čitava je operacija promjene paradigme intelektualaca u doba biopolitike ništa drugo negoli apologija slobode bez (političke) moći. Drugim riječima, specifični je intelektualac hibridna figura subjekta u neprestanom radu i brizi oko vladavine nad samim sobom i Drugim. Intelektualac u doba tehno-znanosti postaje tehnolog vlastite etičke egzistencije otpora svijetu do posljednjega daha. Na kraju, Foucault zaključuje sljedeće:

- »istina« pretpostavlja sustav uređenih procedura za proizvodnju, regulaciju, distribuciju i cirkulaciju stavova;
- »istina« je povezana kružnim odnosom spram sustava moći koji je proizvode i održavaju te učinaka moći koji je uvode u preusmjeravaju kao »poretci« istine;

- taj se »poredak« više ne može shvatiti niti ideologijski niti kao superstruktura; riječ je o uvjetu formacije i razvitka kapitalizma jer to je isti poredak koji djeluje i u socijalističkim državama;
- temeljni politički problem za intelektualca nije više kritika ideologijskoga sadržaja s kojim je povezana i znanost ili, pak, oparvdanje znanstvene prakse ispravnom ideologijom, nego u konstituiranju nove politike istine; stoga se ne radi više o promjeni »svijesti« ljudi, već o političkim, ekonomskim, institucionalnim poretcima proizvodnje istine;
- nije to, dakle, više pitanje oslobođenja istine od svakog sustava moći, što bi bila himera, već je istina gotovo sama moć — oslobođenje moći istine iz forme hegemonije (društvene, ekonomske i kulturalne) unutar koje djeluje danas.⁵⁶

U Predavanjima na College de France o pojmu/riječi *parrésia* u Grka, Foucault se hermeneutički posvetio ideji sebstva iz položaja nove tehnologije oblikovanja egzistencije. Etičko-politički obrat odnosi se na spoznaju o nužnom nedostatku temelja ideje demokracije. Što pripada »dogmi« modernoga doba nesumnjivo proizlazi iz ideje slobode i istine kao temelja demokracije. Čini se kao da je politički poredak vladavine mnogih (*polloi*) danas u najvećoj mogućoj kušnji još od antičkih vremena. Ima nešto posebno zanimljivo za zadaću i smisao filozofije danas. Vidjeli smo da je Foucault na tragu Nietzschea modernost shvatio kao najveći mogući zadatak povijesne egzistencije čovjeka u trenutku njegova epohalnoga kraja u životu, radu i jeziku tehno-znanosti. Biti i misliti »ovdje« i »sada« očigledno znači misaono biti sa specifičnim odnosom spram ideje povijesti. Kritika metafizičkoga historizma za Foucaulta je ujedno bila kritika diskursa humanističkih znanosti kao i kritika genealogije moći institucija u kojima se povijest događa kao »svrha« i »cilj«, »nužnost« i »neizbježnost« napretka čovjeka. Uvodeći u *igru istine* pojam kontingencije i događaja, Foucault se morao razračunati ne samo s različitim znanstvenim pozitivističkim pristupima povijesti, nego i s hermeneutičkim od Diltheya do Gadamera. Ono što je posebno važno jest da se desetljeće prije no što će se Foucault intenzivno baviti hermeneutikom sebstva kroz analizu klasične antike u politici, etici, retorici i estatici, u Njemačkoj pokušao izvesti veliki projekt obnove klasične antičke filozofije politike u vidu rehabilitacije praktičke filozofije.⁵⁷

56 Michel Foucault, *Dits et Ecrits 1954–1988, (Entretiens avec Michel Foucault)*, sv. III, 1976–1979. Gallimard, Pariz, 1994., str. 192. O kritici Foucaultova pojma »specifičnoga intelektualca« zbog moralnoga relativizma, spoznajnoga skepticizma, političke ravnodušnosti i duhovnoga iskustva praznine u postmoderni vidi: Frank Furedi, *Where Have All The Intellectuals Gone?*, Continuum, London, 2006., 2. izd.

57 Vidi o tome: Manfred Riedel, *Rehabilitierung der praktischen Philosophie: Geschichte, Problemen, Aufgaben*, sv. I, Rombach, Freiburg, 1972.

Praksi pripadan pojam *phronesis* (razboritosti) iz Aristotelove *Nikomahove etike* odnosi se na dijanoetičku vrlinu nužnu za dobru vladavinu u zajednici (*politeia*). Povratak nizu vrlina nužnih za demokratsko iskustvo građanske poslušnosti zakonima i građanske neposlušnosti nepravednim zakonima ima strategijsku funkciju unutarnje kritike liberalne demokracije u krizi. Na toj razini shvaćanja političkoga glavno pitanje nije više o uvjetima mogućnosti dobre vladavine u parlamentarnoj demokraciji, nego o raspodjeli/regulaciji ideje pravednosti u kulturno pluralnim društvima Zapada.⁵⁸ Vrline za praktično djelovanje u tehno-znanstvenome svijetu moraju povezati um i srčanost, razbor i nepokornost, racionalni izbor između alternativa u demokratskoj politici i onog što je istina događaja same slobode. Kada se ideja pravednosti i slobode više ne određuju transcendentarno unutar metafizičke diobe na etiku i politiku kao praktičku filozofiju unutar zajednice, tada u igru ulaze ili hermeneutika ili pragmatika. One posežu za deontologijskim objašnjenjem nastanka politike u suvremeno doba razdvojenosti institucija i zbiljske prakse. *Phronesis* se nalazi u središtu ideje rehabilitacije praktičke filozofije. Ukratko, njime se nastoji potaknuti javna rasprava unutar deliberativnoga shvaćanja demokracije. Takvu ideju zastupaju pristalice povjerenja u bezgraničnu »milost« javnoga razuma u suvremenoj demokraciji. S tom se vrlinom demokracija brani od vlastite degeneracije u oligarhijski način upravljanja političkom zajednicom. Umjesto strasti i želja, umjesto politike tijela kao politike identiteta, poziv na univerzalni javni razum služi kao neka vrsta nostalgije za Kantovim etičkim postulatima moderne politike. Posve je jasno da Foucault tome suprotstavlja nešto u čitavoj povijesti filozofije politike u doba Grka zapostavljeno, potisnuto, netematizirano ili, pak, naizgled zapalo u puku retoriku, koja je više bila primjerena stoičkoj filozofiji Rima. Riječ je o, dakako, vrlini demokratske legitimnosti samoga poretka — *parrésii*.⁵⁹ Pojednostavljeno rečeno, to je vrlina kojom se u praksi otvara prostor slobodnoga govora često u situacijama koje su iznimno opasne zbog prijetnje da govornik riskira vlastiti život. Sjetimo li se niza ubojstava novinara u Brazilu, Čileu, Rusiji u posljednjih desetak godina 21. stoljeća u borbi protiv oligarhijske vladavine umrežene mafije, reakcionarnih političkih elita, Crkve i transnacionalnih korporacija, jasno je što znači rizik javnoga govora bez kompromisa. Sloboda govora ujedno je mogućnost i nužnost slobode kao prakse koja mora postojati za sve.

Jednakost i pravednost u političkome poretku demokracije ne mogu se ozbiljiti bez prakse slobodnoga govora. *Isogeria* i *isonomia* (jednaka mogućnost govora i načelo jednakosti u političkoj zajednici) određuju demokraciju ponajprije iz prava na jednaku zastupljenost građana u odlučivanju. Utoliko se na-

58 John Rawls, *A Theory Of Justice*, Harvard University Press, Harvard, 1971.

59 Michel Foucault, *Vladanje sobom i drugima: Predavanja na College de France*, Izdanja Anti-barbarus, Zagreb, 2010. S francuskoga preveo Zlatko Würzburg.

čelo jednakosti i pravednosti ne odnosi tek na formalna prava sudjelovanja u zajedničkome odlučivanju, nego na slobodu koja u svojoj neizvjesnosti nema nikakav temelj izvan sebe same. Autonomija pritom dovodi um i tijelo u sintezu djelovanja. Kada je poredak ugrožen zapalošću u tiranijski oblik vladavine, kakav je bio, primjerice, u Sirakuzi na Siciliji gdje dolazi Platon da bi preobratio svojim filozofijskim idejama o državi i vladanju tiranina Dionizija I., tada se rješenje ne pronalazi u suspenziji demokratskih pravila igre, stavljanju zakona izvan snage. Naprotiv, demokracija se brani slobodom govora onoga što pripada istini iz načela jednakosti i pravednosti. Opasnost nastaje otuda što je sam demokratski poredak na rubu tiranije ili diktature. Dužnost govorenja istine u lice vladaru u atenskoj demokraciji, čemu Foucault posvećuje svoja predavanja iz hermeneutike sebstva, postaje politika istine kao događaj slobode bez temelja. To je govor koji u svojoj izvedbi zahtijeva radikalnu promjenu zbiljskoga života u okvirima demokratskoga poretka. *Parrésia* sjedinjuje moralnu dimenziju istine i brigu za vlastitu egzistenciju u smislu njezina njegovanja, odgoja i usavršavanja.⁶⁰

Što je za Foucaulta — *parrésia*? U nizu predavanja taj se pojam iščitava iz Euripidovih drama *Ion* i *Kralj Edip* te iz Platonova znamenitoga *Sedmoga pisma*. Mogućnost govora kao čin govora istine nije pitanje osobne časti. Radi se o onome što u latinskome izrijeku glasi ovako: *dixi et salvavi animam meam* (to rekoh i spasih dušu svoju). Govornik koji je spreman poput Sokrata zbog istine otići u smrt očigledno ima odliku hrabrosti i srčanosti. No, za razliku od ratnika u boju, govornik istine u javnome prostoru ne služi se govorom da bi zamijenio ratnika, iako govor može imati ratničke boje i huškačku retoriku, u negativnome smislu govora protiv vanjskih ili unutarnjih neprijatelja političkoga poretka. *Parrésia* pretpostavlja da se unutar demokratskoga poretka, ali u rubnome slučaju i u nedemokratskome poretku diktature, primjerice, može dogoditi da javno djelovanje u sferi govora istine preokrene kontinuitet povijesti.⁶¹ U pitanju je, dakle, govor odlučnosti. Znamo da je Heidegger pojmom odlučnosti (*Entschlossenheit*) odredio temeljni egzistencijal brige tubitka u bitku–k–smrti na razini spisa *Bitak i vrijeme*. Događaj političke promjene situacije u demokratskome poretku ima karakter odlučnosti onda kada se radi o prijetnji da se smisao demokracije izokrene u svoju negativnu sliku. Međutim, jedna od bitnih oznaka pojma *parrésie* nije samo odlučnost govornika kao subjekta demokratske igre istine, nego ponajprije otvorenost istine kao događaja. Zato je upadljiva blizina tog pojma u Foucaultovome tumačenju, iako se na to nigdje izričito ne referira, Heideggerovu tumačenju grčke riječi *aletheia* (istina). Otvorenost istine dovodi slobodu kao uvjet mogućnosti političke za-

60 Jon Simons, nav. djelo, str. 93–94.

61 Michel Foucault, »Ethics: Subjectivity and Truth«, u: *Essential Works of Foucault, 1954–1984*, sv. I, The New Press, New York, 1997. str. 292.

jednice pred svojevrsni ispit kolektivne savjesti. Odbacujući teoriju sukladnosti istine i zbilje, Foucault se i u kasnome razdoblju svojega mišljenja priklanja Nietzscheu. Uostalom, u *Riječima i stvarima* istina se ne razumije iz ontologije povijesti od Sokrata do Hegela, već iz dekonstrukcije ontologije počevši od Nietzschea do Heideggera kao postajanje drugim i razlikom i kao otvorenost samoga događaja u obzorju nadolazećega. Istina se ne događa samo u sadašnjosti. Ona ima karakter prelaska u budućnost. Zato govor koji određuje značenje parezijastičkoga govora može imati i često ima svoje posljedice tek u budućem vremenu. *Parrésia* za razliku od *phronesis*a označava radikalni događaj prekida sa sadašnjošću. To je ujedno događaj konstitucije slobode govora kao kulture demokratskoga diskursa. Ali ono što je presudno u tom činu jest da je *parrésia* subverzivni događaj diskontinuiteta povijesti. S njom, ustvari, otpočinje drugi i drukčiji model egzistencije. Foucault ga naziva estetikom, a ona ima etičko značenje dostojanstva istine u političkome prostoru demokracije. To je posebno istaknuto u njegovu tumačenju Platonova *Sedmoga pisma*. No, u cjelini predavanja o istini i slobodi kao govoru *parrésie* Foucault pokazuje kako se može razumjeti ono najčudovišnije, ono što određuje legitimnost poretka, ono što je tradicionalna metafizika nazivala činom utemeljenja. Nastanak kao utemeljenje demokracije Platon je opisao u VIII. knjizi *Države*. Za Foucaultovo tumačenje politike istine na kraju humanizma i modernoga doba, ovaj je prikaz više od analogije. Slike koje ovdje zauzimaju mjesto ideja iz povijesti grčke demokracije očigledno su prikaz i analiza našega vremena, onoga što Foucault pripisuje zadaći mišljenja i političkoj ulozi specifičnoga intelektualca u sadašnjosti.

»Radi se, dakle, o genezi demokracije. Ta geneza demokracije odvija se, kaže Platon u *Državi*, polazeći od oligarhije, to jest iz situacije u kojoj samo nekolicina drži vlast i ima bogatstvo, oni čuveni ljudi koji imaju *dunasteia* (to jest politički utjecaj na državu) svojim položajem, svojim bogatstvom i samim obnašanjem političke vlasti koju zadržavaju za sebe. Kako oligarhija postaje demokracija? E pa sjećate se geneze: ona je bitno ekonomska budući da u oligarhiji oni koji drže vlast i bogatstvo nemaju nikakve koristi, nemaju želje da druge oko sebe spriječe da ne osiromaše, naprotiv. Što oko njih bude manje bogatih ljudi, bit će manje onih koji će biti u položaju, koji bi mogli htjeti s njima dijeliti vlast. Dakle, osiromašenje ostalih nužan je zakon, u svakom slučaju prirodni cilj svake oligarhije. I kako bi u neku ruku drugima omogućili da sve više i više osiromaše, oligarsi dobro paze da ne donose zakone protiv raskoši: što ljudi više budu trošili i budu se gubili u ludim i ispraznim troškovima za svoj luksuz i svoj užitak, tim bolje. Oligarsi ne donose ni zakone koji bi dužnike štitili od vjerovnika. Naprotiv, oni dopuštaju da vjerovnici progone dužnike na način da ih sve više osiromašuju, tako da imamo onu čuvenu usporedbu, kao što znate, opisanu u poznatom tekstu, između vrlo bogatih i vrlo siromašnih. Kada se u vjerskim obredima, kada se na vojnim skupovima, kada se u građanskim skupštinama susretnu građani jedne oligarhijske države, e pa ima ih vrlo bogatih i vrlo siromašnih. Tinjaju zavisti i tako počinju unutrašnji ratovi, unutrašnji ratovi u kojima najsiromašniji i najbrojniji, boreći se protiv ostalih, pozivaju izvanjske saveznike, na koncu se dočepaju vlasti i obaraju oligarhiju.

Demokracija se, kaže Platon, 'ustanovljuje kada siromašni, pobjednici nad svojim neprijateljima, pokolju jedne, prognaju druge, te s onima koji ostaju jednako podijele vladavinu i upravu'.⁶²

Foucaultova politika istine kojoj *parrésia* služi time što otvara mogućnost egzistencijalne odlučnosti samoga čovjeka kao pojedinca postavlja u pitanje ne toliko moć/znanje ili dispozitiv neoliberalnoga kapitalizma i njemu primjerene oligarhijske političke vladavine unutar demokratskoga poretka. Ono što se iz navedenoga pojavljuje nelagodom života u doba tehno-znanosti i kraja modernosti uopće jest nešto mnogo čudovišnije od podsjećanja na genezu demokracije. Prosvjetiteljstvo i humanizam čine bit modernoga razumijevanja slobode i istine u povijesti zapadnjačke civilizacije. No, već u tekstu »Što je prosvjetiteljstvo?« Foucault u razračunavanju s Kantom ne poseže za najradikalnijim dosegom vlastite djelatnosti transformacije i razmjешtanja kategorija modernoga pojma čovjeka. Antropologija, međutim, nije tek novonastala humanistička znanost koja analitikom konačnosti definira što je to čovjek, kako treba djelovati da bi ispunio svoju zadanu svrhu ili bit u svijetu, te, naposljetku, čemu se ima nadati. Zadaća je antropologije posve izričito u destrukciji čitave metafizičke povijesti s njezinim mitom o napretku kao »nužnosti« samorazvitka uma kao pretpostavke slobode. Umjesto toga, kontingencija slobode zahtijeva događaj politike istine. Događaj je to koji nadilazi bilo kakvu utopiju onog što se nužno ima dogoditi. Foucault je u svojim predavanjima o biti vladavine nastojao stvoriti pretpostavke za ideju »novoga subjekta« bez utemeljenja u visinama uma i moralnome imperativu djelovanja izvana. Sam se život u svojoj nepokorivoj kontingenciji odupire svodenju na moć/znanje nekog dispozitiva koji djeluje kao globalna mreža učinaka ekonomije i politike tiranije nad slobodom. Ono treće u nastanku antropologije moderne nije ništa drugo nego povijest ekonomskih i političkih revolucija od 1789. godine do danas. *Parrésia* se bitno ne razlikuje od *phronesis* kada je život sam postao biopolitičko sredstvo za neku drugu svrhu. Govor istine tada postaje pukom kulturom diskursa otpora. Takav je govor bezazlen za funkcioniranje poretka moći/znanja globalnoga kapitalizma. Da ironija bude potpuna, u svojim suvremenim verzijama pripada širokoj komunikacijskoj ponudi medijskoga spektakla. Cinizam se spektakla sastoji u tome, kako je to sjajno definirao Guy Debord u *Društvu spektakla*, što i govor buntovnika i revolucionara integrira u svoj sustav ispraznosti govora bez moći radikalne promjene svijeta.

Subverzija stoga nije revolucija kao događaj prekida s poviješću u znaku promjene i stabilnosti poretka. Ona je to što je oduvijek i bila — govor slobode bez moći. U svojim spektakularnim oblicima travestije taj govor postaje karikaturom zbiljskoga protesta. Foucault je bio svjestan da je ono što preostaje od humanizma u tehno-znanstveno doba fleksibilnih mreža »istine« jedino

62 Michel Foucault, *Vladanje sobom i drugima*, str. 179.

neka vrsta stoičko–skeptičkoga obrata individualne egzistencije. Zadaća filozofije na kraju modernosti postaje jedinstveni paradoks onoga što izriče ta mračna i zagonetna starogrčka riječ — *parrésia*. Sloboda govora pretpostavlja govor slobode. Prostor je slobode njegova jedina moguća zajednica u povijesti, jedina forma u kojoj se nalaze čovjek, Bog i nad-čovjek. Ta je forma ono što Deleuze i Guattari u spisu *Što je filozofija?* određuju pojmom grčkoga grada–države u kojoj je rođena filozofija i gdje je nastala demokracija. Filozofija i demokracija ujedno se pretpostavljaju i pobijaju. Pretpostavljaju se jer filozofija cvate samo u prostoru jednakosti, pravednosti i ljepote kao moć dijaloga između bitka i mišljenja u jeziku. Pobijaju se kada demokracija u svojem paradoksu većinskoga načela istiskuje moć razboritosti (*phronesis*) u korist zavodenja strastima, taštinom i bogatstvom. U Foucaultovu mišljenju od samoga početka do kraja ovaj je paradoks doveo do toga da je praksa filozofije istina njezine univerzalne nepraktičnosti. Na kraju, obrat od znanja, moći do subjekta pokazao je samo ono što Foucaulta čini našim nesuvremenim suvremenikom. Jezik politike kao događaja uvijek završava onako kako je to Platon opisao u genezi demokracije. Da bi sloboda mogla imati svoj bestemeljni temelj kao početak druge povijesti nužno je »odsjeći glavu kralju«. Božansko nasilje u doba bez Boga posljednja je riječ politika nadomjestka — od revolucije, subverzije do mistike permanentnoga otpora. A nadomjestak je poput suvremenoga intelektualca samo subjekt bez svoje supstancije u potrazi za uvijek novim pseudo–događajem.

Michel Foucault

Omnes et singulatim

(prema kritici političkog uma)

259

Znam, naslov se čini pretencioznim. No, upravo ga um opravdava. Od 19. stoljeća zapadnjačko mišljenje nije prestalo raditi na kritici uloge uma — ili manjka uma — u političkim strukturama. Prema tomu, posve je deplasirano još se jednom upustiti u jedan tako širok projekt. Čak je i mnoštvo ranijih pokušaja jamstvo da će svaki novi podvig biti okrunjen uspjehom koliko i prethodni — i da će, vjerojatno, biti isto toliko sretan.

Evo me sada u nedoumici nekoga tko može predložiti samo skice i nacрте koji se ne mogu dovršiti. Ima tomu dosta otkako je filozofija odustala od pokušaja nadomještanja nemoći znanstvenoga uma, otkako ne pokušava više dovršiti njegovo zdanje.

Jedna je od zadaća prosvjetiteljstva bila umnogostručiti političke moći uma. No, ljudi 19. stoljeća odmah će se upitati nije li um bio na putu postati odveć moćan u našim društvima. Počeo ih je skrbiti odnos — koji su nejasno naslućivali — između društva sklonog racionalizaciji i određenih prijetnji što su pritiskale individu i njezine slobode, vrstu i njezin opstanak.

Drugim riječima, od Kanta je uloga filozofije bila spriječiti um u prijelazu granica onoga što je dano iskustvom; no, otada — to jest s razvićem modernih država i političkom organizacijom društva — uloga je filozofije bila također nadgledati zlouporabe moći političke racionalnosti, što joj daje nadu za dug život.

Malo tko ne zna te banalnosti. No, sama činjenica da su to banalnosti ne znači da ne postoje. U prisutnosti je banalnih činjenica na nama otkriti — ili pokušati otkriti — navlastite i možda originalne probleme što su za njih veza-ni.

Bjelodana je sveza između racionalizacije i zlouporaba političke moći. Ni-su potrebni birokracija ili koncentracijski logori da bi se prepoznalo postojanje takvih odnosa. No tada je problem što raditi s takvom bjelodanošću?

Hoćemo li pokrenuti »proces« protiv uma? Prema mojemu mišljenju ništa ne bi bilo jalovije. Ponajprije stoga što u toj domeni nije posrijedi ni krivnja niti nevinost. Potom, stoga što je apsurdno »um« navoditi kao entitet oprečan ne-umu. Naposljetku, stoga što bi nas takav jedan proces namamio u zamku, obvezujući nas igrati proizvoljnu i dosadnu ulogu racionalista ili iracionalista.

Hoćemo li istražiti tu vrstu racionalizma koji se čini svojstvenim našoj modernoj kulturi i koji se vraća na prosvjetiteljstvo? Mislim da su to rješenje izabrali neki pripadnici Frankfurtske škole. Nemam, međutim, nakanu otvoriti raspru o njihovim djelima — iako su ona dragocjena i od ponajveće vrijednosti. Predložio bih jedan drugi način proučavanja sveza između racionalizacije i moći:

1. Nedvojbeno je mudro ne obrađivati racionalizaciju društva ili kulture kao neku cjelinu, nego analizirati taj proces u više područja — svako je od njih ukorijenjeno u stanovitom fundamentalnom iskustvu: ludilo, bolest, smrt, zločin, seksualnost itd.

2. Samu riječ »racionalizacija« držim opasnom. Kada neki pokušavaju nešto racionalizirati, bitan problem nije istražiti postupaju li ili ne prema načelima racionalnosti, nego otkriti kojim se tipom racionalnosti služe.

3. Čak i ako je prosvjetiteljstvo bilo krajnje značajna faza u našoj povijesti i u razviću političke tehnologije, vjerujem da se moramo pozvati na još ranije procese želimo li razumjeti kako smo dopustili da upadnemo u zamku naše vlastite povijesti.

Takva je bila »linija vodilja« u mojemu prethodnom radu: analizirati odnose između iskustava kakva su ludilo, smrt, zločin ili seksualnost i različitih tehnologija moći. Moj se sadašnji rad odnosi na problem individualnosti — odnosno, trebalo bi reći, identiteta spram »individualizirajuće moći«.

Znano je da je u europskim društvima politička moć evoluirala prema sve centraliziranijim oblicima. Povjesničari već desetljećima proučavaju tu državnu organizaciju, s njezinom administracijom i birokracijom.

Želio bih ovdje sugerirati mogućnost analize jedne druge vrste preobražaja koje dotiče te odnose moći. Taj je preobražaj možda manje znan, no vjerujem da nije nevažan, napose za moderna društva. Prividno, ta je evolucija suprotstavljena evoluciji prema nekoj centraliziranoj državi. Mislim zapravo na razviće tehnika moći okrenutih individuama i usmjerenih prema njihovom stalnom i trajnom upravljanju. Ukoliko je država politički oblik centralizirane i centralizirajuće moći, nazovimo tada tu individualizirajuću moć pastoratom.

Nakana mi je ovdje, u širokim potezima, pokazati podrijetlo toga pastoralnog modaliteta moći, odnosno barem nekih vidova njegove davne povijesti. Na drugom ću predavanju pokušati pokazati kako se taj pastorat povezao sa svojom oprečnošću — državom.

Ideja da je božanstvo, kralj ili vođa — pastir kojega slijedi stado ovaca, nije bila bliska Grcima i Rimljanima. Bilo je iznimki, znam — ponajprije u ho-

merskoj književnosti, potom u nekim tekstovima kasnoga Rimskog Carstva. Vratit ću se tomu u nastavku. Grubo govoreći, možemo reći da metafore sa stadom nema u velikim grčkim, odnosno rimskim političkim tekstovima.

To nije slučaj i u istočnim antičkim društvima, u Egiptu, Asiriji i Judeji. Egipatski je faraon bio pastir. Na dan njegove krunidbe, zapravo, ritualno je dobivao pastirski štap; babilonski je monarh, uz ostalo, imao pravo biti »pastir ljudi«. No i Bog je bio pastir koji vodi ljude na ispašu i opskrbljuje ih hranom. Jedna egipatska himna priziva Raa na sljedeći način: »O Râ, koji bdiš dok svi ljudi spavaju, Ti koji išteš ono što je dobro za tvoje stado...« Sveza između Boga i Raa prirodno se nameće, budući da obojica igraju istu ulogu: stado koji nadgledaju jest isto. »Uzvišeni čuvaru ispaše, Ti koji skrbiš o zemlji i hraniš je, pastiru svekolikoga izobilja.«

No, kao što znamo, upravo su Hebreji razvili i proširili pastoralnu temu, doduše na jako specifičan način: Bog je, i samo Bog, pastir svojega naroda. Postoji samo jedno pozitivno izuzeće: u ulozi utemeljitelja kraljevstva, David je nazvan pastirom. Sam mu je Bog povjerio zadaću da okupi stado.

261

Postoje, međutim, i negativna izuzeća: loši kraljevi se jednako uspoređuju s lošim pastirima; raspiruju stado, puštaju ga uginuti od žeđi i šišaju ga samo iz vlastite koristi. Jahve je jedini i jedinstveni pravi pastir. Osobno vodi svoj narod, a pomažu mu samo njegovi proroci. »Kao stado vodio si svoj narod rukom Mojsija i Arona«, kaže psalmist. Ne mogu, naravski, obrađivati povijesne probleme koji se tiču podrijetla toga određenja, niti njegovu evoluciju u židovskom mišljenju. Želim samo pristupiti nekim tipičnim temama pastoralne moći. Htio bih jasno istaknuti kontrast spram grčkoga političkog mišljenja i pokazati važnost koju su te teme potom imale u kršćanskom mišljenju i institucijama.

1. Pastir prije sprovodi moć nad stadom nego nad zemljom. To je vjerojatno složenije nego što izgleda, ali, uopćeno, odnos između božanstva, zemlje i ljudi različit je od grčkoga. Njihovi su bogovi imali zemlju, a to je izvorno imanje određivalo odnose između ljudi i bogova. U ovom je slučaju, naprotiv, upravo odnos Bog — Pastir sa svojim stadom izvoran i temeljan. Bog daje, odnosno obećava zemlju svojem stadu.

2. Pastir okuplja, vodi svoje stado i njime upravlja. Ideja da političkom vodi pripada uloga da smiri neprijateljstva u gradu i da učini da jedinstvo prevagne nad sukobom, nedvojbeno je prisutna u grčkom mišljenju. No pastir okuplja upravo rasute individue. One se okupljaju na zvuk njegova glasa: »Ja ću zviznuti, a oni će se okupiti.« Obrnuto, dostatno je da pastir umre kako bi se stado rasulo. Drugim riječima, stado postoji zbog neposredne prisutnosti i direktnoga djelovanja pastira. A kada je dobar grčki zakonodavac, poput Solona, za-

ustavio sukobe, iza sebe je ostavio jak grad sa zakonima koji mu omogućuju trajanje i bez njega.

3. Uloga je pastira zajamčiti spasenje svojem stadi. Grci su također govorili da je božanstvo spašavalo grad; i nikada nisu prestali uspoređivati dobroga vođu s kormilarom koji drži svoj brod podaleko od podvodnoga stijenja. No, način na koji pastir spašava svoje stado jest drukčiji. Nije posrijedi samo to da ih sve spasi, sve skupa, pred pogibelji. Sve je pitanje stalne, individualizirane i svrhovite naklonosti. Stalna naklonost — jer pastir bdi nad prehranom svojega stada; svakodnevno utažuje njegovu žeđ i njegovu glad. Od grčkoga su se boga tražili plodna zemlja i obilni prinosi. Od njega se nije tražila svakodnevna skrb o stadi. Individualizirana naklonost, također — jer pastir skrbi da svaka od njegovih ovčica, bez iznimke, bude sita i spašena. Uбудuću su tekstovi — hebrejski napose — stavljali naglasak na tu individualno blagotvornu moć: jedan rabinski komentar o Izlasku tumači zašto je Jahve od Mojsija načinio pastira svojega naroda: morao je napustiti svoje stado da bi otišao u potragu i za jednom jedinom izgubljenom ovčicom.

Last but not least, posrijedi je svrhovita naklonost. Pastir ima cilj za svoje stado. Potrebno je ili ga odvesti do dobre ispaše ili ga ponovno vratiti u obitavalište.

4. Postoji još jedna razlika koja drži do ideje da je provođenje moći »zadaca«. Grčki je vođa prirodno morao donositi odluke u interesu svih; ukoliko bi prevladao njegov privatni interes, bio bi loš vođa. No, njegova je zadaća bila glasovita: čak i kada bi morao dati život u nekom ratu, njegova je žrtva bila nagrađena krajnje dragocjenim darom: besmrtnošću. Nikada nije gubio. Pastoralna je naklonost zauzvrat puno bliža »požrtvovnosti«. Sve što radi, pastir radi za dobro svojega stada. To je njegova stalna skrb. Kad stado spava, on bdi.

Tema je bdijenja važna. Ističe dva vida požrtvovnosti pastira. Na prvom mjestu, pastir djeluje, radi i puno ulaže u one koje hrani i koji su usnuli. Na drugom mjestu, bdi nad njima. Poklanja pozornost svima, nikoga ne gubeći iz vida. Naveden je na upoznavanje svojega stada u cjelini i pojedinačno. Mora poznavati ne samo mjesta s dobrom ispašom, zakonitosti godišnjih doba i porijekla stvari, nego i potrebe svakoga pojedinačno. Još jednom, jedan rabinski komentar o Izgonu sljedećim riječima opisuje Mojsijeve pastirske značajke: na pašu je izvodio svaku ovčicu po redu — najprije najmlađe, da bi im da pasti najnježniju travu, potom starije i, naposljetku, najstarije, koje mogu pasti i najžilaviju travu. Pastirska moć pretpostavlja individualnu pozornost nad svakim članom stada.

To su samo teme koje hebrejske tekstove spajaju s metaforama o Bogu—pastiru i njegovu narodu—stadi. Nipošto ne tvrdim da se politička moć doista

tako provodila u židovskom društvu prije pada Jeruzalema. Ne tvrdim čak ni da je takva koncepcija političke moći ma i najmanje koherentna.

To su samo teme. Paradoksalne, pa čak i protuslovne. Kršćanstvo im je moralo pridati značajnu važnost, kako u srednjovjekovlju, tako i u modernim vremenima. Od svih društava u povijesti, naša — hoću reći ona koja su se pojavila pri kraju antike na zapadnim obroncima europskoga kontinenta — bila su možda najagresivnija i najviše osvajačka; bila su kadra za zaprepašćujuće nasilje, kako protiv sebe samih tako i protiv drugih. Ta su društva iznašla veliki broj različitih političkih formi. U više su navrata dubinski mijenjala svoje juridičke strukture. Potrebno je imati na umu da su ta društva, sama, razvila čudnu tehnologiju moći koja se bavi golemom većinom ljudi u stadu i samo šačicom pastira. Na taj su način među ljudima ustanovila niz složenih, stalnih i paradoksalnih odnošaja.

To je zacijelo nešto osobito u povijesnom tijeku. Razviće »pastoralne tehnologije« u upravljanju ljudima, očito je posve preokrenulo strukture antičkoga društva.

Također, da bih bolje objasnio važnost tog prekida, htio bih se nakratko vratiti na ono što sam rekao o Grcima. Predviđam primjedbe koje mi se mogu uputiti.

Jedna je da homerske pjesme koriste pastirsku metaforiku kako bi označile kraljeve. U *Ilijadi* i *Odiseji* izričaj se *poimen laon* ponavlja u više navrata. Označava vođe i ističe veličinu njihove moći. Usto, posrijedi je ritualni naziv, čak čest u kasnijoj indo-europskoj literaturi. U *Beowulfu*, kralj se još smatra pastirom. No nema ničega doista iznenađujućega u tomu što isti naziv nalazimo i u starim epskim pjesmama i u asirskim tekstovima.

Problem je prije u grčkom mišljenju; postoji barem jedna vrsta tekstova koja sadrži reference na pastirske modele: to su pitagorejski tekstovi. Metafora se pastira pojavljuje u Arhitasovim *Fragmentima* koje citira Stobej. Izričaj *nomos* (zakon) vezan je za riječ *nomeus* (pastir): pastir dijeli, zakon propisuje. I Zeus je nazivan *Nomios*-om i mora biti *philantropos*, to jest bez egoizma. Mora se pokazati pun revnosti i skrbi, takav je pastir.

Grube, njemački izdavač Arhitasovih *Fragmenata*, kaže da to odaje hebrejski utjecaj, jedinstven u grčkoj literaturi. Drugi komentatori, poput Delattea, tvrde da je usporedba između bogova, upravljača i pastira u Grčkoj bila česta. Prema tomu, nepotrebno je na tome insistirati.

Držat ću se političke literature. Rezultati su istraživanja jasni: politička se metafora pastira ne pojavljuje ni kod Isokrata ni kod Demostena, niti kod Aristotela. Dovoljno je iznenađujuće što u svojoj *Areopagitiki* Isokrat insistira na zadaćama upravitelja: snažno ističe da se moraju pokazati požrtvovnima i baviti se mladim ljudima. A ipak, nema ni najmanje pastirske aluzije.

Platon, zauzvrat, često govori o pastiru-upravitelju. On tu ideju koristi u *Kritiji*, *Politei* i *Zakonima*, a temeljito o njoj raspravlja u *Državniku*. U prvom

je djelu tema pastira posve drugorazredna. U *Kritiji*, ponegdje, nalazimo podsjećanje na sretne dane u kojima su čovječanstvom upravljali bogovi i vodili ga na obilne ispaše. Pokadšto Platon insistira na nužnosti kreposti upravitelja — usuprot Trazimahovoj poročnosti (*Politeia*). Na poslijetku, pokadšto je problem u definiranju podčinjene uloge upravitelja: kao psi čuvari oni se, istinu, imaju podčiniti »onima koji se nahode na vrhu ljestvice« (*Zakoni*).

No, u *Državniku* je pastoralna moć središnji problem i predstavlja temu dugih raspri. Mogu li se oni koji odlučuju u gradovima, komandanti, definirati kao neka vrsta pastira?

Platonova je analiza znana. Da bi odgovorio na to pitanje, Platon pristupa podjeli. Pravi razliku između čovjeka koji unosi red u nežive stvari (tj. arhitekta) i čovjeka koji izdaje naređenja životinjama; između čovjeka koji izdaje naređenja izdvojenim životinjama (volovskoj zaprezi, primjerice) i onoga tko komandira stadima; i na poslijetku, između onoga koji komandira životinjskim stadima i onoga koji komandira ljudskim stadima. Tu pronalazimo političkoga vođu: pastira ljudi.

No, ta prva podjela nije zadovoljavajuća. Uputno je malo pogurati je. Suprotstaviti ljude svim ostalim životinjama nije dobra metoda. Tako dijalog ope-
tovano kreće od nule kako bi iznova predložio posve novi niz razlikovanja: između divljih i domaćih životinja; onih koje žive u vodi i onih koji žive na kopnu; onih koje imaju rogove i onih koje ih nemaju; onih koje imaju papke i onih koji imaju kopita; onih koje se mogu razmnažati križanjem i onih koje to ne mogu; i dijalog se gubi u beskrajnim pod-podjelama.

Također, što pokazuju uvodna raspra dijaloga i njegov potonji neuspjeh? Da metoda podjele ne može ništa dokazati kada nije korektno primijenjena. To pokazuje i da je ideja analize političke moći kao odnosa između pastira i njegovih životinja vjerojatno u to doba bila poprilično kontroverzna. Zapravo, to je prva pretpostavka koja pada na pamet sugovornicima koji nastoje otkriti bit političara. Je li to bilo opće mjesto? Ili je prije Platon razmatrao pitagorejsku temu? Odsutnost pastoralne metafore u drugim suvremenim političkim tekstovima kao da govori u prilog drugoj pretpostavci. Mi vjerojatno raspru možemo ostaviti otvorenom.

Moje se osobno istraživanje odnosi na način na koji se Platon hvata ukos-
štac s tom temom u nastavku dijaloga. On to najprije čini pomoću metodolo-
gijskih argumentacija, potom prizivajući znameniti mit o svijetu koji se okreće
oko vlastite osi.

Metodologijski su argumenti krajnje zanimljivi. Tim se argumentima ne
odlučuje koje vrste mogu obrazovati stado, nego se analizira ono što čini pa-
stir da bi se moglo reći je li kralj neka vrsta pastira, ili nije.

Što je svojstveno njegovoj zadaći? Prvo, pastir je sam na čelu svojega sta-
da. Drugo, njegov je posao bdjeti nad prehranom svojih životinja; njegovati ih
kada su bolesne; svirati im kako bi ih okupio i vodio; organizirati razmna-

žanje skrbeći da dobiju ponajbolje potomstvo. Na taj način postupno pronalazimo tipične teme pastoralne metafore prisutne u orijentalnim tekstovima.

Koja je zadaća kralja glede svega toga? Kao i pastir, i kralj je sam na čelu grada. No, za ostalo, tko ljude opskrbljuje hranom? Kralj? Ne. Težak, pekar. Tko se skrbi o ljudima kada su bolesni? Kralj? Ne. Liječnik. A tko ih vodi glazbom? Majstor tjelovježbe — ne kralj. Isto tako građani bi vrlo legitimno mogli pretendirati na naziv »pastira ljudi«. Politicar, kao pastir ljudskoga stada, računa na mnoge suparnike. Prema tomu, želimo li otkriti što je doista i u osnovi politicar, moramo ga izdvojiti iz »gomile onih koji ga okružuju«, i tako pokazati po čemu *nije* pastir.

Platon se, dakle, služi mitom o univerzumu koji se okreće oko vlastite osi u dvije uzastopne kretnje u suprotnim smjerovima.

U prvo je vrijeme svaka životinja pripadala stadu koje vodi Duh–Pastir. Ljudsko je stado vodilo osobno božanstvo. Stado je moglo raspolagati plodovima zemlje; nije bilo potrebe za nikakvim skloništem; a poslije smrti ljudi su se vraćali u život. Jedna kapitalna rečenica dodaje: »Božanstvo je bilo njihov pastir, ljudi nisu imali nikakve potrebe za političkim konstituiranjem«.

U drugo vrijeme, svijet se okreće u suprotnom smjeru. Bogovi više nisu bili pastiri ljudi, koji su sada prepušteni sebi samima. Jer, dobili su vatru. Koja bi, tada, bila uloga političara? Hoće li postati pastir umjesto božanstva? Nipošto. Njegova je uloga odsada tkati čvrsto platno za grad. Biti politički čovjek ne znači hraniti, liječiti i uzdizati potomstvo, nego udruživati: udruživati različite kreposti; udruživati protivne temperamente (naprasite, odnosno umjerene), služeći se »tkalačkim čunkom« pučkoga mnijenja. Kraljevsko se umijeće upravljanja sastojalo u okupljanju živih bića »u jednu zajednicu koja počiva na suglasju i prijateljstvu«, pa tako i na tkanju »najveličanstvenije od svih tkanina«. Čitavo stanovništvo, »robovi i slobodni ljudi, umotani u njezine nabore«.

Državnik se, dakle, pojavljuje kao najsustavnija refleksija klasične antike na temu pastirstva, koja je imala toliko važnosti na kršćanskom Zapadu. A to što mi raspravljamo o njoj, čini se da dokazuje kako je jedna tema možda orijentalnoga podrijetla bila dostatno značajna u Platonovo vrijeme da bi zasluživala raspru; ne zaboravimo, međutim, da je bila i osporavana.

Doduše, ne posve. Jer Platon je priznavao medicinske, težačke, gimnastičke i pedagoške osobine pastira. Zauzvrat, odbijao je da se miješaju u političke aktivnosti. Izričito kaže: kako bi politicar mogao naći dovoljno vremena da ode vidjeti svakoga pojedinačno, da mu da jesti, da mu priređuje koncerte i da ga liječi ukoliko je bolestan? Samo bi se neki bog iz zlatnoga doba mogao vladati na taj način; ili bi, tako, neki liječnik ili pedagog mogao biti odgovoran za život, odnosno razviće maloga broja individua. No, smješteni između to dvoje — bogova i pastira — ljudi koji drže političku moć nisu pastiri. Njihova zadaća nije održati u životu neku grupu individua, nego formirati i osigurati je-

dinstvo grada. Ukratko, politički problem jest problem odnosa između jednoga i mnoštva u okviru grada i njegovih građana. Pastirski se problem tiče života individua.

Sve se ovo, možda, čini jako dalekim. Inzistiram li na tim starim tekstovima, to je stoga što nam pokazuju da se taj problem — ili prije, taj niz problema — postavlja vrlo rano. Oni pokrivaju cjelokupnu zapadnjačku povijest i još su uvijek od ponajveće važnosti za suvremeno društvo. Tiču se odnosa između političke moći, koja je na djelu u državi kao pravnom okviru jedinstva, i moći koju možemo nazvati »pastoralnom«, uloga koje jest neprekidno bdijenje nad životom svih i svakoga, pomaganje, poboljšanje njihova položaja.

Znameniti »problem države blagostanja« ne ukazuje samo na bjelodanost potreba za novim tehnikama upravljanja aktualnim svijetom. On mora biti priznat kao ono što jest: jednom od neobično brojnih pojava delikatnoga usuglašavanja političke moći, koja se sprovodi nad civilnim podanicima, s pastoralnom moći, koja se sprovodi nad živim individuama.

Nemam, prirodno, ni najmanju nakanu opetovano ocrtavati evoluciju pastoralne moći kroz kršćanstvo. Golemi problemi koje bi to postavilo dadu se lako zamisliti: od doktrinarnih problema, kao što je naziv »dobroga pastira« koji je dan Kristu, do institucionalnih problema kao što je župna organizacija, odnosno podjela pastoralnih odgovornosti između svećenika i biskupa.

Namjeravam jedino osvijetliti dva ili tri aspekta koja držim značajnim u evoluciji pastorata, odnosno u tehnologiji moći.

Za početak, ispitajmo teorijsku konstrukciju te teme u kršćanskoj literaturi prvih stoljeća: Zlatousti (Krizostom), Ciprijan, Ambrozije, Jeronim, a za samostanski život Kasijan ili Benedikt. Hebrejske su teme uvelike preobražene barem na četiri plana.

1. Ponajprije kada je posrijedi odgovornost. Vidjeli smo da pastir mora preuzeti odgovornost za sudbu cjelokupnoga stada i za svaku ovčicu pojedinačno. U kršćanskoj koncepciji pastir mora položiti račun ne samo za svaku od ovčica nego i za sva njihova djela, za svako dobro ili zlo koje su one u stanju učiniti, za sve što im se zbiva.

Usto, između svake ovčice i njezinoga pastira u kršćanstvu započinje složena razmjena i složeni protok grijeha i zasluga. Grijeh se ovčice pripisuje i pastiru. Za taj grijeh pastir mora odgovarati sudnjega dana. Obrnuto, pomažući svojemu stadu pronaći spas, pastir će pronaći i svoj. No, spašavajući svoje ovčice, izlaže se riziku izgubljenosti za druge. Izgubi li se, upravo će stado biti izloženo najvećim pogibeljima. No, ostavimo te paradokse po strani. Moj je cilj jedino istaknuti snagu i složenost čudorednih sveza koje pastira vezuju za svakoga člana njegova stada. A naročito mi je stalo podsjetiti da se te sveze ne tiču samo života individue, nego i njihovih činova do najsitnijih detalja.

2. Druga značajna promjena tiče se problema poslušnosti, odnosno pokornosti. U hebrejskoj koncepciji, budući da je Bog pastir, stado koje ga slijedi podčinjava se njegovoj volji, njegovu zakonu.

Sa svoje je strane kršćanstvo odnos između pastira i njegovih ovčica shvatio kao odnos individualne i posvemašnje ovisnosti. To je zacijelo jedna od točaka na kojima se kršćanski pastorat radikalno razilazi s grčkim mišljenjem. Ako se jedan Grk trebao podčiniti, činio je to stoga što je to bio zakon, odnosno volja grada. Dogodi li mu se da slijedi volju nekoga posebno (liječnika, oratora ili pedagoga), to je stoga što ga je ta osoba racionalno uvjerila da to čini. I to je moralo biti u strogo određenom cilju: liječiti se, dobiti nadležnost, napraviti najbolji izbor.

U kršćanstvu je sveza s pastirom individualna sveza, sveza osobnoga podređivanja. Njegova je volja ispunjena ne stoga što je usklađena sa zakonom, nego uglavnom stoga što je takva njegova volja. U Kasijanovim *Monaškim institucijama* nalazi se nekoliko poučnih anegdota u kojima monah pronalazi svoj spas ispunjavajući i najapsurdnije naredbe svojih nadređenih. Pokornost je krepost. To znači da ona nije, kao kod Grka, privremeno sredstvo za dostizanje stanovitoga cilja, nego prije cilj po sebi. To je stalno stanje; ovčice se moraju stalno podčinjavati svojem pastiru: *subditi*. Kako kaže sveti Benedikt, monasi ne žive prema svojoj slobodnoj volji; njihov je zavjet biti podčinjen vlast nekoga svećenika: *ambulantes alieno iudicio et impero*. Grčko je kršćanstvo to stanje pokornosti zvalo *apatheia*. Značajna je evolucija smisla te riječi. U grčkoj filozofiji *apatheia* označava moć koju individua ima nad svojim strastima zahvaljujući vježbanju uma. U kršćanskom je mišljenju *pathos* volja koja se ima nad sobom i za sebe. *Apatheia* nas oslobađa takve jedne tvrdoglavosti.

3. Kršćanski pastorat pretpostavlja oblik naročitoga poznavanja između pastira i svake od njegovih ovčica. To je poznavanje osobito. Ono individualizira. Nije dostatno znati u kojemu se stanju nahodi stado. Potrebno je znati i stanje svake od ovčica. Ta je tema postojala davno prije kršćanskoga pastorata, ali je bila značajno razvijena u tri različna smjera: pastir mora biti obaviješten o materijalnim potrebama svakoga člana stada i postarati se za njega ukoliko je potrebno. Mora znati što se zbiva, što radi svaki od njih — znati njihove javne grijehe. *Last and not least*, mora znati što se zbiva u duši svakoga od njih, spoznati njegove grijehe, upoznati njegov napredak na putu svetosti.

Da bi se zaokružilo to individualno znanje, kršćanstvo je prisvojilo dva bitna instrumenta iz helenskoga svijeta: ispitivanje svijesti i upravljanje svijesću. Ono ih preuzima, ali sa značajnim preinakama.

Ispitivanje savjesti, znano je, bilo je prošireno među pitagorejcima, stoicima i epikurejcima, koji su u tomu vidjeli način svođenja dnevnoga računa dobra, odnosno lošega, spram svojih zadaća. Tako se mogao procjenjivati napredak svakoga na putu savršenstva, to jest ovladavanje sobom i vlast koja se

sprovodi nad vlastitim strastima. Upravljanje je sviješću također prevladavalo u nekim obrazovanim sredinama, no ono je tada dobivala formu danih — i pokadšto nagrađenih — savjeta u naročito teškim okolnostima: u nesreći, ili kad se patilo zbog manjka sreće.

Kršćanski je pastorat usko povezivao te dvije prakse. Upravljanje sviješću uspostavljalo je stalnu svezu: ovčica se nije vodila samo s ciljem pobjedonosna svladavanja stanovitoga pogibeljnog prijelaza; dala se voditi u svakom času. Biti vođen bilo je stanje i bili ste fatalno izgubljeni ako biste pokušali to izbjeći. Tko ne podnosi nikakav savjet otpada kao uveli list, kaže pjesma stara. Glede ispitivanja svijesti, njegov cilj nije obrazovanje samosvijesti, nego omogućiti joj da se cijela otvori svojem vodi — da mu otkrije dubine duše.

Postoji puno asketskih i samostanskih tekstova iz prvoga stoljeća o svezi između upravljanja sviješću i ispitivanja svijesti, i oni pokazuju u kojoj su mjeri te tehnike bile bitne za kršćanstvo i koji je bio stupanj njihove složenosti. Što bih želio istaknuti jest da one prenose jedan vrlo čudan fenomen iz grčko-rimske civilizacije, to jest organizaciju sveze između posvemašnje podčinjenosti, samosvijesti i ispovijedi nekome drugom.

4. Postoji još jedan preobražaj — možda najvažniji. Sve te kršćanske tehnike ispitivanja, ispovijedi, upravljanja sviješću i podčinjavanja, imaju jedan cilj: navesti individue da rade na vlastitoj »umrtvljenosti« na ovome svijetu. Umrtvljenost nije smrt, naravno, nego odricanje od ovoga svijeta i od sebe sama: svojevrсна svakodnevna smrt. Smrt za koju se držalo da daje život na drugome svijetu. To nije prvi put da nalazimo pastoralnu temu vezanu za smrt, ali njezin je smisao drukčiji negoli u grčkoj ideji političke moći. Nije posrijedi žrtvovanje za grad; kršćanska umrtvljenost jest forma odnosa spram sebe sama. To je element, integralni dio kršćanskoga identiteta.

Možemo reći da je kršćanski pastorat uveo igru koju ni Grci ni Hebreji nisu mogli zamisliti. Jednu čudnu igru, elementi koje su život, smrt, istina, pokoravanje, pojedinci, identitet; igra za koju se čini da nema nikakav odnos s igrom grada koji opstaje žrtvujući svoje građane. Uspijevajući kombinirati te dvije igre — igru grada i građana i igru pastira i stada — u onomu što nazivljemo modernim državama, naša su se društva pokazala uistinu demonskima.

Kao što možete primijetiti, ovdje sam pokušao ne razriješiti problem, nego sugerirati približavanje tomu problemu. Problem je istovrstan problemima na kojima radim od svoje prve knjige o ludilu i mentalnoj bolesti. Kao što sam ranije rekao, postojala je sveza između iskustava (kao što su ludilo, bolest, prekoračenje zakona, seksualnost, identitet), znanja (psihijatrijskog, medicinskog, kriminološkog, seksološkog i psihološkog) i moći (kao moć koja se sprovodi u psihijatrijskim i kaznenim institucijama, kao i u svim drugim institucijama koje se bave individualnom kontrolom).

Naša je civilizacija razvila sustav najsloženijeg znanja, najsofisticiranije strukture moći: što je od nas načinila ta forma spoznaje, taj tip moći? Na koji su način ta fundamentalna iskustva ludila, patnje, smrti, zločina, želje i individualnosti vezana, čak i ako toga nismo svjesni, za spoznaju i moć? Siguran sam da nikada nećemo pronaći odgovor, no to ne znači da trebamo odustati od postavljanja pitanja.

Michel Foucault, *Omnes et singulatim: vers une critique de la raison politique* 1981 , in: D. Defert et F. Ewald (dir.), *Dits et Écrits 1954–1988.*, volume IV. Paris, Éditions Gallimard, pp. 134–161.

Preveo s francuskoga MARIO KOPIC

Michel Foucault

Politička tehnologija individua

270

Krajem 18. stoljeća pojavilo se jedno pitanje koje definira opći okvir onoga što nazivljem »tehnike sebstva«. Ono je postalo jedan od polova moderne filozofije. To je pitanje u jasnoj opreci spram takozvanih tradicionalnih filozofijskih pitanja: Što je svijet? Što je čovjek? Što je s istinom? Što je sa spoznajom? Kako je moguće znanje? I tako redom. Pitanje koje se, prema mom mišljenju, javlja krajem 18. stoljeća, glasi: Tko smo mi u tom vremenu koje je naše? Ovakvo formulirano pitanje pronaći ćete u jednom Kantovu tekstu. Ono ne treba stajati pokraj prethodnih pitanja koja se tiču istine ili spoznaje itd. Ta pitanja, naprotiv, uspostavljaju koliko čvrsto toliko i konzistentno polje analize, koje bih rado nazvao formalnom ontologijom istine. No, vjerujem da filozofijska aktivnost zahvaća novi pol i da je za taj pol karakteristično pitanje koje se stalno i neprestance obnavlja: »Tko smo mi danas?« Takvo je, prema mojem mišljenju, polje povijesne refleksije o nama samima. Kant, Fichte, Hegel, Nietzsche, Max Weber, Husserl, Heidegger, Frankfurtska škola, svi su oni pokušali odgovoriti na to pitanje. Upisujući se u tu tradiciju, nakana mi je, dakle, na to pitanje dati posve djelomične i privremene odgovore, krećući se kroz povijest mišljenja ili, preciznije, kroz povijesnu analizu odnosa između naših refleksija i praksi u zapadnjačkom društvu.

Precizirajmo ukratko da sam, proučavajući ludilo i psihijatriju, pokušao pokazati kako smo se indirektno konstituirali preko isključivanja nekih drugih: kriminalaca, luđaka itd. Moj sadanji rad obrađuje pitanje: kako mi direktno konstituiramo naš identitet preko stanovitih etičkih tehnika sebstva, koje su se razvijale od antike do naših dana. To je i bila tema seminara.

Sada bih htio proučavati jedno drugo područje pitanja: način na koji smo, putem neke političke tehnologije individua, bili dovedeni dotle da se prepoznamo kao društvo, kao element društvenog entiteta, dio neke nacije ili neke

države. Želio bih ovdje dati kratak pregled ne tehnika sebstva, nego političke tehnologije individua.

Doduše, pribojavam se da materija koju obrađujem ne bude odveć stručna i povijesna za jedno javno predavanje. Nisam predavač i znam da bi materija bila primjerenija za neki seminar. No, unatoč njezinoj možda pretjeranoj stručnosti, imam dva dobra razloga za izložiti je. Ponajprije, vjerujem da je malo pretenciozno izlagati, na manje ili više profetski način, ono što ljudi trebaju promišljati. Više ih volim pustiti da sami izvlače vlastite zaključke, odnosno da iz općih ideja izvode pitanja koja nastojim istaknuti analizom određenoga povijesnoga materijala. Vjerujem da postupajući na takav način poštujem svačiju slobodu. Drugi je razlog što vam izlažem tako stručan materijal u tomu što ne vidim poradi čega bi oni koji prisustvuju nekom javnom predavanju bili manje inteligentni, manje obaviješteni ili manje obrazovani od onih koji prisustvuju nekom kursu. Bacimo se sada, dakle, na problem političke tehnologije individua.

Godine 1779. pojavio se prvi tom djela Nijemca J. P. Franka pod nazivom *Sustav jedne potpune medicinske policije*; potom će uslijediti još pet tomova. Kada je iz tiska izašao posljednji tom, 1790. godine, Francuska je revolucija već bila počela.¹ Zašto jedan tako znamenit događaj, kakav je Francuska revolucija, povezati s tim opskurnim djelom? Razlog je jednostavan. Frankovo je djelo prvi veliki sustavni program javnoga zdravlja za modernu državu. Uz obilje detalja pokazuje što mora učiniti neka administracija kako bi jamčila opću opskrbu hranom, pristojno boravište, javno zdravlje, ne zaboravljajući ni medicinske institucije nužne za održanje dobroga zdravlja stanovništva, ukratko za zaštitu života individua. Zahvaljujući toj knjizi možemo vidjeti kako skrb za individualni život tada postaje zadaćom države.

Istodobno, Francuska revolucija daje znak za početak velikih nacionalnih ratova našega vremena, koji u igru uvode nacionalne armije i okončavaju se, odnosno nalaze svoj vrhunac u golemim kolektivnim klaonicama. Može se uočiti, vjerujem, sličan fenomen za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Teško je u čitavoj povijesti pronaći klaonicu koja se može usporediti s onom iz Drugoga svjetskog rata, a upravo su u tom periodu, u to vrijeme, započeli veliki programi društvene zaštite, javnoga zdravlja i medicinskoga zbrinjavanja. Upravo je u to vrijeme bio objavljen, ako već ne i prihvaćen, Beveridgeov plan. Ta bi se koincidencija mogla svesti na jedan slogan: Samo naprijed, koljite se, a mi vam obećavamo dug i ugodan život. Životno osiguranje ide zajedno s poretkom smrti.

Istodobno postojanje, unutar političkih struktura, užasnih strojeva za uništenje i institucija posvećenih zaštiti individualnoga života, zbunjujuća je stvar

1 Frank (J. P.), *System einer vollständigen Medicinischen Polizey*, Mannheim, C. F. Schwann, 1780–1790., 4 vol.

koja zaslužuje istraživanje. To je jedna od središnjih antinomija našega političkog uma. Želio bih se udubiti upravo u tu antinomiju naše političke racionalnosti. Niti su kolektivne klaonice bile učinak, rezultat ili logička posljedica naše racionalnosti, niti je država imala obvezu preuzeti skrb o individuuama, budući da ima pravo ubijati milijune ljudi. Još manje želim negirati da su kolektivne klaonice, odnosno društvena zaštita imale ekonomska objašnjenja ili afektivne motivacije.

Oprostite mi što se vraćam na istu točku: misleća smo bića. Drugim riječima, kada smo ubijali ili bivali ubijani, kada smo vodili rat ili tražili pomoć kao nezaposleni, kada smo glasovali za ili protiv vlade koja kreše budžet za društveno osiguranje i povećava vojne troškove, nismo manje bili misleća bića, a sve smo to zacijelo činili u ime općih pravila ponašanja, ali i na temelju određene povijesne racionalnosti. Upravo bih tu racionalnost, kao i igru života i smrti, okvir koje ona definira, želio proučavati u povijesnoj perspektivi. Taj se tip racionalnosti, koji konstituira jednu od bitnih značajki moderne političke racionalnosti, razvijao u 17. i 18. stoljeću kroz opću ideju »državnoga razloga«, kao i kroz navlastiti skup tehnika upravljanja koje su se, u to doba, u posve osobitom smislu nazivale policijom.

Počnimo s »državnim razlogom«. Podsjetit ću ukratko na nekoliko definicija koje uzimljem od talijanskih i njemačkih autora. Krajem 16. stoljeća jedan talijanski pravnik, Botero, daje ovu definiciju državnoga razloga: »Savršeno poznavanje sredstava putem kojih se države stvaraju, jačaju, traju i uvećavaju se.«² Drugi Talijan, Palazzo, početkom 17. stoljeća piše (*Discorso del governo e della ragione vera di Stato*, 1606)³: »Državni je razlog metoda ili umijeće koje nam omogućuje otkriti kako da zavladaју red, odnosno mir unutar Republike.« A Chemnitz, njemački autor iz sredine 17. stoljeća (*De ratione Status*, 1647)⁴ daje ovu definiciju: »Neka politička razmatranja nužna za sve javne poslove, odluke i projekte, jedini cilj kojih jest očuvanje, ekspanzija i sreća države« — dobro upamtite ove riječi: očuvanje države, ekspanzija države i sreća države — »u koju svrhu se rabe najrapidnija i najprikladnija sredstva.«

Zaustavimo se na nekim zajedničkim značajkama ovih definicija. Ponajprije, državni je razlog smatran nekakvim »umijećem«, to jest tehnikom koja je sukladna stanovitim pravilima. Ta se pravila ne tiču samo običaja ili tradicije, nego i određene racionalne spoznaje. U našem vremenu izričaj »državni razlog«, vi to znate, evocira samovolju, odnosno nasilje. No, svojevremeno se pod

2 Botero (G.), *Della ragione di Stato dieci libri*, Roma, V. Pellagallo, 1590 (*Raison et Gouvernement d'État en dix livres*, trad. G. Chappuys, Paris, Chaudière, 1599).

3 Palazzo (G. A.), *Discorso del governo e della ragione vera di Stato*, Venetia, de Franceschi, 1606 (*Discours du gouvernement et de la raison vraie d'État*, trad. A. de Vallières, Douay, B. Bellère, 1611).

4 Chemnirz (B. P. von), *Dissertatio de ratione Status in imperio nostro romano germanico*, Freistadii, 1647.

tim podrazumijevala racionalnost svojstvena umijeću vladanja državom. Odakle to umijeće vladanja izvlači svoj *raison d'être*? Odgovor na to pitanje izazvao je skandal u političkom mišljenju koje se radalo u praskozorje 17. stoljeća. A ipak, prema autorima koje sam citirao, odgovor je jako jednostavan. Umijeće je vladanja racionalno pod uvjetom da uočava narav onoga čime vlada, drugim riječima, narav same države.

No, izreći takvu jednu bjelodanost, takvu jednu površnost, značilo je, zapravo, ujedno prekinuti s dvije protustavljene tradicije: s kršćanskom tradicijom i s Machiavellijevom teorijom. Kršćanska je tradicija težila da vlast, kako bi u osnovi bila ispravna, poštuje čitav jedan sustav zakona: ljudskih, prirodnih i Božjih.

S tim u svezi postoji jedan otkroviteljski tekst svetoga Tome u kojemu on objašnjava da u vladanju svojim kraljevstvom kralj treba nasljedovati Božje upravljanje prirodom. Kralj treba zasnovati gradove točno onako kako je Bog stvorio svijet; mora čovjeka voditi prema njegovoj svrsi onako kako to Bog čini s prirodnim bićima. A koja je svrha čovjeka? Fizičko zdravlje? Ne, odgovara sveti Toma. Kada bi zdravlje tijela bilo svrha čovjeka, bio bi potreban samo liječnik, ne kralj. Bogatstvo? Još manje. U tomu bi slučaju bio dostatan poslovođa. Istina? Ni to, odgovara sveti Toma, jer za pronalaženje istine nije potreban kralj nego učitelj. Čovjeku je potreban netko tko je kadar otvoriti put prema nebeskoj sreći ravnajući se, ovdje dolje, prema onomu što je *honestum*. Upravo kralju pripada vođenje čovjeka prema *honestumu* kao prema njegovoj prirodnoj i Božjoj svrsi.

Model racionalne vladavine drag svetom Tomu nije ni najmanje politički, dočim se u 16. i 17. stoljeću istu drugi nazivi za državni razlog, za načela koja su u stanju konkretno voditi vladavinu. Zanimanje za prirodne ili božanske svrhe čovjeka nije veće od zanimanja za to što je država.

Državni razlog tako se našao protustavljen drugoj vrsti analize. U *Vladaru* Machiavellijev problem jest kako se neka provincija ili teritorij, dobiveni nasljeđem ili osvajanjem, mogu zaštititi od unutarnjih, odnosno izvanjskih protivnika. Čitava Machiavellijeva analiza pokušava odrediti ono što učvršćuje svezu između vladara i države, dočim se početkom 17. stoljeća, kroz pojam državnoga razloga, postavlja problem samog postojanja i naravi toga novog entiteta kakav je država. Upravo su stoga teoretičari državnoga razloga nastojali ostati što dalje od Machiavellija: ovaj je tada uživao vrlo lošu reputaciju i svoj problem nisu mogli prepoznati u njegovu, koji nije bio problem države nego odnosa između vladara–kralja i njegova teritorija i naroda. Unatoč svim pretpostavkama oko Vladara i Machiavellijeva djela, državni je razlog važan miljo-kaz za pojavu jednoga krajnje različnog tipa racionalnosti od onoga tipa koji je svojstven Machiavellijevoj zamisli. Cilj je toga novog umijeća vladanja upravo da ne ojača moć vladara. Posrijedi je konsolidacija same države.

Rezimirajući, možemo reći da državni razlog ne upućuje ni na Božju mudrost, niti na vladarev razlog, odnosno njegove strategije. On se odnosi na državu, na njezinu narav i njezinu vlastitu racionalnost. Ta teza — da je cilj vladanja ojačati državu — implicira različne ideje kojima je, vjerujem, značajno baviti se kako bi se pratio zamah i razviće naše moderne političke racionalnosti.

Prva se od tih ideja tiče posve novoga odnosa koji se uspostavlja između politike kao prakse i politike kao znanja. Ona se odnosi na mogućnost navlastitoga političkog znanja. Prema svetom Tomi, kralju je bilo dostatno pokazati se kreposnim. Vladar grada, u platonovskoj *Politeji*, trebao je biti filozof. Po prvi put čovjek koji treba upravljati drugima u okviru države treba biti političar; mora se moći osloniti na navlastitu nadležnost i navlastito političko znanje.

Država je stvar koja postoji za sebe. Ona je svojevrstan prirodni objekt, čak i ako pravnici nastoje spoznati kako se može konstituirati na legitiman način. Po sebi samoj država je neki poredak stvari, a političko ga znanje razlučuje od pravničkih refleksija. Političko znanje ne obrađuje ni prava naroda, niti ljudske ili božanske zakone, nego narav države kojom se mora vladati. Vladanje je moguće samo kada se zna snaga države: upravo se putem toga znanja država može držati u redu. Potrebno je upoznati moć države i sredstva za njezino uvećanje, kao i snagu i moć drugih, suparničkih država. Država mora motriti i na druge države. Vladanje se, dakle, ne smije ograničiti samo na primjenu općih načela uma, mudrosti i razboritosti. Navlastito je znanje nužno: jedno konkretno, precizno i odmjereno znanje koje se odnosi na moć države. Umijeće vladanja, karakteristično za državni razlog, blisko je povezano s razvićem onoga što se tada nazivalo političkom aritmetikom — to jest znanja koje je davalo političku nadležnost. Drugo je ime te političke aritmetike, vi to vrlo dobro znate, bilo statistika, statistika koja nije imala ništa s vjerojatnošću, ali je bila povezana s poznavanjem države, s poznavanjem sile kojom su raspolagale različne države.

Druga važna točka što proishodi iz te ideje državnoga razloga nije drugo do pojava posvema novih odnosa između politike i povijesti. U toj perspektivi istinska narav države nije više shvaćena kao ravnoteža između više elemenata koje samo jedan dobar zakon može držati zajedno. Ona se tada pojavljuje kao skup sila i aduta koji su kadri biti uvećani ili oslabljeni, već prema politici koju vode vlade. Važno je uvećati te snage, budući da se svaka država nalazi u stalnom suparništvu s drugim zemljama, drugim nacijama i drugim državama, tako da svaka država, pred sobom, nije ništa drugo doli beskonačna budućnost borbi, ili barem nadmetanja, sa sličnim državama. Tijekom čitavoga srednjovjekovlja dominirala je ideja da će jednoga dana sva zemaljska kraljevstva biti ujedinjena u posljednjem Carstvu neposredno prije Kristovoga povratka. Početkom 17. stoljeća od te dobro znane ideje ostao je još samo san, koji je bio

jedno od glavnih značajki političkoga, odnosno povijesno-političkoga mišljenja tijekom srednjovjekovlja. Taj je projekt obnove Rimskoga Carstva iščeznuo za-
vazda. Uбудуće, politika će se morati baviti ireduktibilnim mnoštvom država
koje se bore i sučeljavaju u ograničenoj povijesti.

Treća ideja koju bismo mogli izvući iz tog pojma državnoga razloga jest
sljedeća: budući da je država svoja vlastita svrha i budući da isključivi cilj
vladā mora biti ne samo očuvanje nego i stalno jačanje i razviće snaga države,
jasno je da se vlade ne mogu skrbiti za individue; ili, prije, vlade se njima
mogu baviti — ono što individue čine, njihovim životom, smrću, njihovom ak-
tivnošću, individualnim ponašanjem, poslom i tako dalje — samo u mjeri u
kojoj individue predstavljaju nekakav interes u tom cilju. Rekao bih da u tom
tipu analize odnosa između individue i države, individua zanima državu samo
u mjeri u kojoj može učiniti nešto za moć države. No u toj perspektivi postoji
jedan element koji bismo mogli definirati kao svojevrsan politički marginali-
zam, stoga što je tu posrijedi politička korist. S točke motrišta države indivi-
dua postoji samo ukoliko može unijeti neku promjenu — ma koliko ta promje-
na bila mala — u državnu moć, bilo to u pozitivnom ili negativnom smjeru.
Država se, dakle, bavi individuum samo u mjeri u kojoj ovaj može unijeti tak-
vu jednu promjenu. Stoga država od individue čas traži da živi, da radi, da
proizvodi i da troši, čas od nje traži da umre.

Te su ideje očito srodne s drugim jednim skupom ideja koje možemo pro-
naći u grčkoj filozofiji. Istinu govoreći, pozivanje je na grčke gradove vrlo često
u političkoj literaturi s početka 17. stoljeća. No, vjerujem da mali broj sličnih
tema skriva nešto upravo različito od onoga što je na djelu u toj novoj poli-
tičkoj teoriji. U modernoj državi, zapravo, marginalistička integracija indivi-
dua u korist države ne zadobiva obličje etničke zajednice karakteristične za
grčki grad. U toj se novoj političkoj racionalnosti integracija zadobiva uz po-
moć naročite tehnike koja se nazivlje — *policijom*.

Ovdje dotičemo problem koji bih želio analizirati u nekom budućem radu:
koja se vrsta političke tehnike i koja tehnika vladanja pokreću, koriste i razvi-
jaju u općem okviru državnoga razloga kako bi se od individue stvorio bitan
element za državu? Najčešće, kada analiziramo ulogu države u našem društvu,
ili se usredotočujemo na institucije — vojsku, javne funkcije, birokraciju i tako
dalje — i tip osoba koje njima upravljaju, analiziramo ili teorije ili ideologije
koje su stvorene da bi opravdale, odnosno legitimirale postojanje države.

Ono što tražim, naprotiv, to su tehnike, prakse koje daju konkretno obličje
toj novoj političkoj racionalnosti i tom novom tipu odnosa između društvenog
entiteta i individue. Jako iznenađuje što se, barem u zemljama kakve su Nje-
mačka i Francuska, gdje se radi različitih razloga problem države držao naj-
višim, našlo ljudi koji su priznali nužnost definiranja, opisa i vrlo eksplicitno-
ga organiziranja te nove tehnologije moći, nove tehnike koje omogućuju inte-
griranje individue u društveni entitet. Oni su se divili toj nužnosti i dali su joj

ime: *police* na francuskom, *Polizei* na njemačkom. (Mislim da *police* na engleskom ima veoma različit smisao.) Na nama je pokušati dati ponajbolju definiciju onoga što se razumije tom francuskom i tom njemačkom riječju: *police* i *Polizei*.

Smisao je, međutim, zbunjujući, jer se, barem od 19. stoljeća do danas, te riječi rabe kako bi označile posve drugu stvar, odnosno preciznije, instituciju koja, barem u Francuskoj i Njemačkoj — ne znam kako je bilo u Sjedinjenim Državama — nije svagda uživala sjajnu reputaciju. No, od kraja 16. do kraja 18. stoljeća, izričaji *police* i *Polizei* imali su ujedno i vrlo širok i vrlo precizan smisao. Kada se u to vrijeme govorilo o policiji, govorilo se o navlastitim tehnikama koje su vladi, u okviru države, omogućavale upravljanje pukom a da pri tomu ne izgubi iz vida veliku korist individue za svijet.

Da bi se malo preciznije analizirala ta nova tehnologija vladanja, vjerujem da je bolje zahvatiti u tri najviše forme kojima se svaka tehnologija može zagrnuti tijekom svojega razvika i svoje povijesti: san, odnosno, bolje, utopija; potom praksa u kojoj pravila uređuju istinske institucije; i na posljatku akademski disciplina.

Louis Turquet de Mayerne nudi, početkom 17. stoljeća, dobar primjer mišljenja toga vremena o utopijskoj ili univerzalnoj tehnici vladanja. U svojem djelu *Aristo-demokratska monarhija* (1611)⁵, predlaže specijalizaciju izvršne vlasti i moći policije, budući da je zadaća ovdje paziti na poštivanje građanskoga života i javnog ćudoređa.

Turquet je predlagao da se u svakoj provinciji stvore četiri policijska savjeta zadužena za održanje javnoga reda. Dva bi se starala za ljude; druga dva za dobra. Prvi bi savjet trebao paziti na pozitivne, aktivne i produktivne aspekte života. Drugim riječima, bavio bi se obrazovanjem, s velikom preciznošću bi utvrđivao sklonosti i sposobnosti svake individue. Procjenjivao bi sposobnosti djece od samoga početka njihova života: svaka osoba koja ima više od 25 godina morala bi biti upisana u registar s naznakom svojih sposobnosti i zanimanja; ostali bi se smatrali talogom društva.

Drugi bi se savjet bavio negativnim aspektima života: siromašnima, udovicama, siročadi, starcima, svima kojima je potrebna pomoć; on bi također trebao rješavati slučajeve osoba kojima je dodijeljen neki posao, ali koje bi se mogle pokazati neposlušnima, potom onih aktivnosti koje zahtijevaju novčanu pomoć, a i obavljao bi poslove ureda za poklone ili financijske zajmove siromašnima. Također bi se starao za javno zdravlje — bolesti, epidemije — za nesreće kao što su požari ili poplave i organizirao bi svojevrsno osiguranje za ljude koje treba zaštititi od takvih nesreća.

5 Turquet de Mayerne (L.), *La Monarchie aristo-démocratique, ou le gouvernement composé des trois formes de légitimes républiques*, Paris, 1611.

Treći bi se savjet specijalizirao za trgovinu i manufakturne proizvode. Morao bi ukazati na to što je potrebno proizvoditi i kako to uraditi, ali bi također kontrolirao tržište i trgovinu — što je bila tradicionalna uloga policije. Četvrti bi se savjet starao za županiju, to jest teritorij i prostor, za privatna dobra i ostavštinu, donacije i javne prodaje, ne zaboravljajući vlastelinska prava, puteve, rijeke, javne zgrade itd.

Po mnogočemu je taj tekst sličan mnogobrojnim političkim utopijama iz toga vremena, pa čak i onima iz 16. stoljeća. No on je isto tako pisan u vrijeme velikih teorijskih rasprava o državnom razlogu i administrativnoj organizaciji monarhija. On je značajan predstavnik onoga što bi u duhu epohe morala biti država kojom se dobro upravlja.

Što pokazuje taj tekst? Pokazuje ponajprije da se »policija« pojavila kao administracija koja upravlja državom zajedno s pravosuđem, vojskom i financijskom upravom. Zapravo, policija ipak obuhvaća sva ta druga upravna tijela i, kako to tumači Turquet, proširuje svoje aktivnosti na sva stanja, na sve što ljudi rade ili poduzimaju. Njezina domena podrazumijeva pravosuđe, financije i vojsku⁶.

Tako u toj utopiji policija obuhvaća sve, ali s krajnje navlastita motrišta. Ljudi i stvari se tu promatraju u njihovim odnosima. Ono što zanima policiju upravo je koegzistencija ljudi na jednoj teritoriji, njihovi vlasnički odnosi, što oni proizvode, što se razmjenjuje na trgu i tako dalje. Nju interesira i način na koji ljudi žive, njihove bolesti i nesreće kojima se izlažu. Jednom riječju, policija nadzire život, aktivnoga i produktivnog čovjeka. Turquet rabi veoma značajan izraz: čovjek je istinski predmet policije, tvrdi ukratko.⁷

Naravno, pomalo se pribojavam da ne pomislite kako sam skovao taj izraz jedino u cilju iznalaženja nekih od provokativnih aforizama kojima se, recimo tako, ne mogu oduprijeti, no ovdje je naprosto posrijedi navod. Teško je povjerovati da sam upravo rekao kako je čovjek samo nusprodukt policije. U toj je ideji čovjeka, koji je istinski predmet policije, značajna povijesna promjena odnošaja između vlasti i individue. Rekao bih, ne ulazeći u detalje, da su feudalnu vlast činili odnosi između pravnih subjekata ukoliko su oni bili zahvaćeni angažmanom, dočim se s tom novom policijskom državom vlast zacijelo počinje baviti individuama u ulozi njihova pravnog statusa, ali i kao ljudi — živim bićima koje rade i trguju.

Prijeđimo sada sa snova na realitet i prakse upravljanja. Postoji jedan francuski priručnik s početka 18. stoljeća koji nam daje sustavan pregled velikih policijskih propisa francuskoga kraljevstva. Posrijedi je svojevrsan priručnik ili sustavna enciklopedija za uporabu, koju je sačinila država. Autor Nicolas de Lamare sačinjava tu policijsku enciklopediju (*Traité de la police*, 1705)

6 Ibid., knjiga I, p. 19.

7 Ibid.

u jedanaest poglavlja⁸. Prvo se bavi religijom; drugo ćudoređem; treće zdravljem; četvrto opskrbom; peto putovima, mostovima i javnim zgradama; šesto javnom sigurnošću; sedmo slobodnim umijećima (uopće, umjetnostima i znanostima); osmo trgovinom; deveto radionicama; deseto domaćinstvima i radnicima za grube poslove; i jedanaesto siromašnima. Takva je za Lamarea kao i za njegove sljedbenike bila administrativna praksa Francuske. Upravo je takva, dakle, i bila domena policije, od religije do siromašnih, uz ćudoređe, zdravlje, slobodna umijeća. Istu ćete klasifikaciju pronaći u većini raspri ili priručnika vezanih za policiju. Kao i u Turquetovoj utopiji, s iznimkom vojske, pravosuđa u striktnom smislu te riječi i direktnih nameta, policija očito bdi nad svime.

No, što je s te točke motrišta sa stvarnom francuskom administrativnom praksom? Koja je logika bila na djelu iza intervencije u religioznim obredima, tehnikama proizvodnje niskoga stupnja, intelektualnom životu i mreži putova? De Lamareov se odgovor čini malo neodlučnim. Čas precizira da se »policija stara za sve ono što se tiče sreće ljudi«⁹, čas naznačuje da »se policija stara za sve što uređuje društvo«¹⁰ — a pod društvom razumije društvene odnose »koji dominiraju među ljudima«¹¹. Kadšto tvrdi da se policija stara o živim bićima. Želio bih se zadržati na toj definiciji stoga što je ona najoriginalnija i stoga što, vjerujem, osvjetljava druge dvije. Uostalom, na toj definiciji inzistira i sam Lamare. Evo, dakle, njegovih zamjedbi o jedanaest predmeta policije. Policija se bavi religijom, dakako ne s motrišta dogmatske istine, nego s točke motrišta ćudoredne kakvoće života. Skrbeći za zdravlje i za opskrbu hranom, nastoji očuvati život; kada je posrijedi trgovina, kada su posrijedi radionice, radnici, siromašni i javni red, bavi se udobnošću života. Brinući se za kazalište, literaturu, priredbe, njezin su predmet upravo životni užici. Ukratko, predmet je policije život. Prijeko potrebite, korisne i suvišne: takva su tri tipa stvari koje su nam potrebne, odnosno koje možemo rabiti u našem životu. Zadaća je policije da ljudima osigura preživljavanje, život, ili da čine više nego da samo prežive ili žive.

To usustavljenje francuske administrativne prakse čini mi se značajnima iz različitih razloga. Na prvom mjestu, kao što to možete vidjeti, nastoji klasirati potrebe — što je, naravno, stara filozofijska tradicija — ali s tehničkim projektom određenja korelacije između razina korisnosti za individue i razina korisnosti za državu. Teza je De Lamareova djela, u osnovi, da ono što je suvišno za individue može biti prijeko potrebno za državu, i obrnuto. Druga je značajna točka da De Lamare od ljudske sreće pravi politički predmet. Vrlo

8 T. I, knjiga I, poglavlje I, p. 4.

9 Ibid., predgovor, p. II.

10 Ibid., knjiga I, poglavlje I, p. 2.

11 Ibid., p. 4.

dobro znam da su, od početaka političke filozofije u zapadnjačkim zemljama, svi znali i govorili da stalni cilj vlada mora biti sreća ljudi, ali sreća koja je posrijedi čini se rezultatom, odnosno učinkom doista dobra vladanja. Odsad, sreća nije samo jednostavni učinak. Sreća je individua nužnost da bi država preživjela i razvijala se. To je uvjet, instrument, a ne jednostavno posljedica. Sreća ljudi postaje element moći države. Na trećem mjestu, De Lamare tvrdi da se država mora baviti ne samo ljudima ili mnoštvom ljudi koji žive zajedno, nego i društvom. Društvo i ljudi kao društvena bića, jake individue u svim svojim društvenim odnosima: odsada je to istinski predmet policije.

Upravo je tada, *last but not least*, »policija« postala disciplinom. Nije se radilo jednostavno o konkretnoj administrativnoj praksi ili o snu, nego o disciplini u akademskom smislu toga izričaja. Ona se pod imenom *Polizeiwissenschaft* izučavala na raznim njemačkim sveučilištima, napose u Göttingenu. Sveučilište je u Göttingenu trebalo biti od kapitalnoga značenja za političku povijest Europe, budući da su se upravo na njemu obrazovali pruski, austrijski i ruski dužnosnici — oni kojima je bilo namijenjeno obaviti reforme Josipa II. ili Katarine Velike. I više Francuza, posebice u Napoleonovu okružju, poznavalo je doktrine *Polizeiwissenschaft*-a.

Najvažniji dokument kojim raspolazemo i koji se tiče obučavanja policije jest svojevrsni priručnik *Polizeiwissenschaft*-a. Posrijedi su *Načela policije* od Von Justija¹². U tom djelu, u tom priručniku namijenjenom studentima, zadaća se policije definira kao i kod De Lamarea — brinuti se o individuama koje žive u društvu. Justi, međutim, svoje djelo organizira na sasvim drukčiji način. Počinje proučavanjem onoga što nazivlje »osnovnim dobrima države«, to jest njezinim teritorijem. Razmatra je s dva aspekta: kako je nastanjena (gradovi i sela) i tko su njezini stanovnici (broj, demografski rast, zdravlja, smrtnost, imigracije itd.). Potom Von Justi analizira »dobra i učinke«, to jest trgovinu, izradu dobara, kao i njihov promet, što dovodi do problema koji se tiču njihove cijene, vrijednosti i novca. Naposljetku, posljednji dio njegove studije posvećen je vladanju individua: njihovom ćudoređu, njihovim profesionalnim sposobnostima, njihovu poštenju i poštivanju zakona.

Prema mojemu mišljenju, Justijevo je djelo puno produbljeniji dokaz evolucije problema policije nego De Lamareov uvod u njegov priručnik. Ima raznih razloga za to. Prvo, Von Justi ustanovljava značajnu razliku između onoga što nazivlje policijom (*die Polizei*) i onoga što nazivlje politikom (*die Politik*). *Die Politik* je zapravo u njegovim očima negativna zadaća države. Ta se zadaća za državu sastoji u borbi kako protiv unutarnjih tako i protiv izvanjskih neprijatelja; protiv prvih se koristi zakon, protiv drugih vojska. Zauzvrat, *Polizei* ima pozitivnu zadaću i njezini instrumenti nisu više oružja poput zakona, obrane ili zabrane. Cilj je policije stalno uvećavati život i moć države.

12 Justi (J. H. von), *Grundsätze der Polizey-Wissenschaft*, Göttingen, Van den Hoecks, 1756.

Policija upravlja ne putem zakona nego miješajući se na navlastit, stalan i pozitivan način u vladanje individua. Čak i ako je semantička razlika između *Politik*, koja preuzima negativne zadaće, i *Polizei*, koja osigurava pozitivne zadaće, gotovo nestala iz političkoga govora i rječnika, problem stalne intervencije države u društveni život, čak i bez forme zakona, karakterističan je za našu modernu politiku i političku problematiku. Raspra koja se od kraja 18. stoljeća vodi o liberalizmu, *Polizeistaat*, *Rechtsstaat*, o pravnoj državi i tako dalje, ima svoje podrijetlo u tom problemu pozitivnih i negativnih zadaća države, u mogućnosti da država preuzme samo negativne zadaće, isključujući svaku pozitivnu zadaću, bez moći uplitanja u ponašanje ljudi.

U toj von Justijevoj zamisli postoji druga jedna važna točka koja je morala duboko utjecati na sav politički i administrativni personal europskih zemalja s kraja i početka 19. stoljeća. Jedan od glavnih pojmova Von Justijeva djela jest pojam stanovništva i vjerujem da bismo taj pojam uzalud tražili u bilo kojoj drugoj raspi o policiji. Vrlo dobro znam da Von Justi nije izmislio ni taj pojam niti tu riječ, no vrijedi truda zabilježiti da pod riječju stanovništvo Von Justi razumije ono što su demografi toga vremena upravo bili otkrili. U njegovom duhu, fizički ili ekonomski elementi države, uzeti u njihovoj cjelini, sačinjavaju sredinu kojoj je stanovništvo podčinjeno i koja, recipročno, ovisi od stanovništva. Doduše, Turquet i utopisti njegovoga tipa govorili su o rijekama, šumama i poljima itd., ali su ih prije svega promatrali kao elemente koji mogu donijeti takse i dobit. Za Von Justija, naprotiv, stanovništvo i sredina stalno održavaju uzajaman i živ odnos, a na državi je da uređuje te uzajamne i žive odnose između ta dva tipa živih bića. Mogli bismo reći da krajem 18. stoljeća stanovništvo postaje istinskim predmetom policije; ili, drugim riječima, država se ponajprije mora starati o ljudima kao stanovništvu. Ona svoju vlast/moć sprovodi na živim bićima kao živim bićima, pa je njezina politika, prema tomu, nužno biopolitika. Ukoliko država, u vlastitom interesu, ne skrbi o stanovništvu, ona ga, prema potrebi, može masakrirati. Tanatopolitika je tako naličje biopolitike.

Vrlo dobro znam da su ovo samo skicirani projekti i da su samo povučene crte u kojemu smjeru bi se ti projekti kretali. Od Boteroa do Von Justija, od kraja 16. do početka 18. stoljeća, možemo barem pretpostaviti kakvo je bilo razviće političke racionalnosti vezano za političku tehnologiju. Od ideje da država ima vlastitu narav i vlastitu svrhu, do ideje čovjeka shvaćena kao živa individua, odnosno element stanovništva koji je u odnosu sa sredinom, možemo pratiti sve veće uplitanje države u život individua, narastajuću važnost problema života za političku moć i razviće mogućih polja za društvene i humanističke znanosti, ukoliko uzimlju u obzir probleme individualnoga ponašanja unutar stanovništva i odnose između živa stanovništva i njegove sredine.

Dopustite mi sada kratki rezime svojega govora. Ponajprije, moguće je analizirati političku racionalnost, kao što se može analizirati i bilo koja druga

znanstvena racionalnost. Naravno, ta se politička racionalnost vezuje za druga oblička racionalnosti. Njezino razviće umnogome ovisi od ekonomskih, društvenih, kulturnih i tehničkih procesa. Ona se svagda utjelovljuje u institucijama i strategijama i ima vlastitu specifiku. Budući da je politička racionalnost korijen velikoga broja postulata, bjelodanosti svih vrsta, institucija i ideja koje držimo stečenima, dvostruko je značajno — i s teorijskoga i s praktičnog motrišta — slijediti tu povijesnu kritiku, tu povijesnu analitiku naše političke racionalnosti koja je nešto malo različita od raspri koje se tiču političkih teorija, ali i razilaženja političkih izbora. Neuspjeh velikih političkih teorija danas ne smije preći u ne-političko mišljenje, nego u istraživanje koje se odnosi na ono što je bio naš način promišljanja svakodnevne politike tijekom ovoga stoljeća.

Rekao bih da u svakodnevnoj političkoj racionalnosti razlog neuspjeha velikih političkih teorija ne leži ni u politici niti u teorijama, nego u tipu racionalnosti u kojima su ukorijenjene. U toj perspektivi glavna značajka naše moderne racionalnosti nije ni stvaranje države, najhladnijeg od svih hladnih čudovišta, ni uzlet građanskoga individualizma. Ne bih čak rekao ni da je to stalni napor integriranja individua u političku cjelinu. Glavna se značajka naše političke racionalnosti, prema mojem mišljenju, nahodi u sljedećem: ta integracija individua u zajednicu, odnosno cjelinu, rezultira permanentnom korelacijom između svagda prenaplašene individualizacije i konsolidacije te cjeline. S te točke motrišta možemo razumjeti poradi čega antinomija pravo/poredak omogućuje modernu političku racionalnost.

Pravo, prema definiciji, svagda upućuje na pravni sustav, dočim se poredak odnosi na administrativni sustav, preciznije na državni poredak — što je vrlo egzaktno bila ideja tih utopista u praskozorje 17. stoljeća, ali i vrlo realnih upravljača 18. stoljeća. San tih ljudi o pomirbi prava i poretka mora, vjerujem, ostati san. Nemoguće je pomiriti pravo i poredak stoga što se takav pokušaj može provesti jedino u formi integracije prava u državni poredak.

Moja posljednja zamjedba: ne bismo smjeli odvojiti, vi to dobro vidite, pojavu društvene znanosti od uzleta te nove političke racionalnosti, niti od te nove političke tehnologije. Svatko zna da je etnologija rođena iz kolonizacije (što ne znači da je imperijalistička znanost); na isti način, ako je čovjek — mi, bića života, riječi i rada — postao predmetom za razne druge znanosti, vjerujem da je potrebno iskati tomu razlog, ali ne u ideologiji, nego u postojanju te političke tehnologije koju smo stvorili u srcu naših društava.

Michel Foucault, *La technologie politique des individus* [1982] in D. Defert et F. Ewald (dir.), *Dits et Écrits 1954–1988.*, volume IV. Paris, Éditions Gallimard, pp. 813–828.

S francuskoga preveo MARIO KOPIC

Michel Foucault

Seksualnost i moć

282

Želio bih ponajprije zahvaliti odgovornima na Sveučilištu u Tokiju što su mi omogućili doći i s vama održati ovaj skup, koji bih radije razumio kao seminar tijekom kojega se može diskutirati, postavljati pitanja i nastojati na njih odgovoriti, pri čemu bi prednost imalo postavljanje pitanja nad nužnim nalaženjem odgovora. Želio bih se napose zahvaliti gospodinu Watanabeu, s kojim sam toliko godina u kontaktu, koji me obavještava o japanskim događajima, koji se susreće sa mnom prilikom svojih posjeta Francuskoj i o meni se očinski, ili majčinski, skrbi tijekom mojih posjeta Japanu, i doista ne znam kako mu izraziti sve moje priznanje za sve ono što je učinio i nastavlja činiti za mene...

Na bih vam danas želio prezentirati stanje svojega trenutnog rada, nego radije hipoteze. Trenutno se bavim jednom vrstom povijesti seksualnosti u svezi koje sam obećao, s ponajvećom neoprežnošću, da će obuhvatiti šest to-mova. Nadam se, dakako, da neću stići do kraja, no ipak vjerujem, i dalje mi se tako čini, da se oko toga problema povijesti seksualnosti grupira niz značaj-nih pitanja, odnosno pitanja koja bi mogla biti značajna ukoliko bi se njima na primjeren način pristupilo. Nisam siguran da ću njima pristupiti na prim-jeren način, no možda se ipak isplati postaviti ih, unatoč svim teškoćama.

Zašto se prihvatiti povijesti seksualnosti? Za mene to znači sljedeće: na mene je snažan dojam ostavila činjenica da su Freud i psihoanaliza svoje povi-jesno polazište — svoje polazište uopće — imali u jednom fenomenu koji je na kraju 19. stoljeća bio od velike važnosti u psihijatriji i čak u društvu u cjelini, u zapadnjačkoj kulturi. Taj singularni, gotovo marginalan fenomen, fascinirao je tada liječnike i istraživače uopće, one koji su se na jedan ili drugi način za-nimali za velike probleme psihologije. Taj je fenomen bio histerija. Ostavimo postrani, dopustite li, medicinski problem histerije u užem smislu, problem histerije u biti karakterizira fenomen zaborava, fenomen samonerazumijeva-nja (*méconnaissance*) subjekta, subjekta koji je mogao, s nastupom svojeg hi-steričnog sindroma, ignorirati čitav dio svoje prošlosti ili čitav dio vlastita tije-

la. Freud je pokazao da je to samonerazumijevanje subjekta bilo mjesto na kojemu se usidrila psihoanaliza, da je u slučaju nerazumijevanja subjekta posrijedi ne zapravo nerazumijevanje sebstva općenito gledano, nego nerazumijevanje vlastite želje ili vlastite seksualnosti, upotrijebimo li riječ koja ovdje možda ne odgovara ponajbolje. Na početku, dakle, stoji činjenica da subjekt ne razumije vlastitu želju. Tu imamo polazište psihoanalize i Freud je nadalje to subjektovo nerazumijevanje vlastite želje učinio, odnosno aplicirao kao opće sredstvo kako teorijske analize tako i praktičnog istraživanja te bolesti.

Što je posrijedi u slučaju tog nerazumijevanja vlastite želje? Freudu ne bi teško padalo postavljanje ovoga pitanja. Kolikogod taj problem može biti plodan, meni se ipak čini da postoji još jedan fenomen koji je gotovo inverzija navedenoga, fenomen koji me je osupnuo i koji bi se mogao nazvati (tu bih molio profesore francuskog jezika da zatvore uši, jer ću upotrijebiti riječ koja ne postoji) — fenomen nad-znanja (*sur-savoir*) — hoću reći znanja koje je na stanovit način prekomjerno, napuhano, znanje o seksualnosti koje je istodobno intenzivno i ekstenzivno, ne samo na individualnom nego i na kulturnom planu, na društvenom planu, u teorijskoj ili simplificiranoj formi. Rekao bih da je zapadnjačka kultura bila pod jakim dojmom jedne vrste razvitka, hiper-razvitka diskursa seksualnosti, teorije seksualnosti, znanosti o seksualnosti, znanja o seksualnosti.

Možda bi se moglo reći da je u zapadnjačkim društvima postojao na kraju 19. stoljeća jedan veoma važan dvostrani fenomen, koji je s jedne strane bio opći, ali koji se mogao samo na individualnoj razini dokazati — subjektovo nerazumijevanje vlastite želje, što se napose očitovalo u histeriji i, s druge strane, fenomen kulturnog, društvenog, znanstvenog, teorijskog nad-znanja o seksualnosti. Oba ta fenomena, nerazumijevanja seksualnosti od strane samoga subjekta i nad-znanje o seksualnosti u društvu, nisu protuslovni. Oni zapravo koegzistiraju na Zapadu i jedan se od problema sastoji nedvojbeno u tome da je u društvu kao što je naše postojala kako ta teorijska, spekulativna i analitička produkcija diskursa seksualnosti na općoj kulturnoj razini i istodobno s tim subjektovo nerazumijevanje vlastite seksualnosti.

Kao što znate, psihoanaliza nije odgovorila neposredno na to pitanje. Ne vjerujem da se s pravom može reći da se ona nije posvetila tom problemu, nego da ga ona nije posve izgubila iz vida; psihoanaliza naginje tvrdnji da je ta produkcija, ta teorijska, diskurzivna nad-produkcija znanja o seksualnosti u zapadnjačkim društvima u stvarnosti bila samo produkt, rezultat jednog nerazumijevanja seksualnosti, koje se odigravalo na razini pojedinca i u samom subjektu. Još bolje, vjerujem da bi psihoanaliza rekla: ta društvena produkcija diskursa o seksualnosti, diskursa koji su bili i manjkavi, iracionalni, afektivni i mitološki diskursi, postoji upravo zato da bi subjekti i dalje zaboravljali svoju seksualnost i želju. Psihoanalitičari su, recimo, promatrali znanje o seksualnosti iz dvije perspektive: iz jedne, tako što su svoje polazište, naprimjer, svoju matricu znanja u odnosu na seksualnost uzeli iz znanih teorija o tome kako se djeca formiraju glede rođenja, glede činjenice imaju li muški rod ili

ne, glede razlike između dječaka i djevojčica. Freud je pokušao misliti znanje o seksualnosti polazeći od te maštovite produkcije koja se susreće kod djece i pokraj te perspektive nastojao je kao psihoanalitičar pristupiti znanju o seksualnosti polazeći od velikih mitova zapadnjačkih religija. Ipak, držim da psihoanalitičari nikad nisu zaozbiljno uzeli problem produkcije teorija seksualnosti. Ta je pak masivna produkcija, koja seže vrlo duboko i daleko, barem sve do sv. Augustina, do prvih kršćanskih stoljeća, fenomen koji se mora uzeti za ozbiljno i koji se ne može jednostavno reducirati na modele koji predstavljaju mitologiju, ili mit, ili čak izmišljenu teoriju. Otuda moj projekt promatranja povijesti seksualnosti preokreće perspektivu, no nipošto tako da bi se ustvrdilo da psihoanaliza griješi ili da bi se tvrdilo da u našem društvu ne postoji nikakvo subjektivno nerazumijevanje vlastite želje, nego tako da se pokaže, s jedne strane, da se mora pokušati istražiti ta hiperprodukcije sociokulturnog znanja o samoj seksualnosti u svojim počecima i navlastitim vidovima i, s druge strane, da se mora pokušati istražiti u kojoj mjeri sama psihoanaliza, koja se upravo izdaje kao racionalna osnova znanja o želji, u kojoj je mjeri, dakle, sama psihoanaliza dio te velike ekonomije hiperprodukcije kritičkog znanja o seksualnosti. To je, dakle, ulog poduzeta rada, koji nipošto nije antipsihijatrijski rad, nego rad koji nastoji obuhvatiti iznovice problem seksualnosti ili prije znanja o seksualnosti i to ne polazeći od subjektova nerazumijevanja vlastite želje, nego prije od hiperprodukcije društvenog i kulturnog znanja, kolektivnog znanja o seksualnosti.

Ukoliko želimo ispitati tu hiperprodukciju teorijskog znanja o seksualnosti, čini mi se tada da u diskursu o seksualnosti u zapadnjačkoj kulturi najprije pada u oči da je on vrlo brzo i vrlo rano poprimio formu koja se može imenovati znanstvenom. Ne želim time reći da je taj diskurs bio vazda racionalan, kao ni da je vazda ispunjavao kriterije za ono što bismo danas nazvali znanstvena istina. Daleko prije psihoanalize, u psihijatriji 19. stoljeća ili još bolje u moralnoj teologiji 17. stoljeća pa sve do srednjeg vijeka, nalazi se čitav niz spekulacija o tome što je to bit seksualnosti, bit želje, žudnje, što je predstavljala u svakom dobu osjetilna požuda. Sav se taj diskurs poima kao racionalan i znanstven, i to je točka u kojoj se može zamijetiti glavna razlika između zapadnjačkih i barem jednog niza istočnih društava.

Pozivam se ovdje na jednu analizu koju sam skicirao u prvom tomu *Povijesti seksualnosti* i koju je gospodin Watanabe, ako se ne varam, preveo u jednom časopisu i komentirao. Posrijedi je razlika između društava koja nastoje voditi jedan znanstveni diskurs o seksualnosti, kao što to mi na Zapadu činimo, i društava u kojima je diskurs o seksualnosti podjednako opsežan, bogat i plodan, ali koji ne pokušava zasnovati znanost, nego smjera upravo suprotno, definirati umijeće — umijeće proizvođenja vrste užitka koje bi se moglo u seksualnom odnosu ili sa spolnim organima učiniti onoliko intenzivnim ili onoliko snažnim ili trajnim koliko je to moguće. U mnogim istočnim društvima, kao u Rimu i u antičkoj Grčkoj, nalazi se čitav niz diskursa o toj mogućnosti, o istraživanju metoda kojima se može intenzivirati seksualni užitak. Diskurs

koji se, barem od srednjeg vijeka, susreće na Zapadu, razlikuje se posvema od takvog diskursa.

Na Zapadu nemamo nikakvo umijeće erotike, nikakvu *ars eroticu*. Drugim riječima, na Zapadu se ne uči pričinjati užitak, ne uči se nekom drugom pribaviti užitak i ne uči se pojačavati vlastiti užitak i intenzivirati užitak drugog. Sve se to ne uči na Zapadu, te kako diskurs tako i posvećenje u to umijeće erotike odigravaju se isključivo potajice i među pojedincima. Umjesto toga postoji seksualna znanost ili pokušaj stvaranja jedne takve znanosti — *scientia sexualis* — znanost o seksualnosti ljudi, a ne o njihovu užitku, nešto što ne služi tome da se užitak što više intenzivira, nego je *scientia sexualis* istina o spolu ili seksualnosti pojedinca: istina o spolnom, a ne o intenzitetu užitka. Vjerujem da postoje dvije vrste analize, dvije vrste istraživanja, dvije vrste diskursa koje su posvema različite i imaju svoje sjedište u dva društva koja su i sama različita. Dodajem u zagradi da je tu posrijedi nešto o čemu bih rado govorio s ljudima čija je kulturna i povijesna pozadina drukčija od moje i rado bih želio znati u čemu se u društvima kao što je vaše ili kinesko sastoji umijeće erotike, kako se razvila i na osnovi kakvog znanja. Jer na Zapadu o tome postoji samo nekoliko oslonaca. Držim da bi u svakom slučaju bilo zanimljivo usporedno istraživanje o umijeću erotike u istočnim društvima i rođenje znanosti o seksualnosti na Zapadu.

Vratimo se, ako dopustite, natrag na Zapad. U svojem radu o *Povijesti seksualnosti* želio sam napisati upravo povijest znanosti o seksualnosti, te *scientia sexualis*, ali ne o tome, da budem precizan, u čemu se sastoje njezini razni pojmovi, teorije i tvrdnje — to bi bila zadaća prave enciklopedije. Postavljam pitanje, međutim, zašto su zapadnjačka društva ili, da kažem europska društva, imala potrebu za znanošću o seksualnosti ili iz kojih se razloga tijekom toliko puno stoljeća sve do danas pokušava stvoriti jedna znanost o seksualnosti. Drugim riječima, zašto mi Europljani želimo i stoljećima smo željeli znati istinu o našoj spolnosti umjesto da intenziviramo užitak? Kao odgovor na to pitanje nailazimo na prilično poznatu shemu koja mnogima odmah pada na pamet. Zahvaljujući Freudu, odnosno počevši od njega kao i od niza raznih političkih, društvenih i kulturnih pokreta, na Zapadu dolazi do postupnog oslobađanja seksualnosti iz prisile u kojoj je bila zatočena. Pušta se da govori, budući da je stoljećima bila osuđena na šutnju. Sada smo u situaciji kako osloboditi samu seksualnost, tako i ustanoviti uvjet njezina promatranja, dočim je u prethodnim stoljećima teret s jedne strane građanskoga i s druge strane kršćanskog morala priječio Zapad da se u pravom smislu suoči sa seksualnošću. Drugim riječima, povijesna shema koja se često uzimala za osnovu, razvija se u tri koraka, faze, tri perioda.

Prva bi etapa bila sljedeća: grčka i rimska antika, gdje seksualnost nije bila gušena i gdje se ona bez teškoća i učinkovito izrazila u jednom diskursu kao umijeće erotike. Tada se pojavilo kršćanstvo koje je prvi put u povijesti Zapada zabranilo seksualnost, užitak, te na taj način zanijekalo spolnost. To nijekanje, ta zabrana vodila je šutnji o seksualnosti — prema šutnji koja se u

osnovi zasnivala na moralnoj zabrani. Građanstvo, koje od 16. stoljeća zadobiva pozicije i koje se nalazi u situaciji ekonomske dominacije i kulturne hegemonije, preuzima sa svoje strane tu kršćansku askezu i odbacivanje seksualnosti, kako bi ga još čvršće i još strožim sredstvima provelo, pa se potom to odbacivanje produžilo sve do 19. stoljeća. Krajem se toga stoljeća, s Freudom, počeo otkrivati veo.

To je ta povijesna shema koja se obično primjenjuje kad se piše povijest seksualnosti Zapada, odnosno ta se povijest piše tako što se u temeljnim crtama ponajprije istražuju mehanizmi represije, mehanizmi zabrana, odbijanja, isključivanja, odbacivanja, a potom se odgovornost za to odbacivanje seksualnosti pripisuje kršćanstvu. Kršćanstvo je, dakle, negiralo seksualnost.

Vjerujem da je ta shema, od koje se obično polazi, neprecizna i iz puno razloga neodrživa. U prvom tomu *Povijesti seksualnosti* iznio sam prvenstveno mišljenje o problemu metode i onom privilegiranom motrištu o zabrani i njezanju od kojeg se polazi pri pisanju povijesti seksualnosti. Pokušao sam pokazati da bi bilo interesantnije i probitačnije pisati povijest seksualnosti polazeći od onoga što je ona motivirala i pokrenula, nego u odnosu na to kako je bila zabranjena. No ostavimo to zasad. Mislim da se tradicionalnoj shemi, o kojoj sam upravo govorio, može priložiti i drugi prigovor i sada bih radije želio o tome govoriti: nije posrijedi metodološki prigovor, nego samo jedan glede činjenica. Taj prigovor nisam ja formulirao, nego povjesničari. Posrijedi je, da budem precizniji, francuski povjesničar rimske antike — Paul Vayne koji upravo radi na nizu istraživanja o seksualnosti u pretkršćanskom rimskom svijetu; on je otkrio čitav niz važnih stvari koje se moraju respektirati.

Znano vam je da kada se kršćanski seksualni moral karakterizira i uspoređuje s poganskim, grčkim ili rimskim moralom, tada se obično navode sljedeće osobine: prvo, kršćanstvo je antičkom društvu nametnulo pravilo monogamije; drugo, kršćanstvo je pripisalo seksualnosti ulogu razmnožavanja, ne samo glavnu ili privilegiranu, nego isključivu ulogu — zajedno se treba spavati samo radi rađanja djece. Treće, mogao sam tu točku navesti i kao prvu — s kršćanstvom je došlo do općeg omalovažavanja užitka. Seksualni je užitak zlo — zlo koje treba izbjegavati i kojem, prema tome, treba dopustiti samo najmanji mogući prostor. Taj užitak treba primijeniti u stanovitom smislu protiv sebe sama i samo za početak potomstva, a seksualne odnose treba održavati samo unutar monogamnog i zakonskog braka i u njima pronalaziti užitak. Te tri osobine trebaju karakterizirati kršćanstvo. No radovi Paula Veyna pokazuju da su ta tri velika načela seksualnog morala već postojala u rimskom svijetu prije pojave kršćanstva i da se čitav taj moral koji je u velikoj mjeri bio stoičkog podrijetla i podržavan društvenim i ideološkim strukturama Rimskog Carstva, dugo prije učvršćivanja kršćanstva počeo usađivati rimskom svijetu, to jest stanovištu svijeta uopće, promatrano iz europskog očišta: u to je vrijeme činjenica da se netko ženi i ostaje pokraj žene, da spava s njom, da ima djecu i da se što je više moguće oslobađa tiranije seksualne želje već bila tekovina građana, stanovnika Rimskog Carstva, neovisno o kršćanstvu. Kršćanstvo

nije zapravo odgovorno za čitav taj niz zabrana, ponižavanja, ograničavanja seksualnosti, za koje se tako često proziva. Poligamija, izvanbračni užitek, uzdizanje užitka, ravnodušnost spram prokreacije, izgubili su se iz rimskog svijeta prije kršćanstva i postojala je samo mala elita, posve mali sloj, društvena kasta privilegiranih i bogatih koji su se odavali razuzdanosti i nisu se osvrtni na ta načela. U glavnim crtama su ih ipak slijedili.

Mora li se tada reći da kršćanstvo nije igralo nikakvu ulogu u povijesti seksualnosti? Mislim da je kršćanstvo stvarno imalo svoju ulogu, ali ta uloga se nije sastojala tako mnogo u uvođenju novih moralnih predodžbi. Ona se ne sastoji u uvođenju, doprinosu, određenju novih zabrana. Meni se čini da je kršćanstvo povijesti seksualnog morala priložilo puno više nove tehnike. Nove tehnike za nametanje tog morala ili zapravo mnoštvo mehanizama moći kako bi ulili te nove moralne imperative, odnosno moralne imperative koji nisu bili odveć novi u tom času kada je kršćanstvo prodrlo u Rimsko Carstvo i vrlo brzo postalo državnom religijom. Povijest seksualnosti u zapadnjačkom svijetu nakon kršćanstva trebala bi zapravo biti napisana prije glede mehanizama moći nego glede moralnih predodžbi i etičkih zabrana.

Slijedi pitanje: koji su ti novi mehanizmi moći što ih je kršćanstvo unijelo u rimski svijet i tako provelo zabrane koje su tamo već bile priznate i prihvaćene?

Ta moć može biti nazvana, štoviše, naziva se pastirskom: referiram se na postojanje, unutar jednog društva, jedne kategorije pojedinaca doista posebnih i singularnih, koji se ne definiraju niti svojim statusom niti posve svojom profesijom, ni osobnom, intelektualnom ili moralnom sposobnošću, nego su oni ti koji u kršćanskom društvu igraju ulogu moralnog čuvara stada (*berger*), pastira (*pasteur*) u odnosu na druge ljude koji su istodobno njihove ovce ili njihovo stado. Uvođenje te vrste moći, te vrste ovisnosti, te vrste vladavine u okviru rimskog, antičkog društva jest, vjerujem, vrlo važan fenomen.

Prvo što se zapravo mora zamijetiti u slučaju te teme, sastoji se u tome da u rimskoj ili grčkoj antici nitko nije imao ideju, predodžbu, da određeni pojedinci spram drugih igraju ulogu čuvara stada i da ih mogu voditi čitav život, od rođenja do smrti. Političari se nisu nikada u grčkoj ili rimskoj književnosti opisivali kao pastiri ili čuvari stada. Kada Platon u »Državniku« postavlja pitanje što je kralj, patricij, vladar nad jednim društvom, ne govori o čuvaru stada, nego o tkaču koji reda pojedince u društvu kao konce koje spaja jedne s drugima, kako bi od njih načinio lijepu tkaninu. Država, zajednica, jest tkanina, a građani su konci tkanine. U tome ne postoji niti predodžba stada niti ideja čuvara stada.

Predodžba da je vladar u odnosu na druge, kojima zapovijeda, nešto poput čuvara stada stadu, ne nalazi se u rimskom svijetu, no nalazi se u svijetu istočnog Sredozemlja. Tu predodžbu susrećemo u Egiptu, ali i u Mezopotamiji i Asiriji. Nalazi se ponajprije u židovskom društvu gdje je motiv stada i čuvara stada apsolutno temeljni religiozni, politički, moralni i socijalni motiv. Bog je čuvar stada svojega naroda. Narod Jahveov je njegovo stado. David, prvi kralj

Izraelija, dobiva zadaću iz Božjih ruku da postane čuvar stada svojemu narodu koji će biti njegovo stado i spasenje židovskog naroda ispunit će se i osigurati onog dana kada se stado konačno vrati u tor i pod Božje okrilje. Otuda motiv pastira ima veliku važnost u čitavom nizu društava istočnog Sredozemlja, do čim on ne postoji kod Grka ili Rimljana.

U čemu je ta moć pastira koja se u Egiptu, u Asiriji i kod Židova u toj mjeri razvila i koje su njezine osobine? Ona se može ukratko karakterizirati time što se pastirska moć razlikuje od tradicionalne, uobičajene političke moći po tome što se ne odnosi na određen teritorij: čuvar stada ne vlada jednim područjem nego jednim mnoštvom pojedinaca. Vlada nad ovcama, ovnovima i životinjama. Vlada stadom i to upravo stadom koje se neprestance pomiče. To obilježava pastira. Ta će moć postati karakterističnom moći pastira. Njezina glavna uloga nije u tome da zajamči pobjedu, jer ona se ne veže za određeno područje. Njezina bitna manifestacija ne leži u osvajanju ili u veličini bogatstva i broju robova koji se iz rata mogu dovesti kući. Drugim riječima, glavna uloga pastirske moći nije u tome da se loše čini neprijatelju, nego da se onima, nad kojima se ima moć, čini dobro. Činiti dobro u najkonkretnijem smislu riječi: davati hranu i izdržavati, osigurati pašnjak, voditi na izvore, napajati, nalaziti obilne pašnjake. Pastirska je moć, prema tome, moć koja istodobno jamči izdržavanje pojedinaca i grupe i to u suprotnosti s tradicionalnom moći koja se očituje u biti trijumfom nad podanicima. Nije posrijedi moć koja trijumfira, nego moć koja čini dobro (*bienfaisant*).

Treća osobina pastirske moći koja se u kulturama o kojima sam govorio bila bi sljedeća: budući da je njezina uloga osiguranja opstanka stada, ona je u osnovi teret; moralni karakter te moći jest u tome da u biti bude privržena, da se žrtvuje u nevolji za svoju ovcu. To se nalazi u mnogim znamenitim biblijskim tekstovima kojih su se komentatori rado prihvaćali: dobar pastir, dobar čuvar stada jest onaj tko se žrtvuje životom za svoju ovcu. U slučaju tradicionalne moći, taj je mehanizam obrnut: ono što čini dobra građanina jest njegova spremnost da se na naređenje vlasti žrtvuje ili da umre za svojega kralja. Tu je obrnuto: kralj, pastir je spreman umrijeti, žrtvovati se.

Možda tu imamo najvažniju osobinu. Pastirska moć jest individualna moć. Dok kralj ili magistrat kao temeljnu ulogu imaju štititi cjelinu države, teritorij, grad, masu građanstva, dotle je dobri čuvar stada, dobar pastir sa svoje strane u poziciji nadziranja pojedinaca, svakog pojedinačno. To nije nikakva globalna moć. Naravno da čuvar stada mora osigurati spasenje stada, ali mora i jamčiti spasenje svakog pojedinca. Ta tematika pastira nalazi se u židovskim tekstovima i u ponekim egipatskim ili asirijskim. Moć tog tipa usmjerava se na mnoštvo, mnoštvo individua koji su na putu i kreću od jedne do druge točke, jedna samopožrtvovana, individualistička moć.

Čini mi se da je kršćanstvo od momenta kada je unutar Rimskog Carstva postalo politička i društveno organizirana snaga, donijelo tu vrstu moći u svijet koji o njoj kao takvoj još ništa nije znano. Neću ulaziti u konkretni tijek toga kako se kršćanstvo razvilo kao Crkva, kako su svećenici unutar Crkve

zauzeli posebnu poziciju, kako su obavljali obveze pružanja stanovitog broja usluga, kako su konačno postali pastiri kršćanske zajednice. Vjerujem da se počevši od 4. stoljeća, čak od 3. stoljeća, razvio mehanizam moći koji je vrlo važan za čitavu povijest kršćanskog Zapada, napose za povijest seksualnosti.

Što uopće znači za zapadnjačkog čovjeka da živi u jednom društvu gdje postoji moć toga pastirskog tipa?

Prvo: postojanje jednog pastira implicira da se on obvezuje brinuti o spasenju svakog pojedinca. Drugim riječima, spasenje je na kršćanskom Zapadu istodobno individualna stvar — svatko teži svojem spasenju, ali on pritom nema nikakva drugog izbora. Kršćansko društvo, kršćanska društva nisu pojedincima ostavila na volju da kažu: »Da, no ja ne želim težiti svojem spasenju.« Od svakog se tražilo da se brine o svojem spasenju: »Bit ćeš spašen, ili štoviše, moraš poduzeti sve neophodno da bi bio spašen ili te kažnjavamo još u ovom svijetu, ukoliko ne učiniš sve neophodno za svoje spasenje.« Moć se pastira sastoji upravo je u tome da on ima autoritet obvezivanja ljudi na to da čine sve što je neophodno za njihovo spasenje: spasenje je obavezno.

Drugo: nitko se sam ne brine o spasenju. Svatko se trsi, naravno, za sebe, ali ono se može samo tada postići kada se prihvati autoritet nekoga drugog: prihvatiti nečiji autoritet znači da svi postupci koji stoje nekom na volju moraju biti poznati ili barem potencijalno poznati pastiru koji ima autoritet nad pojedincem ili nad više pojedinaca i on ih prema tome može odobriti ili ne: stvari su tako dobro uređene, znamo da drukčije ne smiju biti uređene. To znači da pokraj starih pravnih struktura koja sva društva dugo vremena poznaju — naime da postoji određen zajednički zakon čije se povređivanje kažnjava — dolazi i jedna druga forma analize ponašanja, druga forma pripisivanja krivnje, druga vrsta osuđivanja, koja je puno rafiniranija, puno uža, i puno određenija: naime, ona koja se obavlja pastirom. Pastir može obvezati ljude da čine sve što je nužno i on je u poziciji nadziranja ili obavljanja neprestana nadziranja i kontrole.

Treće: u kršćanskom društvu pastir je taj koji može zahtijevati od drugih apsolutnu poslušnost, fenomen koji je nekoć bio vrlo važan i također vrlo nov. Galsko-rimsko društvo poznavalo je, naravno, zakon i administrativne službenike. Ono je poznavalo carsku moć koja je bila apsolutno autokratska. No u osnovi ne bi se nikad došlo na ideju u grčkoj ili rimskoj antici da se zahtijeva od nekoga totalna, apsolutna i bezuvjetna poslušnost u odnosu na nekoga drugog. Upravo se to, međutim, dogodilo s pojavom pastira i pastirske službe u kršćanskom društvu. Pastir može pojedincima, i to jednostavno na osnovi vlastite odluke i bez postojanja općih zakona ili pravila, nametnuti svoju volju, jer — i u tome se sastoji važna osobina kršćanstva — pojedinac nije poslušan da bi postigao određeni rezultat, nije poslušan, naprimjer, da bi jednostavno stekao navadu, umijeće ili kakvu zaslugu. U kršćanstvu je apsolutna zasluga upravo sama poslušnost. Poslušnost treba voditi stanju poslušnosti. Biti poslušan osnovni je uvjet svih drugih kreposti. Poslušan komu? Pastiru. Tu je posrijedi sustav poopćene poslušnosti i znamenita kršćanska poniznost nije ni-

šta drugo do u stanovitom smislu interiorizirana forma te poslušnosti. Kada sam ponizan, to znači da u tom času usvajam naputke nekoga drugog kada mi ih daje i da ja u toj volji drugog, ja koji sam posljednji, mogu prepoznati samu volju božju.

Tu postoji nešto, vjerujem, što će nas odvesti na naš početni problem, naime na povijest seksualnosti. Jer pastirska služba sa sobom je donijela čitav niz tehnika i postupaka koji se tiču istine i produkcije istine. Kršćanski pastir podučava — ukoliko naravno stoji u tradiciji gospodara mudrosti ili istine, što su primjerice mogli biti antički filozofi ili učitelji. On podučava istinu, pismo, moral, Božje zabrane i zabrane Crkve. Ukoliko je, dakle, on gospodar, a kršćanski pastir je također u jednom drugom smislu gospodar istine, on mora, naravno, sa svoje strane znati sve što njegove ovce, njegovo stado i svi pripadnici stada u svako doba čine da bi ispunio svoju službu pastira, ali također mora znati što se odvija u duši, u srcu, u najskrovitijim dubinama svakoga. To poznavanje unutarosti ljudi jest apsolutni zahtjev za obavljanje kršćanske pastirske službe.

290

Što znači poznavati unutarost ljudi? To znači da pastir preko sredstava analize, otkrića kojim je raspolagao, zna što se zbiva, ali i da je za kršćanina obavezno svojem pastiru reći sve što se odigrava u skrivenosti njegove duše; napose ima obavezu u odnosu spram pastira pridržavati se one naročite prakse kršćanstva: potpune i stalne ispovijedi. Kršćanin mora neprestance sve što se u njemu odvija nekome ispovijediti, nekome tko ima nalog njegovu svijest vidjeti i ta obuhvatna ispovijest iznosi na stanovit način istinu koju pastir, naravno, nije znao, koja ni subjektu, međutim, nije poznata. Ta istina, koja je putem ispitivanja savjesti, zahtijevala ispovijedanje, ta produkcija istine jest ona koja se istovremeno razvija s vođenjem savjesti, s vođenjem duša i koja na stanovit način konstituira neprestanu svezu između čuvara stada i njegova stada, između njega i svake njegove ovce. Istina, produkcija unutarne istine, subjektivne istine, jest fundamentalni element u pastirskoj službi.

Prispjeli smo tako do problema seksualnosti. S čime se suočavalo kršćanstvo u svojem razvitku počevši od 3. i 4. stoljeća? Ono je stajalo naspram rimskog društva koje je u biti već bilo prihvatilo onaj moral monogamije, seksualnosti, prokreacije, o kojem sam govorio. Usto, kršćanstvo je imalo pred sobom, ili pokraj, odnosno iza sebe model intenzivnog religioznog života koji se nalazio u hinduističkom i budističkom monaštvu, i kršćanski monasi, koji su se od 3. do 4. stoljeća proširili po čitavom Sredozemlju, usvojili su u velikoj mjeri asketske prakse. Kršćanstvo se vazda kolebalo između jednoga civilnog društva koje je prihvatilo jedan broj moralnih imperativa i tog modela sveobuhvatne askeze. Ono je pokušalo, s jedne strane, ovladati obrascem budističke askeze i interiorizirati ga, i upravo tako da može vazda kontrolirati seksualnost, a s druge strane, ovladati civilnim društvom Rimskoga Carstva, kako bi moglo njime upravljati iznutra.

Koja su mu sredstva za to služila? Vjerujem da je to bio vrlo problematičan i opskuran koncept puta (*chair*) koji je omogućio uspostavu takve vrste

ravnoteže između jedne askeze koja odbacuje svijet i između jednog civilnog društva koje je bilo laičko. Vjerujem da je kršćanstvo pronašlo sredstvo kako bi uspostavilo jedan tip moći koji je kontrolirao seksualnost ljudi, koja se shvaćala kao nešto prema čemu treba biti sumnjičav, kao nešto što je pojedinca vazda suočavalo s mogućnošću iskušenja i grijeha. Istodobno pak nije ni pošto bilo posrijedi odbacivanje svega kao štetnoga i zloga, što bi moglo poteći od tijela, inače bi se moglo upasti u radikalnu askezu. Morala se zadržati moć koja će održavati ulogu tijela, užitka, one seksualnosti u društvu koja ima svoje potrebe, svoje nužnosti, koje je imalo svoju obiteljsku organizaciju i neophodnost razmnožavanja. Iz toga proistječe jedna u osnovi relativno umjerena predodžba seksualnosti koja je imala za posljedicu to da tijelo nije u kršćanstvu bilo shvaćeno kao bezuvjetno zlo kojeg se treba riješiti, nego kao nepobjediv izvor iskušenja u srcu subjektivnosti, u kojem leži opasnost odvlačenja ljudi preko granice uobičajenog morala, seksualnost koja svoj izraz nalazi u braku, monogamiji, seksualnosti razmnožavanja, ograničenju i diskvalifikaciji užitka.

Kršćanstvo je dakle etabliralo jedan umjereni moral između askeze i civilnog društva i provodilo taj moral uz pomoć čitavog aparata pastirske, duhovničke službe, čiji se bitni dijelovi međutim dotiču kako vanjskog tako i unutarnjeg znanja (*connaissance*), izvjesne i detaljne spoznaje ljudi kroz sebe i kroz druge. Drugim riječima, putem konstituiranja subjektivnosti, jedne stalno rastuće samosvijesti koja se usmjerava prema svojim slabostima, iskušenjima, tijelu, kršćanstvu je pošlo za rukom učvrstiti taj, u osnovi prosječan, relativno nezanimljiv moral između askeze i civilnog društva. Tehnika interiorizacije, tehnika dolaženja do svijesti, tehnika samousmjeravanja pozornosti na ono što se tiče osobne slabosti, vlastitog tijela, seksualnosti, tjelesnosti, čini mi se da je bitan doprinos kršćanstva povijesti seksualnosti. Pūt (*chair*) je subjektivnost samoga tijela. Kršćanska pūt je seksualnost viđena u unutarnjosti te subjektivnosti, tog podčinjavanja pojedinca sebi samome, što je primarna posljedica uvođenja u rimsko društvo pastirske moći. I na taj način se može razumjeti, kako mi se čini — to je, razumije se, samo niz pretpostavki — u čemu je bila stvarna uloga kršćanstva u povijesti seksualnosti. Dakle, ne zabrana i odbacivanje, nego uspostava jednog mehanizma moći i kontrole koji je istodobno i jedan mehanizam znanja, poznavanja pojedinaca, znanja o pojedincima, ali također i znanja pojedinaca o sebi samima. Sve to konstituira navlastito obilježje kršćanstva i u tom smislu čini mi se da se može praviti jedna povijest seksualnosti u zapadnjačkim društvima polazeći od mehanizma moći.

(1978.)

Michel Foucault, »Sexualité et pouvoir« in: D. Defert et F. Ewald (dir.), *Dits et Écrits 1954–1988*. III, Paris, Gallimard, 1994., str. 552–570.

Preveo s francuskoga MARIO KOPIC

Rječnik figura za 21. stoljeće

Krešimir Bagić: *Rječnik stilskih figura*. Školska knjiga, Zagreb, 2012.

Kada je 1988. godine u Globusovoj biblioteci *Theoria universalis* objavljen pretisak izdanja knjige Luke Zime *Figure u našem narodnom pjesništvu* (izvorno otisnute 1880.), urednik izdanja Ante Stamać istaknuo je kako je to »klasično djelo hrvatske filologije u nas prva i do danas jedina temeljita i pouzdana sistematizacija tropa i figura« te da su *Figure* i nakon više od stotinu godina »nezaobilaziv priručnik i udžbenik pri proučavanju umjetničkih i govornih osobitosti našega jezika«.

Iako je ovo ponovljeno izdanje učinilo Zimino djelo dostupno širokom čitateljstvu, svejedno se osjećala potreba za modernijim rječnikom stilskih figura, koji bi, između ostaloga, odrazio i sve promjene koje su se dogodile u području stilističkih pristupa književnim (ali i neknji-

ževnim tekstovima) tijekom 20. stoljeća. Kada je Zima objavio svoje *Figure*, stilistika uopće nije postojala kao zasebna filološka disciplina, a njezina prethodnica retorika činila se reliktom nekih davnih vremena. No imanentni pristupi književnomu tekstu koji su se u prvoj polovici 20. stoljeća razvili u različitim kulturnim središtima (ruski formalizam, engleska semantika, francuska eksplikacija teksta, praški strukturalizam, američka Nova kritika) pomogli su da se stilistika razvije u samostalnu disciplinu čija je zadaća proučavanje osobitosti jezika književnoga teksta.

U retoričkoj je tradiciji problem jezične organizacije teksta promatran kroz pojam *elocutio*, a zasigurno je najveći prostor posvećen upravo proučavanju retoričkih figura i tropa. Stilistika se pak nije odrekla toga bogatog inventara, već ga je reinterpreterala kroz nove jezikoslovne spoznaje (strukturalizma, generativno-transformacijske gramatike, a u posljednje doba i kognitivne lingvistike).

Sve ove ukratko opisane, ali iznimno bitne promjene u pogledu na stil umjetničkoga teksta iznjedrile su danas već relativno nepregledno mnoštvo literature. Pojedini metodološki pravci dobivali su i svoje specijalizirane termine, primjerice

afektivna stilistika, ekspresivna stilistika, lingvostilistika, književna stilistika, a potkraj prošloga stoljeća pojavile su se i diskursna stilistika, kritička stilistika te kognitivna stilistika. Imajući sve to na umu, zadatak izrade rječnika stilskih figura koji ne bi bio puko ponavljanje starih definicija, nego bi istovremeno ponudio i sažet povijesni pregled rasprava o terminu (po uzoru na grandiozni *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, objavljen u 10 svezaka tijekom 20 godina), čini se teško ostvarivim već u pomisli, a posebice ako bi se tog zadatka prihvatio jedan autor. Ipak, *Rječnik stilskih figura* Krešimira Bagića pokazuje nam da je taj pothvat itekako ostvariv.

Iako retorički skromno, autor u predgovoru ističe važnost jednog takvog priručnika, posebice u »vremenu neograničene komunikacije ograničena broja informacija«. Time se potvrđuje nužnost oživljavanja retoričkog naslijeđa, a posebice onog dijela koji je nazvan *elocutio*. Naravno da retoriku ne čini samo nauk o figurama — danas se posebice ističe važnost razumijevanja argumentacijskih procesa i strategija, a sve u svrhu razvijanja kritičkoga mišljenja, tako prijeko potrebnoga u vremenu postgutenbergovske galaksije. U hrvatskoj je kulturi na kraju dvadesetoga stoljeća najveći zgovornik oživljavanja retorike zasigurno bio Ivo Škarić, na čiji se priručni rječnik figura Krešimir Bagić i poziva kao jedan od rijetkih novijih prinosa (uz djela Dubravka Škiljana, Milivoja Solara i Branka Vuletića). Ne smije se pak zanemariti ni utjecaj preko dvadeset izdanja *Teorije književnosti* Milivoja Solara, odnosno njegova *Rječnika književnog nazivlja i Književnog leksikona*. Ipak, nedostatak ovih dvaju leksikografskih djela jest opis tek manjeg broja tzv. tipičnih stilskih figura.

S druge se pak strane autor poziva i na brojna djela u inozemnoj literaturi koja su tijekom prošloga stoljeća unijela nove spoznaje u teoriju figura (primjerice

belgijska *Groupe μ*, trosveščane *Figure* Gerarda Genettea, *Nova retorika* Chaïma Perelman, hermeneutički pristup Paula Ricoeura — da spomenemo najvažnije). Te spoznaje u hrvatskoj znanosti o književnosti, stilistici i retorici nisu bile sustavno obrađene, što je autoru predstavljalo dodatni izazov.

Ono što je bitno istaknuti na početku prikaza samoga rječnika, jest odabir termina *stilski figura*. Bagić je svjestan trajnosti termina *retorička figura*, ali se ipak odlučuje za termin koji je u skladu s hrvatskom filološkom tradicijom. Tom se odlukom autor implicitno omeđuje i usidra u hrvatsku kulturu, svjestan da je svaki pokušaj apsolutno univerzalne definicije neke figure ravan sizifovskom pothvatu. Taj je autorski izbor ujedno i jedna od najvećih kvaliteta *Rječnika*, jer se prvi put na jednom mjestu donosi povijest promišljanja figura u hrvatskoj znanosti i kulturi.

Ciljeve pothvata u koji se upustio autor izrijekom navodi, a to su: »što preglednije izložiti nauk o figurama, navesti što prikladnije i raznovrsnije primjere upotreba pojedine figure, naznačiti povijest njezina razvoja i mišljenja o njoj te opisati njezinu ulogu i učinke u recentnim govornim praksama«. Napravimo li posve slučajan izbor natuknica u rječniku, vidjet ćemo da se autor toga cilja dosljedno držao, neovisno o tome opisuje li »malu« ili »veliku« figuru. U svakoj se natuknici, nakon navođenja naziva u izvorniku (mahom grčki ili latinski jezik) i njegova pojašnjenja, daje kratka definicija za kojom slijedi eksplikacija. Određuje se tipičan prostor pojavljivanja figure, njezina jezična struktura, ali i tipične funkcije. Zatim slijede autorove originalne ilustracije figura, a izbor tekstova pokazuje da je uz golem posao istraživanja stručne literature, podjednako velik zasigurno predstavljao i pregled korpusa pisanih tekstova (umjetničkih, publicističkih, znanstvenih), ali i onih iz usmene knji-

ževnosti, govornih medija te političkog diskursa. Dok je Zima svoju građu većinom temeljio na usmenoj književnosti, a Škarić ilustracije donosio mahom iz govorne prakse, Bagićeve *Rječnik* pokušava ovako širokim izborom tekstova pokazati kako stilske figure ulaze u sve diskurse. Ipak, ono što autor ne zaboravlja pokazati, jest različit učinak određene figure u različitom diskursu. Stoga se nerijetko uspoređuje funkcija stilske figure u književnosti s funkcijom iste te figure u novinarstvu, govorništvu ili marketingu.

Osim rječničke obrade figura autor je želio ponuditi i svoju klasifikaciju, kojom bi silnu količinu termina pokušao usustaviti. Izloživši u predgovoru različite tipologije, od četiri vrste figura do njih čak šesnaest, autor se opredjeljuje za peteročlanu klasifikaciju na *figure diktije*, *figure konstrukcije*, *figure riječi ili trope*, *figure misli* i *figure diskurza*. Dok su prva četiri razreda poprilično ustaljena u hrvatskoj filologiji, zbog utjecaja Solarove *Teorije književnosti*, Bagić osjeća potrebu za dodatnim razredom, koji se često imenuje kao razred »makrostrukturnih« figura. Uspostavljajući ovu klasifikaciju autor zapravo ujedinjuje tradicionalni »mikrostilistički« pristup, gdje se figure traže unutar jednoga izričaja (u pravilu rečenice), i suvremene pristupe diskursne stilistike. Navedena se klasifikacija donosi prije osnovnoga teksta *Rječnika*, ali se i prije opisa svake figure određuje njezina pripadnost. No osim ovoga upućivanja na širi kontekst, čitatelju se na kraju svake natuknice daje i popis uputnica, odnosno srodnih figura, što predstavlja mogućnost uspostavljanja implicitnih podrazreda figura.

Veće se natuknice u *Rječniku* u pravilu brojčano odjeljuju u manje cjeline koje prikazuju povijest promišljanja (npr. *glasovni simbolizam*), različita područja razumijevanja termina (npr. *parafraza*) ili složeniji pregled realizacije stilske figure u diskursnim praksama (npr. *onomatope-*

ja). U pravilu je slijed nizanjanja ovih manjih cjelina u skladu s načelom od poznatog ka manje poznatom ili istraženom. Stoga je posljednja cjelina najčešće posvećena novijim proučavanjima pojedine figure ili širenju fokusa na nove diskurse, pa čak i medije. U skladu s razvojem područja *vizualne retorike* i *vizualne argumentacije* u inozemnim publikacijama i znanstvenim skupovima, Krešimir Bagić na mnogo mjesta donosi ilustracije figurativnih postupaka u vizualnim medijima (slikarstvo, karikatura, promidžbeni plakati). To je teorijski gledano u skladu s postulatima danas iznimno utjecajnog kognitivnolingvističkog pristupa figurama, a koji zagovara shvaćanje figura ne kao jezičnog ukrasa ili jezičnoga proizvoda, nego realizacije mentalnih koncepata. Jezik stoga nije jedini medij kojim se realiziraju mentalni koncepti metaforičkog ili metonimijskog prijenosa značenja, a brojne ilustracije u Bagićeve *Rječniku* to zorno potvrđuju uz bitnu napomenu da eksplikacija vizualne figure ponovo zahtijeva jezični angažman.

Naravno da ovaj rječnik ne može donijeti definicije svih termina koji su se razvijali više od dvije tisuće godina — to mu niti nije bila namjera. No unutar opisa 160 figura autor navodi sinonime ili srodne termine koji su se javljali kroz povijest, a i kazalo figura na kraju *Rječnika* donosi iscrpne uputnice. Tako primjerice znamo da ćemo objašnjenje termina *antimetalepsa* (termin *Groupe μ*) pronaći pod natuknicom *antimetabola*, a da se latinski termini *dissolutio* i *dissolutum* odnose na figuru konstrukcije *asindeton*. Možda je u nazivu natuknice trebao biti označen i naglasak riječi, čime bi autor sugerirao normativni status određene varijante, ali vjerojatno nije želio biti arbitar između klasične norme (npr. *sinègdoha*, *poliptòton*) i razgovorne (*sinègdóha*, *poliptòton*).

Naposljetku bih kao osobno najveću kvalitetu *Rječnika stilskih figura* Krešimira Bagića istaknuo otvaranje novim

pravcima u istraživanju figura. *Rječnik* time jamči da ostaje otvoreno djelo kojem će se novije generacije retoričara i stilističara obraćati ne samo na početku svoga rada, nego će iz njega konstantno crpiti poticaje. Možda nas i autorov osobni stil — jasan, precizan, temeljit, a nikad suhoparan — dodatno privlači ovom iznimnom djelu za koje s pravom možemo reći da je sustavan, iscrpan, ali i inovativan popis i opis figura za 21. stoljeće.

DAVOR NIKOLIĆ

Figuriranje diskurza i kulture: novi putovi stilistike

Krešimir Bagić: *Rječnik stilskih figura*. Školska knjiga, Zagreb, 2012.

Govoriti o knjizi nastojeći izbjeći uobičajene izrazne klišeje i figure, nešto je teže kada su upravo te iste figure predmet knjige o kojoj se govori. Riječ je o *Rječniku stilskih figura* (2012) u izdanju Školske knjige, posljednjoj knjizi kritičara, pjesnika i profesora Krešimira Bagića, predstojnika katedre za stilistiku na kroatistici Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Međutim, prednost je ta što je posljedica čitanja ove knjige osvještavanje elemenata jezičnih i uopće komunikativnih diskurza i stilova.

Rječnik stilskih figura jedinstvena je pojava na užem području hrvatske stilistike i suvremene retorike, ili šire, znatnosti o književnosti, lingvistike, semiotike. Nakon što je konceptualizacijom i etabliranjem literarne stilistike (*Treba li pi-*

sati kako dobri pisci pišu, 2004) stilistiku otvorio književnokulturološkim disciplinama, udaljujući se od pranjicevske lingvostilistike, Bagić je pažnju usmjerio k neliterarnim diskurzima: reklamnom, polemičkom, publicističkom, medijskom... Sumarni rezultat je ova knjiga, koja nije rječnik u smislu koji bi konotirao kakav šturi, kataloški, abecedni (p)opis pojmova, već iscrpna i (zašto ne) zanimljiva knjiga o jeziku — njegovim pojavnim oblicima, kontekstima i značenjima, istodobno u dijalogu s tradicijom i suvremenosti. Nije nevažno napomenuti da je knjiga, prema autorovu priznanju, rezultat desetogodišnjeg profesionalnog rada i osobnog interesa, točnije fascinacije figurama koje oblikuju ne samo naš govor, već i kulturno okruženje i horizonte. Autorski predgovor najavljuje da rad pripada *nauku o figurama*. Nameće se pitanje u koje okvire smjestiti ovaj nauk? Prema naslovu knjige, u okvire stilistike; u drugoj pak rečenici Predgovora autor sugerira da je za obnovu retorike, preciznije, za *figuriranje diskurza*, zaslužna suvremenost obilježena spektakularizacijom, komercijalizacijom društva itd. Iako je posizanje za figurama ponajviše svjesno, *elokucija* u koju figuriranje diskurza tradicionalno spada podrazumijeva šire shvaćanje retorike od istog postupka; suvremena se obnova retorike (Meyer¹ 2008) također ne svodi na interes za figuracijom diskurza. Dakle, rekla bih, nauk o figurama je stilističko-retorički, a *Rječnik* specifičnom obradom grade oblikuje prostor istraživanja/izlaganja koji nadraća specifična polja interesa za figure u obje discipline iako s njima mnogo dijeli. Uvjetno govoreći, suvereno polje nauka u figurama jest tradicionalno (bilo) dio retorike, a ako je stilistika i proizišla iz Vergilijevog kola retorike, u međuvremenu su se njezino područje i metode višestruko transformirali.

1 M. Meyer i sur. (2008) *Povijet retorike od Grka do naših dana*, Zagreb: Disput.

Zaokretom od tradicionalne stilematike, 'Bagićev/ski' nauk o figurama izrasta na tlu na kojem se događa obnova retorike, dok se stilistika s jedne strane prisjeća prethodne bliskosti, a s druge otvara kulturološkom pristupu, interdisciplinarno se prožima s analizom diskursa (istakuto u proučavanju reklamnog diskurza) ili semiotikom koja vodi 'od figure do kulture'(!), frazeologijom itd. Iznimna informiranost i poznavanje takvih strujanja inkorporirani su u ovoj knjizi — a kako se iščitava i iz spomenutog naslova autorove kolumne u Vijencu (2009.–2011.) koja je djelomično najavila *Rječnik* — i sudjelovanje u njima.

Naslovljujući knjigu *Rječnikom stilskih figura*, autor jasno signalizira stilističku dominantu knjige, što je uostalom vidljivo iz pristupa građi, primjerice komentiranja stilogenosti pojedine figure i diskurzivnog konteksta njezine pojave i slično. Struktura natuknice *Rječnika stilskih figura* — a obrađeno ih je 158 — je sljedeća: svaka natuknica na samom početku sadrži etimološko objašnjenje, određenje pripadnosti nadređenoj grupi figura (figure dikcije, konstrukcije, misli, figure riječi ili tropi te figure diskurza) i definiciju koja je dana jasno i sažeto, s najilustrativnijim primjerima i kontekstom. Ključna informacija dana je na početku; potom slijedi razrada s primjerima iz raznovrsnih diskursa (od Biblije do bloga), podatci o različitim kontekstima i značenjima uporabe figure, zatim o njezinoj povijesti od antike do danas, njezinim podvrstama i mogućim poveznicama (sličnostima i razlikama) s drugim figurama. Ukoliko su ove kategorije opsežne, osamostaljuju se i odjeljuju brojevima, što omogućava lakše snalaženje. Primjerice, antiteza je opisana tako da su na početku dane osnovne informacije (etimologija; figura misli; kratka definicija; primjer iz književnosti). Sažeto je prikazano i Aristotelovo i Ciceronovo shvaćanje antiteze te prikladnosti njezine upotrebe za raz-

ličite ciljeve u odabranim diskurzima (polemičko uvjeravanje, naglašavanje sukoba ideja ili emocija, izazivanje smijeha). Nakon takva uvodnog teksta, autor u tri numerirana dijela dalje potanko opisuje i oprimjerenjuje prikaz antiteze. Prvi je dio posvećen sintagmatskoj i rečeničnoj antitezi te su nabrojane njezine podvrste antimetabola, epanortoza, hijazam i korekcija. Kontrastirana je razlika antiteze i oksimoroma. Drugi dio bavi se književnim primjerima antiteze na većim dijelovima teksta ili čitavim tekstovima; važnosti antiteze u pojedinim epohama, npr. 'barokne antiteze'; zatim stilovima i opusima pojedinih književnika (Dizdar, Andrić, Krleža); zatim se razmatra uloga figure u žanrovima, ovdje konkretno u polemici i humoreski. U posljednjem dijelu prikazan je antitetički kod u drugim umjetnostima, koje autor naziva prostornim (slika, fotografija, karikatura) te vremenskim (film, video) medijima, a iz oba daje po jedan vizualni primjer. Naznačena je i uporaba pojma antiteze u filozofiji i algebri. Ondje gdje je to moguće, autor daje i druge nazive za pojedinu figuru: najviše se to odnosi na razlike grčke i rimske/latsinske tipologije i terminologiju koja je više ili manje prihvaćena u praksi. Također, ako postoje, dani su i hrvatski nazivi. Konkretno za antitezu spomenuti su naziv *protimba* (J. Tomić, 1875.) i *susprotina* (A. Šenoa, 1876.). Na kraju svake natuknice dan je popis natuknica na koje se nadovezuje prikazana figura. U slučaju antiteze, uz već spomenute podvrste sintagmatske antiteze te oksimoron, tu su još i kontrast, paradoks i slavenska antiteza.

Povratak aristotelijanskoj ravnoteži logosa, etosa i patosa (jezik-govornik/pisac-slušatelj/čitatelj) je po Meyeru odlika modernih retorika. Isto se može reći za obradu figura u *Rječniku*: iako se samom strukturom djela nameće usredištavanje logosa u tom odnosu, figure su u raspravi dovedene u vezu s dimenzijama auto-

ra/govornika te čitatelja/slušatelja. Logos se pritom shvaća šire od samo figurativnog ili prirodnog jezika. Bagićeve je figura i stilističko-retorička, i lingvistička (v. neologizam), osobna i nadosobna, kulturalna i intersemiotička (v. hiperbola; palindrom); naglašena je uloga primatelja-interpretatora koji opaža figuru kao takvu (v. hijazam) ali i književnog autora ili autora reklame koji svjesno poseže za figurom. Jezik koji obiluje figurama nije više samo onaj kićeni retorički jezik ili jezik književnosti već i svakodnevni jezik čije figuracije govornik ne mora biti (potpuno) svjestan. Ilustrativno za Bagićeve pristup problemu figure, otud uvrštanje i figura koje se ne mogu uže smjestiti ni u polje stilistike ni retorike (v. akronim), jezičnih klišeja, igara (v. abecedarij) anti-figura i postupaka čija je figurativnost posljedica tek diskurzivnih prožimanja i premještanja. Ukratko, figure su svuda oko nas, što nije slučajnost. Osjećaj za jezik vodio je autora da ih podjednako opazi u književnosti, grafitima, *pop* pjesmama i raspravama.

U ovom se *rječniku* autor posvetio razradi figura te u njemu nije bilo mjesta za teoretiziranje koncepta figura, njihovih podjela itd., no pristup je prilagođen i primjeren pojedinoj odabranoj figuri. Primjerice, alegorija se obrađuje kao retorički, poetički i književnoznanstveni pojam; sinestezija kao stilsko i kognitivno sredstvo, ali i urođeni poremećaj percepcije koji povezuje N. Teslu, F. Lisztu, V. Nabokovu i druge. Pojavnosti odabrane figure oprimjerene su u širokom luku diskurza od književnosti i drugih umjetnosti (vizualne, glazbene) preko tiskanih i elektronskih medija i političkog diskurza do svakodnevnog govora, poslovice, viceva itd. U Predgovoru autor daje kratak nacrtak razvoja pojma figure, njenim razdiobama te glavnim teorijskim akterima (hrvatskim i stranim). Opredjeljuje se za uvriježenu podjelu na figure riječi, dikcije, konstrukcije i misli — kojima dodaje i

figure diskurza, oblikujući tako pentadu čiji je posljednji član donekle podudaran Moliniéovu² pojmu makrostrukturnih figura drugog stupnja. Izgledno je da će ova novina rječnika pobuditi pozornost i komentare domaćih stručnjaka. Već spomenute figure diskurza su 'oni postupci koji utječu na oblik, kompoziciju i smisao čitavog iskaza (amplifikacija, opis, kaligram i sl.) te figurativni topoi i logičko-diskurzivni stereotipi koji se lako prilagođuju različitim iskaznim kontekstima (adinaton, poslovice, sentencija i sl.)'. Uz ove, u figure diskurza Bagić smješta i opis te njegove podvrste, paralelu, poslovicu, ponavljanje, metastazu, amplifikaciju, ekfrazu, epifonem itd. Epifonem je tako podvrsta sentencije, sažet zaključak izlaganja koji služi kao prozna i/ili govornička poanta; moguće je reklamne slogane tretirati kao varijante epifonema. Ekfrazu, verbalni opis vizualnoga umjetničkog djela oprimjerenuju slavni opis Ahilejeva štita iz *Ilijade*, moderna prozna i stihovana djela (Celan, Gundulić, Krleža) pa likovna kritika kao vrsta; ovaj odnos verbalne i vizualne umjetnosti je dvosmjernan pa ekfrazu obuhvaća i 'književne aluzije na kakav općepoznati slikarski model (van Goghov pejzaž, osmijeh Mona Lise i sl.).

Radi što obuhvatnijeg i temeljitijeg opisa, u obradi rječničke natuknice autor kombinira leksikografski stil (koji se očituje u podjeli figura, isticanju mreža odnosa među njima, jasnoći definicije, iscrpnosti i raznolikosti primjera), raspravljački stil (citiranje, dijalogiziranje s teoretičarima prethodnicima i suvremenima, pojašnjenje svog stajališta; primjerice, autor se zalaže da se lirske neologizmi na kakve nailazimo kod pjesnika A. Žagar i J. Severa tretiraju kao leksikostile-

2 Georges Molinié (1992) *Dictionnaire de rhétorique*, Paris: Livre de Poche; podjela je kratko spomenuta i u autorovoj knjizi *Stilistika* (2002), Zagreb: Ceres

mi, a ne kao hapakse, budući da su skovani kako bi obilježili pojedinačni stil) te interpretacijski stil (nudi se nova podjela i podpodjela figura, autorska čitanja (odlomaka) književnih i neknjiževnih tekstova pa i dovođenja u vezu različitih semantičkih kodova u oprimjeravanju odabrane figure). Međutim, stilističar je svjestan da se gdje i u znanstvenom diskurzu iskaže trag onoga osobnog, primjerice u spominjanju 'De Saussureove *ludorije*' (v. anagram).

Rječnik stilskih figura popunjava prazninu u hrvatskoj književnoj i stilističkoj znanosti, paradoksalno je svojom pojavom čineći vidljivijom. On podastire dakle suvremeni prikaz 'nauka o figurama' a prikazane figure izviru iz svih tipova diskurza u kojima različito funkcioniraju, pripadaju i osobnom i javnom, uzusu i 'odmaku', pripadaju i izmiču se kulturi i ideologiji (u medijima citiran primjer adinatonu pokazuje kako su i s kojim efektom ideološki protivnici Pavelić, Tito i Račan upotrebljavali izraz 'kad Sava poteče uzvodno'). U suvremenom dobu zasićenosti diskurzima nastoji se pridobiti, uvjeriti pa i hipnotizirati, a veza je jezika i društvenih subjekata višeput dokazivana i izazivana, pa je dobro prisjetiti se da nitko i ništa ne umiče retoričnosti. Katkad je opažaj te činjenice ironičan i humoran no njegovi se efekti tu ne zastavljaju. Usprikoš tisućljetnoj tradiciji, figure kako ih predstavlja Bagić i dalje uspijevaju, da pribjegnem klišeju, aktivno se preodijevati i diskurzivirati, ponijeti ali i omeđiti jezičnu kreativnost, odnosno, njihovom promatraču ogoliti granice i mogućnosti suodnosa jezika i svijeta.

ENI BULJUBAŠIĆ

Gramatička značenja

Ivo Pranjković: *Gramatička značenja*. Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

Možda će se kome moja polazišna napomena učiniti suvišnom, ali nastojat ću obrazložiti njezinu važnost: bitna je značajka većine rasprava okupljenih u ovoj knjizi — štoviše, značajka je to i Pranjkovićeva promišljanja gramatike uopće — insistiranje na uspostavljanju (ili, bolje reći, na prepoznavanju) relacija između **gramatičkih kategorija** (čija je immanentna značajka visok stupanj apstraktnosti) i **govornog čina** (koji je načelno konkretan). Može se, naime, takva napomena činiti suvišnom jer — uvjereni smo u to — nerazdruživost je jezika (znači: gramatike) i komunikacije sama po sebi razumljiva. No je li u našoj (i ne samo našoj) gramatikografskoj praksi to baš tako?

Dovoljno je, smatram, propitati vlastita iskustva učenja gramatike. Je li u gramatičkim priručnicima (pisanima, nije nevažno to spomenuti, u duhu dobre, no ipak strukturalističke tradicije) bilo mjesta za pitanja jezika u uporabi? Preskriptivne, kako su već bivale koncipirane, mogle su samo ispravljati (navodne) pogreške koje se javljaju u govoru, ne tragaajući pritom za razlozima odstupanja od propisanih gramatičkih normi. A, rekla bih, puno je razloga zbog kojih bi upravo takve »pogreške« trebale probuditi punu pozornost jezikoslovca. Vratit ćemo im se nešto kasnije!

U ovom kontekstu želim istaći u neku ruku programatsku Pranjkovićevu studiju (ujedno i prvu u knjizi o kojoj je ovdje riječ) — »Gramatika govornika i

sugovornika«. U njoj je izriječkom najavljeno autorovo polazište: »Mnoge gramatičke pojavnosti, a osobito mnoge gramatičke kategorije, i u hrvatskome jeziku i u jezicima općenito, manje ili više su vezane uz govorni čin, odnosno za sudionike govornoga čina, za govornika odnosno za sugovornika« (str. 9).¹ Slijedi zanimljiva (i svakako poticajna) konstatacija koja će nam pomoći u razumijevanju mnogih jezičnih pojava: u jeziku se kategorizira ono što je **komunikacijski** relevantno (dakle neovisno o percepcijskoj i kognitivnoj relevantnosti); komunikacijski su pak relevantne one pojavnosti koje dolaze do izražaja u govornome činu, odnosno koje su vezane za govornika i sugovornika. Time se, upozorava Ivo Pranjković, može objasniti činjenica što se, primjerice, imenice kategoriziraju s obzirom na odnose među predmetima koje označuju (ta se kategorizacija realizira ponajprije padežima) ili s obzirom na količinu (predmeta), a neće se kategorizirati s obzirom na boju ili oblik, iako su to perceptivno izrazito relevantne kategorije (str. 9–10).

U nastavku teksta slijedi prava *inventura* jezičnih pojava koje se izravno mogu dovesti u vezu s govornim činom. (Nekima od njih, kao što su kategorije vremena, prostora i načina, autor će posvetiti i zasebne studije, također objavljene u ovoj knjizi.) A s govornim su činom, preciznije: sa sudionicima govornoga čina, izravno povezane **kategorija lica** (1. i 2. lice odnose se na sudionike govornoga događaja), **kategorije prostora** i **vremena** (govorni se događaj odvija u nekom prostoru i vremenu; prostor i vrijeme određuju se s obzirom na sudionike komunikacije), **kategorija načina** (pose-

bice tzv. subjektivni način, npr. optativ, ali i imperativ kojemu je u prvom planu onaj kome se govori, tj. sugovornik), neki padeži poput **vokativa** i tzv. **nekonstituentnog** (ili **pragmatičkog**) **dativa** (npr. *Kako si mi? Ja sam ti danas neka-ko bezvoljna!*), **uzvici** (kojima se iskazuje afektivni stav govornika), **pitanja** (koja su, poput vokativa, izravno usmjerena na sugovornika) i sl.

U trima zasebnim studijama Pranjković će potom razmatrati pojedine kategorije, i to upravo s obzirom na govorni čin. Prostorom i vremenom bave se već najavljene »Prostorna značenja u hrvatskome jeziku« i »Izražavanje vremenskih odnosa«, a načinom studija »Načini izražavanja načina«.

Bitna je razlika između kategorija vremena i prostora ta što je jedna — kategorija vremena — gramatikalizirana (postoji, naime, gramatička kategorija vremena), a druga — kategorija prostora — nije. Razloge nepostojanja gramatičke kategorije prostora, ističe Pranjković, »ne treba tražiti u manjoj važnosti kategorije prostora u jezicima« (str. 60). Upravo suprotno! Kako će, uostalom, obrazložiti u tekstu »Domašaji i ograničenja lokalističke teorije padeža«, »temeljna i polazišna značenja padeža jesu prostorna, a ostala se značenja raznolikim tipovima metaforizacije izvode iz prostornih« (str. 50). U toj će činjenici nalaziti napokon i razloge nepostojanja posebnih »prostornih oblika«: »prostor [se] neizravno izražava drugim primarnim (morfološkim) kategorijama, posebice kategorijom padeža i kategorijom lica« (str. 60–61). Ili sasvim jednostavno: sudionici govornog čina uvijek se nalaze u nekom prostoru pa se i mjesto lokalizatora (s obzirom na koje se utvrđuje mjesto objekta lokalizacije) smatra poznatim uglavnom zahvaljujući govornom činu. (Riječima pak Charlesa Fillmorea, rekli bismo: *govornikovo tijelo, njegov položaj pomaže pri utvrđivanju mjesta stvari*; govornik je deiktično središte.)

1 Dužna sam jednu napomenu. Naziv se *govorni čin* ovdje rabi u širem smislu (za razliku od pragmalingvističkoga sa značenjem 'djelovanje riječima'). Pretpostavlja, naime, svaku govornu aktivnost (jezičnu komunikaciju), što bi prije odgovaralo Jakobsonovu pojmu **govornoga događaja**, tj. *čina komunikacije*.

U nastavku će Pranjković ispisati svojevrsnu »gramatiku prostora« — jer prostorna se značenja izražavaju »morfosintaktički (npr. pojedinim padežnim oblicima i prijedložno-padežnim izrazima) ili sintaktički (rečenicama, složenim rečenicama, suodnosima rečenica u tekstu)« (str. 61). Što se pak kategorije vremena tiče, polazi on od konstatacije daje »za narav i funkcioniranje jezika bitan govorni čin, a svaki se govorni čin odvija u nekom vremenu pa za nj vrijeme odnosno vremenska relacija između govornoga čina i onoga o čemu se u njemu priopćuje mora biti relevantna« (str. 76). Temporalnost je utoliko neodvojiva značajka svake ljudske (i ne samo jezične) aktivnosti, a u jeziku vremenski se odnosi izražavaju i na morfološkoj (morfosintaktičkoj), i na sintaktičkoj (štoviše i na suprasintaktičkoj), i na leksičkoj razini.

No željela bih istaći još nešto! Kao što sam uvodno najavila, iz odabrane će perspektive — naime iz one koja je obilježena uvažavanjem nerazdruživosti jezičnih pojavnosti i komunikacije — proisteći i Pranjkovićev stav spram takozvanih jezičnih pogrešaka, ali i uopće njegova nevoljkost kad su strogi normativni stavovi u pitanju. Učestala i ustrajna odstupanja od preskriptivne norme, normativnim preporukama usprkos, svakako zahtijevaju našu posebnu pozornost. Na posljetku, u jezičnom se ostvaraju potvrđuje ono (i sve ono) što je komunikacijski relevantno. Uvažavanjem komunikacijske prakse i nastojanjem da se jezične pojavnosti motre i iz perspektive govornoga čina, Ivo Pranjković postaje tolerantniji prema pogreškama, npr. u slučajevima neutralizacije opreke živo/neživo u uporabi odnosne zamjenice *koji* (str. 124–128) ili opreke direktivnost/nedirektivnost u uporabi prijedloga *kod* i *k(a)*, o čemu je pisao još u *Drugoj hrvatskoj skladnji* (2001: 106) i sl.

I drugi dio knjige — koji sadrži sedam rasprava kojima Pranjković ispisuje

gramatiku »malih riječi« — rasvijetlit će, opet, važnost govornoga čina, primjerice u razgraničavanju priloga i čestica (u tekstu »Nepromjenjive riječi i gramatika«), pa će, štoviše, i izdvojiti neke »nove« skupine čestica. Ovdje bih spomenula — jer imaju veze s komunikacijskom aktivnošću — **pokazne ili deiktčne čestice** (npr. *to* u *Što se to s tobom događa?*) te **dijaloške čestice** (takvima se mogu smatrati i spomenuta čestica *to/ovo/ono*, ali i čestica *a* u primjerima poput *A što si ti na to rekao?* — koja ima dodatnu nijansu suprotnoga značenja) (str. 198–200). U zaključku će autor s pravom upozoriti na to da riječima koje se tradicionalno pribrajaju priložima, iako imaju raznolike službe i značenja u gramatičkim opisima, treba posvećivati punu pozornost, »i to bez obzira na to smatraju li se (i dalje) priložima ili se smatraju (i) česticama, pragmemima, kvantifikatorima, intenzifikatorima, modifikatorima, diskurzivnim oznakama, konektorima (tj. veznim sredstvima na razini teksta ili tekstnim konektorima), rečeničnim priložima itd.« (str. 202).

Dopustite mi još samo nekoliko zaključnih riječi!

U ovom svom predstavljanju knjige *Gramatička značenja* Ive Pranjkovića željela sam rasvijetliti barem jedan aspekt njegova pristupa jezičnim pojavnostima koji je u mnogim u knjigu uključenim raspravama polazišni, nerijetko i dominantan — aspekt je to koji se tiče uključivanja (raz)govorne situacije u gramatiku. Moram sada istaći još nešto: na takav smo pristup jezičnim pojavnostima i na takvo (i problemsko) promišljanje gramatike od Ive Pranjkovića već poodavno navikli! Zastupljeno je ono i u ranijim njegovim knjigama i studijama, ali i u — to osobito smatram važnim naglasiti — *Gramatici hrvatskoga jezika za gimnazije i višoka učilišta*, koju supotpisuje s profesorom Josipom Silićem! Utoliko se i ovdje ukoričeni tekstovi mogu — pa i trebaju

— čitati kao vrijedna teorijsko-metodološka dopuna spomenutome gramatičkom opisu. Problemski pristup — ne sumnjam — privući će čitateljstvo (i kolege, i studente, i mnoge zainteresirane za složena pitanja funkcioniranja jezika uopće). Sve-mu tome — uz toplu preporuku za ovo novo Matičino izdanje — treba pribrojiti i već znanu nam Pranjkovićevu umješnost da o iznimno zahtjevnim i kompleksnim temama piše na maksimalno jednostavan i pitak način, da nenametljivo, a sigurno — uvijek i uz iznimno poznavanje teorijske literature nevjerovatno široka spektra — otvara mnoga pitanja kojima nas po-tiče na to da o gramatici počnemo raz-mišljati na nov način.

LADA BADURINA

Sinopsis za, eventualno, roman

Kristijan Vujičić: *Ponavljanje*.
Udruga za kulturu »Knjigomat«,
Zagreb, 2012.

Uvod u ovu knjižicu Kristijana Vujičića okičen je geslima koja čine mudre misli Sørensa Kierkegaarda, našega Vladana Desnice i fikcionalnoga Ferdinanda Forbaha (lika iz romana, kako ćemo ubrzo razabrati). Dakako, radi se o naslovnoj temi: o ponavljanju. Dok Kierkegaard, ne bez prikrivene ironije, govori o *lakoći* ponavljanja, dotle je Desnica s punom svi-ješću zaokupljen tek *manifestacijom* po-navljanja života u maestralnom opisu iz *Proljeća Ivana Galeba*. Međutim, učeni

Forbah, očigledno i načitan i potkovan iz duhovno-religiološke tematike, stvar s ponavljanjem zapetljava iako je očito htio postići suprotan efekt. Ali da bi se dalo jasan, zanimljiv i poticajan iskaz o temi ponavljanja u životu, treba život živjeti. Negdje na tom tragu krije se uzrok i raz-log promašenosti Forbahova promišljanja i umjetnikovanja. Možda, ako bismo bili kritičarski neoprezni, i samoga autora. No, pogledajmo.

Na samom početku glavni lik, Ferdi-nand Forbah, ili ipak sâm autor, kaže jednoj junakinji iz romana, Ivani: »Mo-ram te upozoriti: priča koju ću ispričati je... drukčija... i shvatit ću ako posumnjaš u njezinu istinitost. Moram se osloboditi tog teškog bremena, treba mi nešto poput ispovijedi... — Ne, samo ne ispovijed — reče uz osmeh Ivana. — U redu, onda to neće biti ispovijed. Već jedna sasvim neo-bična priča...« Tu karakterizaciju, da se radi o »sasvim neobičnoj priči« će lik/au-tor ponoviti nekoliko puta, kasnije. Dak-le: *upozorenje — ispovijed ili ne — neo-bična priča*, sve se ubrzo pretvara u popis literarnih želja, u sinopsis po kojemu bi se možda mogao napisati roman. Stil je ubitačan do te mjere da postaje odbojan. Upotreba jezika je površna, s neprecizno-stima i netočnostima, a informacije koji-ma se barata nisu točne i vjerodostojne itd. O narativnoj strukturi ne treba tro-šiti vrijeme i prostor. Autor zna iz knji-ževne teorije ponešto o tim stvarima, ali bilo bi mu bolje da ne zna. Možda bi se neka literarna iskra u njemu rasplamsala do prave vatre i tada bi materijal njegove priče, velike priče romana, sâm pronašao adekvatnu narativnu formu. Ovako »sa-svim neobična priča« postaje nezanimljivo i dosadno štivo. Dobar pisac bi od svega toga napravio kratku priču, tri do pet kartica, najviše.

Ipak, kod Vujičića je ona iskra pri-sutna, ali samo kao *ideja* o potrebi du-hovnosti, ljepote, etičnosti kako čovjek ne bi poživinčio. Ali od ideje do realizacije,

znano je, dug je put. Recimo, autorov lik stalno spominje potragu za ljepotom. Čezne za ljepotom. I što radi? Hoda naokolo po Zagrebu, i to po onom skorije-
vičevskom, malograđanskom Zagrebu, i traži ljepotu, kao da je ljepota komad odjeće, komad ženske ili komad zemlje. Kako da je pronade čovjek koji nije u stanju sam proizvesti lijep opis u svom »romanu«, nego svoje pisanje doživljava, po vlastitom priznanju, kao psihoterape-
utsko sredstvo za izlazak iz krize samo-
sazaljenja, samoponiženja i potpunoga po-
manjkanja samopouzdanja. Sve to dakako može biti motivom romaneskne obrade, ali ne na diletantski način pisanja.

Recimo, autorovi likovi žive i djeluju u današnjici. A mi današnji živimo u svi-
jetu globalizacije koja je apsolutna besti-
jalizacija čovječanstva (globalizacija = be-
stijalizacija). No, autor ovoga »romana«
to ne vidi! Ili ne želi vidjeti! Ili se boji, ako to vidi, pisati o toj činjenici! Ne možemo znati zašto zatvara oči pred stvar-
nošću (i nije jedini među hrvatskim pisci-
ma)! Ali to ne znači da mu ne možemo, dobronamjerno, kazati da ne vidi ono što bi morao vidjeti.

Ili, recimo, mi možemo razumjeti Vujičića, prema autobiografskom sloju u »romanu«, i prema onome što znamo iz stvarnosti same. Naime, biti urednik u izdavaštvu, barem u Hrvatskoj posljed-
njih dvadesetak godina, znači raditi te-
žak, ako ne robovski posao. Čovjek je stalno razapet između interesa autora, ži-
voga ili mrtvoga svejedno, i interesa nak-
ladnika. U toj iscrpljujućoj borbi malo po malo gubi kriterije, pokušavajući izbjeći najteže udarce, postaje kalkulanti i oportunist, pa čak i nemoralan. Gubi energiju i volju, postaje mrzovoljan i, najčešće, odaje se alkoholu. Srozava se, kratko re-
čeno, u svakom pogledu. Vujičić piše svoj tekst na osnovi vlastita iskustva urednika u *Nakladi Ljevak*, nekadašnjem socijali-
stičkom, vrlo cijenjenom izdavačkom po-
duzeću *Naprijed*. Imao je sjajnu poziciju

da iznutra prati procese dehumanizacije različitih fenomena. Od spisateljske pozi-
cije, preko poduzetničkih napora novo-
komponiranih hrvatskih kapitalista, do društvenih reperkusija jednoga režima bez ikakvih ideja i ideala. Tu je poziciju trebao maksimalno iskoristiti u svoje um-
jetničke svrhe. Ali, on to nije učinio iz, skoro smo potpuno uvjereni, jednoga jedi-
nog razloga: on sam nema nikakvoga ide-
ala, nikakvoga svjetonazorskog putokaza koji bi njegovu literarnu pobunu vodio smisleno i uvjerljivo. On se ne može — da upotrijebimo već zaboravljen pojam — angažirati na liniji jednoga humani-
stičkog, idejnog i svjetonazorskog progra-
ma dovoljno širokoga da obuhvati sudbi-
ne i pojedinaca i društva. No nije to samo njegov problem.

Vujičić je smjeran i blag čovjek, pa kao takav misli da mora biti pristojan i suzdržan pisac. U njega nema ničega što bi vas ponijelo, nema pobune, nema mržnje, strasti, bjesnila i da pišem kao Jergović odmah bih ga izboksao i iscipe-
lario i po kratkom postupku završio s njim i njegovim knjižuljkom. Ali upravo ovaj ne naročito inventivan tekst, bez ne-
kih umjetničkih kvaliteta, pokazuje u što urbani način života u tobože slobodnome društvenom okruženju pretvara čovjeka: u ispražnjenu lutku, u promašenu egzi-
stenciju. No o promašenoj egzistenciji ne može se pisati na umjetnički promašeni način. Nažalost, Vujičić nije dorastao te-
mi koju je izabrao. Nije izlaz u traženju (pseudo)duhovnosti i zatvaranju očiju pred činjenicama stvarnosti tobožnjim uz-
dizanjem iznad te stvarnosti. Ožeženi tom stvarnošću, oprljeni i isprljeni njezi-
nim nehumanim činima možemo se opri-
jeti pobunom, kao u Krležinu *Na rubu pameti*, samorazornom ironijom, kao u Marinkovićevu *Kiklopu*, ili (auto)destruk-
cijom i mizantropijom kao u Cvitanovim romanima *Polovnjak* i *Ervin i luđaci*. No ovako zahvalan tematski materijal Vujičić nije adekvatno iskoristio. Recimo, bizaran

i perverznan motiv s glumljenim utapanjem u kadi (nakon što je u mladosti spasio od stvarnoga utapanja češku djevojčicu koja će mu kasnije postati suprugom) autor završava zaključkom: »No taj čin je predstavljao još nešto: bila je to neka vrsta predigre, nikada do kraja osmišljene...« I to je sve! Kakve predigre? Dakako, seksualne. Ali umjesto da ide tim tragom, da minuciozno prokopava tunnel do srži te »igre«, Vujičić se bavi površnim i plitkim konstatacijama, a čitalac neka zamišlja što ga je volja! Ili odnos s Petrom, djevojčicom i prijateljicom iz njegova djetinjstva, kojoj se ponovo vraća nakon 20 ili 30 godina (ne zna ni sam točno), koja ne govori, ali stalno nešto zapisuje u svoj dnevnik. Ona je bolesna ili »bolesna«. Taj lik, odnosi toga lika s drugima, okruženje oko toga lika, eventualno ulaženje u nutrinu toga lika (preko dnevnika, crteža i sl.) mogli su autoru pružiti izuzetan materijal za stvarnu umjetničku obradbu.

Efektnije i umjetnički dojmljivije temu o ponavljanju, odnosno o autentičnom doživljavanju životnih senzacija i manifestacija riješili su Jura Stublić i grupa *Film* u rokenrolovskoj varijanti zabavnoglasbene produkcije pjevajući: *nema života od sjećanja*, pa dakako ni od ponavljanja, i dali bi *milijardu dolara* (ili bezvrijednih ondašnjih dinara, to fanovi neka rješavaju među sobom) za *jedan sekund prvoga poljupca* (istina, trebalo bi hrvatski *jednu sekundu*, ali što znaju muzikanti...). Kao školovani religiolog Vujičić bi trebao znati, ili se sjetiti da ponovi, činjenicu da sve kod ljudi počinje s praroditeljskim grijehom, koji je autentičan doživljaj, i s njegovim ponavljanjem u beskrajnom i mnogobrojnom nizu. Ali taj doživljaj je za svaku jedinku nov i svakoj se jedinki ponavljanje događaja odvija drugačije, jer smo svi mi djeca istoga roditelja, i svi smo isti, ali svatko od nas ima drugačiji (pra)roditeljski pečat, što nas čini istovremeno i međusobno razli-

čitima. I u prirodoslovlju je isto: svi imamo sve, ali nas DNK-matrica čini različitima dajući jednome biću jedno, a drugome drugo, po još nedokučenom ključu.

Sve u svemu, Vujičić zna pisati, ali — kao i M. Jergović — ne zna zašto piše. Nedostaje mu duhovnog, strastvenog i svjetonazorskog poriva koji čovjeka tjera da iskaže ono što ga muči ili da opiše ono što gleda oko sebe a ne može prešutjeti. Pisanje radi pisanja ili radi vježbe je korisno, nema dvojbe, ali je dosadno, bez sumnje.

NIKICA MIHALJEVIĆ

303

Gora budućnost: metodika nastave

Nenad Veličković: *Školokrečina. Nacionalizam u bošnjačkim, hrvatskim i srpskim čitankama*. Fabrika knjiga, Beograd, 2012.

Nenad Veličković, profesor književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i pisac iznimno zanimljivog opusa, objavio je novu knjigu u Ediciji Reč, beogradskog izdavača Fabrike knjiga — nakon zbirke ogleda *Viva Sexico* (2007) i *Dijagnoza — patriotizam* (2010) pojavila se *Školokrečina*, knjiga koja na neočekivani način sažima rezultate njegovih znanstvenih istraživanja. Naviknuti smo na tipičan obrazac prema kojemu izlaze u tisku doktorske disertacije iz područja humanističkih znanosti — ova knjiga svakako iskoračuje iz toga obrasca divovskim koracima, i to ne samo svojim formalnim ustrojem.

U predgovoru *Školokrečini* Veličković daje kratki prikaz povijesno–kulturološkoga konteksta svoje teme: zaokuplja ga problem nacionalizma u čitankama u Bosni i Hercegovini, čiji je obrazovni sustav uslijed Daytonskog mirovnog sporazuma iz 1995. godine ostao izvan nadležnosti države i podijeljen na tri nezavisna sektora. Nad njima upravljaju, tumači Veličković, tri *vladajuća nacionalizma*, čiji su interesi ugrađeni u zakone, a detaljno razrađeni upravo u nastavnim planovima i programima. Ono što se naziva »nacionalnom grupom predmeta« u obrazovnom sustavu Bosne i Hercegovine sastoji se od materinjeg jezika, povijesti, zemljopisa i vjeronauka. Za tu grupu predmeta nacionalizam pokazuje osobitu skrb i »prirodnu« zainteresiranost, što se pokazuje u srodnosti metoda obrade građe, kao i u velikim razlikama u njezinome odabiru. Svaki od tri nacionalizma u Bosni i Hercegovini, prema Veličkoviću, ima istovjetan cilj u obrazovanju: pribavljanje naklonosti i podrške budućih birača.

Književnost u obrazovnom sustavu zauzima povlašteno mjesto brojem nastavnih sati, tretmanom na prijemnim ispitima, pa čak i imenovanjem škola. Nijedan drugi školski predmet nema tako integriran ideološki potencijal. Književni jezik je u školi vrijedan prije svega kao predstavnik nacije, a tek onda kao umjetničko sredstvo komunikacije. Školski obvezni izbor pisaca, djela i tekstova određen je očekivanom i poželjnom ishodu nastave književnosti — patriotizmu. Prema Veličkovićevu sudu, prioritet među obrazovnim ciljevima nacionalizma nije ni razvoj i njegovanje jezične kreativnosti, ni kritičko vrednovanje teksta, niti sloboda izbora i polemika s kanonom. Zbog toga ljudi, prema njegovu mišljenju, ne čitaju nakon završetka školovanja, a ako i čitaju, onda biraju pretežno trivijalno i komercijalno štivo. Zato propadaju male nezavisne knjižare, zato su književne

večeri i tribine slabo posjećene, zato se u javnosti govori nerado, a kad se i govori, onda se to čini u frazama.

Udžbenička politika dopušta da se više izdavača natječe za plasman udžbenika u škole, što je povezano s velikim i sigurnim profitom. Dodatni popratni problem jest, primjerice, činjenica da čitanke Zavoda za udžbenike iz Srpskog Sarajeva prate nastavni plan i program za srpski jezik i književnost koji se u znatnoj mjeri poklapa s nastavnim planom u Republici Srbiji, a čitanke Školske naklade, koje se koriste u većini hrvatskih škola, zapravo su izdanja Školske knjige iz Zagreba, samo što su »obogaćene« autorima i tekstovima iz BiH. Tu se, upozorava Veličković, događa zapravo poništavanje državnih granica, što omogućuje srpskom i hrvatskom nacionalizmu u Bosni i Hercegovini da prošire uvid u odnos književnosti, obrazovanja i ideologije i na susjedne zemlje — zaključci se u njima odnose dijelom i na Srbiju i Hrvatsku.

Veličković upozorava da diskriminacija u obrazovanju i nastavi književnosti nije vidljiva na isti način u Hrvatskoj i Srbiji, jer se rješava u okviru manjinskih prava. Otvoreno je pitanje kako zaštititi prava pojedinca, odnosno djeteta u obrazovnom sustavu u kojem je književnost instrument indoktrinacije.

Rezultati Veličkovićeve analize čitanke iz književnosti za osnovnu školu pokazuju da su vrlo različite po sadržaju, tj. po izboru pisaca, tekstova i ilustracija, ali se u njima prepoznaje ista namjera i strategija: pridobiti učenike za vrijednosti vlastite nacije. Veličković analizira čitanke po kriteriju odnosa prema sljedećim kategorijama: *Jezik i pismo*, *Istorija*, *Neprijatelji*, *Teritorija*, *Simboli*, *Vjera i tradicija* i *Rod, patrijarhat*.

Čitanke koje je Veličković analizirao (osamnaest čitanke za osnovnoškolsko obrazovanje) tretiraju *Jezik i pismo* kao kulturnu vrijednost od izuzetne važnosti za nacionalni identitet kojem se dijele

»privodi«, kako to formulira autor. Zbog toga je i potrebno da taj jezik prije svega služi identifikaciji govornika — zato će se naglašavati normirane dijalekatske posebnosti i pravopisna rješenja po principu isključivosti, upozorava Veličković, pa će tako bošnjačke čitanke poklanjati posebnu pažnju turcizmima, birat će tekstove bogate arhaičnim izrazima, inzistirati na čuvanju glasa h, a jezik će najčešće zvati bosanskim.

Hrvatske čitanke jezik zovu hrvatskim, isključuju ćirilicu kao pismo, kroatiziraju rijetke ekavske tekstove, a na turcizme i srbizme reagiraju kao na strana tijela. Istodobno, ne kroatiziraju kajkavsku ekavštinu. Srpske čitanke naglašavaju značaj Vukove reforme, kao i prednosti ćirilice nad latinicom. Jezik je u njima srpski. U većini slučajeva tekstovi tuđih pisaca dani su drugim pismom, pa su tako u srpskim čitankama tekstovi hrvatskih i bošnjačkih autora dani latinicom, a u bošnjačkim čitankama tekstovi srpskih autora ćirilicom.

Kategoriju *Istorija* Veličković prikazuje na sljedeći način: analiza je pokazala da nacionalizam koristi književnost kao zamjenu za povijest, jer je književnost kao umjetnost slobodna od odgovornosti od koje povijest kao znanost nije (odnosno, od zadatka da objektivno povezuje i tumači sve raspoložive činjenice i ne tvrdi ono što ne može dokazati). Povijest koja je ispričana na ovakav način prikazuje naciju ili kao pobjednicu u pravednom obrambenom ratu ili kao žrtvu izdaje i agresije. Primjeri koje Veličković navodi su *Kameni spavač* Maka Dizdara, koji u bošnjačkim čitankama proizvodi »dobrog Bošnjanina« u mitu o moralno superior-nim bogumilima kao žrtvama progona s istoka i sa zapada; u hrvatskim čitankama se, pak, veličaju uskoci, odmetnici protiv Turaka i kraljevi iz vremena sred-njovjekovne samostalnosti; srpske čitanke slave Prvi srpski ustanak, pobjede u Pr-vome svjetskom ratu, zlatno doba Nema-

njića, ali istodobno prikazuju srpski na-rod kao žrtvu turske surovosti, austrijske politike, njemačkog terora u Drugome svjetskom ratu.

Za kategoriju *Neprijatelj* Veličković us-tvrđuje sljedeće: proizvodnja herojsko-pat-ničke prošlosti povezana je s interesom na-cionalizma da se »opiše/opaše« neprijateljima. U srpskome školskom književnom ka-nonu neprijatelji su *Turci*, *Švabe*, katolici, poturice, ustaše, Albanci; u hrvatskim čitan-kama četnici, Mađari, Habsburgovci, Mle-čani, Turci, Srbi (ovdje autor stavlja nazna-ku u zagradi: »žandari«), u bošnjačkim či-tankama neprijatelj je Austrija. Speci-fičnost bošnjačkih čitanke jest u tome što, prema Veličkoviću, bošnjački nacionali-zam ima interes tzv. zajedništva u jedin-stvenoj Bosni i Hercegovini, pa književ-nost ne koristi kao sredstvo sotonizacije druga dva konstitutivna naroda.

U analizi odnosa čitanke prema kate-goriji *Teritorija* Veličković ustvrđuje da se patriotizam kao najveća vrijednost (koju afirmira škola, a učenici je trebaju prigrliti) projicira prije svega na teritorij — slave se ljepote zavičaja i prirodne lje-pote »domovine« na način da se dovode u vezu s drugim atributima nacije, kao što su stećci, manastiri, dijalekti. Domovina je u bošnjačkim čitankama Bosna, rijet-ko i Hercegovina, »jer imaginarna do-movina treba biti iznad administrativ-ne; u skraćenom nazivu je sadržana bli-skost«, ironično zaključuje autor. Bosna je u bošnjačkim čitankama dobroćudna, miroljubiva, gostoprimljiva i naivna — zbog svega toga je izložena nasilju. U srp-skim čitankama je domovina tamo gdje je srpska duša, ili srpski grob, ili srpske ko-sti. Osim u sadašnjim granicama, domovi-na je i na tlu koje je slobodno ili obranje-no (Republika Srpska, Crna Gora), ili ko-je je izgubljeno za političkim stolom (dije-lovi Hrvatske, Dubrovnik). Domovina je u hrvatskim čitankama zemlja Hrvata, a često je idealizirana iz perspektive emi-granata koji sanjaju povratak. Hercego-vi-

na je, pak, zemlja otaca i djedova, »krševita i surova, ali sunčana i slobodna.« Zaključak koji Veličković izvodi iz analize kategorije *Teritorija* jest da ni srpski ni hrvatski nacionalizam ne vidi državu Bosnu i Hercegovinu kao domovinu.

Temi *Simboli* Veličković pristupa na sljedeći način: kao što se nacija okuplja oko zastave, grba i himne, tako i književnost može književne likove, motive i pisce učiniti simbolima. Primjerice, u srpskom simboličkom arsenalu to su pjesnici Đura Jakšić i Jovan Dučić, pjesme *Plava grobnica* i *Simonida*, likovi seljaka u opancima. Poprišta bitaka, grobovi, životinje (poput vuka, sokola i ata) i gusle također imaju simboličku vrijednost. Bošnjačke čitanke, pak, u prvi plan stavljaju stečke, a česti motivi su most, česma i ćilim. U hrvatskim čitankama snažnu simboličku vrijednost imaju šahovnica, trobojnica, križ, ribari, težaci, majke, vinova loza, kruh i vino.

Vjera i tradicija obrađuje se u kontekstu afirmacije pobožnosti kao poželjne vrijednosti koju škola treba promicati. Ključni razlikovni element u predstavljanju svakog od tri nacionalizma u Bosni i Hercegovini jest religioznost, koja se izražava kroz sudjelovanje u ritualima jedne od tri konfesije (katoličke, islamske i pravoslavne). U srpskim čitankama štuje se kult svetosavlja, pa su tako česte ilustracije s motivima manastira, fresaka ili ikona. Učenicima se tako sugerira da su vjera i nacija nerazdvojive i da je promjena vjere neprihvatljiv čin. U hrvatskim čitankama biblijski tekstovi, kao i tekstovi s religioznim motivima, imaju funkciju agitiranja za pobožnost. Ne tumače se kritički. Ilustracije uz njih predstavljaju motive križa, Gospe, bogomolja. Bošnjačke čitanke češće posežu za tekstovima pisaca iz zemalja islamskoga kruga. Zajednička tendencija svim trima nacionalizmima, primjećuje Veličković, jest izostavljanje tekstova koji propituju religioznost ili koji potiču učenike na kritičko promišljanje te

teme. Velik prostor u čitankama dobivaju tekstovi u kojima se opisuje život na selu (u prvom redu forme usmene književnosti u kojima se opisuju običaji i afirmira tradicija). Srpska čitanka afirmira obiteljske vrijednosti (seljaštvo, zemljoradnju), a hrvatska čitanka ističe ljepotu kršćanskih blagdana i bira tekstove s tim motivima, dok bošnjačka čitanka favorizira sevdalinke kao pjesmu muslimanskoga gradskog stanovništva. Zajednički obrazac svim čitankama je predstavljanje jezika kao važnog aspekta kulturnog naslijeđa.

Tema *Rod, patrijarhat* posljednja je u nizu tema kojima se Veličković bavi u svojoj analizi čitanki. Primjećuje zajedničku tendenciju u vezi rodniha pitanja kod sva tri nacionalizma: čitanke nisu sredstvo pokretanja rasprave o seksualnosti; ne biraju se tekstovi koji uvode erotiku kao temu. Prihvatljiva društvena struktura za naciju jest patrijarhat, jer počiva na hijerarhiji otac porodice — vođa naroda — bog. Ta struktura se ne problematizira u čitankama. Romantična heteroseksualna ljubav se idealizira na način da je žena prije svega majka, ako nije ratni plijen, glasi veličkovićevski zaključak. Tekstovi u kojima su junakinje djevojčice, iz čije se perspektive i iskustva govori o svijetu, rijetki su u ovim čitankama. Također, ne poštuje se rodna korektnost u obraćanju učenicima, kad je riječ o srpskim čitankama.

Autor uočava jednake postupke indoktrinacije kojima se služe u čitankama sva tri nacionalizma. Izdvaja sedam takvih postupaka. Prije svega, radi se o skretanju pažnje učenika s bitnog na nebitno — i u skladu s tim, sa sadržaja na formu, te s etike na estetiku. Drugim riječima, učenikova pažnja premiješta se s ideje djela i vrijednosti koja se u njemu zastupa na književne postupke, pri čemu se univerzalne vrijednosti zanemaruju na račun partikularnih. Nadalje, u obradi tekstova izražavaju se nejasni stavovi, pri čemu se metoda ne razjašnjava. Činjenice

se povezuju proizvoljno, ne primjenjuje se logika, te se završava u nedorečenosti: »stav zamjenjuje aluzija«. Umjesto angažiranja razuma, potiču se osjećaji. Tako nacionalizam pribavlja suglasnost o vrijednostima bez propitivanja, argumentacije i kritike. Zaključci se izvode na malom i pogodnom uzorku, te se iz toga uzorka proizvoljno uopćava — cjelina se namjerno ne predstavlja, ne ispituju se svi aspekti, ne angažira se kritička svijest. Ističu se vlastite vrijednosti, a zaključci se izvode na selektivnom uzorku. Laž se proizvodi u istinu, a činjenice se prikazuju ili tumače pogrešno. »Tlapnja postaje opipljiva«, ističe Veličković. Subjektivnost se prerađuje u objektivnost, a »predmet je ono čega nema, ali što se stvorilo i što se treba održati«. Na taj način se književnost konstituirala kao alternativna povijest. Logiku zamjenjuje retorika, a pritom su vrlo korisne fraze i dvosmislenosti. Metafore se koriste umjesto termina. Veličković zaključuje: takav postupak instrument je ideologije infiltrirane u znanost; teorija koja pojave ne objašnjava, nego ih imenuje, te ih terminološki uređuje umjesto da ih razumije predstavlja primjer mistifikacije. Nadalje, autor navodi da se jednim tekstom priziva drugi — tekst se u čitanci ne interpretira, nego se pokreće rasprava u vezi s njim o temama koje su važnije za ideologiju od tema koje nudi tekst. Tako asocijacija razaraju usredotočenost na predmet. Raznovrsnost tema umnaža mogućnosti da se pažnja asocijacijama preusmjeri na povijest, kulturu, politiku, tradiciju, religiju i tome slično. Također, Veličković navodi i da se u čitankama tumači namjerno pogrešno ili nepotpuno, s ciljem da se u tuđi smisao ubaci vlastiti i da se tuđe vrijednosti zamijene svojim. Rasprava se izbjegava, drugi se namjerno previda. Rodni studiji se ignoriraju. Umjesto rasprave o drugom ili polemike s drugim pojačava se intonacija. Pritom se egzaltacija pretpostavlja argumentaciji. Ne potiče se kritičko

mišljenje, a ohrabruje povjerenje u stereotipe. Autor prepoznaje ignoranciju u izostavljanju interpretacije, kao i u tumačenjima koja odbijaju uvesti opoziciju u raspravu. Primjerice, u vezi s religioznim tekstovima se u pravilu ne daju znanstvena saznanja o historijatu zapisa, ne preispituje se svetost tih tekstova i učenici se ne upozoravaju na intertekstualnost.

U sadržaju čitanki autor prepoznaje ključne točke političkih programa svakog od tri bosanskohercegovačka »konstitutivna« nacionalizma. Srpski i hrvatski ne vide Bosnu i Hercegovinu kao pravni okvir za ostvarenje svojih ciljeva — oba se oslanjaju na veze s maticama. Ne pokazuju interes da u obrazovnom sustavu jačaju svijest učenika o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini, nego daju prednost razvijanju svijesti o vlastitom kulturnom identitetu, jeziku i tradiciji. Bošnjački nacionalizam, pak, u podređenom je položaju: s jedne strane zbog toga što je u ratu pretrpio najveću štetu i nema logističku podršku kakvu imaju druga dva, a s druge strane, počeo je s velikim zakašnjenjem s razvijanjem vlastitog kulturnog identiteta i taj proces još nije završen: »Budući da sebe ne vidi izvan granica države Bosne i Hercegovine, on veliku energiju ulaže u kompromise s partnerima koji nisu spremni na ustupke.« Bošnjačke čitanke su u usporedbi sa srpskim i hrvatskim, prema Veličkovićevu sudu, »nedorečene, konfuzne, šizofrene u nastojanju da istovremeno budu i *bosanskohercegovačke* i *bošnjačke*.

Značajan dio Veličkovićeve knjige predstavljaju kopije stranica čitanki koje su uvrštene u korpus građe za istraživanje. One služe kao svojevrsni dokazni materijal — potvrđuju da su primjeri korektno navedeni. Središnji dio knjige fikcionalnog je karaktera — sastoji se od učeničkih dnevnika iz hrvatskih, srpskih i bošnjačkih učionica. Ove dramatizacije uvode u raspravu o indoktrinaciji literaturom u školskoj praksi perspektivu djeteta i roditelja ili staratelja. Neki likovi

zbog toga povremeno djeluju starmalo — izgovaraju rečenice koje ne mogu biti uvjerljivo njihove. Dramatizacijom analize sadržaja čitanki uključuje se u raspravu odgovornost nastavnika.

Središnji dio knjige (dramatizacije) podijeljen je na devet cjelina: *Metodika, naša dika; Jezik, u tom pismu piše...; Bolja prošlost; Neprijatelj za poželjeti; Odjel za tločine; Nanošenje simbola; Tjeronauk; Gora spolovina; Uzmak na konac*. U Veličkovićevim izmaštanim učionicama na satu bosanskog sjede Kruško, Sejda, Ronaldo, Ajnštajn, Travolta, Zina i Jaca, na satu hrvatskoga Guza, Pitagora, Šmizla, Prica, Šuško, Brando, Pivac, Kerum i Seve, a na satu srpskog Njonja, Bratko, Gadafi, Goca, Sesa, Peka, Tesla, Radašin i Vuvuzela. Obraduju se uglavnom kanonska djela nacionalnih književnosti. To izgleda, primjerice, ovako: »Danas smo na času srpskog radili epizodu iz *Gorskog vijenca* od Petra Petrovića Njegoša koja se zove *Vezirovo pismo i otpozdrav na njega*.

... Goca je pitala po čemu se određuje kada je delo nekog Crnogorca srpska a kada crnogorska književnost.« Primjer iz hrvatske učionice: »Danas smo na satu hrvatskog radili ulomak iz pjesme Petra Preradovića *Jezik roda moga*. ... Nina je pitala kako svi znamo da je njegov rod hrvatski ako na internetu piše i da je srpski. ... Pitagora je prijavio da njemu nije jasno kako se od nečega što smatra jedan pjesnik došlo do pitanja što smatra cijeli narod.« U bosanskoj učionici to izgleda ovako: »Danas smo na času bosanskog radili odlomak iz drame *Katarina Kosača* Radovana Marušića. ... Jaca je pitala nastavnika šta uopšte znači *naš pisac*.« Svakog sat u svakoj učionici završava tako da pitanja koja izazivaju nelagodu budu prekinuta zvonjavom školskog zvona i rečenicom: »Onda je odzvonilo.« Učenici su na satu zainteresirani za različite teme, koje su u bližoj ili daljoj vezi sa sadržajem nastavnih jedinica: primjerice, za

nima ih da li je domoljub ili nacionalist onaj koji pokrštava tuđu djecu da bi ih mogao voljeti, ili tko pokrštava odrasle da bi im dao jednaka prava. Na ovo pitanje nastavnik hrvatskog odgovara da se radi o pitanju prikladnom za sat vjeronauka, pa dobiva preformulirano pitanje od učenika, prilagođeno satu hrvatskog: jesu li sastavljači čitanki koji Ivi Andriću prepravljaju *ko* u *tko* hrvatski domoljubi ili nacionalisti. Učenike također zanima trebaju li članovi akademije znanosti i umjetnosti govoriti znanstveno ili samo umjetnički. Neki od njih drže (recimo, Gadafi) da bi se *naš* jezik trebao zvati stručnji, a ne materinji, »jer mi na kraju ne govorimo kao što smo naučili od majke nego kao što smo naučili od stručnjaka«. Seve se, primjerice, čudi, kako mi to bolje razumijemo Šantića koji piše na bosanskom nego Kovačića koji piše na hrvatskom. Šuško kaže da »Kanibal Lucić nije Ivo Andrić pa da se mora prevoditi sa srpskog na hrvatski«. Zinu zanima »zašto učenici kad vjeruju nešto pogrešno dobiju jedinicu, a pisac kad vjeruje nešto pogrešno uđe u čitanku«.

U predgovoru knjizi Veličković naglašava da oblik dramatizacije otvara mogućnost da se za ovako predstavljenu temu zainteresiraju i sami učenici te studenti književnosti i budući nastavnici. »Oni će znati da ovako zaoštreni i polarizovani stavovi ne odražavaju njihovu realnost, ali će možda shvatiti da nju ne odražavaju ni njihove čitanke. I možda će posumnjati u *istine* koje im se isporučuju metodama laži, obmane, prisile, prikrivanja i ignorisanja. Tom nadom nadahnuta je i ova knjiga.«

Veličkovićeva analiza doista je inspirativna: čitanje njegove knjige potaknulo je sličan postupak analize. Odabrali smo udžbenike iz hrvatskoga jezika za gimnazije triju hrvatskih izdavača koje je Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta odobrilo za službenu upotrebu u školama

i došli do vrlo sličnih i komplementarnih rezultata. Nakon obrade korpusa ne čudi što je Veličković odlučio čak stotinjak stranica svoje knjige odvojiti za doslovne kopije stranica čitanki, jer na ponekim mjestima stvar doista nalikuje fikciji, pa je potrebno dokazati i samome sebi kao istraživaču, ali i vlastitoj publici, da se radi o nečemu što *nije izmišljeno*. Tako, primjerice, učenici prvog razreda gimnazije u Republici Hrvatskoj dobivaju zadatak da istraže »kojoj nacionalnoj književnosti Andrić pripada« (*Književnost 1*, Alfa). To je zadatak koji moraju savladati prilikom upoznavanja s temeljnim pojmovima književne povijesti, teorije i metodologije. Ništa lakše od toga: dovoljno je zaguglati Ivu Andrića, pa se odmah može lijepo vidjeti da se samo na Filozofskom fakultetu u Zagrebu opus Ive Andrića predaje na tri različite katedre nacionalnih južnoslavenskih filologija.

Zanimljiv je i pristup pojmu nacionalizma u hrvatskim gimnazijskim udžbenicima: u trećem razredu gimnazije učenici obrađuju tekst *Umjetnost i nacionalizam* Antuna Gustava Matoša. U metodičkoj obradi ovoga teksta moraju odgovarati na sljedeća pitanja: »Zašto je, prema Matošu, svaka prava umjetnost nacionalna?« (ovo pitanje nalazi se pod naslovom »zaključci«) te »Što Matoš smatra nužnim za stvaranje slobodne, nacionalne umjetnosti?« (naslov ovog pitanja je »protumači«). Pitanja su prenesena doslovno iz *Čitanke 3* izdavača Školske knjige. Učenici su ovdje suočeni s tvrdnjama koje bi ih navodno trebale potaknuti na razmišljanje, a svode se na »zaključke« i »tumačenja« prema kojima umjetnost koja nije nacionalno obojena ne vrijedi ni pišljiva boba. Stvar je još zaoštrenija u »metodičkoj obradi« istoga teksta u udžbeniku izdavača Alfe: pod naslovom »interpretacija« nalazi se pitanje:

»Koja je najnacionalnija umjetnost, zašto?«

Čitanje Veličkovićeve knjige zapravo je slično čitanju ovih udžbenika: čitatelju se stalno šire zjenice i u potpunosti je nevjerici, a često se grohotom i smije, kao da je sišao s uma. Ipak, utješno je to što je Veličkovićeve knjige ipak (u svome središnjem dijelu — dramatizacijama) fikcionalnoga karaktera. Ovi udžbenici nisu. Možemo se stoga nadati da su stvarni učenici hrvatskih, bosanskih i srpskih škola (i hrvatskog, bosanskog i srpskog jezika, što god oni bili) pametni barem poput Vuvuzele i da su im nastavnici nešto kvalitetnijeg etičkoga ustroja od onih ljigavaca iz Veličkovićevih učionica.

Ova knjiga je izniman doprinos humanistici regije u svojim ozbiljnim dijelovima, a sjajno književno ostvarenje u neozbiljima — njezinog pripovjedača mogli bismo odrediti kao Robija K. sa štokavskim patosom. Veličković je još jednom pokazao raskoš svoga pripovjedačkog talenta i sposobnost da bude istovremeno silno smiješan i smrtno ozbiljan. Čitanje ove knjige mijenja percepciju njezinoga predmeta, budi radoznalost, potiče nova istraživanja i na koncu dovodi do zaključka da je zapravo dobro što se u ovoj regiji uglavnom ne pišu sveučilišni udžbenici iz povijesti književnosti i književne metodologije, jer ako ovako izgledaju udžbenici za osnovnu i srednju školu, na što bi sličili tek udžbenici na najvišoj akademskoj razini? Dobro je da ih nema, manja je sramota i za njihove potencijalne autore i za njihove nesretne korisnike, buduće profesore književnosti. Uostalom, Travolta je to lijepo formulirao na času bosanskoga: nastavnici su predmeti neopходni za prodaju udžbenika.

DUBRAVKA BOGUTOVAC

Uvijek starost pita: što je radila mladost?

Douwe Draaisma: *Tvornica nostalgije*. Naklada Ljevak, Zagreb, 2013.

Douwe Draaisma, nizozemski profesor psihologije, piše esejističkim stilom, nadasve jasno, jezgrovito, uvjerljivo i primamljivo. I on se oslanja na tuđa mišljenja, ali minimalno, ne opterećujući svoje štivo glomaznim citatima, pametujućim ekskurzima i nerazumljivim jezikom/stilom. Za razliku od nekih hrvatskih autora koji se podučavaju kod raznih svjetskih veličina (ili »veličina«), a onda na domaćem čitaocu (ukoliko ga uspiju pronaći) vježbaju svoje nemušte referate. Draaisma je, očigledno, svjestan potencijala svoje pretpostavljene publike, s jedne strane, ali i vrijednosti klasičnoga esejizma po kojemu je sve moguće kazati na relativno kratak i svakome razumljiv način. Tako je napisao *Tvornicu nostalgije* koju može pročitati skoro svatko, a o temi pamćenja i starosti koja tema je za svakoga pojedinca od izuzetne važnosti.

Nije lako pisati znalački i otvoreno o starosti u ovoj našoj (pseudo)civilizaciji. Rastrgani između filmske industrije i industrije zabave, reklamne industrije i industrije farmaceutskih proizvoda za tobožnje poboljšavanje, dodavanje i preveniranje svega i svačega današnji ljudi zapadne hemisfere (koja se globalizacijski proširila skoro na cijeli planet) žive u erzac-kulturi, kulturi nadomjestaka i potpuno lažnih vrijednosti. Svi koji imaju dovoljno novaca nastoje kupiti novi izgled, odstraniti bore, masnoće ispod kože, pohabane hrvkavice i neučinkovite organe. Oni koji nemaju novca žive prirodno, kako im je su-

đeno i umiru u starosti kako se već umiralo stoljećima. Kult (neprolazne) mladosti (»umrijeti mlad« iz 1950-ih) zacario se kao legitimno htijenje, a na našim jugoslavenskim prostorima trijumfalno je propagiran sloganom »bolje biti pijan nego star«, što je trebalo značiti: bolje biti mrtav nego star. Autori te zabavnopjevačke devize već su prilično stari i ne pada im na pamet da vrate novac za prevaru i laž.

No ostavimo šegu nastranu. Draaisma je autor nekoliko knjiga o pamćenju, starenju i starosti. Prevedene na puno jezika i popularne širom svijeta. Osnovna mu je nakana osvjetljavanje s psihološkog, antropološkog, kulturološkog i umjetničkog stajališta fenomena pamćenja i procese zapamćivanja od mladosti pa do pozne starosti. Kako smo istakli, ne služi se zapetljanim znanstvenim jezikom, a tek minimalno koristi dodatna pomagala kakvi su dijagrami ili statističke tablice. Naglašena humornost u izričaju i ležernost prilikom utvrđivanja temeljnih spoznaja odaju pisca predanoga području koje istražuje. S druge strane, Draaisma ne pokušava ni minimalno nastupati utještjeljski, ili s receptima u ruci, a još manje buditi lažne nade kod ljudi. Jer, starost je neminovna, kao i smrt. Treba se za nju pripremati, ako je čovjek osvijestio taj problem. Ako se ponaša oponašateljski, praznoglavito imitirajući modu i trendove u suzbijanju starosti, bit će vrlo neugodno, pa čak i fatalno, u mnogim slučajevima, iznenađen. Dragocjenost Draaismina teksta je u pobijanju predrasuda i raskrivanju razloga zbog kojih nastaju problemi sa tzv. staračkim pamćenjem. Ni on, kao ni autori na koje se oslanja, ne daju zaokružene i konačne sudove. Uostalom, fenomen pamćenja i starosti, odnosno efekt reminiscencije, istražuje se intenzivno tek odnedavno, a kad se pojavljuje u ljudskoj povijesti »psiholozi se još nisu složili«.

Najzanimljiviji čini se odgovor na pitanje: »Zašto zapravo postoje stari ljudi?«

Draaisma na sljedeći način konstruira odgovor: »Čovjek spada u rijetke životinjske vrste kod kojih golema 'postreproduktivna kohorta' ostaje u životu, što pokazuje da bi za određenu skupinu mogla postojati skrivena evolucijska korist od prisutnosti starijih osoba. Iz te perspektive stariji bi trebali posjedovati osobine koje tu koriste opravdavaju. Mergler i Goldstein pozivaju nas da starenje ne gledamo kao slabljenje ili pogoršanje, nego kao posebnu razvojnu fazu s vlastitim obilježjima. Jedno je od tih obilježja, prema njima, prijelaz na pripovjedački način prenošenja informacija. Drugo obilježje je efekt reminiscencije. Oba bi trebala imati adaptivnu vrijednost: dužnost starijih bila bi da mladim članovima zajednice približe društvene konvencije, vrijednosti, povijest zajednice.« No samo nekoliko redaka niže Draaisma obeshrabrujuće zaključuje da onedavno dugi život omogućuje istodobni život triju generacija što je »prekratko da bi se osobine starijih ljudi moglo uvjerljivo povezati s nekom evolucijskom funkcijom«. To, ipak, ne isključuje mogućnost pojavljivanja nekog povoljnog ishoda, nakon izvjesnoga vremena, kad će mase ljudi definitivno shvatiti kako su informacijska revolucija i eksplozija prerasle u veliku obmanu. Tad će starci biti, uz knjige, najpouzdaniji izvori kvalitetnih informacija za opstanak cjelokupne populacije (ukoliko prije toga nisu podlegli toj obmani).

Istraživanja i uopćavanja prof. Draaisme zanimljiva su i za književnost, osobito književnu kritiku, jer podastiru nove elemente za vrednovanje djela iz žanra autobiografije. U autobiografijama, memoarima i intervjuima, kaže Draaisma, lako se zamjećuju posebnosti koje se mogu svrstati u vrste i podvrste. Za ilustraciju navodi istraživanje iz 2003. u Danskoj u skupini stogodišnjaka a koje je uspoređivano sa sjećanjima osamdesetogodišnjaka. Efekt reminiscencije jasno se pokazivao u obje grupe, ali je bio izra-

ženiji kod starijih: »Nijedan od ovih stogodišnjaka nije nikada napisao autobiografiju. Pa ipak njihove životne priče posjeduju sve bitne elemente autobiografskog žanra. Događaj koji je značio neki početak ili neku prekretnicu, trenutak odluke, susret koji će imati važne posljedice, životnu pouku, čak i uvrede koje u mladosti ostavljaju toliko dublje tragove.« Iako Draaisma ne spominje pravilo distance, ono se ovdje potpuno podrazumijeva — stariji autori svakako pišu kvalitetnije autobiografije.

Na koncu i za mlade i za starije postoji staro pravilo protiv zaboravljanja: »Zapiši što je važno odmah u notes ili napravi bilješke na kalendaru, ostavljaj stvari kad god je moguće uvijek na istom mjestu, ono što moraš napraviti radi koncentrirano tako da znaš da si to obavio.« Jer, starost uvijek pita — što je radila mladost?

NIKICA MIHALJEVIĆ

311

Majstorski zaokružena obiteljska priča

Sofi Oksanen: *Čišćenje*. Fraktura,
Zaprešić, 2011.

Suvremeni će čitatelj, izgubljen u moru novih naslova, često posegnuti za slamkom spasa koja mu olakšava orijentaciju — pročitat će marketinško-uredničke zapise s korica knjige i tako izvući svoje zaključke prilično rano, na temelju ograničenih informacija.

Za mnoga književna djela ovo je mjesto prve smrti, pogotovo ako se radi o uratku čiji naslov nije osobito privlačan, ako naslovnica nije koloristički usklađena, ili ako je tema jedna od onih, recimo, škakljivijih ili zamornijih.

Svjesno ili podsvjesno, u ovome našem dobu vječnog zaborava i od ozbiljne se umjetnosti često očekuje razonoda i neobavezan užitek, to očekuju pogotovo oni koji imaju sve manje vremena za tu vrstu luksuza kakvo je postalo čitanje.

Ovaj roman bi, ako bismo se povodili tekstem s korica, bio predan vječnom zaboravu. Tu se spominje pronalazak gotovo mrtve djevojke, žrtve traffickinga, pa zatim obiteljske i osobne tragedije i izdaje, najdublji ljudski strahovi i osjećaj srama, kao i širem čitateljstvu zauvijek nepopularne teme proruske dominacije na područjima bivših republika Sovjetskog Saveza te početka tranzicije.

Ukratko rečeno, nije ni najmanje za zamjeriti vraćanje ove knjige na policu otкуда je i uzeta, te posezanje za sljedećom čiji urednički zapisi možda govore o nečemu probavljivijem i zanimljivijem, jer je uteg koji visi s korica ove knjige izuzetno težak.

No, problem se srećom rješava sâm kada se jednom ovaj roman Sofi Oksanen počne čitati te postaje jasno zašto je proglašavaju predvodnicom finških književnika mlađe generacije, i zašto joj jedan zaneseni švedski kritičar proriče čak i Nobelovu nagradu kroz nekoliko godina.

Ovo je njen treći roman, nakon prvog iz 2005. godine, *Staljinove krave* koji govori o djevojci s poremećajem u prehrani, te dvije godine kasnije objavljenog *Baby Jane* u kojem tematizira nasilje u lezbijskim vezama i anksiozni poremećaj ponašanja.

Ovaj roman je nastao kao adaptacija njezine prve predstave *Čišćenje* postavljene 2007. u Finskome narodnom kazalištu, i ispričat će priču o Aliide Truu, od njenog odrastanja tijekom i nakon II.

svjetskog rata, pa do poznih godina koje će dočekati u demokratskoj državi Estoniji početkom 1990-ih.

Sofi Oksanen će reći kako je odmah znala kako će glavni lik biti postarija žena, još dok je ovaj roman tek postajao drama. Pojasnit će da vlada inflacija takvih likova, žena u poznijoj životnoj dobi, te kako su takve glavne uloge marginalizirane u suvremenoj umjetnosti.

Roman je strukturiran u pet poglavlja nejednakih duljina koje paralelno prate dvije priče, onu Aliidinu, i onu njene unuke Zare, koje se isprepliću i jedna drugu nadopunjuju.

Premda ih dijeli pola stoljeća, oba razdoblja, kraj rata i početak estonske samostalnosti, izuzetno su slična, pogotovo likovima preko kojih ih i pratimo. Njima su to doba čuda i nade, blistava najava skorog prelaska u nešto novo i obećavajuće što se čini nadohvat ruke.

Aliide nas vraća u ratno i poratno djetinjstvo nestašice i straha, gdje se u Estoniji smjenjuju Nijemci i Rusi u ulozi okupatora i osloboditelja, te gotovo ništa nije ni jednostavno ni jasno, pogotovo mladoj Aliide koja samo želi muškarca koji na kraju odabire njezinu sestru.

Pripovijeda o tome kako je izdala vlastitu obitelj, o tome kako su je smatrali narodnim neprijateljem jer se udala za komunista kojeg su se bojali dok je bio u blizini, govori o ljudskom ponašanju koje se čini tako anakrono i nadiđeno.

Da, razmazivali su joj šmrklje po posudama u kojima se drže namirnice kada muža nije bilo u blizini, ubacivali su joj crve u brašno, zamjenjivali šećer i sol, te čak ni kada je već zakoračila u pozne godine nije joj oprošteno niti zaboravljeno.

Nova, najmlađa generacija domoljuba u njoj, sada već ostarjeloj ženi, ponovno pronalazi krunskog neprijatelja, tako da joj djeca gađaju kuću kamenjem, uništavaju ljetinu i ne daju zaboraviti tko joj je bio muž. Čak su i psa otrovali, pa sada

više nema tko lajati kada se netko približava kući.

I Aliide je kao mlada vjerovala u bolje sutra, naivno i snažno, baš kao što će kasnije sličnu sjajniju budućnost očekivati i njena unuka koju će pronaći na pragu svog doma, prljavu i uplašenu, i isprva ne znajući o kome se to zapravo radi, smatrajući je potencijalnom kradljivicom koja je želi prevariti.

No ta mlada djevojka Zara se također naivno i fatalno zaljubila u momka i slijedila ga u nepoznati grad. A on će je kasnije, umjesto da je oženi, početi podvoditi drugim muškarcima pod izlikom da mu je dužna, prijeteći joj da će poslati golišave slike njenim roditeljima, a sve to dok njen dug raste, baš kao nemoć.

I Aliide su kao djevojku ispitivali dok su tražili sestrina nepodobnog i odbjeglog muža, no ona nikada nikome neće priznati kako je tada bila silovana. To je zadrto vrijeme kada je veća sramota biti žrtva nego silovatelj, i kada takav čin razara život žrtve, jer ukoliko se za silovanje sazna — nakon toga se žrtva nikada neće moći udati.

Sudbine tih dviju žena na kraju se čine prilično nalik, premda ih dijeli pola stoljeća. Niti jedna nije bila zaštićena kada je to trebala biti, a na njih su nasrtali upravo oni koji su ih trebali učiniti sigurnima, agenti države. U Aliidinu slučaju to je policija, u Zarinu pripadnik tajne službe, i naravno, to nasilje neće biti nimalo suptilno ili originalno, već ono najniže vrste — seksualno.

U oba slučaja vrijeme nade nije preraslo u nešto više, dapače umjesto sreće i ispunjenja uslijedila su duboka razočaranja i patnja dok su turbulentna vremena postajala tek mrvicu mirnija.

Dirljivo je kako je precizno i organski opisano funkcioniranje male zajednice u doba snažnog utjecaja propagande i straha, te kako je predočena neizvedivost nekog stvarnog i oslobađajućeg otpora si-

stemu, kao i nemogućnost zaštite sebe i svojih najbližih.

Čak je i sama Aliide, koju je čekala vječna i naizgled nepravedna odvojenost i okruženost ljudima koji je preziru, nekim svojim postupcima učinila i čitatelju oprost i zaborav jako upitnim.

Primjerice, na kraju ipak svjedoči agentima države protiv svoje sestre, a razotkriva se i epizodom kada šurjuje sa starom vidovnjakinjom i od nje traži recept za kontraceptiv, a sve kako kako bi spriječila sestru da zanese s mužem kojeg potajno voli. Njemu pak, vjerujući u ljubavne napitke, miješa svoj urin u hranu.

Previše se odvijalo stvari i previše su se zaplele kako bi sve to bilo tako lako odmrstiti, tako da je neke likove teško gledati kao čistokrvne žrtve ili kao apsolutne agresore, u svakom slučaju se ni jedni ni drugi svojim postupcima ne trude čitatelju olakšati posao.

I Zarina priča otkriva koliko je zapravo teško jasno odvojiti stvari, i koliko to ponekad ni nema smisla. Tako Zaru kao djevojčicu poprilično zbuni kada po prvi put načuje kako baka, misleći da je sama, govori »onaj drugi jezik«, mistificirani jezik o kojem su joj govorili kako se ne smije koristiti jer je jezik neprijatelja, jezik koji će usprkos tomu naučiti, i koji će joj na kraju spasiti život.

Naravno, nije uopće bitno koji je to jezik, čiji je, niti tko ga govori, već vjerna slika ozračja koje u tom trenutku vlada, prikaz te nametnute i umjetne podjele kroz oči djeteta te antagonizam i kolektivno sljepilo koje uzrokuje.

S tek nekoliko šokantnih i eksplicitnih epizoda, Sofi Oksanen je izuzetno ugodna u svojoj naraciji te uvijek ostaje unutar granica dobrog ukusa. Ne traži ni narativne ni tematske prečace, autorica je hrabro odabrala nekoliko velikih tema koje je majstorski zaokružila u priču o jednoj ne baš sretnoj obitelji.

Znalački su prikazani vremenski periodi, ljudi i običaji, kao i praznovjerje

glavnih likova koji se baš i ne znaju nositi sa svojim žudnjama. Oni se iz naše perspektive doimaju izuzetno necivilizirani, a opet tako iskreni i neposredni, i koji bez rukavica i ikakvog uljepšavanja znaju kako napakostiti jedno drugome.

No ima nešto utješno u svemu tome, u opipljivoj i običnoj ljudskosti koja se osjeti u postupcima svih protagonista ovog romana kao nešto iskreno i neposredno, pravocrtno i nepatvoreno, pa samim time čak i šarmantno.

Nažalost, nimalo laskava estonska tranzicijska situacija opisana u ovom romanu jako je slična i mnogim drugima te je, naravno, moguće povući paralelu i s onom našom. Ovdje to, naravno nećemo raditi, samo ćemo napomenuti koliko su ponekad ljudska iskustva nalik te koliko su u pojedinom segmentima rastužujuće univerzalna.

Ovaj ozbiljan tekst, dakle, marljivima upućuje poziv na proučavanje estonske povijesti te možda čak i na užareno uzrujavanje oko političko-povijesne poruke koja se ne odnosi samo na Estoniju.

No, bez obzira na sve rečeno, dobra je stvar što je ovo, na kraju krajeva, ipak samo odličan roman, i kao što je lijepo primijetio jedan strani kritičar — djeluje kao da je napisan izvan vremena i prostora.

Upravo se o tome i radi — o knjizi koja puno toga raskrinkava, ali na kraju čitatelja i rasterećuje te mu ostavlja mogućnost da ovaj roman, bez obzira na uredničke navode ili hladne povijesne činjenice, ipak čita neobavezno i izvan konteksta, jednostavno — kao sjajnu priču.

NEVEN VULIĆ

Dobra, ali i prehvaljena knjiga

Jennifer Egan: *Vrijeme je opak igrač*. Profil, Zagreb, 2011.

Dva citata preuzeta iz ciklusa Marcela Prousta *U potrazi za izgubljenim vremenom* nalaze se na samom početku romana kao svojevrsni moto cijele priče, a govore o sjećanju, protoku vremenu i nemogućnosti potpunog upoznavanja. Upravo će to biti glavne teme ovoga 2011. godine Pulitzerovom nagradom ovjenčanog romana inspiriranog navedenim djelom francuskog spisatelja, ali i jednim filmom — *Paklenim šundom*, te odličnom televizijskom serijom *Obitelj Soprano*.

Svoju priču o nastanku i samom pisanju ovog romana autorica je ponovila u više navrata. Isfrustrirana lošim napredovanjem rane verzije teksta počela je pisati dijelom preklapajuće priče o više likova, te odustaje od linearne kronologije. Vremensku strukturu i dio narativa preuzima iz Tarantinova filma.

Na kraju ni sama ne može svjesno razlučiti koliko je ovaj film utjecao na nju, no priznat će kako se i jedan od protagonista u romanu zove Jules, baš kao i lik iz *Paklenog šunda*. Kaže kako ju je u tom filmu najviše zaintrigiralo što uvijek razgovaraju o vremenu, i ustvari je ritam radnje podređen tomu što treba učiniti, vremenskom rasporedu, i zatim odgodama.

U intervjuu *New York Timesu* priznat će kako baš i ne gleda televiziju, ali ju je serija *Obitelj Soprano* prilično obuzela. Pitala se je li moguće napisati i roman na lateralan način, tako da se radnja kreće u svim smjerovima, a ne nužno samo prema naprijed. Počela je razmišljati o kretanju od centralnih prema perifernim likovima kakvo se viđa upravo u *Sopranosima*.

Autorica je uspjela inkorporirati takav pristup radnji u svoje djelo. Možda upravo zbog toga mnogi spore radi li se o zbirci labavo povezanih priča ili o romanu. Zbog nelinearnog vremenskog poretka poglavlja i mnoštva likova koji se u svakom poglavlju mijenjaju u preuzimanju narativa zaista se može učiniti kako se radi o pričama tek slabopovezanim preko jedne od protagonistica ovog djela — Sashe.

Roman se sastoji od ukupno 13 poglavlja od kojih je prvih šest u prvom dijelu romana, a ostatak u drugom dijelu. Brojni likovi će isprespakano pripovijedati svoju priču, vraćajući se od danas po četrdesetak godina unazad, ili prikazujući sad već ne toliko daleku budućnost 2020. i neke.

Narativ je praktički nemoguće ukratko prepričati, a da se ne učini prilično konfuzan i kompliciran, jer likovi ubrzano jedni preko drugih vode radnju u neočekivanim smjerovima te se u određenim trenucima vraćaju u drugi prostor i vrijeme. Upravo se zbog toga površinski čini kako se radi o nekoj vrsti suludog i uspjelog eksperimenta, no treba reći kako to baš i nije tako.

Autorica se vješto igra vizurama likova koji su naizgled nemaju ništa zajedničkog ili su jako labavo povezani, kao i neortodoksnom kronologijom, no svaki lik je prethodno promišljeno uveden.

Tako se, primjerice, lik agentice za odnose s javnošću La Doll čini prilično arbitrarno uveden u osmom poglavlju, no pažljivi čitatelj će se prisjetiti kako je ipak ovlaš spomenuta pred kraj prethodnog poglavlja, premda se čini kao da je pala iz vedra neba. Slična stvar se događa i s Alexom koji je prvom poglavlju tek usputni Sashin ljubavnik za jednu noć, dok u posljednjem poglavlju preuzima priču i završava je taman kada ga već nakon više od dvije stotine stranica gotovo zaboravljamo.

Autorica je izuzetno uspješna u onome što je pokušala, rastresenom i nelinearnom prikazu radnje, a i broj informaci-

ja čitatelju nužnih za praćenje radnje je sveden na minimum, mjestimično i ispod njega, te se i zbog toga tekst čini spontan i prirodan, kao da se radi o nekoj vrsti izuzetno dobre autorske prve ruke.

Sve u ovom romanu jako dobro funkcionira, no treba reći kako je to ipak plod inteligentnog i veoma napornog spisateljskog rada, i da se u svakom zapletu, svakom poglavlju i svakoj rečenici osjeti rad i vrijeme provedeno u poliranju i traženju najboljeg rješenja.

Dakle, ne radi se o suštoj genijalnosti, kako bi se moglo naslutiti iz hvalospjeva posvećenim ovom romanu pisanim u anglofonim područjima. No, ipak se ne radi ni o zamjetnoj iskonstruiranosti.

Treba spomenuti još dva zanimljiva detalja. Prvi je jezični i radi se o upotrebi skraćenica u internetskim chatovima u posljednjem poglavlju, no to se uglavnom svodi na pisanje riječi s reduciranim brojem vokala, poput primjerice 'tt' umjesto 'tata'.

A druga stvar je prilično inventivna strukturalna intervencija, predzadnje poglavlje u romanu je u potpunosti oblikovano kao Powerpoint prezentacija. Radi se o kćerinom dnevniku zapisanom u slajdovima koji su u samu knjigu položeni po dužini stranice, tako da je knjigu potrebno zakrenuti, a stranice zatim valja dizati prema gore. Dakle, već je sâm fizički proces okretanja listova drugačiji od onoga na kakav smo navikli, a i sadržaj je promijenjen.

Sami slajdovi vizualno su jako dobro artikulirani, različiti su jedni od drugih, alterniraju u nijansama boje te u obliku — od povezanih kotačića mehanizma zidnog sata do strelica, trokuta i rombova, ili strelica koje pokazuju smjer. Radi se o suptilnim promjenama koje nisu toliko zamjetne te predstavljaju i značenjsku nadgradnju samog teksta, pogotovo kada se u jednom slajdu nekoliko izjava pojavljuje sa svake strane vage, te sam položaj sprave za mjerenje koja preteže u jednu stranu ukazuje na to koji je ishod radnje vjerojatniji.

Veličina slova je puno veća nego u ostatku romana, te se zbog nedostatka jezičnog materijala obraća pozornost na svaku pojedinu riječ. Budući da je teksta malo, bilo je bitno da on bude kvalitetan, te treba napomenuti kako se vjerojatno radi o najboljem dijelu romana. Pisano iz perspektive dvanaestogodišnje djevojčice, ovo poglavlje razlikuje se od ostalih te vješto simulira dječji jezik i njihovu sklonost spontanog kazivanja kompliciranih stvari na vrlo jednostavan način.

Tako će Sashina kći Alison, primjerice, reći kako su »tatine večere bolje od maminih makar oni kuhali isto«, te kako je »velika misterija zašto tata toliko voli mamu«.

U tim rečenicama je i odgonetka jednog od zapleta iz prošlih poglavlja, dugotrajne žudnje za koju se činilo kako nika da neće biti ispunjena — one Drewove koji je predugo bio prijatelj sa Sashom, pa je u tom kalupu u jednom trenu i tragično zapeo, premda su svi na fakultetu mislili da su par koliko su vremena provodili zajedno, i koji bi joj se ponekad uvukao u krevet dok bi plakala u snu, i žudio za njom.

Radi se o na trenutke izuzetno dirljivoj i snažnoj priči koja uspijeva naći nešto novo u običnome i poznatome, i koja kroz radnjom i informacijama nabijeni kaleidoskop fotografija iz svih životnih faza likova govori o protoku vremena i o onim prilično rijetkim i bitnim ljudima koji nas zauvijek obilježe, pogotovo onima s kojima smo odrastali i proživjeli neke od ključnih životnih trenutaka.

Na kraju romana zadovoljene želje, pogotovo one koje su u ranijim trenucima prikazane izuzetno dramatičnima, bolnima i naizgled nepromjenjivima, čine razliku između ovog teksta i nekih drugih koji uopće više ne nude nadu u ispunjenje, ili ukidaju bilokakvu mogućnost spojoja ili sreće.

Treba napomenuti kako su rock, punk i srodne vrste glazbe također jedan od temeljnih i prilično čestih motiva ovog

romana. Direktno se citira Iggy Pop i njegova pjesma *The Passenger*, a i jedan od likova poručuje kako »ne želi izbljedjeti, već želi izgorjeti«, te je tako i jedan poznati stih kultnoga kanadskog glazbenika Neila Younga ušao u ovaj roman.

Većina likova je povezana s nekim oblikom glazbene industrije, a i pred kraj romana čak ćemo dobiti i nekoliko grafova o utjecaju duljine stanke na snagu stanke, studiju baziranu na uzorku od trinaest poznatih rock-hitova.

Ovaj tekst nije lišen ni humora, tako da je u jednom trenu Julesova priča o tome kako je prilikom intervjua pokušao na seks prisiliti mladu i uspješnu glumicu Kitty čak i malo previše zabavna, premda se radi o jako ozbiljnoj temi — o silovanju.

Jennifer Egan je i sama nakon objave ovog romana postala »opak igrač«, premda ni prije njega nije bila daleko od te pozicije. Poslije nekoliko romana i jedne zbirke priča, te objavljivanja publicističkih tekstova u *The New York Times Magazineu* uvrštena je u Timesov izbor 100 najutjecajnijih ljudi, a prava za ekranizaciju ovog djela otkupila je produkcijska kuća HBO. Naravno, uspjeh u Sjedinjenim Državama zavodljiva je i privlačna stvar te se nakon osvajanja toga velikog tržišta ostala praktički sama pokoravaju.

Tako na hrvatskoj naslovnici ovog romana odabrani citat jedne kritike iz *L. A. Timesa* kaže: »Ovo bi lako mogao biti najpametniji roman koji će vam ove godine dopasti ruku«, a na poleđini knjige citira se dio recenzije iz *Chicago Tribunea* koji kaže: »Pametno. Smjelo. Revolucionarno.«

Tamo gdje se ove ocjene preklapaju ima i najviše istine. Radi se o izuzetno pametno napisanom, odlično prevedenom i prilično smjelom romanu koji zaista treba preporučiti, ali ipak ne baš toliko revolucionarnom ili epohalnom koliko bi se možda dalo zaključiti iz stranih recenzija.

NEVEN VULIĆ